

وچار پبلشرز

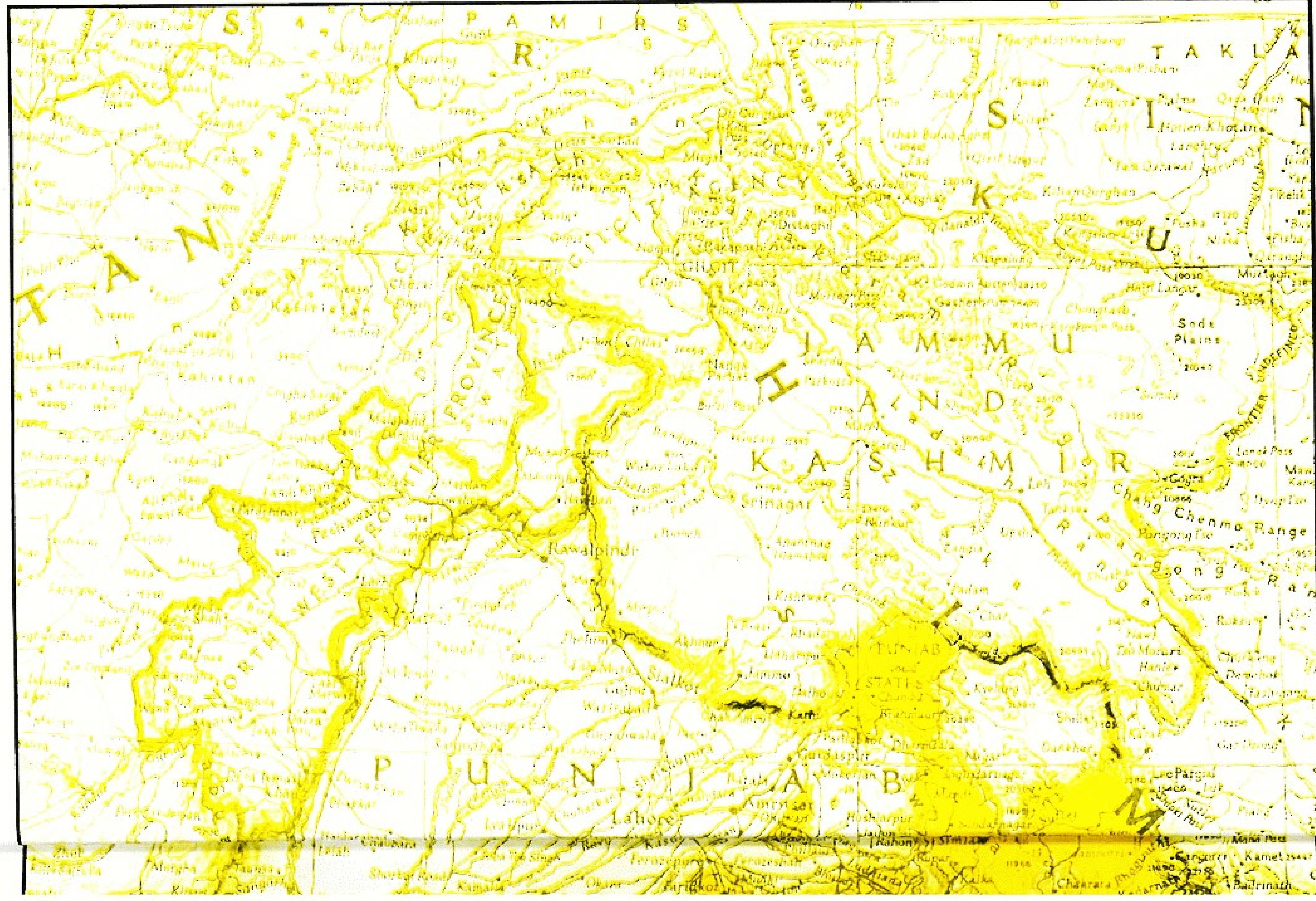
http://www.wichaar.com

وچھوڑے دا داغ

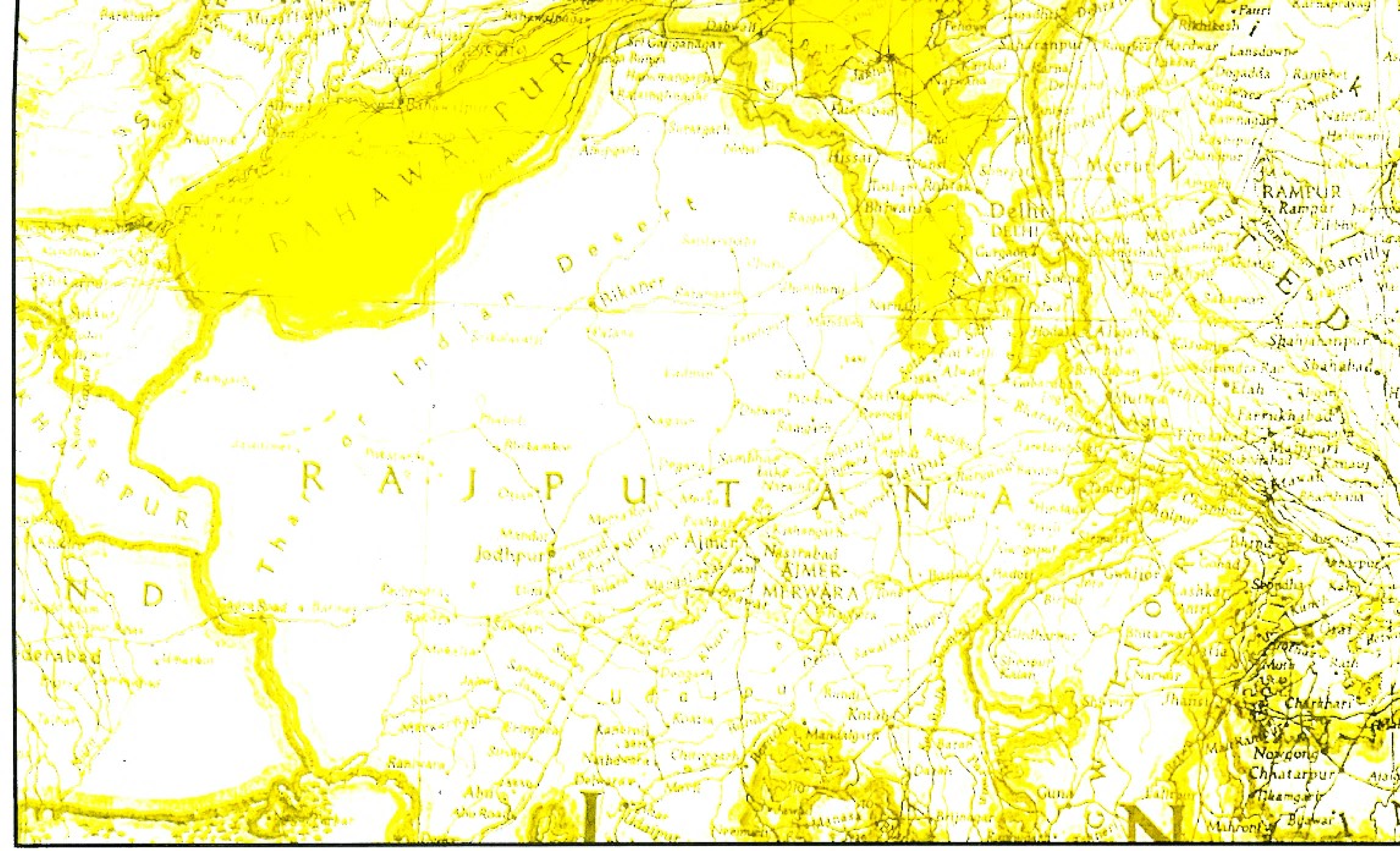

شمشیر سنگھ ببرا

عبدالمتین

PAMIRS
TAKLA
GILGIT
KASHMIR
JAMMU AND KASHMIR
NORTH WESTERN FRONTIER PROVINCE
PUNJAB
PUNJAB STATES
Srinagar
Rawalpindi
Lahore
Sialkot
Peshawar
Leh
Kafiristan
Chang Chenmo Range
Soda Plains
FRONTIER UNDEFINED

RAJPUTANA
BAHAWALPUR
The Indian Desert
Bikaner
Jodhpur
Ajmer
AJMER-MERWARA
Nasirabad
Delhi
DELHI
Meerut
Moradabad
RAMPUR
Rampur
Bareilly
Shahjahanpur
Shahabad
Etah
Farrukhabad
Mainpuri
Agra
Muttra
Aligarh
Alwar
Bharatpur
Gwalior
Lashkar
Jhansi
Guna
Kotah
Bundi
Mandalgarh
Chitorgarh
Shahpura
Dholpur
Charkhari
Nowgong
Chhatarpur
Tikamgarh
Mahroni
Bijawar
Hissar
Bhiwani
Rohtak
Gurgaon
Rewari
Saharanpur
Hardwar
Rishikesh
Lansdowne
Dabwali
Sri Ganganagar
Mandor
Ajmer
Etawah
Hathras
Rangarh
Hyderabad

وچھوڑے دا داغ

ڈاکٹر شمشیر سنگھ ببرا

لپی انتر: ساجد ندیم چوہدری

وچار پبلشرز

منظور اعجاز نے ستمبر 2008ء وچ وچار پبلشرز لئی پاک دیئی پرنٹرز ساہیوال
(+92-040-422-4747,+92-301-844-0080) کولوں چھپوائی

Wichaar Publishers

)5 Travilah Court Fairfax Station, Virginia, USA. 22039

Ahbab Tower Railway Road Sahiwal, Punjab, Pakistan

Telephone: +1-703-863-3451, +92-345-823-2000

E-Mail: wichaar@wichaar.com

Website: www.wichaar.com

مُل: 400 روپیئے

پردیسیاں لئی: 20 امریکی ڈالر

ویروا

''چھوٹیاں گلوٹیاں'' پنڈ دا انسائیکلوپیڈیا

ڈاکٹر شمشیر سنگھ دی سدھر ہووے گی، تدے ڈاکٹر منظور اعجاز نے مینوں ایس کتاب بارے لکھن لئی واشنگٹن توں فون کھڑکاؤن دی کھیچل کیتی ہے۔ ''ہاں'' میں پہلاں کر دتی، کتاب آتشی شیشے دی مدد نال بعد وچ اکھر اکھر پڑھ لئی۔ میں دوناں ڈاکٹراں دا شکر گزار ہاں کہ لکھن دے بہانے نال اوہناں نے مینوں پنجابی وچ لکھی اک اُچ پدھری کتاب پڑھن دا موقع دے دتا۔

جتھوں تک مینوں پتہ ہے، ایہہ شمشیر سنگھ ہوراں دی پنجابی وچ پلیٹھی کتاب ہے۔ پر یقین نہیں آؤندا کہ کوئی ساری عمر امریکہ تے پچھمی دنیا دے غیر پنجابی ماحول وچ بتا کے آپنی ڈھلدی عمر وچ، کُجھ آپنے چیتے نوں کُرید کے تے کُجھ ساری دُنیا وچ کھلرے نال دے گرائیاں دیاں دساں دے آسرے اس کتاب دے پائے دی تخلیق کر سکدا ہے! کتاب نوں میں جس پکھوں وی ویکھدا ہاں پُوری لگدی ہے۔ اس نوں دیس دی ونڈ توں پہلاں دے سیالکوٹ ضلعے دے اک چھوٹے جہے پنڈ ''چھوٹیاں گلوٹیاں'' دی سوانح عمری آکھاں تاں سچائی توں دور نہیں ہووے گا؛ جے پنڈ دا انسائیکلوپیڈیا دساں تاں وی غلط نہیں ہوواں گا؛ جے اس نوں پنڈ دا جغرافیہ تے سماجی پچھوکڑ من کے ٹُراں تاں وی ماہر ہون دی پروانگی ملن دی آس ہے تے جے میں ایہہ کہواں کہ ورلڈ بینک ولوں پنڈ دی ترقی لئی آپنی ماہری نال تیار کروائی اک جامع رپورٹ ہے؛ تاں وی بہت تھوڑے سوجھوان ہوون گے جو میرے نال سہمت نہیں ہوون گے۔

پنڈ دا کوئی پاتر نہیں، کوئی کاروائی نہیں، کوئی صدیاں توں چلی آ رہی جُگت نہیں، جس

نال ماہر لکھاری اپنے پڑھنہاراں دی اندروں باہروں جانکاری نہیں کرواوندا۔ مثلاً
ذکر چلیا ہے تاں اوس دے بیان نوں پڑھ کے کوئی وی اج دا سیانا مستری کھوہ
سکدا ہے۔ ایہی گل چرخے یاں ویلنے اُتے وی پوری ڈھکدی ہے! جس لکھاری
نے، شمشیر وانگ، بِت ورتوں دیاں عام چیزاں نوں خاص من کے اوہناں دا تجز
دی سکھلائی نہیں لئی ہوئی، اوہ تاں کھوہ دے کولوں دی بنا ٹھہرے لنگھ جاوے گا
سماج دی ہر پچھوں تُری آ رہی ویونت نوں کسے سماجی سائنسدان وانگ ویکھدا، سمجھ
بیان کردا ہے۔ اوس نوں پتہ ہے کہ ویلے دے گیڑ نے اوہناں جگتاں تے وستہ
نہیں رہن دینا۔ اس لئی اوہ آپنے بچپن دے پنڈ نوں نویں سریوں نویں پیڑھیا
ساہمنے جیوندا کرنا لوچدا ہے۔ اوہ پنڈ نوں موہ نال یاد کردا ہے، سکھی دے گڑھ وچ
اوس دے گُھس جان اُتے اوس نوں کھوہ وی پینیدا ہے پر جدوں اوس پنڈ دے کسے
یاں انسانی رشتیاں نوں گھوکھن لگدا ہے تاں اوس دی سائنسی سوجھ اوس نوں سکھ
رعایت نہیں ورتن دیندی۔ اوس دی فطرتی قابلیت سکھ بندیاں یاں بھائی چارہ
گھاٹاں تے ودھیکیاں نوں لکاوَن ول نہیں تُردی۔ اوس دا تخیل ساری کتاب و
ہے۔ اوس دی غیر جانبداری اینی طاقتور ہے کہ اوس دی کتاب دا کوئی باب اوس
لچھن توں خالی نہیں ہے۔

ایس سوجھوان دا کمال ایہہ ہے کہ اوس نے آپنے پنڈ دی زندگی دا کوئی پکھ
وچ نہیں رہن دتا۔ واپری چنگی ہے یاں ماڑی، کسے پاتر دے حق وچ جاندی
خلاف، اوہ آپنی کیمرے ورگی اکھ توں کسے نوں لُکن نہیں دیندا۔ تہانوں ایس ک
باہر ہور کتھوں مل سکدا ہے ایہو جیہا بابا جو لُک چھپ کے اک بھیڈ توں آپنی جیو
والی جنسی سیوا لے رہیا ہے؟ واپریاں تے پاتراں دی اینی بہتات ہے کہ لگدا
حیاتی دے ٹوٹے کٹ کٹ کے کتاب وچ سانبھ دتے گئے نیں۔

مینوں اس کتاب دی سب توں حیران کرن والی خوبی ایہہ لگی ہے کہ سوجھوان لکھاری کِتے وی آپنی بھرپور لیاقت دا وکھالا کرن لئی اوکھے اتے ان پچھاتے لفظ نہیں ورتدا۔ اصل وچ اوس نوں آپنی لیاقت دا وکھالا کرن دا خیال تک ہی نہیں آوندا۔ اوس دی قلم پرسکون سمندر وانگ چلدی ہے۔۔۔۔ اڈول، ہچکیاں توں بغیر، آپنا آپ وکھاوندا۔ اوس دی سادگی توں قربان جایئے۔ اوکھے لفظ پیش کرن دی تھاں تھوڑیاں بُرش چھوہاں نال، کسے ہنڈے ہوئے کلاکار وانگ، اوہ پوری تصویر اسار لیندا ہے۔ کتاب وچ بڑے باب اجیہے نیں جو کسے ناول یاں کہانی دا سواد چھڈ جاندے نیں۔ ایس لکھاری دی تخلیق نوں میں، بڑے وساہ نال، آپنے ماہراں تے پڑھیاراں دے ساہمنے اک نمونے دے طور پیش کرسکدا ہاں۔

ڈاکٹر شمشیر سنگھ دنیا دے کجھ چوٹی دے ماہراں وچوں گنے جاسکدے نیں پر آپنے پنڈ دی جس لوک پنجابی دی ادبی ورتوں کر کے اوہناں نے آپنے بیان نوں ہر اک دی سمجھ وچ آسکن والا، سوادی تے بامعنی بنایا ہے، اوس لئی اوہناں نوں جِنّاں وی سلاہیا جاوے، تھوڑا ہے۔ مینوں یقین ہے، اوس نوں ساہمنے رکھ کے ہور ماہراں نوں وی آپو آپنے موضوعاں بارے لکھن لئی کجھ پوے گی۔

اخیر وچ مینوں فخر ہے کہ ڈاکٹر شمشیر سنگھ جی نوں میں اج توں چھ دہاکے پہلاں، سکھ نیشنل کالج، لہور وچ پنجابی پڑھائی سی۔

پروفیسر پریتم سنگھ

2 پریت نگر، لوئر مال پٹیالہ ۔ 147001

24 جولائی، 2008

☆☆☆☆☆

"وچھوڑے دا داغ"

جمن بھوئیں نال ات پیار تے علم دا سنگم

وارث شاہ جد اپنی ہیر پوری لکھ لئی تے اوہناں مان نال ایہہ کہہ کے اپنے ویلے دے شاعراں نوں ایہہ لکھ کے ونگاریا:

پرکھ شعر دی آپ کرلین شاعر، گھوڑا پھیریا وچ نخاس دے میں

ڈاکٹر شمشیر سنگھ ہوریں وی چاہون تے گھوڑا پھیر کے ایہہ للکرا دے سکدے ہین کیوں جو میرے خیال وچ ایس موضوع تے کسے نے وی ایڈی بھرپور کتاب نہیں لکھی۔ ایس کتاب وچ چھڑیاں جذباتی یاداں ہی نہیں پنڈ دا پورا انجر پنجر بیان کردتا گیا اے۔ کھیڈاں، عاشقیاں معشقوقیاں توں لے کے پنڈ دی معیشت تے پنڈ دے مذہبی تے سماجی دھڑیاں دے میل ملاپ نوں وی کھول کے بیانیا گیا ہے۔ اوہناں دا پنڈ چھوٹیاں گلاٹیاں سی وی خاص، جو اوہدے وچ مسلمان، ہندو، سکھ تے عیسائی ہر مذہب تے ذات دے لوک سن۔ ایس پکھ توں وی ایہہ پنڈ نویکلا سی تے ڈاکٹر شمشیر سنگھ ہوراں ایس دا بیان وی بناں ڈنڈی مارے کیتا ہے۔

میں ڈاکٹر شمشیر سنگھ ہوراں نوں انی سو اٹھتر توں جاناں۔ اوہ شہر وچ پہلے بندے سن جنہاں مینوں واشنگٹن ڈی سی گوردوارے وچ بابا فرید تے بولن لئی سدیا سی تے پنجاہ ڈالر دی بھینٹ وی دتی سی۔ پھیر مینوں ورلڈ بینک وچ نوکری لبھوان دے جتن وی کردے رہے تے میں بھیڑیاں ویلیاں وچ اوہناں نوں فون وی کردا رہیاں۔ اوہ ہمیشہ کہندے فکر نہ کرو، نویں تھاں تے جتن کرنے پیندے نیں سب ٹھیک ہو جاوے گا۔ اوہناں نوں

پاکستان توں اجڑ کے جان تے پھیر نویاں زمیناں تے نویں سرے توں وسن دے دکھاں دا میرے نالوں ودھ پتہ سی۔ ایہہ سب کجھ اوہناں دی کتاب وچ جھلکدا ہے۔

پتہ نہیں کیوں میں جدوں ڈاکٹر شمشیر سنگھ ہوراں دی کتاب ''وچھوڑے دا داغ'' تے اوہناں دی اپنی ہستی بارے سوچنا تے مینوں کڑاہ وچ پھٹکے پئی گڑ دی پت دا خیال آ جاندا ہے۔ ایہہ گڑ شکر بنن دی اخیری پوڑی ہوندی ہے تے ایس توں پہلاں گنے دی روہ کنا ہی چر کڑاہ وچ پکدی رہندی ہے، اوس دی میل کڈھی جاندی ہے تے پھیر اوہ ہولی ہولی گڑھ گڑھ کے سنگھنی ہوندی جاندی ہے تے اوس دا اخیر گنڈ وچ ہوندا ہے جتھے اوس دا گڑ یا سکر بندی ہے۔ ڈاکٹر شمشیر سنگھ ہوراں دی کتاب ''وچھوڑے دا داغ'' وی اوہ کتاب ہے جیہڑی اوہناں دی ہستی اندر پکدی رہی، صاف ہوندی رہی تے ہن ورتجن لئی تیار ہوئی ہے۔

پر تسیں ایہہ وی جاندے ہو جو روہ بنن توں پہلاں گنا کنیاں منزلاں توں لنگھدا ہے۔ اوس جیس زمین وچ پرورش پاوندا ہے اوس دی خاصیت اوس دی روہ اوس دے گڑ شکر وچ ہوندی ہے۔ کلراٹھی زمین تے مٹھی زمین دے بنے گڑ شکر وچ زمین اسمان دا فرق ہوندا ہے۔ ایسے طرحاں ڈاکٹر شمشیر سنگھ ہوراں دی لکھت وچ اوہناں دے مٹھے کھوہاں دے پنڈ چھوٹیاں گلاٹیاں دی ساری شیرینی آ گئی ہے۔ اوہناں دی جمن بھوئیں اوہناں دے ہر فقرے وچ مہکاں ماردی ہے۔

ڈاکٹر شمشیر سنگھ ہوریں ونڈ دے ویلے کالج پڑھدے سن، سیانے بیانے وی سن تے سٹوڈنٹ لیڈر وی۔ اوس دور وچ اوہناں نوں سونے دا تمغہ وی ملیا سی۔ اوہ پڑھدے پڑھاوندے اُگھے معیشت دان بن گئے تے ورلڈ بینک دے اُچ پدھرے افسر بن کے ریٹائر ہوئے۔ اوہناں نے سماجی علماں دے ہر پکھ توں علم حاصل کیتا تے اپنی ایہہ کتاب لکھدیاں اوہناں سارے علماں دی ورتوں کیتی۔ ایسے لئی جیہڑی پت گڑھ گڑھ کے تیار

ہوئی اوہ ایس طرحاں دیاں کتاباں وچوں نویکلی ہے۔

جد اوہ روزی روزگار تے نیانے پالن توں ویہلے ہوئے تے اوہ روحانی پدھر تے اپنے جماندرو پنڈ چھوٹیاں گلاٹیاں وچ وسن لگ پئے۔ اوہ اک اک گھر دا بوہا کھڑکاؤندے تے ہر اک دا ناں لے کے اوہدے رُتبے مطابق اوس نال گلاں کردے۔ ایسے لئی اوہناں دی کتاب وچ پنڈ دے ہر گھر دا نقشہ، اوس دے وسنیکاں دا اگا پچھا تے اوہناں نال سب جڑیاں گلاں الیکیاں ہین۔ اوہناں دے دماغ وچ پنڈ دے ہر ٹبے، ہر کھوہ تے اپنے پیو دے پکیاں اٹاں دے بھٹھے دا وی انج نقشہ الیکیا ہویا ہے جیویں نکیاں ہوندیاں کسے نکے بوہڑ تے چاقو نال کجھ نقشہ بنایا ہووے تے اوہ نقشہ بوہڑ دے پنڈے تے سینکڑیاں سالاں تیکر انج دا انج ہی دسے۔

اوہناں نوں اپنے یاراں تے اپنے سنگیاں دیاں سب گلاں انج یاد ہین جیویں کل دی گل ہووے۔ اوہناں نوں غلام علی غزل گاون والا وی چنگی طرحاں یاد ہے۔ کہندے نیں میرے نکے بھرا دا جماعتیہ سی تے اودوں گاؤندا پھردا ہوندا سی۔ اوہناں دی سدھر ہے جو غلام علی ہوریں پنڈ وچ کتاب دی منہ وکھالی تے ضرور آون۔ غلام علی ہی نہیں اوہ تے اوس زمانے دے سب پرانے بندیاں تے اوہناں دیاں اولاداں نوں وی لبھوا رہے ہین جنہاں لئی اوہ کوئی نہ کوئی سوغات لے کے جانا چاہندے نیں تے ایہہ وی چاہندے نیں جو اوہناں دے پیو دی حویلی (جیہڑی اجے وی موجود ہے) دا اوہناں دے خرچے تے منہ متھا ٹھیک کروایا جاوے۔ سانوں آس ہے چوہدری انور عزیز ہوریں اوہناں دی ایہہ سدھر ضرور پوری کروان گے۔

اوہناں دے جمن بھوئیں نال ات پیار دا ایہہ حال ہے جو اوہناں ایہہ کتاب پہلاں انگریزی وچ لکھی سی۔ ظاہر ہے جے اوہ ایس کتاب نوں انگریزی وچ چھاپدے تے اوسدی بہتی بلے بلے ہوندی تے وکری وی ودھ ہوندی۔ اوہ ایس کتاب نوں گورمکھی

اکھراں وچ وی چھپوا سکدے سن جیس وچ کتاب بہتی پڑھی جاندی ہے۔ پر جم دے پیار نے بہتا زور ماریا تے اوہناں ایہہ کتاب سب توں پہلاں شاہ مکھی اکھ چھاپ کے اپنے جدی پنڈ چھوٹیاں گلاٹیاں وچ ریلیز کرن دا فیصلہ کیتا۔

اوہناں ایس کتاب دے لکھن لئی جناں کشٹ کیتا تے ساڈے کولوں کروا، تے اوہناں کدی ورلڈ بینک دیاں رپورٹاں تے وی نہیں کیتا ہونا جیہڑا اوہناں نو ڈالر سال دی تنخواہ دیندا سی۔ ایس لئی ایس کتاب وچ اوہناں اپنی پوری ہستی نچوڑ کڈھ کے رکھ دتا گیا ہے۔ گوڑھے پیار تے علم دا سنگم ہے ایہہ کتاب۔

مینوں پکا یقین ہے جو جد آون والے زمانے وچ کوئی ویہویں صدی دے پہلاں دے پنجاب دی وسوں تے رہتل بارے جانکاری لین دی کوشش کرے کتاب سب توں پہلاں پڑھے گا۔

اوہناں دی روح ایس کتاب تے چھوٹیاں گلاٹیاں وچ پھسی ہوئی ہے۔ ایہہ اوہ کجھ بیماری کٹ کے مینوں کہن لگے ''یار کتاب چھیتی تیار کروہن کیہہ پتہ کیسر جانا'' میں کہیا ڈاکٹر صاحب تہاڈی روح ایس کتاب دے تے چھوٹی گلاٹیاں دے وچ پھسی ہوئی ہے۔ جد تیکر تسیں اوتھے جا کے ایہہ کتاب ریلیز نہ کیتی تہانوں ہونا۔ اوس توں بعد دی ذمے واری تہاڈی!

منظور اعجاز،
واشنگٹن۔
یکم ستمبر 2008۔

☆☆☆☆☆

پنجاب دی ونڈ

پنج دریاواں جہلم، چناب، راوی، بیاس، ستلج نے پنجاب دیس نوں نام دتا پنج آب، مطلب پنج پانی۔ دریاواں نے دھرتی نوں پنج دوابیاں وچ ونڈیا ہویا سی سندھ ساگر، چج، رچنا، باری، بست، جالندھر۔ ہمالیہ پہاڑاں چوں نکلے ایہہ دریا تے کئی ندیاں نالے، ہر سال نویں مٹی نال اس دیس نوں زرخیز بناؤندے۔ ایہناں دریاواں، ندیاں نالیاں دی دھرتی وچ ہزاراں چھوٹے وڈے پنڈ وسدے سن۔ ''چھوٹیاں گلوٹیاں'' اوہناں چوں اک سی پر ایہہ اک انوکھا پنڈ سی کیونکہ اس وچ چاراں دھرماں دے لوک، سکھ، مسلمان، عیسائی تے ہندو وسدے ہی نہیں سن، سگوں سانجھ دا اک بے مثال نمونہ سن۔ ایہو جیہا وایومنڈل ہور کدھرے نہیں سی ملدا۔

1947 وچ فرنگیاں دا راج ختم ہویا۔ دونویں ملک بنے ہندوستان تے پاکستان۔ انگریز چپ چپیتے نکل گئے۔ نال نال پنجاب دی ونڈ دی ہوگئی۔ اوس ویلے پنجاب دی گلابی دھرتی تے (انگریزی راج) توں اڈ 28 چھوٹیاں وڈیاں ریاستاں وی سن۔ پنجاب دے

ایہہ راجے تے نواب انگریزاں دی سرپرستی نوں پورا مندے سن۔ تن توں ودھ دوا بے پاکستان نوں ملے تے دوتوں گھٹ ہندوستان نوں۔ نال ہی ریاستاں دے ختم ہون دا مڈھ بجھ گیا۔ ہندوستان وی تے پنجاب وی ونڈیا گیا۔

پنجاب دی ونڈ بغیر لوکاں دی مرضی دے، کاہلی کاہلی ہوئی تے بڑی خونی سی۔ کجھ ہفتیاں دے وچ ہی دس لکھ آدمی، عورتاں تے بچے قتل ہوئے۔ اوس ویلے پنجاب دی ابادی 25 کروڑ سی۔ چالی فیصدی لوکاں نوں گھر بار چھڈ کے نسنا پیا۔ کوئی پنجاہ لکھ ہندو، سکھ پچھمی پنجاب توں پوربی پنجاب نوں آئے تے کوئی اینے ہی مسلمان دوجے پاسے گئے۔ دنیا دی تاریخ وچ اینا ظلم کدی نہیں سی ہویا۔

اس خونی ویلے ''چھوٹیاں گلوٹیاں'' شانت رہیا لہو دا اک تبکا وی نہ پنڈ وچ تے نہ آلے دوالے ڈگیا۔ پر لوکیں ہونی توں نہ بچ سکے۔ پاکستان دے بنن توں 17 دن مگروں پنڈ دے 1600 سکھ ہندو ڈسکے دے ریفوجی کیمپ وچ جا ٹکے۔ (مٹھی کو سکھ پہلوں ہی نس گئے سن) صرف مسلمان تے عیسائی ہی پنڈ وچ رہ گئے۔

''چھوٹیاں گلوٹیاں'' اک سکھی تے سوکھا پنڈ سی۔ ہسدے کھیڈ دے کرتی کٹھے، پسینو پسینی ہندے اتے کٹھے نچدے کھیڈدے تے ہسدے سن۔ ہر کوئی اک دوجے نوں جاندا سی۔ بچے کھل نال گلیاں گاہندے، کوٹھیاں تے ٹپوسیاں ماردے۔ سانجھے ناواں وچ پچھان رکھن لئی نال کجھ لایا ہندا سی، موٹو، کھبو، کالو، فلانے دا پتر جاں پوترا۔

ہر کوئی اک دوجے دیاں کارستانیاں جاندا سی۔ پر لوکیں ایہناں تے پردہ پائی رکھدے سن۔ ہر کوئی اک دوجے دا دکھ سکھ ونڈدا سی۔ ایہہ خوبصورت مینار اک دن فٹافٹ ہی ڈھیہہ گیا۔ انگریزاں دی کاہل تے لیڈراں دی بھکھ نے رل کے اک جعلی لیک واہ سٹی تے لوکاں نوں اک دوجے توں وکھ کر دتا۔

ونڈ دا نتیجہ ایہہ نکلیا کہ صدیاں توں بنیا سماجی ڈھانچہ جھٹ ہی ڈھیری ہو گیا۔ ورثہ

رڑھ گیا۔ خون پسینہ لا کے جو ادارے بنائے سن اوہ ڈھیہہ ڈھیری ہو گئے۔ پڑ ٹُٹ گیا۔

پنڈ دے سکھ تے ہندو ہی نہیں، مسلمان تے عیسائی وی حیران پریشان رہ گئے کہ کیہ بن گیا ہے۔ سکھاں واسطے ونڈ اک بھاری سٹ سی۔ اوہناں واسطے "پنڈ گیا، گھر بار گیا۔ سائیں دا دربار گیا۔"

اوس دھرتی دے جم پل گھراں دے مالک وچھوڑے دے زخم نال لے کے اک دم ریفوجی بن گئے۔ 60 توں ودھ سال لنگھ گئے، کجھ جم پل اجے جیوندے نیں، اوہ مٹھیاں یاداں نوں نال لے کے ہوا پانی دھرتی وچ سما جان گے۔ دور دریڑے اوس دھرتی توں جتھے اوہناں دے وڈے وڈیرے، پشتاں در پشتاں جمے پلے تے بہشتی ہوئے۔ اس کتاب وچ لکھیاں یاداں اوہناں لوکاں دی کہانی تے اوہناں دے بنائے اداریاں دی کہانی دسدیاں نیں۔

جو پنڈ نالوں وچھڑے، اوہ دن رات سفنے وچ تڑفدے رہے۔ جدوں وی یاداں دے ہڑ آوندے تاں اوہناں دے دلاں وچوں درد بھری ہوک اٹھدی:

ونڈیا پنجاب میرے، ادھیا پنجاب میرے
دنے راتیں چناں تیرے، تکدی آں خواب وے

افسوس ہے کہ کسے نے وی اوہناں دے سفنے قلم بند نہیں کیتے۔ دو سفنے ایتھے درج ہن۔

جھوٹھا سرگی ویلا

دھواں کڈھدی، چیکاں ماردی، رات دی گڈی
لاہوروں آئی، گوجرانوالے پلیٹ فارم تے آ رکی
دھند دے گھیرے ہوئے بجلی دے کھنبے، ایتھے اوتھے
ہنھیرا پاڑن دی کوشش کردے۔
نہ کوئی قلی تے نہ ٹکٹ کلیکٹر
پلانگاں ماردا، میں باہر نکلیا۔
چاُچا کیما، پنڈ دے ہر بچے دا چاُچا
ٹانگے کول، دھیرج بھری انتظار وچ سی
چھی پائی۔ میں فٹافٹ فرنٹ سیٹ تے چڑھیا
بستہ پیراں وچ رکھ، ساہ لیا۔
چاُچا لتاں لمکا، وانس تے بیٹھ گیا
وتر ویکھیا، واگاں کھچیاں۔
وانس تے چابک مار آکھیا چل پتّرا
خالی سڑک، گھوڑا دڑکی ہو گیا
چھ میل لنگھے، نندی پور آ پہنچے
ایتھے گھوڑے ساہ لیندے، پانی پیندے
سواریاں نوں لسی تے پکوڑے ملدے
کدی تازہ تے کدی بسے سکے۔
ٹانگا ہولی ہولی اپر چناب نہر دے

پکے پل توں جوں ہی تور لنگھیا
نظارہ ڈراؤنا پر شاندار سی
کھبے پاسیوں رڑھدی، پانی دی کندھ
شاں شاں کردی، کھواں وچ ڈگدی
سجے پاسے ٹھاٹھاں ماردی جھگ۔
پانی نہ رکے، نہ ویکھے چاکھے
جھال دے راگ وچ تری جائے
پنج میل ہور دڑکی، پھر گھوڑا آپنے آپ
سجے نوں، کچی سڑکے گیلے پے گیا
دوہاں پاسیاں تے ٹاہلیاں دیاں قطاراں
ہریاں، بھریاں، منموہنیاں، چپ چاپ کھلوتیاں۔
شیراں والے کھوہ توں پنڈ دا کلس والا گنبد دسیا۔
سڑک دے وچکار، رات بھر بھونک بھونک کے لیٹے کتے،
کون ہٹاوے کون درکارے
ٹانگا سجے الریا، کھبے الریا۔
پھر مڑ گیل وچ پے گیا۔
سرگی دا ویلا سی۔ اک ہوک اٹھی
اللہ ہو اکبر.....
اللہ ہو اکبر؟ ایہہ بانگ کتھوں آئی؟
سکھاں دے ایس کھوہ تے مسلمان تاں کوئی ہے نہیں سی۔
میں تربک کے جاگ اٹھیا۔

ایہہ اک جھوٹھی سرگی سی، تے اک جھوٹھ سفنا۔ لکھاں ای رفیوجیاں نے ایہو جہے سفنے ویکھے ہون گے آپنے آپنے پنڈ نوں جاندی آپنی آپنی سڑک دے، بھاویں ہن نہ ای اوہی سڑک رہ گئی اے تے نہ ای اوہی پنڈ۔

موڑواں پھیرا

ٹھیکے دار صاحب نوں پاکستان سرکار ولوں سدا پتر آیا کہ ٹبر سنے آپنا پنڈ ویکھن آؤ۔ اوہناں جھٹ ہی منظور کر لیا۔ فٹافٹ تیاری ہوئی، تر پئے۔ پلکاں وچ ہی اسیں آپنے گھر پہنچ گئے۔ سواگت دی پارٹی شروع ہو چکی سی۔ سرکاری افسر، نامور شہری تے پنڈ دے سر کڈھویں آدمی تے آہنڈی گوانڈھی سارے ہی اوتھے سن۔ گھر بھریا ہویا سی۔ پہلی منزل تے زنانیاں تے اپر دیاں دوہاں تے آدمی مل گل کے گلاں باتاں کر رہے سن۔ کئیاں دے سراں تے لڑ تے ترلے والیاں پگاں، سر سکندر تے سر خضر حیات خاں ٹوانہ دے سٹائیل وچ بجھیاں ہوئیاں سن۔ ٹھیکے دار نے سر دئی پگڑی تے نمے اسمانی رنگ دا سوٹ پایا ہویا سی۔

کجھ بیرے تھالیاں وچ سموسے، پکوڑے تے برفی لے کے پھر تر رہے سن۔ کئیاں دیاں ٹریاں وچ سوڈے دے گلاس ٹکے ہوئے سن۔ کھان پین نوں بہت سی۔ نگھا تے سندر کٹھ سی۔

ہولی ہولی شام ڈھل گئی۔ کجھ لوکیں کھسکنے شروع ہو گئے۔ پارٹی دی ڈھلنی شروع ہو گئی۔ میں ہولی جہی پیو نوں یاد کرایا کہ ہن چھٹی لین دا ویلا آ گیا اے۔ اوہ مٹی دی بنھی نال ڈھاسنا لا کے کھلو گئے تے سختی نال بولے توں جا، میں ایتھے ہی رہنا اے۔ ایہہ میرا گھر اے۔

میرے ڈھڈ وچ وٹ جیہا پیا۔ مینوں جاگ آ گئی۔ گل ٹھیک سی۔ ایہہ اوہناں دا گھر

سی جیہڑا اوہناں بڑیاں ریجھاں تے سدھراں نال بنایا سی۔ ایہہ گھر اوہناں دی روح دا ٹھیک ٹکانا سی۔

ہر رفیوجی نوں بھاویں اوہ کتھوں آیا تے کتھے گیا، ایہو جہے سفنے آوندے رہے ہون گے تے ڈھڈ وچ وٹ وی پیا ہووے گا۔

(1)

پنڈ دی ڈیل ڈول

راوی تے چناب دی لپیٹ وچ، پنجاب دی ہک تے سجے رچنا دواب دی کوئی ریس نہیں سی۔ گیتاں تے مستیاں نال رنگی ایس دھرتی نے مٹھی پنجابی بولی تے لوں لوں وچ رچے بھنگڑے تے گِدھے نوں جنم دتا۔ چھوٹیاں گلوٹیاں نوں ایہہ مان سی کہ اوہ رچنے دے ہیریاں وچ اک نکا جیہا موتی ہے۔ سیالکوٹ ضلعے دا ایہہ پنڈ، ڈسکے توں ساڈھے تن میل سی تے شہر گوجرانوالہ توں 12 میل۔ 1946 وچ ایس دی وسّوں تقریباً 3000 سی۔ جوڑے پنڈ، وڈیاں گلوٹیاں دی ابادی کوئی 2000 سی تے آلے دوالے دے پنڈ کافی چھوٹے سن۔

تاریخی جھاتی: جِتھاں توں لگدا سی کہ پنڈ دا پڑ نوویں صدی دے موڑ تے بجھیا جدوں کہ دو سو سالاں دی پنجابی بولی مٹیار ہونی شروع ہوئی سی۔ پنڈ دی پنجابی تے لوکاں دے جمن مرن نال سانجھ سی۔ پنڈ دی کہانی پرائمری سکولاں وچ بچیاں نوں دسی جاندی سی۔

اک سوکھے سجن دیاں دو دھیاں سن۔ دوہاں دا ناں اکو سی۔ وڈی نوں وڈی گلوٹی

کہندے سن تے چھوٹی نوں چھوٹی گلوٹی۔ خورے جوڑیاں سن۔ جدوں مٹیار ہوئیاں تاں دوہاں دا ویاہ اکو واری کیتا گیا۔ لاڈلیاں دھیاں نوں داج وچ اک اک بستی ملی۔ لوک ایہناں بستیاں نوں وڈی تے چھوٹی گلوٹی کہن لگ پئے۔ ہولی ہولی ایہہ بستیاں پنڈ بن گمیاں۔ ایہناں دا ناں وی وڈیاں تے چھوٹیاں گلوٹیاں پے گیا۔ ویلے دے نال نال دوہاں پنڈاں نے آپنا آپنا رنگ روپ لے لیا۔ انگریزی راج وچ جدوں ڈاک تری تاں ڈاکخانے والیاں ایہناں پنڈاں دا ناں اردو وچ گلوٹیاں کلاں تے گلوٹیاں خورد رکھ دتا۔

1936 وچ کالج پڑھدے اوتار نے مہم شروع کیتی کہ پنڈ دا ناں بدل کے گوروکیاں گلوٹیاں رکھیا جائے۔ پنڈ وچ سکھ گورواں نے چرن پائے سن۔ آوندی جاندی ڈاک وی تقریباً ساری دی ساری سکھاں دی ہندی سی پر ریکاڈاں وچ اجے ایہہ ناں نہیں سی بدلیا گیا۔ لوکاں دے منہ تے چھوٹیاں تے وڈیاں ای چڑھیا ہویا سی۔

پنڈ دی کہانی کدھرے وی نہیں سی لکھی ہوئی۔ پر علاقے دے جم پل پورن بھگت دی کہانی صدیاں توں چلی آ رہی سی۔ بچے تے بچیاں دے بچے پورن دے قصے سندے وڈے ہوئے سن۔ آٹا منگن آئے فقیر بروہاں تے کھلو کے پورن سناوندے سن۔ پورن دا قصہ ہر چھوٹے وڈے دے دل نوں ٹنبدا سی۔ ایہہ قصے میلیاں تے بڑے وکدے سن۔ کہانیاں وچ فرق سی۔

پُورن بھگت

سیالکوٹ دے راجے سلوان دے گھر رانی اچھراں دی ککھ توں پتر جمیا۔ پورن نام رکھیا گیا۔ ساری ریاست وچ دیپ مالا ہوئی۔ لڈو ونڈے گئے۔ جمدے دی پنڈتاں نے جنم پتری بنائی، راشیپھل کڈھیا، ٹیوے لائے۔ راجے نوں آکھیا کہ توں 12 سال ایہدا منہ نہ ویکھ۔

بھیڑا تاں ہی ٹلے گا۔ پورن نوں دائیاں، گولیاں سنے بھورے وچ پا دتا۔ جیوں جیوں وڈا ہویا پورن نے بھورے وچ ہی پڑھنا لکھنا سکھیا، تیر کمان سکھیا۔ باراں سال پیو دا منہ ویکھن نوں ترسدا رہیا۔ اینے چر وچ راجے نے پہلوں سندراں تے فیر اک ہور رانی لے آندی پر اوہناں دی کُکھوں کوئی بچہ پیدا نہ ہویا۔ پھیر بڈھے ویلے راجے نے چھوٹی عمر دی لونا نال ویاہ کرا لیا۔ اوہ بڑی سوہنی سی۔

صورت اوسدی چند مہتاب ورگی

پنچھی ڈگدے درشن پائیکے جی۔ (قادر یار)

باراں سال دا پورن راجے دے دربار پیش ہویا۔ اوہدی خوبصورتی ویکھ کے راجا تے وزیر دنگ رہ گئے۔ پورن قلعے گیا، ماں نوں ملیا۔ رانیاں نوں متھا ٹیکیا۔ راجے نوں سجھی کہ پورن دا ویاہ کر دیوے۔ انس تر دی رہے گی۔ پورن نے نانہہ کر دتی۔ راجے نوں غصہ تاں بڑا آیا پر پی گیا۔

پورن دی چڑھدی جوانی، خوبصورتی تے مٹھے سبھا دیاں دھماں پے گئیاں۔ ہم عمر لونا دا دل موہیا گیا۔ اوہدے دل وچ پورن واسطے اگ بھڑک اٹھی۔ پورن نوں گھیرن دی کوشش کیتی۔

قادر یار نہ سنگدی کہے لونا

سیج مان میری، جند جان ڈھولا

رانی پیار نال پاگل ہوگئی پر پورن قابو نہ آیا۔ ٹھکرائی ہوئی عورت چاپلوس بن جاندی اے۔ اک شام پلنگھ تے بیٹھی رانی نے آپنے کپڑے لیرو لیر کر لئے۔ کھروندراں مار لئیاں۔ وال کھلار دتے۔ جدوں

راجا محل آیا تاں سسکیاں لین لگی۔ راجے نے لونا نوں پچھیا کہ کیہ آفت آئی اے۔ روندی روندی نے دسیا کہ پورن مینوں پے گیا سی پر میں پلہ نہیں پھڑایا۔ راجے نے طیش وچ آکھیا کہ جنہاں ہتھاں نیں تیرے تے وار کیتا اے، میں اوہ ہتھ وڈھ دیاں گا۔ راجپوتی دھرم سی کہ آکھی گل پوری کرے۔ اگلے دن پورن دربار وچ پیش کیتا گیا۔ راجے نے حکم سنایا کہ پورن دے ہتھ وڈھ دتے جان تے ایہنوں دور کسے ڈل وچ سٹ دتا جاوے۔ ایویں ہی ہویا۔ اچھراں رو رو کے انھی ہوگئی۔

بھانا ویکھو، ڈل دے نیڑے جنگل وچ ناتھ یوگیاں نے آ ڈیرا لایا۔ سویرے سویرے اک چیلا پانی لین آیا۔ رسی نال بالٹی نوں لمکایا۔ گڑ گڑ ہوئی۔ بالٹی کھچے تاں کھچی نہ جاوے۔ جھاتی ماری، کیہ ویکھدا اے کہ دو ٹنڈے ہتھاں نے بالٹی نوں پھڑیا ہویا ہے۔ گھابر گیا۔ سمجھیا کوئی بھوت ہے۔ ڈیرے نوں دوڑ گیا تے واردات دسی۔

چیلیاں دا ٹولا ڈانگاں لے کے آ گیا۔ چنگی طرحاں ویکھیا تاں پتہ لگا کہ ڈل دی کندھ نال لگا ہویا اک نوجوان سی۔ سادھواں نے اوہنوں باہر کڈھیا۔ ڈیرے لیا کے بھوجن کھوایا۔ جنم کتھا سنی۔ فیر گورو جی گورکھ ناتھ کول لے گئے۔ راج کمار نے متھا ٹیکیا۔ بینتی کیتی کہ مینوں آپنا چیلا بنا لوو۔ دستور دے مطابق کئی ٹیسٹ پاس کرنے سن۔ پورن نے اوہ سارے کر لئے۔ فیر یوگی جی نے آکھیا توں رانی سندراں توں بھیکھ منگ کے لیا۔ رانی بڑے کٹھور دل دی سی تے کدی کسے نوں بھیکھ نہیں سی دیندی۔ سندراں، لونا نالوں وی کتے ودھ کے سوہنی سی۔

ننگے پیر، بھگویں کپڑے، ہتھ وچ ٹھوٹھا، پورن سیالکوٹ شہر نوں تر

پیا۔ بھیکھ منگدا منگدا، رانی سندراں دے محل پہنچ گیا۔ ہوک دتی۔ مٹھی آواز سن کے رانی نے کنڈا کھولیا۔ پورن دا حسن ویکھ کے پیراں توں اکھڑ گئی۔ پورن تے دیالو ہوگئی۔ جیہڑی زنانی پورن نوں ویکھدی:

رناں دیکھ بھلائیاں سائیاں نوں (قادر یار)

رانی اندر کھچے، پورن نہ جاوے۔ ہار لاہ کے ٹھوٹھے وچ سٹ دتا۔ پورن فیر وی نہ تھڑکیا، بھکھیا لے کے ڈیرے نوں مڑ آیا۔ ٹھوٹھا گورو گورکھ ناتھ دے پیراں تے رکھ کے متھا ٹیکیا۔ جوگی جی نہال ہو گئے۔ پورن عمر بھر لئی ناتھ یوگی بن گیا۔

بھوئیں دا نظارہ: جدھر وی نظر مارو، زمین بالکل پدھری سی۔ دریاواں، ندیاں نالیاں دی وچھائی مٹی دیاں تہاں اینیاں ڈونگھیاں سن کہ جنا ڈونگھا وی پٹو، کوئی پتھر جاں سخت مٹی نہیں سی ملدی۔ ایتھوں تک کہ بچیاں نوں کھیڈن واسطے گیٹے وی نہیں سی لبھدے۔ دس باراں فٹ دی ڈونگھیائی تے ملدا پانی مٹھا، صاف ستھرا تے صحت مندسی۔ سون بھادروں وچ پانی اک دو فٹ اُچا ہو جاندا سی۔ پنڈ دے نالوں اک کچی سڑک لنگھدی سی تے اک وچوں دی۔ سڑکاں دے دوہاں پاسے، ٹاہلی دے درخت ہلارے ماردے سن۔ پنڈ نوں تے کھیتاں نوں کئی پہے وی آوندے جاندے سن۔ ایہناں پہیاں راہیں بارشاں دا فالتو پانی رڑھ کے ڈھاباں تے چھپڑاں نوں آ ملدا سی۔ بارشاں وچ گڈیاں ریڑھیاں دا ترنا بند ہو جاندا۔

پنڈ دے آلے دوالے تن وڈیاں ڈھاباں تے 2 چھپڑ سن۔ ایس توں اڈ بہت سارے کھوہاں دے آپنے آپنے چھپڑ ہندے سن۔ جدوں ڈسکے دی نہر بنی تے ہڑ آونے

بند ہو گئے تاں ایہہ ڈھاباں سنگڑ نیاں شروع ہو گئیاں۔ آلے دوالے رڑے تھاں تے بچے کھیڈ دے سن۔ پر ہولی ہولی نال لگدے زمینداراں نے ایس شام لاٹ تھاں نوں آپنے کھیتاں وچ رلانا شروع کر دتا۔ پٹواری کھاتے وچ درج کر لیندے سن۔ اوہناں دے پیسے بندے سن تے سرکار کجھ نہیں سی کہندی کیونکہ معاملہ ودھ جاندا سی تے پیداوار دی۔

ٹیبل 1

دھرتی دی ورتوں

زمین 1175 گھماں = 1.81 مربع میل = 4.7 مربع کلومیٹر

گھر: 70 گھماں

کھیت: 1050 گھماں

ڈھاباں، چھپڑ: 20 گھماں

سڑکاں، پہے: 35 گھماں

کھوہ: 25

کھوہ سیتی زمین (اوسطاً): 40 گھماں

گھر سیتی زمین: 10 گھماں

ڈھاباں، چھپڑ: 5 ، چھوٹے چھپڑ: 12

اک گھماں = 4840 مربع گز = 1.2 ایکڑ (اک ایکڑ = 4000 مربع گز)

پنڈ دے آلے دوالے 25 کھوہ سن جو کوئی 1000 گھماں زمین نوں پانی دیندے سن۔ کھوہ دا آپنا آپنا نام سی۔ پچھے والا لگدا سی۔ جویں کہ انباں والا، ڈھاب والا، چیمیاں والا، ترکھاناں والا۔ کھوہاں دی مالکی بدل گئی پر ناں قائم رہے جویں کہ چیمیاں والا ہن ڈھلواں دا کھوہ سی تے ترکھان والا جٹاں دا۔ کھوہ سیتی اوسطاً چالی گھماں زمین سی۔ کھیت کٹے وڈھے تے چھوٹے وڈے سن۔ ہر کھوہ دے کئی حصے دار سن سوائے اک کھوہ دے جس دے مالک صرف ناویں محلے دے جٹ سن۔ مالکاں نوں پانی دی واری بنھنی پیندی سی جو سوکھا کم نہیں سی۔ پر جھگڑے نہیں سن ہندے۔

رہائش: امیر جاں غریب، ہر اک دا آپنا گھر ہندا سی۔ بھاویں چھوٹا تے بھاویں وڈا۔ ہر گھر دیاں دو جاں تن کندھاں گواںڈھیاں نال سانجھیاں ہندیاں سن۔ اک وی گھر وکھرا اکھلوتا نہیں سی۔ کجھ گھراں وچ ہوادار برانڈا جاں چوبارا ہندا سی۔ گھر عام طور تے مٹی دے سن۔ پچھلے کمریاں وچ دھپ جاں روشنی نہیں سی ہندی۔ گرمیاں وچ ٹھنڈے تے سیال وچ نگھے ہندے سن۔ ایہناں کمریاں وچ کیول اک مگھورا ہی ہندا سی جس دے وچوں ہواڑ باہر نکل جاندی سی۔ مگھورے دے اُتے عام طور تے دابڑا مُودھا ماریا ہندا سی تاں جے مینہہ کنی اندر نہ ڈگے۔ کوٹھے پدھرے تے جڑے ہوئے ہون کرکے، منڈے کڑیاں کوٹھو کوٹھی اک محلے توں دوجے محلے ٹُر کے جا سکدے سن۔ کئی گلیاں ایناں تنگ سن کہ چھال مار کے ٹپیاں جا سکدیاں سن۔ چوڑیاں گلیاں تھوڑیاں ہی سن۔ ایس سسٹم بیٹھ گھراں دی ڈاکواں، اچکیاں توں حفاظت کرنی سوکھی سی۔ کسے کسے گھر وچ اک جاں دو کندھاں پکیاں اٹاں دیاں سن۔ پنج سو سال پرانیاں آوے دیاں اٹاں صرف پکیاں ہٹیاں تے لگیاں ہویاں سن۔ پہلی جنگ توں پچھوں پکیاں اٹاں دا رواج شروع ہو گیا سی۔

پنڈ وچ 5 وڈے تے کئی چھوٹے محلے سن۔ ہر محلے وچ اک جاں ودھ کھوہیاں سن۔ پکا ویہڑا اٹاں دا بنیا ہویا سی تے آلے دوالے دو منزلے مکان سن۔ درمیان کھوہی سی۔

کپڑے دھون واسطے پلیٹ فارم بنیا ہویا سی۔ سردیاں وچ زنانیاں منجیاں پیڑیاں تے دھپ سیکدیاں۔ پر گرمیاں نوں ویہڑے وچوں اگ نکلدی سی۔ جتھاں دا نواں محلہ تنگ تے گھسن گھیریاں دا بنیا ہویا سی۔ اک وی پکی کندھ نہیں سی۔ محلے دے باہر مسجد دے نال کھوہی سی۔ لوہاراں تے رامگڑھے دے محلیاں وچ بہت ساریاں ٹھنڈھی چھاں دیاں ٹاہلیاں سن۔ عیسائیاں دے محلے وڈا سارا پپل سی۔ کئی گھر سانجھے ویہڑے دے آلے دوالے بنے ہوئے سن تے کدیاں دا چھوٹا جیہا آپنا آپنا ویہڑا ہندا سی۔ ویہڑے وچ چلھے، تندور تے بھڑولیاں ہندیاں سن۔ کئی واری تندور تے بھڑولیاں کوٹھے دے اتے ہندیاں سن۔ کسے کسے زمیندار دے گھر دانے رکھن واسطے بھڑولا ہندا سی۔ ہر گھر وچ چاٹیاں، کاڑھنیاں، گھڑے، بھٹھل ہندے سن جنھاں وچ گڑ تے ہور وستاں رکھیاں ہندیاں سن۔ سکھ تے ہندو پتل دے قلعی کیتے بھانڈے ورتدے سن پر مسلمان سلور دے۔ ہر گھر وچ توا، ویلنا، چکلا، کڑاہیاں، چمٹا، کڑچھیاں، چٹھو وٹا ہندا سی۔ رسوئی وچ پرچھتی ہندی سی جس تے گاگراں تے ہور قیمتی برتن رکھے ہندے سن۔ بسار وچ اک جاں دو شیلف بنے ہندے سی جنھاں تے ہتھیں بنائے چھکو، چنگیراں، پکھے وغیرہ سجائے ہندے سن۔

کئی گھراں دے ویہڑیاں وچ مجھاں وی رہندیاں سن۔ عورتاں لئی دودھ چونا سوکھا ہندا سی۔ گھر دی اچی اچی تھاں ورتوں وچ سی۔ پھل بوٹے لگاون دا رواج اکا ہی نہیں سی پر ہر کوٹھے تے کوار گندل دے گملے ہندے سن۔ لوکاں نوں یقین سی اس توں سپ نیڑے نہیں آوندے۔ ایہہ دوائیاں وچ وی ورتی جاندی سی تے ہندو اس دی پوجا وی کردے سن۔ کئی ٹبراں کول حویلیاں وی ہندیاں سن جتھے ڈنگر رکھے جاندے سی۔ سکیاں لکڑاں تے گوہیاں دے ڈھیر وی ایتھے ہی ہندے سن۔ بندیاں دے آرام تے سون لئی کجھ منجے وی ایدھر اودھر پئے ہندے سن۔

ہولی ہولی پنڈ دا کچا نقشہ بدلنا شروع ہو گیا۔ سبھ توں پہلوں پکیاں اٹاں دا گرودوارہ

Photographed by a visitor, fifty years after Partition.

تے مسجداں بنیاں۔ پہلا پکا گھر 1928 وچ جج صاحب بھگت سنگھ نے بنایا۔ پہلی کوٹھی راجندر نواس، سردار راجندر سنگھ نے 37-1936 وچ بنائی۔ دوویں پاسے اکو جہے سن۔ اک پاسہ پہلی ووہٹی لئی تے دوجا دوجی لئی۔ اُپر رہائش سی۔ تھلے بیٹھک تے ٹانگے گھوڑے دی تھاں سی۔ بیٹھک وچ گچ دا سوہنا کم سی۔ دوجا مشہور گھر سردار دیوان سنگھ ٹھیکے دار نے 39-1938 وچ بنایا۔ ایہہ لینٹراں تے بنیا۔ (ڈیوڑھی وچ کھوہی سی) اس دے باہر لے دروازے دی کھدائی دا کم ویکھن کاریگر دُوروں نیڑیوں آوندے۔ دروازے دے اُتے رنگدار پُھلاں دے وچ D.S. Babra لکھیا ہویا سی۔ دروازے دے اُتے گرنتھ صاحب دا کمرہ سی تے سبھ توں اُتے ممٹی۔ روساں تے ستنام سری واہیگورو لکھیا ہویا سی۔

(2)

لوک

لوکاں دے نقش آریا لوکاں والے سن۔ تکھے نک، گورا کنک بھنا رنگ، لمے کالے وال، کالیاں بھوریاں اکھاں، اُچے لمے تکڑے جثے، گھوڑیاں دا شوق، جنگ لڑائی وچ مرن مارن نوں تیار۔ کجھ دیاں اکھاں بلوری، بلیاں، نیلیاں تے ہریاں وی ہندیاں سن۔ کمیاں دا رنگ سولا تے پکا وی ہندا سی۔ پنجاب ہزاراں سالاں توں کٹھالی بنیا ہویا سی۔ کئی نسلاں آوندیاں رہیاں تے وسدیاں رہیاں۔ لوکاں دا وتیرہ آریا لوکاں والا سی جویں کہ پکے رنگ نوں گھٹیا سمجھیا جاندا سی۔ ''گورا رنگ مشری دیاں ڈلیاں، گھول گھول پی مترا'' لوکیں مٹھی تے خالص پنجابی بولدے سن۔ جس واسطے گوجرانوالے سیالکوٹ دا علاقہ مشہور سی۔ گاوَنا تے نچنا لوکاں دے خون وچ رچیا ہویا سی۔ بھنگڑے دا جنم سیالکوٹ دے علاقے وچ ہویا۔ ویاہ شادیاں تے عورتاں گدھا پاوَندیاں تے گاوَندیاں۔ کتن ویلے جاں چکی پیسدیاں درد بھرے گیت گاوَندیاں۔ پنڈ وچ دو تن سو سالاں توں باہروں آ کے وسے لوک وی سن۔ حضرت محمد صاحب دی اولاد چوں دسے جاندے قریشی ستارھویں صدی دے اخیر وچ آئے۔ ایہہ قرآن شریف دے حافظ تے نالے محلے دی مسیت دے

مالک سن۔ کجھ ڈھلوں گوروواں تے سکھ راج ویلے امرتسر ضلعے توں آ کے وسے۔ کشمیری ہر سردیاں نوں آپنے کہاڑے لے لکڑیاں پاڑن آوندے سن۔ فیر اک ٹبر ویہویں صدی دے شروع وچ پنڈ ہی ٹک گیا۔ دارے دے کول رہندے سن۔ کول دی زمین خریدلئی تے واہی شروع کر دتی۔ خورشید پڑھ گیا تے باؤ خورشید دے ناں نال لیڈر بن گیا۔ رفیع نے یورپ دیاں سبزیاں، جویں کہ پھل تے بندگوبھی، مٹر بیجنے شروع کر دتے۔ عورتاں نے شلوار قمیض پاؤنی شروع کر دتی۔ اوسے ویلے مکتے پنڈ توں لکڑی دی کھدائی دے تکھے کاریگر رامگڑھے محلے آ وسے۔ ایہناں دی مکتے دے جٹاں نال بڑی خار سی۔ لائل پور توں 1937 وچ دو بھرا نانکے پنڈ آ وسے۔ اک بھرا انجناں دا ماہر سی۔ ایہناں پنڈ مشین لائی، پہلے آٹے دی، فیر کپاہ ویلن تے روں پنجن دی۔ ایہناں مشیناں نے پنڈ دے جیون دا نقشہ بدل دتا۔ ایہہ بھرا مشین والے اکھوان لگ پئے۔

ٹیبل 2

آبادی (1946)

کل آبادی: 3000 عورتاں مرداں دی اوسط: 50:50

گھر: 430 گھراں دی مالکی: 100%

قوماں	سکھ	مسلمان	ہندو	عیسائی	کُل
جٹ	22	8	...	...	30
رامگڑھیے	12	...	...	...	12
لوہار	...	7	...	...	7
گھمیار	...	7	....	...	7
دلت	...	...	...	7	7
کھتری، اروڑے	6	...	...	...	6
بروالے	...	4	...	...	4
مراثی	...	3	...	...	3
نائی	...	3	...	...	3
تیلی	...	2	...	...	2
سنیارے	1	...	1	...	2
ارائیں	...	1	...	...	1
ماچھی	...	1	...	...	1
مہرے	1	...	...	...	1
باہمن	...	...	1	...	1
موچی	...	1	...	...	1
سید۔ کشمیری	...	1	...	...	1
ہور	1	1	...	...	2
کُل	52	39	2	7	100

لوکیں ہر دوجے دی قوم توں پچھان کردے سن۔قوم تے ذات اکو گل سی۔ وہی کھاتیاں تے اشٹاماں تے لکھیا ہندا سی۔قوم جٹ، قوم زمیندار، قوم ترکھان، قوم کھتری، قوم تیلی، قوم مراثی وغیرہ۔ دھرم دا ناں نہیں سی لکھیا ہندا۔ ونڈ دے ویلے 1947 وچ دھرماں دا ویروا اس طرحاں سی سکھ 52%، مسلمان 39%، عیسائی 7% تے ہندو 2%۔

سکھاں وچ 5 قوماں سن۔ جٹ، رامگڑھیا، کھتری، سنیارے تے مہرے۔ ایہناں چوں ڈھلوں تے ببرا سرکڈھویں سن۔ گنتی وچ ڈھلوں بوہتے سن۔ کجھ ڈھلوں گورواں تے رنجیت سنگھ دے راج ویلے امرتسرتوں آ کے ایتھے وس گئے۔ واہی بیجی وچ سبھ توں تیز تے اگے سن۔ ایہناں ہولی ہولی ہورناں دیاں زییناں خرید لئیاں۔ ایہناں دی ملکیت سبھ توں ودھ گئی۔ مہرمنگاں دے کتھناں موجب ببرا پنڈ دے پرانے وسنیکاں چوں سن۔ کسے ویلے ایہناں دے 7 کھوہ سن۔ ویہویں صدی پلٹن ویلے، کیول دو کھوہ رہ گئے سن۔ ایہہ ترکھانے کم تے کھوہاں دی اساری دے ماہر سن۔ انگریزاں دے ویلے ایہناں پڑھائی نوں تے نویں کلاں (Technology) نوں ایسا اپنایا کہ بہت اگے نکل گئے۔

مسلماناں وچ سبھ توں ودھ قوماں سن جو آپنے آپنے پیشیاں دیاں ماہر سن۔ ایہناں دیاں 13 ذاتاں سن۔ جٹ، ارائیں، لوہار، گھمیار، بروالے، مراثی، تیلی، نائی، موچی، ماچھی، سید تے کشمیری۔

ہندواں دیاں اُکا دو قوماں پنڈ وچ وسدیاں سن۔سنیارے تے باہمن۔کئی ٹبر سکھاں نال رلے ملے رہندے سن۔ عیسائی سارے اکو ذات دے جاپدے سن۔ ہندواں تے عیسائیاں کول زمین کوئی نہیں سی۔

ٹیبل 3

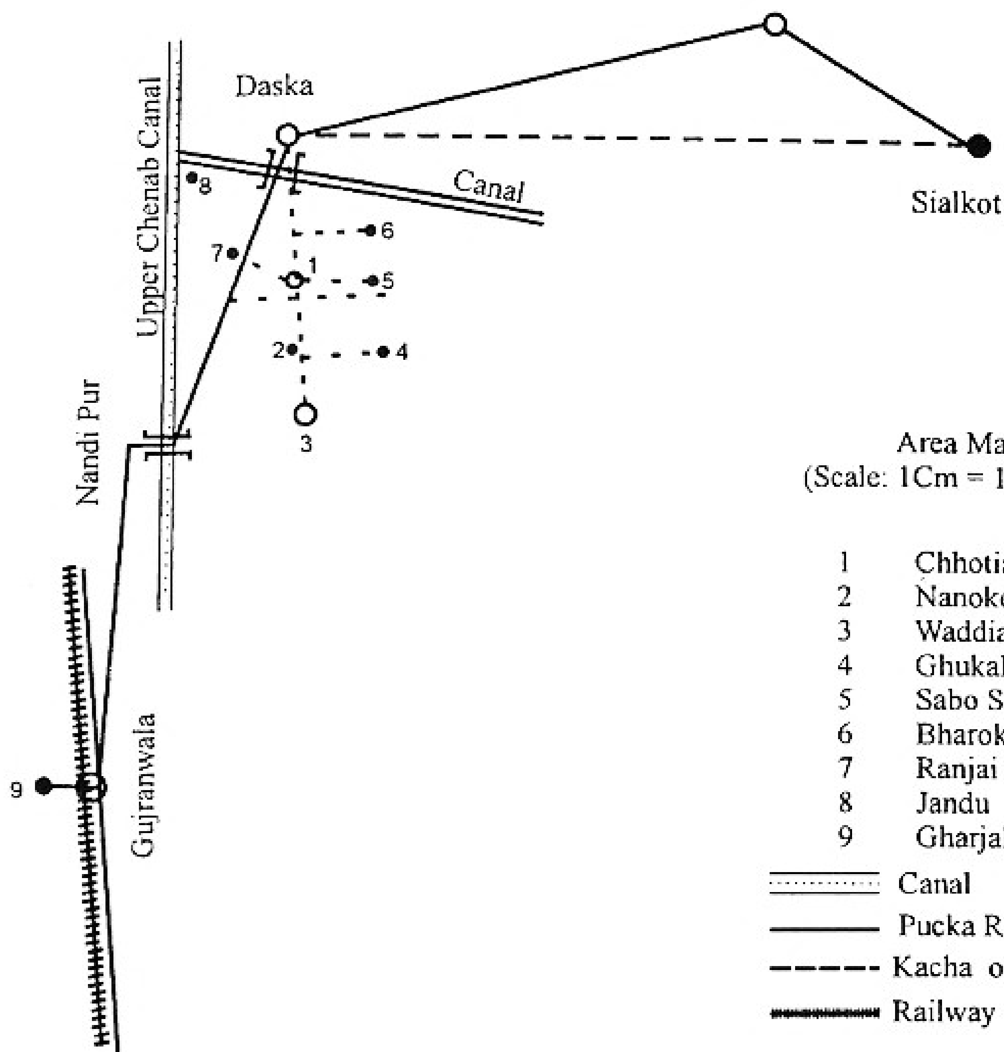
گھراں سیتی دھندے (1946) ویلے

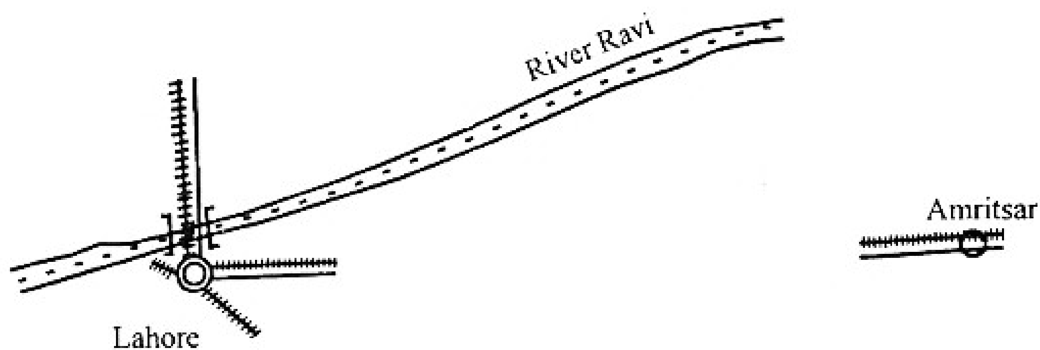
دھندے	سکھ	مسلمان	ہندو	عیسائی	کُل
واہی بیجی	21	10	...	7	38
مالک	19	7	...	...	22
مزارے	2	3	...	...	5
سیپی	...	...	...	7	7
تکنیکی/ کاریگر	19	13	...	...	23
دوکاندار	5	...	2	...	7
ادمیں	1	...	...	...	1
پڑھے لکھے پیشہ ور	3	1	...	...	4
ڈھوآ ڈھوآئی	1	7	...	...	8
مہرے ماچھی	1	1	...	...	2
مراسی، نائی، تیلی	...	6	...	...	6
مزدوری	1	1	...	...	2
کُل	52	39	2	7	100

چوہاں دھرماں دے لوکاں دا سماجی جیون بھاویں وکھ سی پر اوہناں دی رہنی بہنی تے معاشی جیون اکولڑی وچ پرودتا ہویا سی۔ ایس طرحاں رلے ملے سن جویں کہ اک گتھلے وچ رنگ برنگے بنٹے ہندے ہن۔ اکٹھے کم کردے، اکٹھے کھیڈدے، اک دوجے دی صلاح تے مددلیندے، گاؤندے، ہسدے، نچدے تے گپ شپ ماردے۔ زنانیاں تے بچے اک دوجے دے گھراں وچ بناء روک ٹوک تے جھجک توں جاندے۔ آدمی کسے گھر دے اندر جان توں پہلوں بھاویں بھرا دا گھر وی ہووے، دروازے تے کھلو کے آواز ماردے جاں کھنگھ دے۔

سکھ تے ہندو گردوارے اکٹھے ہندے۔ ایہہ پنڈ دی سبھ توں وڈی عمارت سی۔ ایتھے ستے دن کوئی نہ کوئی پروگرام چلدا رہندا سی۔ بھاویں ایتوار نوں کٹھ بوہتا ہندا سی۔ پرشاد ملدا سی پر لنگر نہیں سی ہوندا۔ نامدھاری گردوارہ دمدما صاحب، پنڈ تے سابوسرائے دی حد تے سی۔ ایتھے بسنت نوں بھاری دیوان لگدا، بسنتی کڑاہ ونڈیا جاندا تے لگاتار لنگر چلدا۔ ہندواں دا کوئی مندر نہیں سی پر ٹھاکردوارا ہر اک واسطے بیٹھن تے کھیڈن لئی سانجھا ہندا سی۔ مسلماناں دیاں 3 مسیتاں سن۔ ہر اک دا تعلق وکھو وکھ ذاتاں نال سی۔ سال وچ دو واری سارے مسلمان پنڈوں باہر عیدگاہ تے کٹھے ہندے۔ مسلماناں دا دارا وی سی جتھے آدمی کٹھے بہہ کے حقہ پیندے تے وچار وٹاندرا کردے۔

سکھاں تے مسلماناں دا آپس وچ ملن ورتن بڑا نیڑے دا سی۔ صرف اک واری رنجش پیدا ہوئی تے اوہ سدھی پدھری گل بات راہیں نجٹھی گئی۔ کجھ مسلماناں نے لک لکا کے اک کھوہ تے گاں ذبح کیتی، گل نکل گئی۔ سکھ روہ وچ آ گئے۔ پر بجائے کرپاناں، برچھے لے کے کھوہ تے ہلہ کرن دے، سکھاں دے نمائندے کھوہ تے گئے اتے پچھیا کہ تسیں ایہہ کیوں کیتا اتے نال ہی آکھیا کہ ساڈی موڑویں بھاجی خفیہ نہیں ہووے گی۔ اسیں ڈھول وجا کے پنڈ دے وچ سور دا جلوس کڈھاں گے۔ مسلماناں نے معافی منگی تے

Daska
Sialkot
Canal
Upper Chenab Canal
Nandi Pur
Gujranwala
1
2
3
4
5
6
7
8
9
Area Map
(Scale: 1Cm = 1.5 miles)
1 Chhotian Galotian
2 Nanoke
3 Waddian Galotian
4 Ghukal
5 Sabo Serai
6 Bharoke
7 Ranjai
8 Jandu
9 Gharjakh
Canal
Pucka Road
Kacha or Cart Road
Railway

River Ravi
Amritsar
Lahore

وعدہ کیتا کہ اگے توں ایہہ کدے نہیں ہووےگا، نہ ہی فیر کدی ہویا۔

انگریزی راج ویلے ورلے ورلے شہراں وچ کدی کدائیں فرقو جھگڑے ہندے رہندے سن۔ لہور دی گل اے، 1936 وچ گردوارہ شہید گنج سنگھنیاں دے آسے پاسے فساد ہو رہے سن۔ چھوٹیاں گلوٹیاں توں کرتار گڑی والا آپنے بھرا کول لہور گیا ہویا سی اتے اک دن گوردواریاں دے درشناں نوں تر پیا۔ جدوں اوہ گرودوارہ شہید گنج دے کول پجیا تاں کسے نے چھرا مار کے قتل کر دتا۔ جدوں کرتار سنگھ شہید دی ارتھی پنڈ لیاندی گئی تاں مسلمان گوانڈھی وی دکھ ونڈن وچ رلتی ہوئے۔ ایس واقعے دا اک پکھ پنڈاں تے شہراں دے وچکار بے وساہی سی۔ پنڈاں دے لوک شہریاں نوں کورے تے خودغرض سمجھدے سن۔ شہراں والے پینڈواں نوں اجڈ سمجھدے سن۔ کرتار دی لاش نوں ہسپتال توں لین تے ہفتہ لگ گیا۔ گھر دے بوہے تے بیٹھے رہے۔ ڈاکٹر کوئی ملے نہ تے اردلی کہن کہ پوسٹمارٹم ہونا ہے۔ کوئی نہ دسے تے کوئی نہ سنے کہ پوسٹمارٹم کیہ ہندا ہے۔ اوہناں دی بلا نوں وی نہیں سی پتہ کہ ایہہ کیہ ہندا ہے۔ پنڈ مشہور ہو گیا کہ لاش نوں پٹھا ٹنگ کے مماَئی کڈھدے نے جو دماغ چوں تبکا تبکا ڈگدی ممائی ۔ پینڈواں نوں شہریاں تے دھیلا وی یقین نہیں سی۔

کپڑا لیڑا: ہر بندہ، زنانی صدیاں توں چلدا آیا گھر دا کھدر پاؤندا سی۔ بس کھلا کڑتا تے لنگوٹی۔ زنانیاں کئی واری لنگوٹی رنگ لیندیاں سن۔ ململ دا دپٹہ ہر اک نے نیڑے تیڑے جاں موڈھے تے رکھیا ہندا سی۔ کوئی وڈا وڈیرا آ جاوے تاں سر تے اوڑھ لیندیاں سن۔ نویاں دیاہیاں ووہٹیاں وڈیاں تے اوپریاں دے ساہمنے چنی نک تک کھچ لیندیاں تے کئی واری سارا منہ وی ڈھک لیندیاں بن۔ ایس طرحاں دوجیاں نوں عزت وی دیندیاں سن تے آپنی عزت نوں وی بچا کے رکھدیاں سن۔ انگی پاؤن دا رواج نہیں سی تے نہ کوئی وال کٹدی سی۔ کڑیاں تے مٹیاراں پراندی پاؤندیاں سن۔ عام زنانیاں ایویں

ہی گت کر لیندیاں سن۔ خاص موقعیاں تے لک توں گٹیاں تک ول کھاندی گھگری پائی ہندی سی۔ اپر چولی ہندی سی جو انگی دا وی کم کردی سی۔ چولی نوں بہت چھوٹی کر دیوتاں سمجھو برا بن گئی۔

جدوں 1699 وچ خالصہ پنتھ دی سرجنا ہوئی تاں سکھی نے پہراوے وچ بڑی بدلی لیاندی۔ ہر سکھ بندے اتے زنانی نے کچھہرا پاؤنا شروع کیتا۔ کئی بندے کچھہرے دے اتے لنگوٹی وی بنھ لیندے سن۔ کساناں نوں ایہہ بدلی بڑی سوت آئی۔ لنگوٹی کم کرن، دوڑ بھج وچ اڑیچ پاؤندی سی۔ سکھ زنانیاں ستارہویں صدی دے شروع توں شلوار قمیض پاؤن وچ موڈھی سن۔ شلوار قمیض دا چھیتی ہی رواج ہو گیا کیونجے سوکھی وی تے عملی وی سی۔ مسلمان زنانیاں نے بہت چر مگروں شلوار قمیض پاؤنی شروع کیتی۔ ویاہ شادیاں اتے سوگ ویلے زنانیاں گھگرا ہی پاؤندیاں سن۔ کڑیاں ونگاں دیاں بڑیاں شوقین سن۔ پھیری والے گلیو گلی ہاکاں ماردے ہی رہندے سن۔ چوڑیاں لے لو، ونگاں چڑھا لو۔

چنیاں تے چادراں وتکھن والے سال وچ دو تن چکر لاؤندے۔ ساہمنے بیٹھ کے جو رنگ تے جو ٹھپا چاہو لوا لوو۔ ویاہ شادیاں تے رنگ دار گھگرے تے کڈھائی والی چولی، سیاپیاں تے سادہ کالے گھگرے دا رواج سی۔ گھگرے تے 7 توں 9 گز کپڑا لگدا سی۔ دوجے پنڈ نوں جان لگیاں تیویاں نے گھگرا موڈھیاں تے سٹیا ہندا سی تے پنڈ دے نیڑے جا کے پا لیندیاں سن۔ کئی واری ول چھیتی ٹھیک نہیں سن ہندے۔ بولی مشہور سی کہ میرا گھگرا راس نہ آوے تے سوہریاں دا پنڈ آ گیا۔ ناچ کرن والیاں ہمیشہ ہی موتیاں نال جڑیا گھگرا جاں گھگری پاؤندیاں سن۔

زنانیاں ویاہ شادیاں تے سادگی بھل جاندیاں سن۔ جناں وی سونا ہووے سارا ہی پا لیندیاں سن۔ اگے پچھے اوہ پٹاری وچ لکو کے رکھیا جاندا سی۔ بندے ریشمی پگاں بنھ دے سی۔ ہولی ہولی ململ دیاں پگاں شروع ہو گئیاں۔ ایہہ سر توں کھسکدیاں نہیں سن۔ کچا پکا

رنگ کرنا وی سوکھا سی۔ بالاں نوں وساکھی تے نویں کپڑے ملدے۔ مسلمان بچیاں نوں عید دے موقعے تے۔ باقی مہینے ایہناں دے نال ہی گزارنے ہندے سن۔

20 ویں صدی دے شروع وچ جدوں ملاں دے کپڑے دا رواج پیا تاں فیشن بدلنے شروع ہو گئے۔ زنانیاں نے سبھ توں پہلاں مشینی کپڑے نوں اپنایا۔ ایہناں دے رنگ پکے تے نمونے ودھیا سن۔ مولویاں نے کلے دے دوالے مایا والی پگ بنھنی شروع کر دتی۔ ہندو تے سکھ دکانداراں نے کڑتا پجامہ پاؤنا شروع کر دتا۔ 37-1930 وچ ملاں دا کپڑا استا تے عام ہو گیا۔ پھیری والے ہر گلی وچ ہر کپڑے دے ڈھائی آنے گز دا ہوکا دیندے سن۔ چنی تے چادراں وکچن والے سال وچ دو تن واری پنڈ وچ پھیری پاؤندے سن۔ دوجی لڑائی توں مگروں ریان تے نائیلون دا کپڑا شروع ہو گیا۔ سردے پجدے نے پیراشوٹ دا پکا کپڑا لے آندا۔ ونگی ودھ گئی۔

انگریزی تعلیم، شہراں نوں آواجائی، فوجی، پُلس تے سرکاری نوکریاں وچ وادھا ہون نال کپڑے لیڑے وچ نویں بدلی آئی۔ پڑھیاں لکھیاں وچ بوٹ، جراباں، نکراں، پتلوناں دا رواج ہو گیا۔ مسلمان تے عیسائی زنانیاں نے شلوار قمیض نوں اپنا لیا۔ سبھ دے کپڑے اکو جہے ہون کر کے چھیتی پتہ نہیں سی لگدا کہ عورت دا دھرم کیہ اے؟

کھانا پینا: کھانا سادہ تے نروا ہندا سی۔ کہاوت مشہور سی کھاؤ دال جیہڑی نبھے نال۔ جو کجھ پنڈ وچ اگدا سی اوہی سارے کھاندے سن۔ دال روٹی تے ددھ دہی مکھن گھیو دا رواج سی۔ سویرے پرونٹھے، دہی، لسی، مکھن ہندا سی۔ دوپہر ویلے روٹیاں، دال جاں موسم دی سبزی، اُچار تے لسی ہندی سی۔ گرمیاں وچ کدو دے رائتے دا وی رواج سی۔ دوپہر دے ڈھلن توں پچھوں، بھٹھی تے بھجے ہوئے دانے تے موسم مطابق تراں، مولیاں، گاجراں، عام کھاہدیاں جاندیاں سن۔ چاہ کوئی نہیں سی ہندی۔ رات نوں روٹی، دال سبزی وچ گھیو تردا تے پچھوں گڑ دی ڈھیلی۔ موسمی سبزیاں وچ شامل سن ساگ،

بتاؤں، گونگلو، گاجراں، بھنڈی، کریلے تے کدو۔ لوکیں سون لگیاں مٹھے گرم ددھ دا گلاس ضرور پیندے سن۔ کہندے سن ایس نال نیند چنگی آوندی اے۔ ہر کسے دیاں نظراں تیوہاراں تے لگیاں ہندیاں سن کیونجے اودوں خاص خاص چیزاں کھان نوں ملدیاں سن۔ ساوَن مہینے دے ہر ایتوار نوں پوڑے، ویاہواں شادیاں ویلے ہر قسم دے کھانے تے مٹھائیاں کھلیاں کھان نوں ملدیاں سن۔ کسے 100 سال دے نیڑے دے بزرگ دے مرن تے پچھوں کٹھ ہنداسی۔ رشتے دار اکٹھے ہندے سن۔ بہت کجھ کھان نوں ہنداسی تے محلے تے بھائیچارے وچ کڑاہ ونڈیا جانداسی۔

گوشت، ککڑ تے آنڈے مہنگے ہندے سن۔ کدی کدائیں ہی کوئی کھانداسی۔ وساکھی تے لوہڑی نوں سکھ ٹبررل کے بکرے دیاں ڈھیریاں، ونڈ لیندے تے سارا دن راہڑ کے رات نوں کھاندے۔ مسلمان عید نوں بھیڈ وڈھدے تے خوشی نال کھاندے۔ جدوں کدی کوئی خاص پروہنا آئے تاں ککڑ بنایا جانداسی۔

لوکیں کھیر، کڑاہ تے ہور مٹھیاں چیزاں بہت کھاندے سن۔ پر پھل تے میواجات گھٹ ہندے سن۔ پر بھجی ہوئی مونگ پھلی تے کھیل عام ملدی سی۔ گرمیاں وچ تربوز، خربوزے تے جامن عام ہندے سن۔ سردیاں نوں ہر کوئی گنے چوپداسی سوائے بڑھیاں توں۔ ملھاں دے بیراں دا رواج سی۔ توت ہرتھاں تے سن پر کوئی گھٹ ہی کھانداسی۔ باہروں آئے پھل تے میواجات جویں کہ انب، کیلے، انگور تے پستہ بادام، سوگی گھٹ ہی ملدے سن۔ سیب تے ناکھاں کدی ہی نظر آوندیاں سن۔

امیراں تے غریباں دے کھانے وچ وڈا فرق ایہہ سی کہ سردے پجدے ددھ، گھیو، مکھن تے گڑ دوجیاں نالوں ودھ کھاندے سن۔ ہر تیجے گھر کول آپنی مجھ نہیں سی ہندی۔ گھراں چوں لسی عام ونڈی جاندی سی۔ پنج سیر ددھ رڑکیا ہووے تاں کئی ٹبر لسی پی سکدے سن۔ پانی پاکے لسی جنی مرضی ہور ودھا لوو۔ لوکیں کہندے سن لسی تے لڑائی دا کیہ اے جنی

مرضی ودھا لوو۔ ددھ وچکن دا رواج نہیں سی۔ گھیو عام وکدا سی۔ پنڈ وچ صرف بھتو نے بکریاں رکھیاں ہندیاں سن تے گڑوی گڑوی ددھ ویچدا سی۔

پین دا پانی گھڑیاں وچ رکھیا جاندا سی۔ پنڈ وچ 20 کھوہیاں سن۔ کجھ سانجھیاں تے کجھ گھراں وچ۔ زنانیاں ایہناں چوں پانی بھردیاں سن۔ گھراں والے وی دن ویلے کسے زنانی جاں بچے نوں پانی بھرن توں نہیں سن روکدے۔ پنڈ دے نال لگدے کھوہاں توں وی پانی بھریا جاندا سی۔ زنانیاں سویرے سویرے اتھے نہاؤن وی آوندیاں سن۔ اوس ویلے روایت موجب بندے دور ہی رہندے سن۔ دوپہر مگروں، گھر دے کم کاج کرکے فیر کپڑے دھون وی آوندیاں سن۔

گرمیاں وچ ٹھنڈے پانی واسطے کئیاں نے جھجریاں رکھیاں ہندیاں سن۔ ریتلی مٹی دیاں ہون کرکے ایہناں چوں ذرا ذرا پانی سمدا رہندا سی۔ جدوں ہوا نال پانی اڈدا تاں جھجری دے پانی نوں ٹھنڈا کردا سی۔ گرمیاں وچ لوکیں ستو، کانجی تے سردائی پیندے سن۔ جواں نوں بھن کے تے پیہہ کے دو چمچے ستو تے اک دو چمچے شکر جاں کھنڈ نوں ٹھنڈے پانی وچ گھولو تاں سوادی، طاقت بناؤن تے ٹھنڈ پاؤن والا جام بن جاندا سی۔ کانجی لال تے کالیاں گاجراں توں بنائی جاندی سی۔ پانی دے گھڑے وچ صاف کرکے تے کٹ کے سیر کو گاجراں ستو، وچ رائی پاؤ، دوچار چمچ ہور مسالے پا کے دو ہفتے لئی رکھ دیو۔ کدی کدی گھڑے نوں ہلا دیو۔ جدوں خمیر بننا شروع ہووے تاں کانجی تیار۔ چھوٹے وڈے نوں اس دا بڑا سواد آوندا سی۔ سردائی بادام، مغز، لاچیاں نوں رگڑ کے فیر کھنڈ تے پانی پا کے بنائی جاندی سی۔ اس نوں کدی کدائیں بنایا جاندا سی۔ پیسن تے چر لگدا سی۔ نہنگ سنگھ جدوں کدی پنڈ آوندے، گردوارے بیٹھ کے سردائی ضرور رگڑدے، بھاویں گرمی ہووے تے بھاویں سردی۔ بھائی صاحب اوہناں نوں کجھ سکھا صاحب (بھنگ دے پتے) وی دے دیندے سی، پی کے موجاں ماندے سن۔

ورلے ورلے بندیاں نوں شراب بناؤنی وی آؤندی سی۔ کجھ آپنے پین لئی کجھ ویچن لئی تے کجھ دین دوان لئی۔ چوری چوری بنائی جاندی سی۔ ایہنوں روڑی براند وی کہندے سی۔ انگریزاں نے آکے انگریزی شراب دے لائیسنس دینے شروع کر دتے۔ سرکار نوں ٹیکس ملدا سی تے لوکاں نوں سواد پے جاندا سی۔ ایہہ دوکاناں افیم وی ویچدیاں سن۔ پر پنڈ وچ شرابی تے افیمی گھٹ ہی سن۔ اسلام دے نال حقہ آیا۔ مسلمان آدمی اکٹھے بیٹھ کے حقے دی سانجھ کردے۔ سکھاں لئی تماکو دی مناہی سی۔ اوہ نیڑے وی نہیں سن جاندے۔ کجھ ہندو حقہ پین دے عادی ہو گئے۔ چلم پین دا گھٹ ای رواج سی۔

اگ بالن واسطے گھراں وچ گوہے، منچھٹی تے لکڑاں ورتیاں جاندیاں سن۔ بھٹھی وچ عام طور تے پتے جھوکے جاندے سن۔ چانن لئی دیوے سرہوں دے تیل نال جگائے جاندے سن۔ مٹی دا تیل آون توں مگروں لالٹین دی ورتوں وی شروع ہو گئی۔ ویاہ شادیاں ویلے ڈسکے توں تنبواں والے گیس دے لیمپ وی لے آؤندے۔ بڑا چانن کردے سن۔ گھراں وچ دن دی لوئے ای روٹی پکائی تے کھادی جاندی سی۔ لکھائی پڑھائی وی بوہتی دنیں ہی ہندی سی۔

لوکیں کھوہاں، ہلٹی تے کھوہیاں تے تازے پانی نال ہر روز نہاؤندے سن۔ گرمیاں وچ دو واری۔ سرکھٹی لسی جاں کھٹے دہیں نال دھوندے سن۔ اس دے نال میل وی نکل جاندی سی تے وال وی ملیم رہندے سن۔ جے کدی لمے وال جم جان تاں کھارے سوڈے نال دھوندے سن، خاص طور تے بچیاں دے وال۔ سر دھو کے، سکا کے ہر کوئی آرام نال تیل لواؤندا سی تے کنگھی کردا سی۔ سکھ بچیاں دے لمے والاں وچ عام اٹکاں پے جاندیاں سن تے وال واہن لگیاں اوہ چیکاں وی ماردے سن۔ کپڑے دیسی صابن نال دھوندے سن پر جے کپڑے بوہتے میلے ہون تاں کھارا سوڈا ورتدے سن۔ بھانڈے چٹی سواہ نال مانج کے جاں پونجھ لیندے سن تے جاں دھو لیندے سن۔

نگر دے مسئلے: صفائی رکھنا سبھ دی سانجھی ذمہ واری سی۔ آنڈی گوانڈھی رل کے گلیاں تے نالیاں دی صفائی آپ کردے سن۔ گھر دے اندر کوڑ کباڑ، گوہیا اکٹھا کرنا تے باہر سٹنا سٹانا گھر والیاں دی ذمہ واری سی۔ گھراں وچ لیٹرین نہیں سی ہندی۔ ہر کوئی کھیتاں نوں جاندا سی۔ اوس توں بعد آپنے آپ نوں مٹی جا پیتیاں نال صاف کرکے، پانی نال دھوندا سی۔ کجھ لوکیں پانی دا کرمنڈل نال لے کے جاندے سن پر بوہتے وگدی آڈ تے جا کے دھولیندے سن۔ رات نوں کوٹھیاں تے پیشاب تاں عام کردے سن، پر گھر ٹٹی کرنا ماڑا سمجھدے سن۔

جمن مرن دا ریکارڈ کوئی نہیں سی ہندا۔ پہلی مردم شماری 1881 وچ ہوئی تے ہر دس سال بعد ہندی رہی۔ مردم شماری ویلے دھرم دا ناں ضرور لکھدے سن۔ وڈے گھراں دیاں پشتاں جاں تاریخ مہر منگ یاد رکھدے تے گا کے راگاں نال سناؤندے سن۔ اگنی بھیٹ کرن توں کجھ مہینے بعد ہندو تے سکھ استھیاں نوں ہردوار لے کے جاندے سن۔ پانڈے ریکارڈ لکھ کے رکھدے سن۔ اوہناں دا سسٹم کمال دا سی۔ جھٹ لبھ لیندے سن کنا وی پرانا ہووے۔ مسلمان تے عیسائی دیہہ نوں قبراں وچ دفن کردے سن۔

جے پنڈ وچ کٹ وڈھ نہ ہوئے، نہ بغاوت، نہ لوکاں نوں بھڑکاؤن دیاں کاروائیاں ہون، تاں سرکار پنڈاں توں دور ہی رہندی سی۔ سرکار نوں تاں معاملہ چاہیدا سی۔ اوہ ملدا رہے تے امن رہے، تاں سرکار خوش! معاملے واسطے کھیتاں دا پورا ریکارڈ ہندا سی۔ پولیس سٹیشن تے کچہریاں ڈسکے سن۔ عام طور تے پنڈ وچ پولیس نہیں سی آؤندی۔ جے کوئی سپاہی نظر آ جائے تاں ہر کوئی اکھاں پاڑ کے اوہدے ول ویکھدا سی۔ پنڈ دی واگ ڈور تن بندیاں تے سپرد سی۔ نمبردار، پٹواری تے چوکیدار۔

نمبردار پنڈ دا چیف ہندا سی۔ ایہہ اوہدا جدی حق سی پر سرکار دی منظوری ضروری ہندی سی۔ گدی صرف تاں کھوئی جاندی سی جے اوہ سرکار دا وروودھی جاں وروودھیاں دا

ساتھی ہووے۔ نمبردار معاملہ کٹھا کر کے ڈسکے مال خانے جمع کراوندا سی۔ پنڈ وچ امن امان دی ذمہ واری وی اوہدے موڈھیاں تے ہندی سی۔ اوہنوں سرکار ولوں چمڑے دی پیٹی جس اتے پتّل دی موہر لگی ہندی سی، دتی جاندی سی۔ نمبردار نوں معاملے چوں کمیشن ملدی سی پر اوہدے ٹبر دا گزارا اوہدی آپنی بھوئیں توں چلدا سی۔ چھوٹیاں گلوٹیاں دے دو نمبردار سن۔ اک سکھاں دا، دوجا مسلماناں دے ناویں محلے دا۔ پٹواری سرکار دے محکمہ مال دا کارکن ہندا سی۔ اوہدی تنخواہ تھوڑی ہندی سی پر زیناں دی تصدیق کرن دے پیسے وی ملدے سن۔ اوہدے رجسٹر وچ ہر کھیت دا نقشہ تے نمبر ہندا سی۔ اوہدے ریکارڈ بڑے ستھرے ہندے سن تے ہر تھاں منے جاندے سن۔ سرکار دے باقی ریکارڈ اینے سچے تے سچے نہیں سی ہندے۔

چوکیدار دیاں کئی اک ذمہ واریاں ہندیاں سن۔ رات نوں ڈنگوری لے کے گلیاں دے دوتن چکر لاؤنے تے پنڈ دی راکھی کرنی۔ آئے گئے سرکاری افسراں دی اردلی کرنی تے ڈھول وجا کے منادی کرنی۔ اوہدا فرض ایہہ وی سی کہ پنڈ وچ جمے مرے دی خبر تحصیلے پہنچاؤنی۔

ایہناں تن بندیاں توں اڈ کسے کسے پنڈ وچ کوئی نہ کوئی معتبر بندہ ہندا سی جو آپنے آپ ہی سرکار دی نمائندگی کردا سی۔ ہر قسم دی خبر سرت وی دیندا سی۔ آوندے جاندے افسراں نوں روٹی کھواؤنی، دارو پلاؤنی تے لوکاں دے کم کراؤنے۔ کچہری تے تھانے وچ بڑی پچھ گچھ ہندی سی۔ افسر جی آیاں آکھدے سن۔ ایہدے نال پنڈ وچ رعب قائم رہندا سی۔ کوئی کڑکی وچ پھس جائے تاں افسراں لئی پیسے وی بٹور لیندا سی۔ کئی پرانے جاگیرداراں وانگوں ایہہ پنڈ وچ راجے ہندے سن۔

جاگیردار

مغلاں دے راج وچ پنڈاں تے ہر قسم دا کنٹرول جاگیرداراں دے ہتھ وچ سی۔ ایہہ معاملہ دیندے، فوجاں لئی بھرتی دیندے تے پنڈ دے لوکاں نوں سدھا کر کے رکھدے پر لوکاں دی مدد وی کردے۔ آپ وڈے زمیندار ہندے سن، باقی سارے کامے۔ جدوں سکھاں نے پنجاب فتح کیتا تاں جاگیرداری ہٹا دتی۔ زمین واہکاں نوں ونڈ دتی۔ ہر کوئی آپنی آپنی مالکی دا معاملہ دین لگا۔ پنڈ دی واگ ڈور نکے نکے کساناں دے ہتھ آ گئی۔ انگریزاں نے جاگیرداری تاں واپس نہ آندی پر ہر پنڈ وچ سرکاری نمائندے مقرر کر دتے۔ ایہناں نوں کوئی بھتا نہیں سی ملدا پر سرکار دی طاقت ایہناں دی پٹھ تے ہندی سی۔ کئیاں نوں سردار بہادر، ملک صاحب، چودھری صاحب دے خطاب وی دتے جاندے سن۔ انگریزی راج دے ایہہ پرزے ہندے سن، امیر سن۔ ایہہ نکے نکے رجواڑے بڑی عیش پرستی نال رہندے۔ رعب داب قائم رکھدے۔ جدوں کدی کوئی افسر پنڈ آئے تاں اوس دی رج کے سیوا کردے۔ جیہڑا کوئی کڑکی وچ پھس جائے۔ اوہدا کم کرا دیندے۔ پارٹیاں کرنیاں، مجرے کرنے، شکار کھیڈن جانا تے گھوڑے رکھنے۔

بھاویں ایہناں سرکار دے کارندیاں کول کنی وی زمین ہووے، پیسے دی لوڑ رہندی ہی سی۔ آلے دوالے کٹھے کیتے عملے تھلیے نوں وی کجھ ونڈنا ہندا سی۔ ایس لوڑ نوں پورا کرن لئی ایہہ کئی چھپے لکے طریقے ورتدے سن۔ چور آپنی لٹ دا کجھ حصہ ایہناں دے پیراں تے رکھدے سن۔ چوری کیتے ڈنگر ایہناں دے تبیلیاں وچ بنھ جاندے۔ دیسی

شراب کڈھن والے ایہناں نوں دارو سپلائی کردے رہندے۔ ایہناں دا کم سی کہ پولیس توں بچا دینا۔ لوکاں تے رعب رکھدے سن تے لوڑ ویلے غریب گربے دی مدد کردے سن۔ ایہناں دیاں کریتیاں سارے جاندے سن پر کوئی بول نہیں سی سکدا۔ کدی کدائیں کسے ماڑے بندے دی دھی بھین نوں چک وی لیندے سن۔ ایہناں نال لڑنا جھگڑنا اوکھا سی۔ سرکار ایہناں ول سی۔

سڑکاں دی سنبھال سرکار کردی سی تے کدی کدائیں بڈھے درختاں دی نیلامی کر کے پیسہ وصول کر لیندی سی۔ کھوہاں جاں نکے پنڈاں نوں جاندے پہے رڑے جاں ریتلے ہندے سی۔ ایہناں دی دیکھ بھال کوئی نہیں سی کردا۔ کدی کدائیں روہ وچ آیا کسان گیلاں نوں پدھرا کر دیندا سی تاں جے گڈے لنگھ سکن۔ ہولی ہولی ایہہ پہے سوڑے ہندے جاندے سن کیونجے آلے دوالے دے کسان آپنے کھیتاں دی حد نوں ودھائی جاندے سن۔

ملن ورتن: ہر ٹبر وچ گل بات دا طریقہ وکھرا ہندا سی۔ پیو پتاں نال گل کردے سن، ماواں دھیاں نال تے میاں بی بی کدی کدائیں لانبھے جے، اکھاں توں اوہلے ہو کے گٹ مٹ کر لیندے۔ ماواں روٹی دے ویلے ہمیشہ بچیاں نال گلاں کردیاں سن۔

زنانیاں بھاویں کنیاں ہی رجھیاں ہندیاں سن، رل مل کے تے دل دی ہواڑ کڈھن دا ویلا لبھ ای لیندیاں سن۔ بندے سیالاں وچ باہر کتے کندھاں نال کھلو کے دھپ سیکدے جاں گرمیاں وچ رکھاں ہیٹھ بیٹھے گپ شپ مار لیندے سن۔ کڑیاں آپو وچ تے منڈے آپو وچ پکی یاری نبھاؤندے سن۔ اوہ وڈیاں دیاں ترفداریاں تے وقت دے دباؤ

توں اجے رہت سن۔

دل لگی: سبھ توں وڈی دل لگی سی گپ شپ۔ بندے بندیاں نال اُچی اُچی پھڑاں ماردے، زنانیاں زنانیاں نال گلاں کردیاں تے اوپرے اوپریاں نال ایدھر اودھر دیاں کہانیاں پاؤندے۔ مُوسماں نال دل لگی دے طور طریقے بدل جاندے۔ بہار آئے تاں رسہ کھچدے۔ پتجھڑ آئے تاں کھیتاں وچ نوجوان کبڈی کھیڈدے، سہاگہ چکدے تے کشتیاں کردے۔ آپنی طاقت وکھاؤندے۔ سیالاں نوں منڈے واہناں وچ مالش کردے، ڈنڈ بیٹھکاں کڈھدے، کبڈی کھیڈدے تے کشتی کردے۔ علاقے دا سبھ توں وڈا چیرے پنڈ دا پہلوان گونگا سی۔ کہندے سن کہ ہندوستان دے ایس نامور شیر دی ہونگر پنڈ توں سیالکوٹ شہر سنی جاندی سی۔

میٹی، گلی ڈنڈا تے ہاکی کھیڈنا باراں مہینے چلدا سی۔ ہاکیاں ہر کوئی آپ بناؤندا سی۔ ٹاہلی تے چڑھ کے موٹی ٹہنی جیہڑی ٹھیک مڑی ہووے لبھ لئی، کٹ لئی، چھانگ لئی تے خاص ہاکی بن گئی۔ عام طور تے کڑیاں منڈے پینگھاں جھوٹدے تے خوش ہندے۔ دنے منڈے کسے دے گھر پکا تھڑا ہووے گیٹے جاں لاٹو کھیڈدے۔ کھلے تھاں بنٹے عام کھیڈدے۔ پہلی جنگ توں مگروں سکول وچ نویاں کھیڈاں جویں کہ والی بال، فٹ بال تے جمناسٹک دا رواج ہو گیا۔ سیالاں دیاں لمیاں راتاں نوں زنانیاں، کڑیاں چرخہ کت دیاں، آپنے آپنے گھر جاں ترنجناں وچ۔ کڑیاں ترچولی تے مٹھیاں کڑک روٹیاں کھاندیاں، گاؤندیاں تے ساری رات کت دیاں رہندیاں۔ سویرے گن دیاں کہ کنیاں کنیاں چھلّیاں بنیاں نیں۔

امیر تے ویہلڑ نوجواناں دے دو شوق سن۔ کدی کدائیں مجرا ویکھنا جس دے وچ گاؤن تے نچن والیاں کڑیاں تے نال ڈھولک وجاؤن والے آدمیاں دا ٹولا شامل ہندا سی۔ چھوٹیاں گلوٹیاں وچ صرف اکو واری مجرا ہویا سی۔ ایہہ نوجوان شکار دی کھیڈدے۔

پنڈ دے آلے دوالے تاں اکا خرگوش ہی لبھدے سن۔ پر شیخوپورے، گوجرانوالے دے کھلے علاقیاں وچ طرحاں طرحاں دا شکار لبھ جاندا سی۔ بٹیرے پھڑنا بڑا عام سی۔

بٹیر کیمپ

بٹیریاں دا کوئی پکا ٹکانا نہیں ہندا۔ پڑی واساں وانگوں پھردے تردے رہندے سن۔ موسم مطابق اک علاقے توں دوجے علاقے نوں تر جاندے سن۔ عام طور تے ستمبر دے مہینے ملدے سن۔ کھان والیاں لئی ایہہ بڑی سوغات سی پر چنے ہوئے بٹیریاں نوں شوقین پنجریاں وچ گھر وی رکھدے سن۔ کجھ لوکیں ایہناں نوں وِکن واسطے پھڑدے سن پر عام طور تے ایہہ شکاریاں دا شوق سی۔ ایہنوں پھڑنا اوکھا نہیں سی پر اناڑی بھاویں سارے دن وچ اک وی نہ پھڑے جویں کہ ہر کوئی مچھی نہیں پھڑ سکدا۔

اک طریقہ سی بلاریاں دا۔ اسیں نکے نکے پنجرے بنا کے آلے دوالے ململ نال ڈھک دیندے سی۔ پنجریاں نوں کھیت دے اک پاسے بانساں تے ٹنگ دیندے تے نال ہی جال لا دیندے سی۔ سویرے سویرے بلارے دل کھچویں راگاں وچ ٹیں ٹیں کرنی شروع کر دیندے سی۔ پیار دیاں ہوکاں سن کے ایدھروں اودھروں بٹیرے دوڑ کے آ جاندے اتے جال وچ پھس جاندے۔

جوار باجرے دے کھیتاں وچ بٹیرے عام ملدے سی۔ اسیں کھیت دے اک سرے تے جال لا دینا۔ دوجے پاسے دو جنیاں اک سرے توں دوجے سرے تک رسی کھچ کے پھڑ لینی تے ہولی ہولی ترنی

جانا۔ بٹیرے رسی دے اگے اگے دوڑے جاندے تے وچارے آخر جال وچ پھس جاندے۔

بٹیریاں نوں کسے نے وی کدی بندوق نال نہیں سی ماریا۔ شکاری ہمیشہ ایہناں خوبصورت پکھواں نوں پھڑدے ہی ہندے سن۔ شکار چور ایہناں نوں پھڑ کے ویچ دیندے سن۔ 1930 وچ ایہناں دا بھاء دساں دا اک روپیہ ہندا سی۔ اسیں پنجاب شکار کلب بنائی ہوئی سی۔ چودھری ظہور الٰہی ساڈا سرپرست سی۔ اسیں تن راتاں دا کیمپ لاؤنا۔ دنے بٹیرے پھڑنے۔ ہر کوئی پنج کو بٹیرے پھڑ لیندا سی۔ شام نوں بٹیریاں نوں بھُننا، دارو پینا، گپ شپ مارنی، دوستیاں ودھانیاں تے پکیاں کرنیاں۔

پریتم سنگھ بھنڈر (1913ء) کوٹلی اڑبنگا

(3)

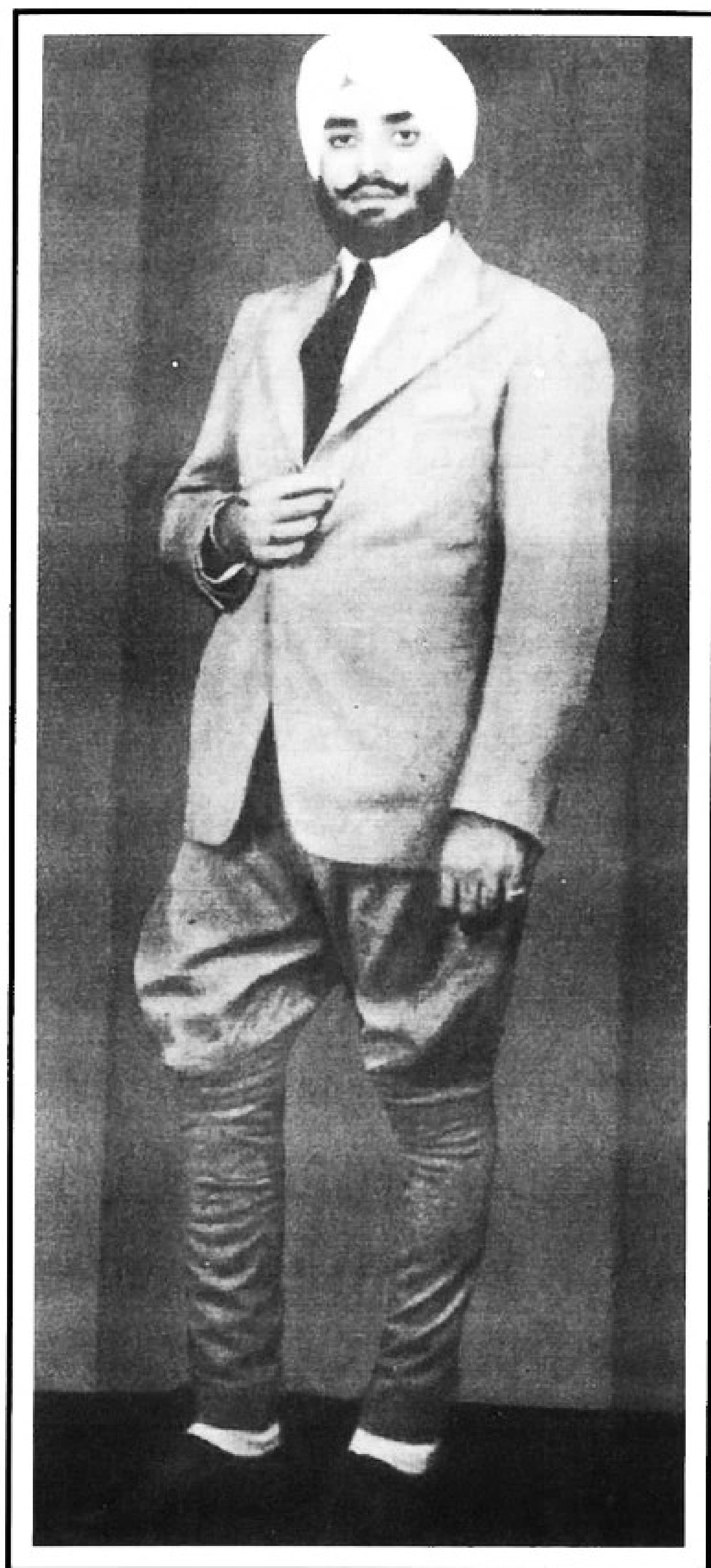
بنتر تنتر

پیڑھی در پیڑھی، ریتاں رواجاں دیاں تھواں اک دے اتے دوجی جمدیاں رہندیاں نیں۔ لوکاں دی رہنی بہنی بدلدی رہندی اے۔ ایہہ زمانے دا دستور اے۔ ستارھویں صدی دے شروع تک، چھوٹیاں گلوٹیاں اک ٹکیا ہویا شانت ہندو پنڈ سی۔ اوس توں مگروں نویاں لہراں چلیاں جنھاں نے پنڈ دا نقشہ بدل دتا۔ تھوڑے چر وچ ہی ہندواں نے دوجے مذہب اپنا لئے۔ ویہویں صدی دے شروع ہون تک پنڈ اک بہواد (Plural) اگانہہ ودھو (Progressive) تے آزاد خیالاں (Liberal) دے سماج وچ بدل گیا سی۔ سکھ، مسلمان، عیسائی تے ہندو آپس وچ میل جول نال پیار تے ستکار بھریا جیون بتا رہے سن۔ پنڈ وچ شانتی تے امن سی۔ کوئی کھچ دھرو نہیں سی۔ پنڈ تے جو اثر پئے اوہناں دا نکا جہیا ویروا ایہہ ہے۔

ہندواں دا زمانہ: پنڈ دے آلے دوالے چوں کئی رتھ، ہاتھی تے گھوڑے لنگھے ہوون گے بھاویں نام ونشان کوئی نہیں سی۔ پنج ہزار سال پہلوں توں آریا لوک آ کے وسنے

شروع ہو گئے۔ نویں سماج دیاں لیکاں اکریاں۔ راجپوتاں دا راج بنیا۔ اوس ویلے دا مشہور تے طاقتور راجا پورس ہویا۔ اوہنوں سکندر اعظم نے 2300 سال پہلوں جہلم دے کنڈھے تے ہرایا پر راجپوتاں دا راج قائم دا قائم رہیا۔ سینکڑے سال مگروں سیالکوٹ دے راجے سلوان دے پتر پورن بھگت نے لوکاں دے دلاں نوں موہیا۔ پنڈ پنڈ اوہدے قصے راگ نال پڑھے تے سنے جاندے سی۔ یارھویں صدی توں مسلمان دھاڑوی آؤنے شروع ہوئے۔ اسلام دا بول بالا ہو گیا۔ راجپوتاں دا راج ختم ہو گیا پر سیالکوٹ دے آلے دوآلے کجھ چھوٹے چھوٹے راجے برقرار رہے۔ ایہناں دی انش چوں سی گیان سنگھ تور دا باپ جس توں انگریزاں نے زمین لے کے سیالکوٹ چھاؤنی بنائی سی۔ راجا گیان سنگھ دا بیٹا بالموہندر سنگھ تور راجیاں دے کالج (Chiefs College, Lahore) پڑھیا، فوج وچ کپتان بنیا تے چھوٹیاں گلوٹیاں دی دھی منجیت کور نال ویاہیا گیا۔ ستارھویں صدی تک چھوٹیاں گلوٹیاں ہندواں دا گڑھ سی۔ ایتھے مندر وی سی تے پجاری وی۔ پر پیڑھیاں توں کدی کسے نے ایس دا ذکر نہیں سی کیتا۔ پنڈ وچ بیٹھن کھیڈن دی مشہور تے کھلی تھاں ٹھاکر دوارا سی۔ آلے دوالے اٹاں دی کندھ بنی ہوئی تے اک نکا جیہا کمرہ وی سی جو ہر اک واسطے کھلا سی۔ وچکار بڑا وڈا بوہڑ سی۔ اوہدی چھاں تھلے گرمیاں وچ لوکیں آرام کردے، تاش کھیڈدے تے گپ شپ ماردے۔ بچے ہر قسم دیاں کھیڈاں کھیڈدے تے بوہڑ تے چڑھدے۔ نال دی تھاں تے پنڈتاں دا کھلے ویہڑے والا گھر سی۔ پنڈ وچ ہندو دھرم دا کوئی ہور چنھ نہیں سی رہ گیا۔ پر بوہت سارے ہندو رواج تے ریتاں اجے نویں دھرماں وچ جیوندیاں جاگدیاں سن۔ بھاویں پنڈ وچ بڑے تھوڑے ہندو رہ گئے سن۔

سکھ واد: نوینیاں قیمتاں دی اک لہر آئی جس نے چھیتی ہی لوکاں دے دل تے دماغ نوں آپنے ول کھچ لیا۔ 1620 وچ چھیویں سکھ گورو ہرگوبند آپنے سواراں، راگیاں، ڈھاڈیاں تے اہل کاراں نال پنڈ آئے، کیرتن کیتا۔ پرچار کیتا۔ سکھی دی اپیل مقناطیسی

Captain Bal Mohinder Singh Toor

سی۔ نہ ذات پات، نہ سماجی روکاں ٹوکاں۔ آزادی تے کرت کمائی تے زور۔ اک رب دی ماننا، جو ہر ہردے وچ وسدا اے۔ سبھ برابر ہن۔ جدوں ستویں گورو ہررائے 1659 وچ پنڈ آئے تاں بوہت لوکاں نے سکھ دھرم نوں اپنا لیا ہویا سی۔ ایہہ تبدیلی مٹھی طرحاں آئی۔ نہ سماج وچ ہل جل ہوئی تے نہ کوئی غصہ گلہ۔ جس تھاں گورو آ کے بیٹھے سی اوتھے بڑا شاندار تے تواریخی گردوارہ بنیا۔ میلاں توں گنبد نظر آوندا سی۔

اسلام: بارہویں صدی دے شروع توں، پٹھاناں تے ترکاں دے راج ویلے اسلام ہولی ہولی پکے پیریں پنجاب وچ پھیل گیا۔ چھوٹیاں گلوٹیاں دے آلے دوالے وی اسلام نے پیر لائے پر پنڈ توں لانبھے ہی رہیا۔ ستارہویں صدی اورنگ زیب (1618-1707) دے راج وچ چھیتی ہی تبدیلی آئی۔ بادشاہ نوں یقین سی کہ ہندوستان وچ فرقو مسئلے دا اک علاج اے کہ سارے ملک وچ اکو دھرم (اسلام) ہووے۔ اوہدے راج وچ مسلماناں دی گنتی دن دونی تے رات چوگنی ودھی۔ سنہ 1700 تک پنڈ دا تیجا حصہ مسلمان بن چکا سی۔

پنڈ وچ وکھو وکھ ذاتاں دیاں 2 مسیتاں، دارا تے عیدگاہ سی۔ اک توں بعد دوجی مسیت، سرکار دی سرپرستی ہیٹھ بنیاں۔ پکیاں اٹاں دی خوبصورت تیجی مسیت 1920 دے نیڑے لوہاراں نے آپنے خرچے تے بنائی۔ بھاویں اسلام دی مذہبی تعلیم عربی وچ سی تے ریتی رواج جویں کہ سنّت نویں قسم دے سن تے باہروں آئے سن، لوکاں نے ایس بدلی نوں چائیں چائیں قبول کرلیا۔

رنجیت سنگھ: بلوان تے جنگجو سانسیاں دے قبیلے رچنا دواب وچ تردے پھردے رہندے سن۔ ٹک کے نہیں سی بیٹھدے۔ گورو ہرگوبند نے سکھ دھرم دی گھچ پائی، گوجرانوالے تے وزیرآباد دے وچکار پنڈاں وچ ایہناں نوں وسایا۔ کوئی کہندا سی کہ 7 تے کئی کہندا سی 11 پنڈاں دی بخشش کیتی۔ سکھ سانسی پنجاب وچ سکھ راج قائم کرن دے

موہری بنے۔ چھوٹیاں گلوٹیاں دا اک نوجوان مہاراجے دا گھوڑ چڑاسی۔

پنجاب وچ سکھ راج (1760-1848) دے ویلے کسے وی مسلمان نے سکھ مذہب وچ واپس پیر نہیں سی رکھے کیونجے مہاراجے دی پالیسی سی کہ سرکار دھرم وچ دخل نہ دیوے۔ مہاراجے دے ویلے پنجاب وچ امن رہیا، چوری چکاری گھٹی تے کھیتی باڑی وچ بڑی ترقی ہوئی۔ مہاراجے دے اک اٹالین جرنیل اویتابلے نے اٹلی توں لیا کے ریڈ بلڈ آرینجز (Orranges) دا باغ گوجرانوالے لایا۔ کیونجے ایہناں دیاں قلماں مالٹا دی بندرگاہ راہیں آئیاں سن، لوکیں ایہنوں مالٹا کہن لگ پئے۔ گوجرانوالے دا ریڈ بلڈ مالٹا پنجاب بھر وچ مشہور سی۔ اوس ویلے پنڈ دی پیداوار بڑی ودھی تے ماجھے دے سکھ کسان جو کھیتی دے ماہر سن، ایس گوروواں دے پنڈ وچ آ وسے۔ پنڈ سکھاں دا گڑھ بن گیا۔

بابا رام سنگھ: پنڈ دے سماج وچ ہور تبدیلی آئی جدوں 1862 وچ نامدھاری گورو بابا رام سنگھ (1816-1875) چھوٹیاں گلوٹیاں آئے۔ بابا جی نے سکھی وچوں کریتیاں کڈھن تے پنجاب وچ گوریاں دا راج ختم کرن دی لہر چلائی۔ پنڈ دے سکھاں وچ اوہناں حقہ پینا بند کر دتا تے سکھ ویاہ شادیاں نوں سادگی دا نمونہ بنا دتا۔ سوا روپئے دا پرشاد کرا کے ویاہ ہو جاندا سی تے داج دی مناہی سی۔

نامدھاری جدوں دیوان لاندے تاں چھڑپے مار مار کے شبد پڑھدے تے سکھ وریاماں دی کتھا گاؤندے۔ جدوں مستی وچ آ جاندے تاں کسے نوں (درویشاں وانگوں) سوتر پے جاندا۔ جنا چر ڈھولکی وجے، سوتر پئی جانا۔ بابا جی دی یاد وچ ہسنیوالے کھوہ تے گرودوارہ دمدما صاحب دی اساری ہوئی۔

عیسائی مت: سکھاں تے مسلماناں نے (سورن ہندواں وانگ) پنڈ دے اچھوتاں (دلتاں) نوں آپنے دھرم وچ ناں وڑن دتا۔ ایہہ لوکیں پنڈ دے باہر ول ٹھٹی وچ وکھرے رہندے سن۔ ایہناں دا ایمان تے پوجا پاٹھ دا طریقہ پراتن سی؛ رسم رواج

ہندواں والے سن۔

انگریزاں دے 1848 وچ راج قائم ہون توں بعد، پنجاب وچ مشنری پھیل گئے۔ 1875 دے لگ بھگ پنڈ دے سارے اچھوت عیسائی بن گئے۔ پر ایہناں دے رہن سہن تے سماجی حالت وچ کوئی ہور تبدیلی نہ آئی۔ اوہ دوجے نمبر دے شہری ہی رہے۔

ذات پات دے مت بھید: پرانے سمیاں وچ ہندو وچاردھارا نے سماج چار حصیاں وچ ونڈ دتا۔ مطلب ایہہ سی کہ ہر شرینی آپنے کم کار وچ ماہر رہے۔ چھیتی تے چنگا ہنر سکھ جان۔ پت پیو توں کار ویہار سکھ لوے۔ پنڈت دا پت پڑھے تے پنڈت بنے۔ کشتری دا پت فوجی بنے تے راج بھاگ سکھے، وغیرہ۔ ہولی ہولی ایہہ گروپ پکیاں ذاتاں وچ ونڈے گئے۔ ذاتاں اگوں اگوں چھوٹیاں ذاتاں وچ ونڈیاں ہوئیاں سن۔ اک توں دوجی وچ ٹپنا ناممکن سی۔ ذات پات لہر لیس وانگ لگی رہی بھاویں کوئی کجھ بن جائے۔

اچھوت بالکل باہر سن۔ سکھ دھرم، اسلام تے عیسائی مت نے ذات پات تے بنی اوچ نیچ دی نکھیدی کیتی تے ہر اک واسطے پڑھن لکھن دے در کھول دتے۔ پر سماج پرانی گیل تے ہی تری گیا۔ ویاہ شادیاں وی ذاتاں وچ ہی ونڈیاں رہیاں۔ ورلے ای کسے سکھ نے ایس بندش نوں توڑیا۔ مسلماناں وچ ذات پات ہور وی تکڑی سی۔ سکھ تاں اکو گردوارے وچ اکٹھے ہندے سن پر مسلمان آپنے فرقے دی مسجد وچ ہی نماز پڑھن جاندے سن۔ جیوں جیوں لوکیں پنڈاں توں شہراں دے آزاد وایومنڈل وچ جا وسے، پڑھ گئے، امیر ہو گئے تاں کئیاں نے آپنیاں ذاتاں آپ ہی بدل لئیاں۔ نائی نے نویں ماحول وچ آپنے آپ نوں جٹ کہنا شروع کر دتا، لوہار کشتری بن گیا۔ کجھ الٹا وی ہویا۔ راجپوت بہو گنتی جٹاں وچ جا ملے، کجھ براہمن کار ویہار وچ پے گئے تے کھتری بن گئے۔ دور دریڈے آپنے آپ نوں کوئی کجھ وی بنا لئے، کسے نوں کیہ پتہ۔ کنیڈا، امریکہ تے

انگلینڈ وچ خاص طور تے لوکاں نے ذات دے ناں بدلے ہوئے نے۔ مشہور اکھان سی:

پہلوں سی اسیں جلاہے، پھیر بن گئے درزی

ہولی ہولی ہو گئے سید، اگوں رب دی مرضی

سانجھے نام: سکھ تے ہندو دھرم وچ کئی قسم دیاں سانجھاں سن۔ پر جیہڑے ہندو مسلمان جاں عیسائی بن گئے، اوہ وی ہندو ناں آپنے نال ہی لے گئے۔ ہندواں تے مسلماناں وچ لبھا عام ناں سی۔ سکھاں نے ایہدے نال سنگھ لا کے لابھ سنگھ بنا دتا۔ جیواں گردوارے دے بھائی دی دھی دا ناں سی۔ اک ارین دا وی سی! حاکم سنگھ سکول دا منشی سی۔ حاکم اک مسلمانی دا ناں وی سی۔ کئی ناں تاں سدھا ترجمہ سن۔ رام رکھی بن گئی اللہ رکھی۔ رام لال بن گیا لال دین۔ گراں دتہ بن گیا اللہ دتہ۔ پنڈ دی سرکڈھویں رحیم بی بی نے 1932 وچ جمی دھی دا ناں بلبیر رکھیا کیونجے پنڈ دے سکھ سردار دی دھی دا ناں بلبیر سی۔ عیسائیاں دے لیڈر دا ناں گنڈا مل پرانا ہندو ناں سی۔ ہولی ہولی مولویاں تے پادریاں نے بچیاں دے ناں خاص مسلمان جاں عیسائی رکھنے شروع کر دتے۔

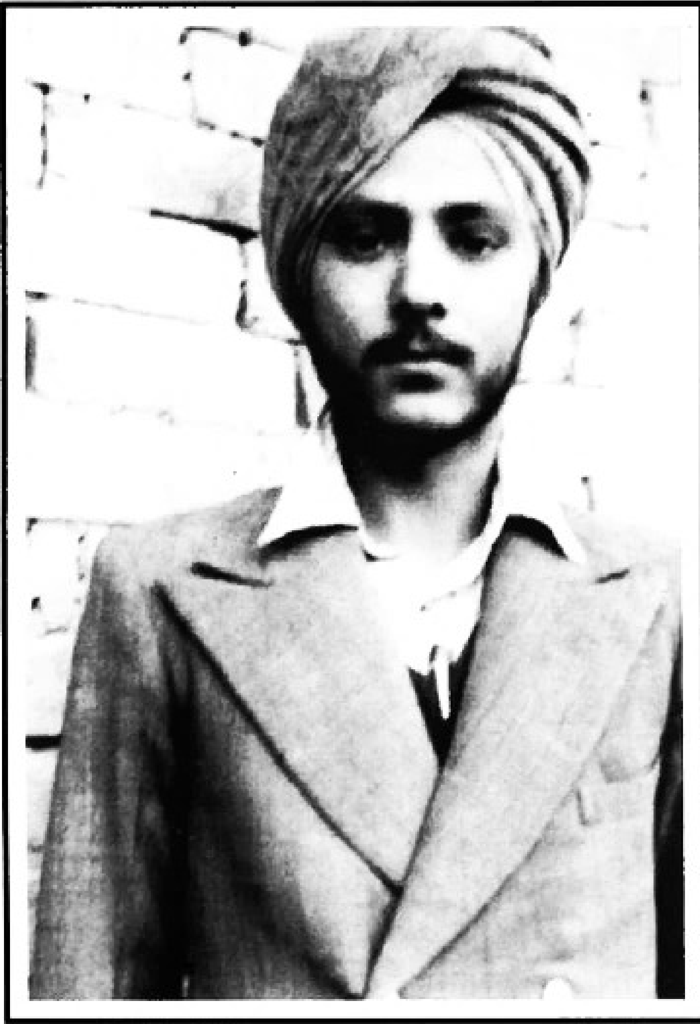
کالج پڑھدے منڈیاں دا اثر: 47-1920 وچ لہور پڑھدے منڈیاں نے کئی قسم دے نویں طور طریقے پنڈ لے آندے۔ جدوں گرمیاں دیاں چھٹیاں وچ آونا تاں نال نویاں عادتاں تے انقلابی سوچاں لیا کے پنڈ پھیلانیاں۔ ایہناں دا پنڈ تے بڑا چنگا اثر پیا پر نال ہی کئی لوکیں کہن لگ پئے کہ ایہناں وکھیڑے پا دینے نیں۔ پنڈ دا سکھ جاندا رہے گا۔

اوتار نے پنج دریا، پھلواڑی تے پریتم ناں دے رسالے نال لے اونے۔ اوہدیاں بھیناں تے ماں نے ورقہ ورقہ پڑھنا۔ جدوں اوتار نے ایہناں رسالیاں وچ آپنیاں نظماں چھاپنیاں شروع کیتیاں تاں ایہہ رسالے ہر مہینے آونے شروع ہو گئے۔ ایہناں رسالیاں نے پنڈ تے ڈونگھا اثر پایا۔

جوگِندر

1942

1946

لال سنگھ کالج وچ بے دین بن گیا۔ پنڈ کوٹھے تے آرام کرسی ڈاہ کے کیلکولس پڑھ رہیا سی۔ منڈیاں دا ٹولا آیا۔ اوہناں پچھیا رب ہے کہ نہیں۔ لال سنگھ جواب دتا، نہیں۔ منڈے بولے :رب ہے۔ لال سنگھ نے آکھیا، دسو کتھے ہے؟ اک تکھے منڈے نے لال سنگھ نوں ہورا ٹکا دتا۔ لال پیڑ نال چیک اٹھیا۔ منڈیاں نے پچھیا دکھا پیڑ کتھے ہے؟ کہن لگا کہ پیڑ ہندی اے پر نظر نہیں آوندی۔ منڈیاں کیہا رب دی ایسے طرحاں ہے۔ رب ضرور ہے پر نظر نہیں آوندا۔ کہانی سن کے پنڈ دے لوکیں بڑے خوش ہوئے۔ جوگندر کالج دی لیباریٹری وچوں میگنیشیم (magnesium) دیاں تاراں لے آیا۔ رات نوں کوٹھے تے کھلو کے اکاک نوں تیلی لائی۔ سارا پنڈ چانڑو چانن ہو گیا۔ سارے حیران کہ نکی جہی چیز اینی روشنی دیندی اے۔ مہیندر تے شیری نے ریڈنگ روم کھولیا۔ پنڈوں پیسے کٹھے کر کے ملاپ، پرتاپ تے اکالی پتر کا منگانیاں شروع کیتیاں۔ بڑے لوکیں پڑھن سنن آون لگ پئے۔ اوہناں کمرے تے رنجیت کلب دا بورڈ لا دتا۔ افتتاح واسطے سردار راجندر سنگھ نوں سدیا۔ اوس کانگرس دا جھنڈا لہرایا۔ منڈیاں آزادی دا نعرہ لایا۔ منڈے کالج کھلن تے چلے گئے۔ کجھ دناں پچھوں رنجیت کلب دا بورڈ کھوہ وچ ملیا۔ سردار تاں سرکار دے بڑا نیڑے سی۔ کسے افسر پچھیا ہونا اے کہ توں کانگرس دا جھنڈا کیوں لہرایا؟ کلب ٹھپ ہو گئی۔

(4)

بے مثال ادارے

ہر بچے، جوان تے بڈھے بندے تے زنانی دا جیون چار بے مثال اداریاں دے آلے دوالے گھمدا سی۔ ہر اک دے جسم تے دل دا ایہناں نال سانگا سی۔ قدرت تے بندے دے رل کے بنائے عجوبیاں وچ ایہہ سبھ توں دل کھچویں سن۔ ہر انسان تے حیوان دا جسم تے دل ایہناں وچ کھبیا ہویا سی۔ جیون دیاں کلیاں (Fulcrums of Life) سن: کھوہ، کھوہی، بلٹی تے ڈھاباں یاں چھپڑ۔ ایہہ چارے ہی ات اتم پانی دے سومے سن۔

کھوہاں تے کھوہیاں دا مٹھا پانی گرمیاں وچ ٹھنڈا تے سردیاں وچ نگھا ہندا سی۔ عام لوکیں کسے سانجھے تھاں توں پانی بھردے سن۔ کھوہ یاں کھوہی پٹنی تے بنانی مہنگی ہندی سی۔ بادشاہاں نے سڑکاں تے کھوہ بنا کے آپنا ناں روشن کیتا۔ پروپکاریاں نے پنڈاں تے شہراں وچ کھوہیاں بنائیاں تے لوکاں دیاں اسیساں لئیاں۔ کدی کدی لوکیں رل مل کے سانجھی کھوہی وی بنا لیندے سن۔ جانور تے ڈنگر پانی نوں بھجدے سی۔ جدوں مجھاں ڈھاب جاں چھپڑ وچ وڑ جاندیاں تاں اوہناں نوں باہر کڈھنا اوکھا ہندا سی۔ گرمیاں وچ

اوہناں دے تیرن والے تلاء، سمجھو بہشت ہندے سن۔

نہاؤنا، کپڑے دھونے تے پانی دے گھڑے بھرنے، ایہہ روز دا کم ہندا سی۔ زنانیاں ہنیرے وچ ہی پنڈ دے نال لگدے کھوہ تے، بلٹی تے جاں سانجھی کھوہی تے اشنان کردیاں تے گھڑے بھر کے گھر لے آؤندیاں۔ جنے تے بال مگروں جاندے تے آرام نال نہاؤندے۔ ڈنگراں نوں وی کھوہ تے پانی پیایا جاندا سی، نہایا وی جاندا سی۔ ڈھاب تے چھپڑ وی ایسے کم آؤندے سن۔ ایہناں ساریاں تھانواں تے دوپہر توں پہلوں کڑیاں کپڑے دھوندیاں سن۔ کئی واری تاں ایس طرحاں لگدا سی کہ کھوہ جاں ڈھاب دھوبی گھاٹ بنیا ہویا اے۔

کھوہ: جتھے وی رُکھاں دا جھنڈ نظر آوے تاں پکّا سمجھو کہ اوہدے وچ کھوہ ضرور ہے۔ آلے دوالے یاں اک پاسے کھرلیاں تے کڑاں ہندیاں سن۔ ہر پاسے کھوہ دی زمین ہندی سی۔ ایس سارے کجھ نوں کھوہ ہی کہندے سن۔ مالکاں نوں آپنے کھوہ تے بڑا مان ہندا سی تے اوہناں نوں ساڈا کھوہ کہہ کے بلاندے سن۔

کھوہ دا ذکر پنجاب دے لوک گیتاں وچ بوہت آؤندا اے۔ زمینداراں دی ایہہ جند جان سی۔ لوکاں دی روزگاری دا سادھن وی کھوہ ہی سی۔ بندے، زنانیاں، بچے، پکھو، بلیاں، کتے، مکھیاں، مچھر سبھ کجھ ہی ایتھے اکٹھا ہندا سی۔ قدرت دے سارے جی رلے ہندے سی۔ ایتھے کامے رت پسینہ وی اکو کردے سن، ایتھے پیار دیاں جھلکاں وی پیندیاں سن تے ایتھے کدے کدائیں کم کردیاں عورتاں دی آبرو وی لٹی جاندی سی۔

سمجھو کہ کھوہ اک عجیب گھر وی سی تے چڑیا گھر وی۔ ہوا بھری ہندی سی پتیاں دی خوشبو تے گوہے دی بو دے نال۔ قدرت دے راگ توں علاوہ ہر پاسیوں چڑیاں، کانواں، طوطیاں دی آواز آؤندی تے راتیں کتے بھونکدے۔ ایدھر ادھر داتریاں، ٹوکے، ترنگلیاں، کہیاں، کہاڑیاں، سہاگے، ہل تے پنجالیاں پیاں ہندیاں۔ روز دے ورتن

والیاں چیزاں جویں کہ منجیاں، دیوے، رسے، ایتھے اودتھے پئے ہندے۔ کھرلیاں کئی پاسے ہندیاں سن۔ ایس خوبصورت کھلر پلر دا آپنا ہی نظارہ سی۔

کھوہ دی انجینئری

دھرتی دے تھلیوں صاف ستھرا تے مٹھا پانی کڈھن دا مسئلہ صدیاں توں چلیا آ رہیا اے۔ ایس نوں حل کرن واسطے کھوہ اک وڈی ایجاد سی۔ ایس دی انجینئری وچ صدیاں بدی ہولی ہولی ترقی ہندی گئی۔ ویہویں صدی دے شروع تک کھوہ لکڑ دے ہندے سن۔ صرف ٹنڈاں مٹی دیاں ہندیاں سن جو بیڑ دے اتے رسیاں نال بنیاں مالا وانگ چلدیاں سن تے دھرا لوہے دا ہندا سی۔ 1943 تک نانو کے ایہو جیہا کھوہ اجے وی چلدا سی۔ باقی سبھ کھوہ لوہے دا سسٹم تے ٹین دیاں ٹنڈاں ورتن لگ پئے سن۔ سسٹم نوں بلد جاں جھوٹے چلاندے سی۔ ریتلے علاقیاں وچ اونٹھ کھوہ گیڑدے سن۔ پنجالی پا کے ایہناں نوں کھوپے بنھ دتے جاندے، تاں جے ایدھر اودھر نہ ویکھن۔ گادھی دے اُتے باپو جاں بچہ آنند لیندا سی تے کدی کدی ڈنگراں نوں ہکدا رہندا سی کدھرے کھلو ناں جان جاں بوہتے ہولی نہ ہو جان۔ ایہہ ہولی ہولی اکو چالے گول کدارے وچ گھمدے رہندے سن۔ ایس دے نال کئی دھرے تے گیئر گھمدے گھمدے بیڑ نوں گیڑدے سن۔ اس دے اتے ٹنڈاں چلدیاں سن۔ اک پاسیوں خالی ٹنڈاں تھلے جاندیاں تے دوجے پاسیوں پانی نال بھریاں ہوئیاں اتے آوندیاں۔ پانی ٹین دے بنے ٹپ وچ

ڈگدا تے فیر رڑھ کے نسار راہیں اڈلو وچ آ ڈگدا۔ فیر رڑھدا رڑھدا آڈاں راہیں کھیتاں نوں پہنچ جاندا۔

وڈے گیڑ نوں ٹکا لگیا ہنداسی۔ ایہہ ٹکا بیڑ نوں پچھے نوں نہیں سی پرتن دیندا۔ جیوں جیوں ٹکا اک دندے توں دوجے دندے تے آ وجدا تاں ٹک ٹک ہندی رہندی۔ ایہہ ٹک ٹک دور تک سنی جاندی سی تے پتہ لگدا رہنداسی کہ کھوہ چلدا اے۔

☆☆☆☆☆

منہ ہنیرے توں لے کے سورج ڈُبن تک پنڈ توں کھوہ نوں تے کھوہ توں پنڈ نوں زنانیاں تے بچیاں دی آواجائی چلی رہندی سی۔ سوہنی چٹّی لے کے سر تے لسی دا دوہنا، اتے روٹیاں تے گڑ جاں اُچار رکھیا، باہاں لمکاندی مٹیار جدوں کھوہ نوں جاندی تاں مشہور سی کہ ہالیاں دے حل رک جاندے سن۔ ایہہ اک خوبصورت نظارہ ہنداسی۔ آوندی واری مٹیار نے سر تے ساگ یاں ہور سبزیاں تے کچھاں وچ گنے جاں کجھ ہور چکیا ہنداسی۔

سورج ڈبے آدمی واری واری گھراں نوں جاندے تے ٹبر نال روٹی کھاندے۔ نویں ویاہے ہوئے گھر ہی رہ جاندے۔ پنج ست جنے ڈنگراں دی راکھی کرن واپس آ جاندے۔ کھوہ تے بلد، جھوٹے، مجھاں، کٹے کٹیاں، بلیاں، کتے ہر ویلے ہی ہندے سن۔ جنگلی جانور کوئی نہیں سی رہ گئے پر کدی کدائیں سپ تے نیولے نظر پے جاندے سن۔ کدھرے دوموہی دی نکل آوندی سی۔ گاہلڑ، کاں، چڑیاں، طوطے، لالڑیاں، چکّی را، گھگیاں، کبوتر تے چوہے عام ہندے سن۔ طوطے بڑے پیارے تے سندر ہندے سن۔ ڈاراں دیاں ڈاراں سویرے سویرے آوندیاں جاندیاں سن۔

بلبلاں نظر نہیں سن آوندیاں پر ساون دے مہینے جدوں انب تے جامنوں پکدے

سن، بلبل دے گیت دلاں نوں ٹنبدے سن۔ سورج ڈبے جدوں چڑیاں گھراں نوں آ کے چہچہاندیاں سن تاں باز ورگا شکاری کدھروں آ جاندا سی۔ چڑیاں فٹ چپ ہو جاندیاں سن۔ جویں مرگئیاں نیں۔ شکاری نوں ہرچی کہندے سن۔ اوس اک چڑی بوچ لینی تے فیر اڈ جانا۔ چڑیاں نے فیر رولا رپا شروع کر دینا۔ گرجاں، گِدھاں دا ٹکانا کسے نوں پتہ نہیں سی ہندا پر جدوں وی کوئی مریا ہویا ڈنگر کھیت وچ رکھیا جاندا سی تاں اوسے ویلے ہی گرجاں کھان نوں آ جاندیاں۔ فیر گدھاں وی آ ٹپکدیاں سن۔ اک دن مگروں صرف ہڈیاں دا سکا پنجر ہی رہ جاندا سی۔ سکیاں ہڈیاں نوں ویچن والے لے جاندے سن۔

کھوہ لاؤن دا ہنر

کھوہ لاؤن واسطے تجربے تے سیانے کاریگراں تے ٹوبھیاں دی لوڑ ہندی سی۔ عام کاریگر ایہہ کم سرے نہیں چاڑھ سکدا۔ سبھ توں پہلوں سوچ وچار کے تھاں چنی جاندی سی۔ فیر اوتھے 9 جاں 10 فٹ ڈائے دا گولدارا واہیا جاندا۔ فیر مستری پرانی ٹاہلی جاں کِکر دے 3-1-1 فٹ دے ٹوٹکے لیاؤندا۔ ایہناں دے پاسے ٹھیک (Curved) گول ہندے، تے ایہناں دے دند اک دوجے وچ پھس جاندے۔ اس دا گھیرا 28 فٹ دے قریب ہندا سی۔ ایہناں ٹوٹیاں نوں نشان والی تھاں دے کول فٹ کر کے رکھیا جاندا سی۔ ایس نوں چک کہندے سی۔ مستری ایہدا لیول تے گلائی چیک کر لیندا سی۔ فیر نشان والے تھاں تے کھدائی شروع ہندی، بالکل گول۔ ایہہ خیال رکھیا جاندا سی کہ مٹی کسے پاسیوں ڈھیہہ نہ جاوے۔ جدوں کھدائی پانی ملن تک ڈونگھی پہنچ جائے تاں کھدائی بند کر دتی جاندی۔ فیر چک نوں لاہون دی تیاری شروع ہو

جاندی۔

تکڑیاں باہاں والے گبھرو چک دے آلے دوآلے کھلو جاندے۔ کجھ رسیاں نوں پھڑدے تے کجھ چک نوں تھوڑا اُچا چکدے۔ اکٹھے ہلہ مار کے چک نوں کھسکائی جاندے تے پٹے ہوئے گولدارے تے جا ٹکاندے۔ اتے چادر پا دتی جاندی۔ فیر ہولی ہولی اکٹھے ہی سارے رسے ڈھلے کیتے جاندے تے چک اتردا جاندا۔ جدوں زمین تے جا کے ٹک جاندا تاں مستری پوڑی نال اتر کے چک دے چکر دا لیول چیک کردا تے باہر آ کے مٹھی دا انگوٹھا اُچا کردا (thums up)۔ زمیندار دا ساہ وچ ساہ آوندا۔ دعا منگی جاندی تے گڑ ونڈیا جاندا۔

فیر چنائی شروع ہندی۔ بالکل گولدارے وچ اٹاں دے پندراں ویہہ ردے لائے جاندے۔ نال نال کندھ دا لیول وی چیک کیتا جاندا تانجے کندھ دی اساری بالکل سدھی تے پدھری ہووے۔ انت کوئی دس فٹ اُچے ردے لا کے چنائی بند کر دتی جاندی۔ فیر ٹوبھے نوں بلایا جاندا۔

ٹوبھے دی کاریگری سی کہ چک دے تھلیوں تے کھوہ دے وچکاروں ہولی ہولی مٹی پٹے۔ گارے نوں بالٹیاں نال باہر کڈھیا جاندا سی۔ جیوں جیوں ٹوبا مٹی کھرچدا، چک تھلے سرکدا جاندا۔

جدوں پانی دُھنی توں اُپر پہنچ جاندا تاں ٹوبے نوں ٹبی مار کے مٹی کھروچنی تے پٹنی پیندی۔ ٹوبھے دی اک قابلیت ایہہ وی سی کہ اوہ بڑا چر پانی وچ ٹبی مار کے کم کر سکدا سی۔ جدوں پانی اٹھ فٹ تک چڑھ جائے تے تھلیوں سخت زمین آ جاوے تاں ٹوبھے دا کم ختم ہو جاندا۔ فیر

کھوہ دی چنائی اتے تک کیتی جاندی۔ سگوں دھرتی توں دوچار فٹ اُچی۔ ہن کم سی لہاراں دا تے ہور قسم دے مستریاں دا۔ ایہہ بوہتا مکینیکل سی تے ایہہ سی کھوہ دی انجینئر ی۔

ہلٹی تے کھوہیاں وی کھوہ طرحاں اساریاں جاندیاں سن۔ وڈا فرق ایہہ سی کہ کھوہ بلداں تے جھوٹیاں دی طاقت نال چلدے سن۔ پر ہلٹی تے کھوہیاں چوں پانی انسان آپنی طاقت نال کڈھدے سن۔ ہلٹی تاں منی کھوہ ہی ہندی سی۔ کھوہی چوں پانی چرکھڑی دے نال باہر کڈھیا جاندا سی۔

کھوہی: زنانیاں دے سماجی مرکزاں چوں کھوہی وی اک سی۔ ایتھے زنانیاں پانی بھرن آوندیاں پر اکٹھیاں ہو کے دوچار گپاں وی مار لیندیاں۔ کجھ سندیاں، کجھ سناوندیاں۔ دکھ سکھ پھول کے آپنا دل ہولا کر لیندیاں۔ کوئی گھڑا سر تے چکدی تے کوئی ڈھاک اتے۔ پانی بھردیاں مٹیاراں نوں گیتاں وچ بڑا پکاریا تے ستکاریا گیا ہے۔ پانی بھرن آوندیاں جاندیاں دا نظارہ ویکھن والا ہندا سی۔ گبھرواں لئی ایہہ اکھاں دا اک دل کھچواں سواد سی۔

کھوہی لاونا اک بڑا ثواب سمجھیا جاندا سی۔ چھوٹے کھوہ وانگ بنائی جاندی سی پر فرق ایہہ سی کہ ایس دے اتے چرکھڑی لگی ہندی سی۔ اتے رسہ لپیٹیا ہندا سی۔ ایس دے اک سرے نال بالٹی بجھی ہندی سی۔ ہتھیاں نوں آپنے ول کھچو تاں پانی دی بھری بالٹی اتے آ جاندی سی۔ پٹھے پاسے پھیرو تاں خالی بالٹی کھوہی وچ چلی جاندی سی۔ بالٹی نال زنانیاں آپنے گھڑے بھر لیندیاں سن۔

ہلٹی: ایہہ لوکاں دے اکٹھے ہو کے نہاون تے کپڑے دھون دی تھاں سی۔ ایس

منی کھوہ نوں ہتھ نال گیڑیا جاندا سی۔ نسار راہیں پانی چچے تے فیر ٹوٹیاں وچ جاندا سی۔ لوکیں لوڑ موجب اوہناں دا منہ کھولہ لیندے سن۔ ایتھے داتناں رکھیاں ہندیاں سن جہناں نال لوکی دند صاف کردے سن۔

ڈھاب یاں چھپڑ: مینہاں دے اکٹھے ہوئے پانی دا ایہہ سوما پنڈ دے جیون دا اک ضروری انگ سی۔ ایتھے ڈنگر پانی پیندے، مجھاں نہاوندیاں، تیردیاں۔ زنانیاں تے دھوبی کپڑے دھوندے۔ مجھاں دیاں پوچھاں پھڑ کے بچے تیرنا سکھدے۔ مودھے گھڑے تے ڈھڈ رکھ کے لوکیں تیردے۔ ایہہ ڈڈواں دے گھر ہندے سی۔ ڈڈو مچھر، مکھیاں کھا کے ایہناں نوں صاف رکھدے سن۔

سون دے سرلاٹے آون توں پہلے، جیٹھ ہاڑ وچ چھپڑ سنگڑ جاندے سن۔ اتے ہری ہری جھلی جم جاندی سی۔ ڈنگر ایس نوں منہ نال ہٹا کے پانی پیندے، اوہ وی جھکدے جھکدے۔ ساون دے مہینے وچ ایہہ فیر جاگ اٹھدے۔ سرلاٹیاں نال پانی بھر جاندا۔ صاف پانی وچ بچے کھیڈدے، چھالاں ماردے۔ چوری چوری زنانیاں وی آ کے تیردیاں۔ پر اصلی موج تاں مجھاں دی سی۔ جنا چر پانی وچ ڈبیاں رہن، مچھر مکھی توں بچیاں رہندیاں۔ سواد ماندیاں۔

مینہاں دے آون نال اک نواں راگ وی آ جاندا سی۔ کھٹے (ہلدی) رنگ دے وڈے وڈے ڈڈو پتہ نہیں کتھوں نکل آوندے۔ ساری رات گڑیں گڑیں کردے۔ کدی کدی سارے ہی چپ ہو جاندے۔ فیر اک دی آواز نکلدی، فیر دوجے تے تیجے دی جھٹ ہی سارا چھپڑ گڑیں گڑیں کرن لگ پیندا۔ مینہ ختم ہون تے پتہ نہیں کتھے تر جاندے سن۔ اک وی نہیں سی دکھدا۔ عام قسم دے ڈڈو تاں باراں مہینے ہی نظر آوندے سی۔ بارشاں توں پچھوں جنے مرضی دے پھڑ لوو پر پھڑدا کوئی نہیں سی۔

(5)

لکھائی پڑھائی

لوکاں دے دلاں وچ امنگ تاں بڑی ہندی سی پر پڑھن کتھے؟ ہندواں دے مندر تے مٹھ پڑھائی دے مرکز ہندے سن پر ایتھے صرف براہمناں دے منڈیاں نوں پڑھایا جاندا سی۔ دوکاندار آپنے بچیاں نوں حساب کتاب تے لنڈیاں دی لکھائی سکھا دیندے سن۔ اسلام نے مدرسے کھول کے پڑھائی نوں ساریاں لوکاں واسطے کھولھ دتا۔ پر صرف منڈے ہی مدرسے جا سکدے سن تے پڑھائی صرف قرآن شریف۔ پہلی وار سی کہ سکھاں نے سارے منڈیاں تے کڑیاں نوں لکھانا پڑھانا شروع کیتا۔ چھوٹیاں گلوٹیاں وچ گورمکھی پڑھن لکھن والیاں عورتاں دی گنتی بندیاں نالوں ودھیرے ہندی سی۔

انگریزاں نے پڑھائی لکھائی وچ انقلاب لیا دتا۔ 1848 وچ پنجاب فتح کرن توں کجھ سال بعد ہی، سرکار نے ہر تھاں منڈیاں کڑیاں واسطے سکول کھولنے شروع کر دتے۔ لوڑ موجب سکولاں دے کئی درجے ہندے سن۔

پرائمری سکول: ایہہ پہلی توں چوتھی تک ہندا سی۔ ویسے کچی جماعت (Pre-School) وی ہندا سی۔ پڑھائی اردو وچ ہندی سی۔

نارمل سکول: ایہناں وچ پنجویں تے چھیویں جماعت والے پڑھدے سن۔ کسے کسے نارمل سکول وچ انگریزی وی پڑھائی جاندی سی۔ کئی تھانواں تے ٹیچراں نوں ٹریننگ دتی جاندی سی۔

مڈل سکول: ستویں تے اٹھویں جماعتاں دے ایہناں سکولاں وچ انگریزی ضرور پڑھائی جاندی سی۔

ہائی سکول: ایہہ پنجویں توں دسویں تک ہندے سن۔ انگریزی پنجویں توں شروع ہندی سی۔ نوویں دسویں وچ سارے مضمون انگریزی وچ پڑھائے جاندے سن۔ دسویں دا امتحان سارے صوبے وچ اکو واری، پنجاب یونیورسٹی دی نگرانی وچ ہندا سی۔ میٹرک پاس دا ڈپلوما دتا جاندا سی۔

کالج: پنجاب یونیورسٹی 1882 وچ کھلی۔ سارے کالج اس دے سائے تھلے ہندے سن۔ ایف. ایس. سی (12 ویں) تے بی اے، بی ایس سی، دے امتحان ہندے سن۔ کوئی کوئی ایم اے وی پاس کرلیندا سی۔ ٹیچراں واسطے بی ٹی کالج وی ہندے سن۔

جنویں جماعت وچ کوئی پڑھدا اونے آنے فیس ہندی سی۔ جویں کہ چوتھی وچ چار آنے مہینہ، اٹھویں وچ اٹھ آنے تے دسویں وچ دس آنے، نوویں وچ سائنس دی فیس وکھری ہندی سی۔ پر تجربہ (experiment) اکلا ماسٹر ہی کردا سی۔ سٹوڈنٹس صرف ویکھدے ہی ہندے سن۔ کالج دی فیس 5 روپئے توں لے کے 15 روپئے مہینہ سی۔

فوج وچ سپاہی بھرتی ہون واسطے پڑھائی دی کوئی لوڑ نہیں سی ہندی۔ چوتھی پاس پلس وچ سپاہی بن جاندا سی۔ نارمل تے مڈل پاساں نوں ماسٹر ماسٹرانی توں اڈ پولیس تے کلرکی دی نوکری مل جاندی سی۔ دسویں پاس بوہتے دفتراں وچ ای نوکری لبھدے سن۔ کالجاں دے پڑھیاں واسطے کئی دروازے کھلے ہندے سن۔ پر پرائیویٹ نوکریاں بڑیاں

گھٹ ہندیاں سن۔

پرائمری سکول: جدوں انگریزی راج ویلے پنڈاں وچ سکول کھلے تاں پڑھائی پھیلنی شروع ہو گئی۔ علاقے دا پہلا سکول 1890 وچ وڈیاں گلوٹیاں کھلیا۔ بھاٹڑیاں تے (سیٹھی) شاہوکاراں نے رل کے دو کچے کمریاں دا سکول بنا دتا تے سرکار نے ماسٹر بھیج دتا۔ چھوٹیاں گلوٹیاں دے کجھ منڈے وی داخل ہو گئے۔ پر صرف حاکم، منگل، گنگا، دیوان، جگت تے دیوان نے چوتھی پاس کیتی۔ بوہت سارے منڈے وچوں ہی پڑھائی چھڈ دیندے جاں چھڈ کے فیر آ جاندے سی۔

چھوٹیاں گلوٹیاں وچ منڈیاں دا پرائمری سکول 1902 وچ کھلیا۔ گردوارے نے بڑی کھلی تھاں تے دو کمرے بنا دتے تے احاطہ ول دتا۔ سرکار نے ماسٹر لا دتا۔ پنڈ دا پہلا پڑھیا ہویا نوجوان منشی حاکم سنگھ پہلا ماسٹر سی۔ پہلی جماعت وچ بھگت داخل ہویا تے چوتھی وچ ضلعے بھر وچ ودھ نمبر لے کے وظیفہ جتیا۔ پنڈاں وچ دھم پے گئی۔ بڑے منڈے داخل ہونے شروع ہو گئے۔ ماسٹراں دی گنتی وی ودھ گئی۔ 1935 وچ سکول نوں نارمل سکول دا درجہ وی مل گیا۔ 1937 وچ کڑیاں واسطے وی داخلہ کھل گیا۔ علاقے بھر وچ پہلا کو ایجوکیشن دا سکول سی۔

کڑیاں دا وکھرا سکول 1920 وچ کھلیا۔ پہلوں وانگ گردوارے نے دو کچے کمریاں دا سکول بنا دتا تے سرکار نے ماسٹرانی لا دتی۔ صرف سکھ گھرانیاں نے کڑیاں نوں داخل ہون دی اجازت دتی۔ لکھائی پڑھائی پنجابی (گورمکھی) وچ ہندی سی۔ آیا کڑیاں نوں گھراں توں اکٹھا کر لیاؤندی سی تے فیر گھرو گھری چھڈ وی آؤندی۔ کڑیاں دوپہر دی روٹی نال لے آؤندیاں سن تے آپس وچ ونڈ وی لیندیاں سن۔

کڑیاں دا پرائمری سکول

میں 1926 وچ داخل ہوئی۔ سکول بڑیاں مشکلاں چوں لنگھ رہیا سی۔ چھت چوندی سی۔ کوئی مرمت نہ کرائے۔ سرکار سوچے پنڈ والے کراؤن تے پنڈ والے سرکار تے آس لائی بیٹھے سن۔ آخر دکھی ہو کے ماسٹریانی چھڈ کے چلی گئی۔ اوہدی تھاں کوئی ہور نویں وی نہ آئی۔ سکول بند ہو گیا۔ اوس ویلے میں دوجی جماعت اجے ختم نہیں سی کیتی۔

ڈسکے دے مشہور دانی تے ڈسٹرک بورڈ دے ممبر شو دیو سنگھ نے آپنے خرچے تے گردوارے وچ سکول کھول دتا۔ منشی حاکم سنگھ جو کہ منڈیاں دے سکول توں ریٹائر ہو چکا سی نے چارج لے لیا۔ پنجابی (گورمکھی) لکھی تے پڑھائی جاندی سی۔ 10-12 وجے تک کڑیاں واسطے سکول لگدا سی تے دوپہرے منڈیاں واسطے۔ بعد وچ منشی بندیاں تے زنانیاں نوں کتھا کہانیاں سناؤندا سی۔ منشی سخت سبھاء دا سی پر بڑا قابل سی۔ اوہناں گیانی پاس کیتی ہوئی سی۔ پنڈ وچ اکلے ہی گیانی پاس سن۔ لوکی بڑی عزت کردے سن۔ صرف 10 روپے مہینہ لیندا سی۔

کڑیاں دی پڑھائی ٹٹ جان دا جج صاحب بھگت سنگھ دے دل تے بڑا اثر پیا۔ اوہناں آپنے خرچے تے سکول دی پکی نویں عمارت بنوا دتی تے آلے دوالے پکیاں اٹاں دا اُچا ولگن وی بنوا دتا۔ اس توں بعد اوہناں سرکار تے زور پایا کہ کوئی چنگی ماسٹریانی گھلو۔ سیالکوٹ توں بڑی تجربے والی دیر کور نے آ کے چارج لیا۔ چار سال بند رہن توں پچھوں 1931 وچ سکول دوبارہ کھلیا۔ میں چوتھی جماعت پاس کر لئی۔ چار جماعتاں واسطے مینوں 8 سال لاؤنے پئے۔

ساریاں کڑیاں ویرکور دا بڑا آدر کردیاں سن تے بھین جی کہہ کے بلاؤندیاں سن تے ماں وانگ سمجھدیاں سن۔ سکول وچ قدرتی طور تے بڑا ڈسپلن سی۔ سکول نے اک آیا وی رکھی ہوئی سی۔ اوہ سندر سنگھ مہرے دی ووہٹی سی۔ سارا پنڈ جاندا سی کیونکہ اوہ بھٹھی تے وی بہندی سی۔ آیا دا کم سی گھرو گھریں کڑیاں نوں اکٹھے کر کے لیاؤنا تے فیر گھرو گھریں اوہناں نوں چھڈن جانا۔ سارا دن پانی وی پیاؤنا۔ اوہنوں اُکا 5 روپئے تنخواہ ملدی سی۔ بھین جی دی تنخواہ 20 روپئے مہینہ ہندی سی۔ سکول وچ 25-20 کڑیاں پڑھدیاں سن۔ حساب، خاص طور تے پہاڑے تے الجبرا، پڑھنا لکھنا تے گیتاں تے زور ہندا سی۔

(پرکاش کور سندھو)

جدوں کدی کسے سردے پجدے دا پتر سکول وچ داخل ہندا سی تاں اوہ پتاسیاں دی تھالی لے کے جاندے سن۔ نال ہی ماسٹر جی نوں چاندی دا اک روپیہ دیندے سن۔ کڑیاں دے سکول وچ ایہو جیہا کوئی رواج نہیں سی۔

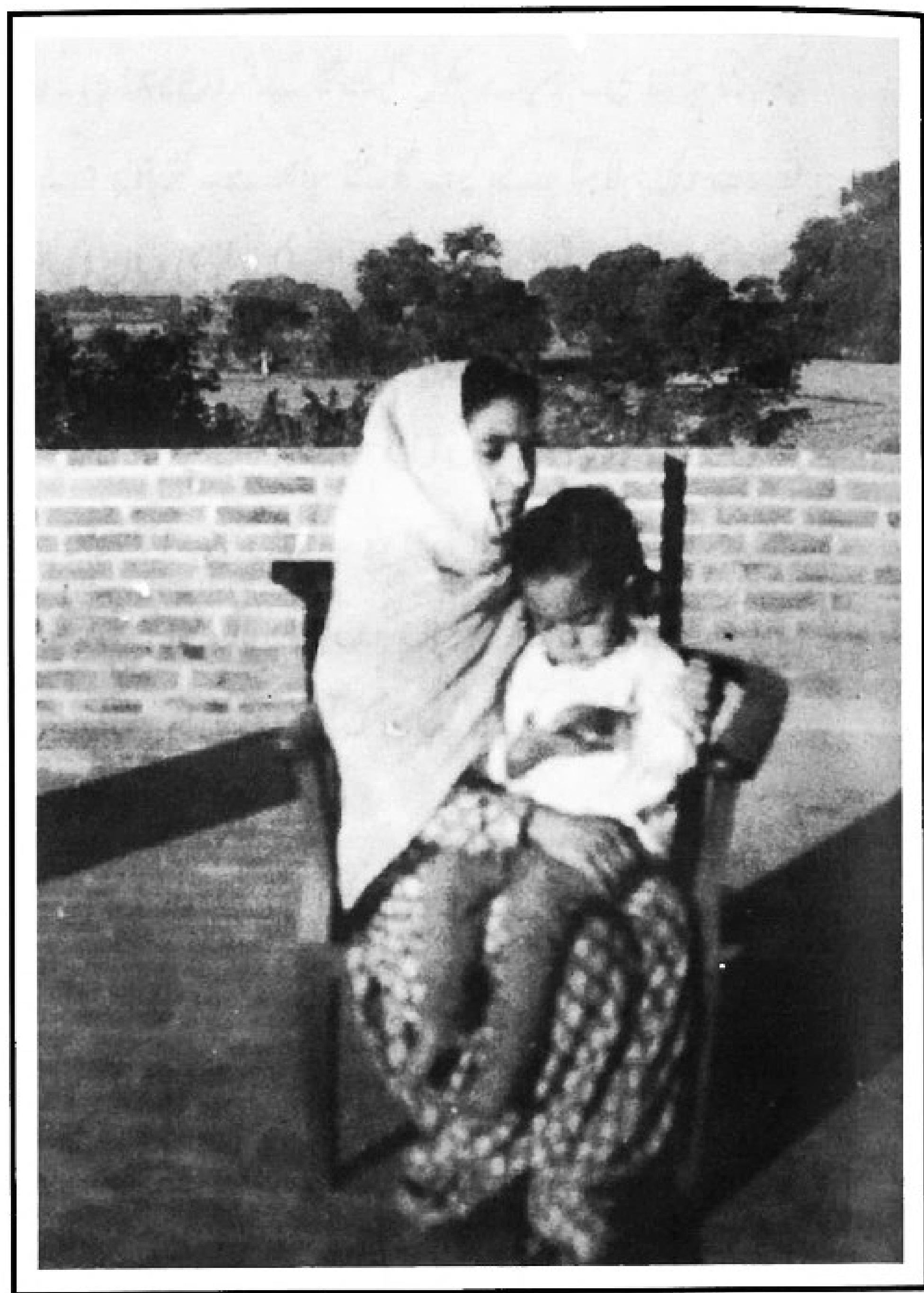
سکول جان والے ہر منڈے کڑی کول تختی تے بستہ ہندا سی۔ بستے وچ کتاباں، کاپیاں، قلم، دوات، سلیٹ، دودھ پتھر تے گاچی ہندی سی۔ لکھائی تختیاں تے ہندی سی۔ روز دا کم سی کہ تختیاں نوں دھو کے اتے گاچی دا نواں لیپ کیتا جاوے۔ منڈے ڈھاب دے کنڈھے جا کے تختیاں دھوندے سن، پر کڑیاں سکول دے اندر ای نلکے تے دھولیندیاں سن۔ تختیاں سکان لئی سکولاں دے حاطے وچ کندھاں نال سجائیاں ہندیاں سن۔ ایہہ اک عجیب نظارہ ہندا سی۔ سوال سلیٹاں تے ددھ پتھر نال کڈھے جاندے سن۔ سلیٹ تے

تھک کے آپنی مٹھ نال جاں آپنے جھگے نال صاف کیتا جاندا سی۔ کاپیاں پینسلاں تیجی جماعت توں ورتنیاں شروع ہندیاں سن۔ پر تختیاں وی نال نال چلدیاں رہندیاں سن کیونجے کاپیاں مہنگیاں ہندیاں سن۔ تختی گھڑی مڑی ورتی جاسکدی سی۔

منڈیاں دے سکول ہر جماعت دا مانیٹر ہندا سی۔ جدوں منشی ہور کسے جماعت نوں پڑھاون وچ رجھیا ہندا سی تاں مانیٹر نوں منشی دے سارے حق ہندے سن۔ جیہڑا نہ آکھے لگے جاں سوال ٹھیک نہ کڈھے تاں اوہنوں کٹ وی سکدا سی۔ سکول وچ عام سزا سی چپیڑ مارنی، کئی واری نک پھڑ کے فیر چپیڑ مارنی، کن پھڑانے وغیرہ۔ کن پھڑنے سخت سزا ہندی سی۔ پیراں بھار بیٹھ کے، لتاں دے تھلیوں دی باہواں کڈھ کے کن پھڑنے ہندے سن۔ چتڑاں نوں چک کے اُچا رکھنا ہنداسی نہیں تاں چھتر پیندا سی۔

کوایجوکیشن

کڑیاں دے سکولے پڑھائی لکھائی گورمکھی وچ ہندی سی، منڈیاں دے سکولے اردو وچ۔ ہائی سکول اردو تے انگریزی چلدی سی۔ کڑیاں جدوں چوتھی پاس کرلیندیاں سن، تاں اوہناں واسطے اگے سبھ رستے بند ہندے سن۔ لوکاں دی پکار سن کے 1937 وچ منڈیاں دے سکول دا داخلہ کڑیاں واسطے وی کھول دتا گیا۔ پر فیر دی ہر پیر تے رکاوٹاں آوندیاں سن۔ میرے پیو نے اوسے سال مینوں کڑیاں دے سکول توں ہٹا کے منڈیاں دے سکول پا دتا تانجے میں اردو سکھ لواں تے فیر ہائی سکول جا سکاں۔ منڈیاں دے سکول صرف اسیں تن کڑیاں ساں۔ پر سانوں کوئی سنگ نہیں سی کیونجے اسیں سارے منڈیاں نوں تے اوہناں دیاں ماواں بھیناں نوں جاندیاں ساں۔

Parkash Kaur Sindhu & Son Prithiwnt
1946

سکول وچ چار ٹیچر سن، ہر اک جماعت واسطے اک تے نال ہر مضمون واسطے وکھرا وکھرا۔ کڑیاں دے سکول دے نالوں حساب تے بڑا زور دتا جاندا سی۔ سویرے سکول گیت گا کے شروع ہندا سی۔ عام طور تے قدرت دی سلاہنا دے گیت گائے جاندے۔ کڑیاں دے سکول وچ اسیں بھاں بھاں بلّیاں (نچنا ٹپنا) جاں اک کڑی دیاں اکھاں تے چنّی بنھ کے اوہنوں چھیڑنا تے کہنا کہ دوجی کسے نوں پھڑے۔ منڈیاں دے سکول بڑی قسم دیاں سپورٹس (Sports) سن پر منڈے کھیڈ دے سن تے کڑیاں صرف ویکھدیاں ہی رہ جاندیاں سن۔ اک واری اک انگریز سکول وچ آیا۔ اوہنے منڈیاں نوں گیند بال نوں صحیح سٹن دا طریقہ سکھایا۔ اسیں حیران ہی رہ گئیاں کہ گیند دی کئی طریقیاں نال سٹیا جاندا اے۔

چوتھی جماعت دے بورڈ دے امتحان ڈسکے ہندے سن۔ کڑیاں کس طرحاں ست میل آؤن جان تر کے ڈسکے جا سکدیاں سن؟ حالات ایہو جہے سن کہ پنڈ چوں اک وی کڑی ہائی سکول وچ داخل نہ ہوئی۔ منڈے تاں پیدل جاں سائیکلاں تے ڈسکے پڑھن چلے جاندے سی۔ تناں سالاں بعد ماں پیو نے مینوں سیالکوٹ ماسی کول بھیج دتا تانجے میں چنگے سکول پڑھ کے ہائی سکول جا سکاں۔ پر شہر دی رہنی سہنی وکھری سی۔ سویر لسی مکھن دی تھاں چاہ ملدی سی۔ میں روز روواں۔ میرا پیو آ کے مینوں واپس پنڈ لے گیا تے کڑیاں دے سکولے داخل کرا دتا تانجے گھٹو گھٹ میں پنجابی تاں پڑھ لواں۔ (مہندر کور)

☆☆☆☆☆

سکول وچ پہاڑیاں تے بڑا زور ہندا سی۔ پہلی جماعت وچ وی دس تک تے فیر 16 دے پہاڑے طوطیاں وانگ رٹے جاندے سن۔ تیجی چوتھی وچ ادھے، پونے، سوائے، ڈیڈھ، ڈھائی دے پہاڑے وی رٹے جاندے سن۔ پر ایہناں دے نال نال منہ زبانی سوال کڈھنے سوکھے ہندے سن۔ اوکھے سوال وی چھیتی حل ہو جاندے سن۔ جیومیٹری سکھن لئی مٹی گنھ کے ہر قسم دیاں شکلاں بنائیاں جاندیاں سن۔ منڈیاں نوں پسند آوندا سی تے جیومیٹری دا شوق پیدا ہو جاندا سی۔

1918 وچ لہور دے وڈے پادری نے عیسائیاں دے محلے کول منڈیاں دا دوجا سکول کھول دتا۔ کمرہ اکو لما حال سی پر بلڈنگ گرجے ورگی تے اُتے صلیب سی وڈے دن لئی ایہہ گرجے دا کم دیندا سی۔ ہر دھرم دے منڈے ایتھے پڑھدے سی۔ 1937 وچ کڑیاں واسطے وی داخلہ شروع ہویا۔ اودوں تک کوئی وی عیسائی کڑی نہیں سی لکھ پڑھ سکی۔ صرف سمّیں دی دھی دو سالاں واسطے مشنریاں دے خرچے تے لہور پڑھن گئی۔ گھر دی کھچ نے اوہنوں واپس لے آندا۔

چار سال مشن سکول (1942-46)

مشن سکول وچ (discipline) بڑا کرڑا سی تے چوتھی دے نتیجے وی چنگے ہندے سن۔ اس کر کے میرے پیو نے مینوں اوتھے داخل کرا دتا۔ پر کمرے وچ کربل کربل ہندی سی۔ چارے جماعتاں اک دوجی دے کول بیٹھدیاں سن۔ شور وی بڑا تے ماسٹر دے حقے دا دھواں وی بڑا۔ سکول دے کول کھیڈاں دا میدان کوئی نہیں سی۔ تفریح ویلے منڈے چھپڑ دے آلے دوآلے ٹپدے، دوڑدے تے خرمستیاں

کردے۔ سکول وچ صرف تن عیسائی کڑیاں پڑھدیاں سن۔ کجھ رنجائی دے منڈے وی پڑھدے سن۔ بہت سارے میرے جماعتی میرے نالوں اُچے لمے تے ودھ عمر دے سن کیونجے اوہناں کئی واری سکول چھڈ دینا تے فیر آ جانا۔

جدوں توں سکول کھلیا سی اودوں توں وریام چند ماسٹر لگا ہویا سی۔ حقہ بڑا پیندا سی۔ ہر فقرے بعد اوہنے گڑ گڑ کرنی۔ منڈے اوہنوں گڑ گڑ ماسٹر کہندے سن۔ وریام چند ہر منڈے ول باز وانگر ویکھدا رہندا سی۔ بڑا سخت سی۔ جاں تسیں پڑھ جاندے سی تے جاں نس جاندے سی۔ جدوں کدی کسے منڈے نوں ڈاہڈی سزا دینی ہندی سی تاں اوہنوں کہندا سی کل میرے واسطے چھمک لے کے آئیں۔ فیر اوسے چھمک نال مارنا۔ بڑیاں عجیب قسم دیاں سزاواں دیندا سی۔ پر کٹ کٹ کے پڑھا ضرور دیندا سی۔ ماں پیو خوش سن۔

رنجائی دا مراد علی میرا اک جماعتی سی۔ بڑا لما اُچا سی۔ اوہنوں سزا دین لئی ماسٹر مینوں آکھنا کہ توں ڈاکٹر ایں تے مراد تیرا مریض اے۔ مرادنوں دوائی دی بڑی سخت لوڑ اے۔ مینوں دوات دے کے آکھنا اس دے وچ دوائی اے۔ اس نوں مریض دے منہ وچ ڈولھ۔ میں روواں، کیونکہ مینوں پتہ سی کہ باہر نکل کے مراد مینوں کٹے گا۔

بچیاں دی گنتی ودھن دے کارن، لہور توں مشنریاں نے دوجا ماسٹر وی بھیج دتا۔ اوہ عیسائی سی تے امیر بخش اوہدا ناں سی۔ لہوروں آیا امیر بخش ایہہ سمجھے کہ جویں سکول میرا اے بھاویں وریام چند وڈا ماسٹر سی۔ اس کرکے وریام چندنوں بڑی کھجھ چڑھدی سی۔

امیر دی نکی جہی کڑی، امیل ناں دی، سکول وچ وی پڑھدی سی۔

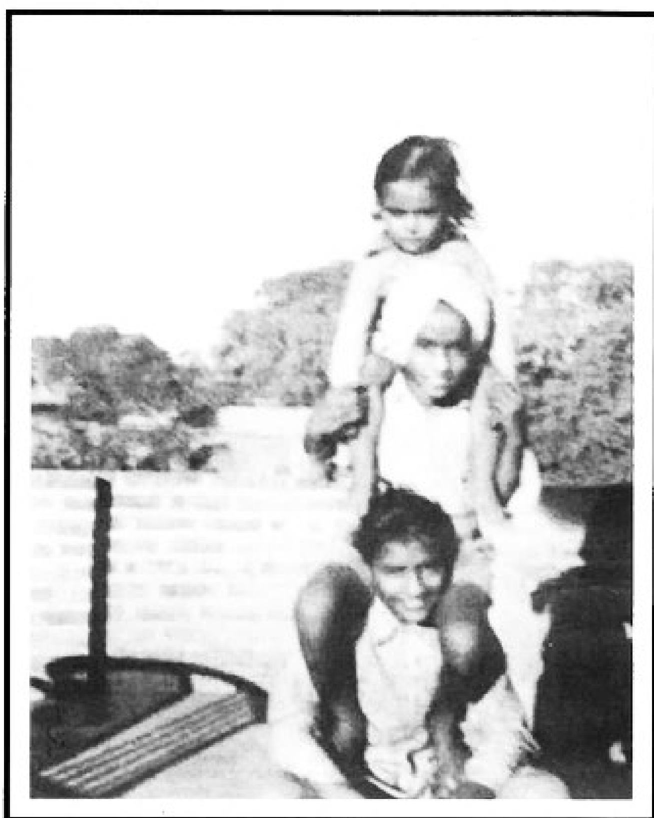
لہوروں آئی پیونوں پاپا تے ماں نوں مما کہہ کے بلاؤندی سی۔ پنجابی وچ پتے نوں پاپا کہندے نیں عورتاں دے تھناں نوں مما۔ وریام چند نے امیل نوں پچھنا تیرا پاپا، پچل دا پاپا اے کہ بوہڑ دا؟ وچاری کڑی نوں سمجھ نہ آونی تے دوہاں ماسٹراں نے منڈیاں دے ساہمنے ہی گرمی کھا جانی۔

بھاویں سکول وچ رولا رپا رہندا سی پر پڑھائی بڑی ودھیا ہندی سی تے نتیجے وی چنگے۔ چوتھی جماعت توں بعد میں نویں نویں شروع ہوئے خالصہ ہائی سکول وچ داخل ہویا۔ ایتھے تھاں وی کھلا تے ہر قسم دی کھل ڈل سی۔ کھیڈ؛ سکھاؤن والا اک وکھرا استاد ہندا سی۔ میری جماعت وچ اک خوبصورت منڈا مراد (مراد علی) پڑھدا سی۔ اوہدی آواز کوئلاں نوں وی مات کردی سی۔ رتوں ہی بڑا سوہنا گاؤندا سی۔ افسوس ہے کہ سال بعد ہی دیش دی ونڈ ہوگئی۔ قصہ ختم ہوگیا۔ (سریندر سنگھ)

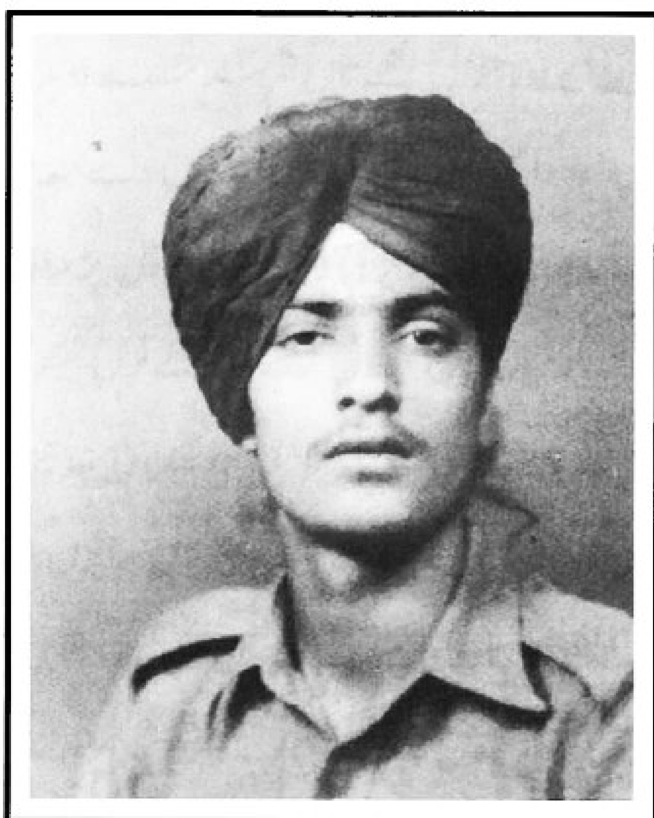

مشن ہائی سکول: چرچ آف سکاٹ لینڈ (Church of Scotland) نے 1910 وچ ڈسکے منڈیاں دا مشن ہائی سکول کھول کے شعور دی نویں نیہہ رکھ دتی۔ ساری تحصیل وچ ایہہ پہلا ہائی سکول سی۔ چھیتی چھیتی ہی ایہہ نویں پڑھائی دا مرکز مشہور ہوگیا۔ ودھیا ڈسپلن، ودھیا استاد، ودھیا بلڈنگ تے سوہنے ڈیسک۔ اس سکول نے علاقے دی کایا بدل دتی۔

سکول دا بیگ پائپ بینڈ مشہور سی۔ میل تک بیناں دی آواز گونجدی سی۔ جدوں بین

Prithipal, Surrinder, Surjit-1940

Prithipal - Partition Era

دی آواز آؤنی تاں دیری والیاں منڈیاں نے دوڑنا شروع کر دینا۔ سویرے پہلوں گراؤنڈ وچ مارچ ہونا، فیر سکول دے پھلاں نال سجے حاطے وچ حاضری لگنی، ہیڈ ماسٹر نے انجیل چوں اک پیرا پڑھناں تے دعا آکھنی۔ فیر منڈیاں آپنی آپنی جماعت نوں لائن وچ تر پینا۔

سکول دا پرنسپل ہمیشہ سکاٹ لینڈ توں آیا مشنری ہندا سی۔ پر ہیڈ ماسٹر پنجابی عیسائی۔ سینئر ماسٹر ہندو ہندے سی پر باقی دے ماسٹر عام طور تے پنجابی عیسائی ہندے سی۔

جے پڑھن والے منڈے سن تاں، پڑھان والے وی سارے آدمی سن۔ اک واری انگریزی دا ماسٹر، مسٹر جیمنڈ بڑا بیمار ہو گیا۔ اوہدی چھوٹی بھین لہور توں خبر لین آئی تے جناں چر ٹھیک نہیں ہویا اوہدے کول ہی رہی۔ اوہنے سوچیا کہ بھرا دی تھاں آپ انگریزی پڑھا دیوے تاں جے جماعت دا حرج نہ ہووے۔ اک دن اچن چکے، سنہری باڈر والی، نیلے رنگ دی ریشمی ساڑھی پائی اک نوجوان عورت جماعت وچ آوڑی۔ منڈیاں دے طوطے اڈ گئے۔ منڈے دل لا کے انگریزی پڑھدے تے دتی ہوئی لکھائی وی پوری کر لیاؤندے۔ جدوں اوہ سوال پچھے تاں شرمسار منڈے اوہدے منہ ول نہیں سی ویکھدے۔ ہفتے بعد جدوں اوہ واپس لہور چلی گئی تاں منڈیاں دے منہ مرجھا گئے۔

نوویں جماعت وچ انگریزی دی پوئٹری پرنسپل پڑھاؤندا سی۔ منڈیاں نوں کدی سزا نہیں سی دیندا۔ گرمیاں وچ جدوں کسے منڈے نوں نیند آ جانی تاں اوہ چونڈھی وڈھدا سی۔ منڈیاں نے ہمیشہ کہنا کہ ایہہ ساڈا قصور نہیں، ایہہ تیز سورج دا اے۔ پرنسپل نے کہنا کے سورج نوں الزام نہ دیو۔ سکاٹ لینڈ وچ تاں سانوں سورج گھٹ ہی نظر آؤندا اے۔ منڈے سن کے حیران ہوون کیونجے اوہناں دی سمجھ مطابق سورج تاں اسمان وچ ہر اک نوں وسدا ہے۔ دسویں وچ ہیڈ ماسٹر آپ انگریزی پڑھاندا سی۔ جدوں اوہنے ویکھیا کہ منڈے بڑے پچھے رہ گئے نیں۔ اوہنوں مٹھ بولڑے سکاٹی (Scottie) تے غصہ تاں آیا

پر کڈھیا منڈیاں تے۔ دسویں آخری جماعت سی۔ ہیڈ ماسٹر نے ہر روز بید نال لے کے آؤنا۔ منڈیاں نوں سدھا تیر کر دتا۔

سکول وچ نویاں نویاں کھیڈاں جویں کہ جمناسٹک تے فٹ بال والی بال تے نویاں (activities) جویں کہ سکاؤٹنگ وی آ گئیاں۔ جدوں سائیکل آئے تاں سائیکلاں دیاں کھیڈاں وی آ گئیاں۔ دو منڈے وڈیاں گلوٹیاں دا سندر بھاٹ تے چھوٹیاں گلوٹیاں دا کرتار، بڑے مشہور ہو گئے۔ ایہناں اک سائیکل توں دوجے رڑھدے تے چھال مار کے چڑھ جانا، اکھاں تے پٹی بنھ کے سدھا لائن تے سائیکل چلانا، منہ پچھے نوں کر کے سائیکل چلانا، ست جنیاں اک سائیکل تے چڑھ جانا تے ہور کئی قسم دیاں کھیڈاں کرنیاں۔ لوکیں دنگ رہ جاندے۔ اوس ویلے سائیکل کسے ورلے کول ہی ہندا سی۔ چلانا وی نہیں سی آؤندا۔

سکولوں کھسکو

روہڑا باہمن (روڑمل، پنڈت) آپنے گھر دے ساہمنے منجی تے بہہ کے چھوٹے منڈیاں نوں بڑیاں دلچسپ کہانیاں سناؤندا ہندا سی۔ چار جنے اکٹھے ڈسکے سکول پڑھن جاندے سن تے واری واری چارے ہی کر گئے۔ اوہدیاں کجھ کہانیاں ایہہ سن:

اسیں ہولی ہولی تے مساں مساں چوتھی جماعت پاس کیتی۔ ہائی سکول وچ ڈسکے پنجویں وچ داخل ہو گئے۔ اسیں شہر دے جماعتیاں نالوں لمے وی تے عمروں وی وڈے ہندے ساں۔ عام شہریاں وچ تاں اینی ہمت ہی نہیں سی ہندی کہ فیل ہو کے وکھان۔ کلاس وچ چھٹکو منڈیاں نال بہنا سانوں چنگا نہیں سی لگدا۔ اتوں سانوں ماسٹر لمبو کہہ کے

آواز ماریا کرے۔ ساڈا جی کرے کہ ماسٹر نوں کٹ دیئے پر ہیڈ ماسٹر دے بیداں توں ڈر لگدا سی۔ اسیں پڑھائی وچ پچھے پے گئے تے کئی کرتوتاں شروع کر دتیاں۔

ہر مہینے دے شروع وچ سانوں پنج چھ آنے سکول دیاں فیساں دین واسطے ملدے سن۔ اک واری پرانے ڈسکے چوں لنگھدیاں سانوں تازہ جلیبیاں نکلدیاں دی خوشبو آئی۔ اسیں حلوائی دی دوکان تے کھلو گئے۔ جھٹ ای فیساں ہڑپ کر گئے۔ پر فیساں تاں دینیاں سن۔ اگلے دن اسیں منہ ہنیرے اٹھے۔ رستے وچ اک کھکھڑیاں دے کھیت وچ چپ چاپ کھکھڑیاں توڑ کے آپنیاں لنگوٹیاں وچ پنڈاں بنھ لئیاں تے سدھے منڈی جا رکے۔ اوتھے ریہڑی والے نوں سستے بھاء خربوزے ویچے تے جا کے فیساں دتیاں۔

ٹُر کے 3 میل سکول جانا تے فیر ٹُر کے واپس آونا۔ واپسی تے سانوں بڑی بھکھ لگی ہندی سی۔ اک کھوہ تے اُچے تھاں تے بھڑولی بنی ہوئی سی۔ اوہدے وچ کاڑھنی پئی ہندی سی۔ جدوں کوئی نیڑے تیڑے نہیں سی ہندا تاں اساں کاڑھنی نوں چک کے گرم گرم دودھ پی لینا۔ ملائی نوں نہ چھیڑنا۔ بلیاں دودھ پین لگیاں ملائی نوں نہیں کھاندیاں۔ کساناں دیاں ووہٹیاں آونا، ویکھنا کہ ادھی کاڑھنی خالی اے۔ اوہناں اُچی اُچی بولنا ۔بھڑولی دی کنڈی بند اے، فیر بلی کس طرحاں اندر وڑ کے دودھ پی گئی۔ وچاریاں نوں وڈیاں بلیاں دا کیہ پتہ سی۔

روڑے نے ایہو جہیاں کہانیاں سنا کے منڈیاں نوں کہنا کہ سکولوں کدی نہ کھسکو۔ میرے ول ویکھو۔ میں ہن اک غریب ٹانگا ڈرائیور

ہاں۔

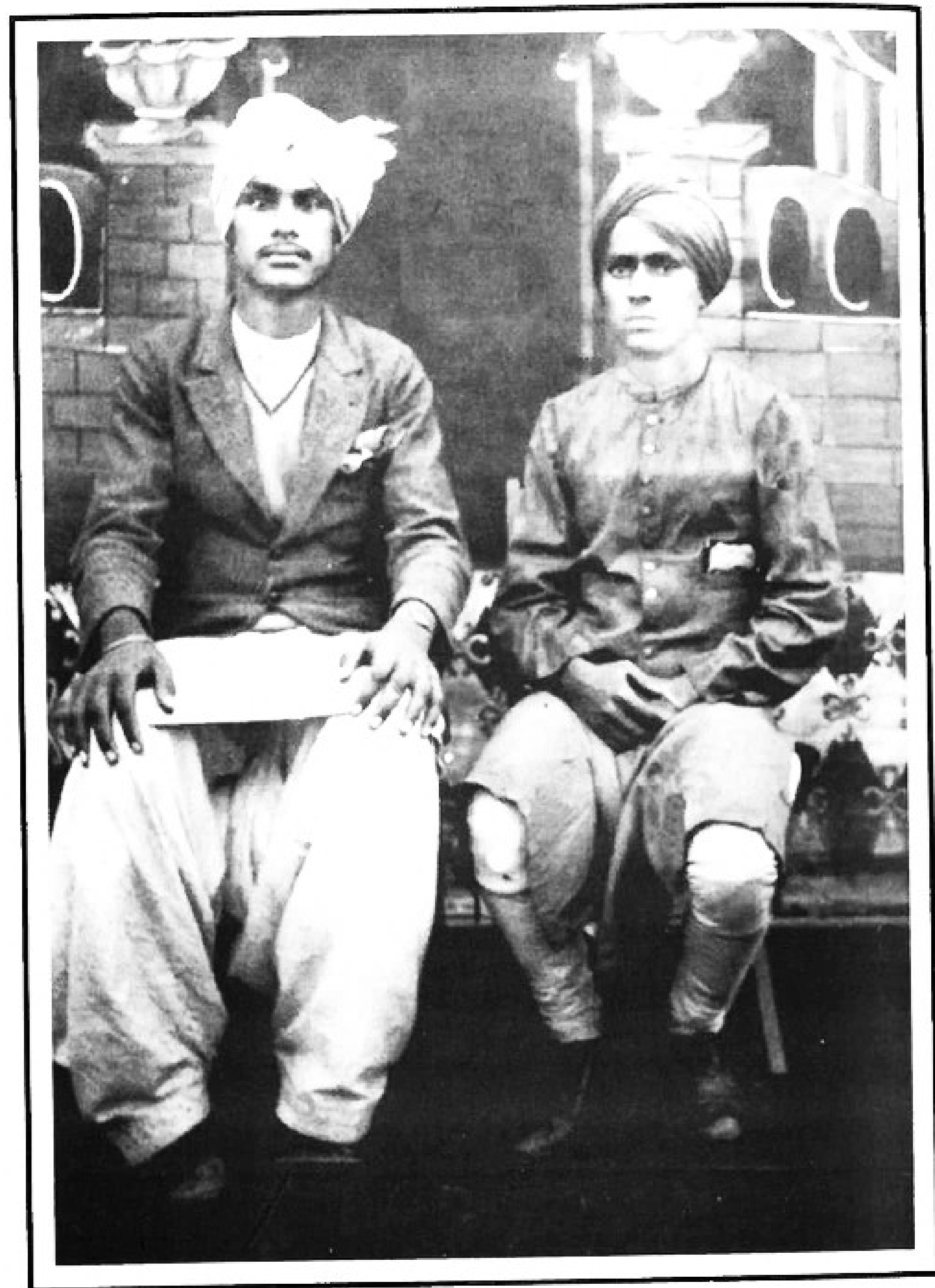

کئی منڈیاں نے کھسکن دی اک دن پہلوں ہی صلاح بنالئی ہندی سی۔ ترلوک عام تر کے سکولے جاندا سی تے ڈسکے توں کرتار دے سائیکل تے بیٹھ کے آ جاندا سی۔ جدوں کدی سکولوں کھسکن دا ارادہ ہووے تاں گھروں گھوڑی لے جانی۔ کرتار نوں وی نال لا لینا۔ اوہدا سائیکل آپنیاں کڑاں وچ لکا دینا تے گھوڑی تے چڑھ کے سکول چلے جانا۔ اک پیریڈ بعد ہی سکولوں کھسک جانا تے ڈسکے دی نہر تے رہنا۔ جدوں سکول دے بند ہون دی گھنٹی وجنی تاں ایہناں واپس پنڈ دا راہ پھڑ لینا۔ پڑھائی وچ قدرتی پچھے پے گئے۔ گھر دوہاں نوں مار پئی۔ ترلوک نوویں جماعت وچ سکول چھڈ گیا۔ کرتار نے پیو دے غصے تے ڈنڈیاں توں ڈردیاں 1937 وچ مساں کدھرے دسویں پاس کرلئی تے لہور کالج داخل ہوگیا۔

سکول وچ پچھڑے ہوئے منڈیاں نوں عام مار پیندی سی۔ چھوٹیاں جماعتاں وچ چپیڑاں پیندیاں سی تے کن پھڑائے جاندے سن۔ وچکارلیاں جماعتاں وچ ڈیسک اتے کھڑے کرن دا عام رواج سی تانجے اوہناں نوں شرم آوے۔ وڈیاں جماعتاں وچ بید وجدے سن۔ بائیبل دی جماعت وچ کدی وی مارنہیں سی پیندی۔ جیہڑا دی سکول لیٹ پہنچے اوہنوں گیٹ تے ہی بید پے جاندے سن۔ کئی منڈے ڈردے مارے سکول وی نہیں

Class Mates Tarlok & Kartar, 9th Class

1935, Photographed at Pind da Mela, cost 8 annas

(Tarlok Singh Dhillon Kartar Singh Babra)

سن جاندے۔ شہر دے منڈے تاں گھٹ ہی وچوں سکول چھڈ دے سی پر پنڈاں دے منڈیاں چوں ادھے ہائی سکول ختم کرن توں پہلوں ہی کر جاندے سن۔

عیسائی منڈیاں واسطے فیساں تے بورڈنگ دا خرچہ معاف ہندا سی۔ ہندو تے سکھ منڈیاں واسطے اک نکا جیہا بورڈنگ ہاؤس سی کیونجے بوہتے گھر واپس چلے جاندے سی بھاویں پنڈ دور ہووے۔ تفریح ویلے شہر دے منڈے گھر دوڑ جاندے سن پر کجھ وچوں ریہڑی والے توں چھولے بھٹورے جاں چھولے چول خرید کے کھا لیندے سن۔ پنڈاں دے منڈیاں کول کیش پیسے نہیں سی ہندے۔ اوہ گھروں پراؤنٹھے، روٹیاں سبزی تے اُچار پونے وچ بنھ کے نال لے آؤندے۔ ساہمنے سڑکوں پار اصطبل دیاں پوڑیاں دے اتے بیٹھ کے روٹی کھا لیندے جاں ٹاہلیاں تھلے بہہ جاندے۔

1945 تک سکول وچ 350-300 منڈے پڑھدے سن۔ ہر سال 30-25 دسویں پاس کر لیندے سن۔ ایہناں وچ کوئی 42% ہندو، 32% سکھ، 16% مسلمان تے 10% عیسائی ہندے سن۔ پاس ہون والیاں چوں تیجا حصہ کالجاں وچ داخل ہو جاندے سی تے باقی دے نوکریاں کرن لگ پیندے سن۔

اصطبل

سرکاری اصطبل وچ اک سٹڈ گھوڑا تے دو سٹڈ کھوتے ہندے سن۔ ایہہ وڈے، تکڑے تے موٹے ہندے سن۔ گھوڑیاں، کھوتیاں نوں گربھ ہندا ویکھنا، سمجھو پشو پالنا نوں سکھن والی گل سی۔

اصطبل وچ دو گول چکر بنے ہوئے سن۔ صاف ستھرے، وچکار کھرلی ہندی سی۔ پنڈاں توں لوک گھوڑی جاں کھوتی نوں لے کے آؤندے تے کھرلی نال بنھ دیندے۔ کھرلی وچ تازہ پٹھے پا

دیندے۔ اصطبل دا انچارج سٹڈ نوں لیاؤندا۔ آلے دوالے چکر لواؤندا۔ سٹڈ پچھا سنگھدا۔ جے اوہدا من بن جائے تاں ہشیاری آ جاندی۔ گھوڑی کھوتی دا مالک، آپنے جانور نوں تھاپڑا دیندا تے دھون نوں جپھی پائی رکھدا تانجے ہلے نہ۔ چڑھن توں پچھوں جدوں سٹڈ اتر دا تاں خوش خوش مالک اوہنوں چھولیاں دا چارہ کھواندا تے انچارج نوں خوشی دا اک روپیہ دیندا۔ سرکاری اصطبل ہون کرکے فیس کوئی نہیں سی ہندی۔

کئی واری ملن پورا نہیں سی ہندا۔ جدوں سٹڈ سنگھن لگے تاں گھوڑی کھوتی دلتے ماردی۔ پراںہہ ہو میرا جی نہیں۔ فیر کسے ہور دن ملان دی کوشش کیتی جاندی۔ پنڈاں دے منڈیاں واسطے ایہہ نظارہ کوئی عجوبہ نہیں سی کیونجے کتیاں تاں گلیاں وچ ہی لگے ہندے سن۔ بول پپیاں مجھاں نوں عام طور تے ٹاہلی نال بنھ کے سانڈھاں نال ملایا جاندا سی۔ فیر وی اکھاں دا سواد بڑی چیز اے۔ وڑدے نکلدے دا سواد اصطبل وچ کوئی وی لے سکدا سی۔

خالصہ ہائی سکول: ڈسکے پیدل تر کے جانا آؤنا سوکھا نہیں سی۔ کسے کسے کول ہی سائیکل ہندا سی۔ کڑیاں تاں چوتھی تے پچھوں کدھرے وی نہیں سن جا سکدیاں۔ ایہناں مشکلاں دا اکو حل سی کہ پنڈ وچ ہائی سکول کھولیا جائے۔ بڑی لگن توں بعد 1946 وچ پنڈ خالصہ ہائی سکول کھلیا۔

سردار دیوان سنگھ ٹھیکے دار مینیجنگ کمیٹی (Managing Committee) دے

پردھان مقرر ہوئے۔ آپ نے کوشش کر کے اک مشہور کھلاڑی تے تجربے کار ماسٹر نوں پنڈ ہیڈ ماسٹر دے طور تے آون واسطے ونگاریا۔ ایہہ سن سردار کرتار سنگھ جو گھر جا کھ پڑھاندے سن۔ دوہاں نے رل کے کجھ چن کے ماسٹر آندے۔ اوہناں نوں رہن دی تھاں دتی تے 30-25 روپے مہینہ تنخواہ۔

سکول چھیتی ہی ترقی کر گیا۔ ہر پاسیوں منڈے دوڑے آئے۔ سال دے اندر اندر ہی سو منڈے کڑیاں داخل ہو گئے۔ آس سی کہ اگلے سال ہور دونے ہو جاون گے تے 1948 وچ پنجاب یونیورسٹی دی منظوری مل جائے گی۔ جج صاحب بھگت سنگھ دا ہتھ پچھ تے سی۔ پر ونڈ دے کارن 1947 وچ ایہہ باب مک گیا۔ آساں رُڑھ گئیاں۔

کالج: بھاویں کئی ہور شہراں وچ وی کالج سن پر لہور کالجاں دا گڑھ سی۔ پنڈ دے بوہت منڈے لہور ہی پڑھے سن۔ آون جان دا کرایہ تے وقت بوہت لگدا سی۔ فیساں تے رہائش دا خرچہ 30 توں 50 روپے مہینہ ہندا سی۔ اینا خرچ درمیانے درجے دے آدمی وی گھٹ ہی کر سکدے سن۔

ماں پیو دیاں اکھاں تو اوہلے، پنڈاں توں گئے بچیاں دا جیون پنڈاں ورگی کھل والا نہیں سی ہندا۔ اس کر کے لمیاں چھٹیاں ہندیاں سار ہی پڑھیار پنڈاں نوں دوڑدے سن۔ ماواں کدی وی کالج ویکھن نہیں سن گئیاں۔ پیو سال وچ دو چار واری پیسے، گھیو تے پنّیاں دین ضرور جاندے سن۔

چھوٹیاں گلوٹیاں دا پڑھائی دے نال اینا ڈونگھا لگاؤ سی کہ بوہت سارے بچے کالج پڑھ گئے۔ کئی پنڈاں وچوں کڑیاں تاں لانبھے رہیاں، اک وی منڈا کالج نہیں سی گیا۔ پنڈ نوں بڑا مان سی کہ پنڈ دے پاہڑیاں نے پنڈ دا ناں اُچا کیتا تے خانداناں نوں چار چند لائے۔ بھگت سنگھ نے چوتھی توں لے کے لا (Law) ڈگری کرن تک وظیفے جتے تے فیر 22 سال دی عمر وچ جج دا عہدہ حاصل کیتا۔ پڑھائی وچ ہور اگے ودھن والیاں چوں سن

ڈاکٹر دیوان سنگھ کالے پانی، اندر سنگھ وکیل، لال سنگھ (ایم اے) اوتار سنگھ (جو کینیا چلا گیا)، کرتار سنگھ (انجنیئر)، درشن کور (ڈاکٹر)، جوگندر سنگھ (کیمسٹ) تے غلام نبی۔ شکر دین پہلا مسلمان گریجویٹ سی۔ ایہناں دا کالج دا حال ایتھے نہیں لکھیا کیونجے ایہہ پنڈ دی حدتوں باہر دوردریڈا سی۔ ایہناں بارے پنڈ دے کن تاں کجھ سن لیندے سن پر اکھاں گھٹ ہی ویکھدیاں سن۔

(6)

معاشی حالت ۔۔۔ کاروبہار

کوئی 3000 دی آبادی (1946) دی خاصیت ایہہ سی کہ لوکیں خوش، خوش حال، شانت، کھلے نظریئے والے تے فضول خرچی توں بچ کے رہن والے سن۔ اوہناں نوں پڑھائی لکھائی دی بھکھ سی تے نویاں وچاراں نوں جھٹ اپناؤندے سن۔ نویں جیون دی کھوج وچ رجھے ہوئے کسان، کامے، کاریگر، دوکاندار، نویاں کاڈھاں تے نویں کم دے اُدمی، ان پڑھ، پڑھے لکھے، تے کئی آرام پرست، سارے رل مل کے جیون نوں سچجا بناؤن وچ لگے ہوئے سن۔

بھاویں پکی سڑک پنڈ دے لاگیوں ہی لنگھ جاندی سی پر طرحاں طرحاں دے کم کاج ودھن کر کے پنڈ دی معاشی حالت نوییناں اداریاں لئی پنجاب دے ہور پنڈاں نالوں کتے پہلوں تیار ہو گئی سی۔ سبھ توں وڈا کارن سی کہ ایہہ کرتی بندیاں دی پونجی وچ آپنی کاریگری والے ہر ذات دے آدمی، بچے تے عورتاں رل مل کے اگے ودھ رہے سن۔ گناں والے لوک پنڈ چوں وی ابھرے سن تے باہروں وی آئے سن۔ ہر کوئی کم کردا سی۔ ویہلڑ و گھٹ سن۔ سکھی نے کرت کمائی تے اینا زور دتا سی کہ اوس دا اثر پنڈ وچ مسلماناں،

ہندواں تے عیسائیاں تے وی پیا ہویا سی۔ پنڈ دی ترقی دے موڈھی سکھ سن۔ سکھاں نے انگریزی تہذیب دے نال آئی پڑھائی لکھائی تے کلا تے ٹیکنالوجی نوں پکے ارادے نال آپنے پلے بنھ لیا سی۔ بوہتیاں منصوبیاں تے 83% زمین دے مالک سن۔ شاہوکاراں، سوائے اک دے ساریاں دوکاناں، تے سارا کاروبار ایہناں دے ہتھ وچ سی۔ سکھاں نال رلے ملے ہندواں کول اک دوکان، ادھا سنیارا کم تے دو ٹانگے سن۔ معاشی ڈھانچے وچ مسلمان سبھ توں ودھیا ون سونے ہنراں دے ماہر سن۔ سبزیاں، بیچنا، ویچنا، ڈھوناں ڈھواناں، لوہے دا کم، کھڈیاں تے ذاتی سیواواں سبھ ایہناں دے ہتھ وچ سن۔ صفائی تے کھیتی باڑی دے کامیاں دی فوج، عیسائی سن۔ ہنراں توں وانجھے سن۔

ٹیبل 4

زمیناں دی مالکی (1946)

قوم	سکھ	مسلمان	ہندو	عیسائی	کُل
جٹ	75	12	...	...	87
رامگڑھیئے	7	...	...	...	7
آرائیں		4	...	...	4
کھتری	1	...	...	...	1
تیلی۔ کشمیری	...	1	...	...	1
کُل	83	17	...	...	100

ہولی ہولی زمین نال جڑی روزگاری گھٹ رہی سی۔ 1946 وچ 42% بندے صرف کھیتی ہی کردے سن، باقی ہور کم کار کردے۔ کجھ لوکیں پنڈوں دور کم کاج کردے پر

اوہناں دے ٹبر پنڈ رہندے سن۔

کھیتی باڑی: جٹ سبھ توں تکڑے کسان سن۔ محنتی، چست تے دھڑلے دار۔ ہر ویلے ہور زمین نوں لین دے سفنے ویکھدے، زمین نوں ویچنا آپنی عزت ویچنا سمجھدے سن۔ 1911 وچ پاس ہوئے لینڈ ایلینیشن ایکٹ (Land Alienation Act) نے جٹاں دا قبضہ ہور پکا کر دتا۔ کاشتکار نوں حق مل گیا کہ کوئی غیر کاشتکار اوہدی زمین نہیں سی خرید سکدا۔

ہولی ہولی غیر کاشتکار جماعتاں دے ہتھاں چوں زمیناں کھسک گئیاں۔ کسے ویلے رامگڑھیاں کول بوہت زمین ہندی سی۔ اوہناں ترکھاناں والے کھوہ دی زمین چندہ سنگھ نوں دے کے اوس توں پنڈ دے نال لگدی زمین لے لئی تے اوتھے محلّہ رامگڑھا بنایا۔ کئیاں نے واہی چھڈ کے شہراں وچ دستکاری جاں کاریگری شروع کر دتی۔ لوہاراں نے وی ایہو راہ پھڑیا۔ تیلیاں دیاں زمیناں نویں ٹیکنالوجی دا ساہمنا نہ کر سکیاں۔ مِلّاں نے کوہلو نوں مات کر دتا۔ کھتری وی کاروبار ول رُجھ گئے۔ واہی کراوناں اوہناں لئی اوکھا سی۔ 1946 وچ سکھ جٹ 20 کھوہاں دے مالک سن، مسلمان جٹ 3 کھوہاں دے، رامگڑھیئے 2 کھوہاں دے، تے ارائیں 1 کھوہ دے۔ زمین دی مالکی اس طرحاں سی: جٹ سکھ 75%، جٹ مسلمان 12%، رامگڑھیئے 7%، آرائیں 4%، کھتری 1% ، تیلی ادھا فیصد کشمیری ادھا فیصد۔

عام طور تے ہر کوئی آپنی زمین آپ ہی واہوندا سی۔ صرف 2 سکھ تے 3 مسلمان ٹبر مزارعے سن۔ سکھ جٹاں تے رامگڑھیاں توں زمین پٹے تے لیندے، فصل ادھو ادھی ونڈدے سی تے جاں 1 مانی (320 کلو) کنک ٹھیکہ دیندے۔ مزارعے کول 2 جوڑیاں بلداں دی تے ہل وغیرہ ہونے ضروری سن۔ مالک آپ بیج، معاملہ تے کھوہ دی مرمت دا ذمے وار ہندا سی۔ صرف آرائیں ہی سن جو نہ آپنی زمین کسے ہور نوں واہن واسطے

دیندے سن تے ناں ہی کسے دے مزارعے بن دے سی۔

کھیتی باڑی واسطے بڑیاں باہاں دی لوڑ ہندی سی۔ اک آدمی اک گھماں سیتی پکّا تے باقی موسمی مدد۔ کامے کیول عیسائیاں دے ٹبراں توں ملدے سن۔ روٹی ٹکر توں اڈ کجھ دانے وی دتے جاندے سن۔ کوئی وی کاما اک کھوہ چھڈ کے دوجے تے نہیں سی جاسکدا جدوں تک دوہاں کساناں دی منظوری نہ ہووے۔ سال بعد دانے وی اونے ہی ملدے جنے کسان داجی کرے۔ جے فصل چنگی ہووے تاں سارے خوش نہیں تے اللہ بیلی۔

کامے ہر قسم دا چنگا مندا کم کردے پر ایہناں نوں ہل چلاوَن دی کھلھ نہیں سی ہندی۔ ہل چلاوَنا کوئی نہیں سی جاندا، نہ ہی ہل پنجالیاں خریدن لئی کدھروں پیسے مل سکدے سن۔ عمراں بدھی کامے دے کامے ہی رہندے سن۔ مزارعے نہیں سی بن سکدے۔ اوہناں دے بچے ڈنگر چاردے، زنانیاں کڑاں تے کھرلیاں صاف کردیاں، گوہا تھپدیاں تے کوڑا سٹدیاں، تے کھیتاں وچ کم وی کردیاں۔ کئی واری ایہناں تے جبر زنا وی کیتا جاندا سی۔ وچاریاں چپ رہندیاں، کئی اس آس وچ کہ کجھ مل جائیگا تے کدی ڈردیاں ماریاں۔

''کیہڑی ایں توں ساگ توڑ دی
منڈا تیرا تے مہاندرا میرا''

ٹیبل 5

ڈنگر مال

گنتی (لگ بھگ) (1946)

مجھاں: 400، کٹے کٹیاں 300، جھوٹے 50،

بلد 200، گائیاں 10،

گھوڑے 16، کھوتے 60،

بکریاں 90، بھیڈاں 30،

شکاری راکھویں کتے 7، کھوہاں دے کتے 90، گلیاں دے کتے 50،

کھوہاں تے بلیاں 50، گھراں دیاں بلیاں 30۔

عام طور تے دو فصلاں ہندیاں سن۔ کنک وڈی فصل، دوجے نمبر تے کپاہ ہندی سی۔ باقی گنّا، جوار باجرہ، مکّی تمباکو وغیرہ وی بیجے جاندے سن۔ (سکھ تمباکو نہیں سن بیجدے)۔ پٹھے عام بیجے جاندے، بوہتے آپنے لئی پر کجھ کیاریاں پنڈ مجھاں رکھن والیاں لئی جنہاں کول آپنی زمین نہیں سی ہندی۔ گنّے گڑ واسطے تے کجھ چوپن واسطے۔ پٹھیاں واسطے تے کجھ کھان واسطے گونگلو عام بیجے جاندے سن۔ کنک وچ مولیاں تے گونگلو بیجے ہوئے ہمیشہ مٹھے ہندے سن۔ جے کنک فصلاں دا راجا سی تے کپاہ رانی تاں سمجھو گونگلو راج کمار سی۔ ہر فصل دی گود وچ اگیا ہنداسی تے لوڑ موجب پٹ لیا جانداسی۔

گونگلو (شلغم)

جدوں بہار دے موسم وچ ہسدے ہسدے گونگلواں دے سنہری پھل لہراؤندے تاں ہر اک دیاں اکھاں مست کر دیندے۔ ہر کسان ایہہ فصل بیجدا سی، کجھ ڈنگراں واسطے، کجھ نکے نکے مٹھے سیباں وانگ کھان واسطے، تے کجھ ساگ واسطے۔

گونگلو دی اک خاصیت سی تے ایہنوں پنگرن توں لے کے پکّن تک ورتیا جاندا سی۔ ایہدا کوئی وی حصہ سٹیا نہی سی جاندا۔ جدوں پنگردے تاں کولے پتیاں دا ساگ بندا۔ جدوں ذرا وڈے ہندے تاں ہر کوئی چک مار مار کے کھاندا۔ سبزی بنائی جاندی، اُچار پایا جاندا، تے کٹ کے سکایا جاندا۔ جیٹھ ہاڑ وچ جدوں سبزیاں گھٹ ہندیاں سن، سکائے ہوئے گونگلو کم آؤندے۔ جدوں گندلاں نکلدیاں تاں پنجابیاں دا سرھوں دا ساگ ہر چلھے تے رجھدا۔ جدوں گونگلو موٹے ہو جاندے، ایہناں دے پٹھے کترے جاندے۔ ڈنگر خوش ہو کے کھاندے۔

گونگلواں دی اک قسم ایہو جہی سی جیہڑی صرف تیل کڈھن دے کم آؤندی سی۔ سرھوں دا تیل ہر گھر وچ ملدا سی۔ ایہہ دیویاں وچ بل کے چانن دیندا سی، پکوڑے تے ہور چیزاں تلن وچ کم آؤندا سی، ایس دے نال مالش کیتی جاندی سی، پہلوان ایس دے پجاری سن۔ تیل کڈھن توں بعد رہ گئی کھل جدوں توڑی وچ ملا کے ڈنگراں نوں دتی جاندی تاں سمجھو اوہناں لئی برانی آ گئی۔

اس دی اک قسم تارا میرا سی۔ اس دا تیل بڑا کوڑا ہندا ہے تے خاص ملھماں وچ کم آؤندا سی۔ جدوں ڈنگر نوں چچڑ پے جان تاں

تارے میرے دا تیل لایا جاندا سی۔ اک گھنٹے بعد چچڑ جھڑ جاندے سن۔
کنا سوکھا علاج سی۔ خون چوسدے چچڑاں توں دکھی ہوئیاں مجھاں ایہہ
تیل لوا کے سکھ حاصل کر دیاں۔

آرائیں قسم قسم دیاں سبزیاں بیجدے، جویں کہ پیاز، لسن، ٹماٹر، گاجراں مولیاں، تراں، پالک، میتھرے، میتھی، بتاؤں، بھنڈیاں، کدو تے پھٹاں۔ پنڈ دی زمین وچ ادرک نہیں سی ہندا۔ اریناں ٹوکرا بھر کے گردوارے دے کول آ کے بیٹھدیاں تے جھٹ ہی ساری سبزی وک جاندی۔ خربوزے تے ہدھوانے کوئی کوئی کسان سڑک دے کنڈھے دی پیلی وچ بیجدا سی تے پھیر سارا ہی واڑا نیلام کر دیندا سی۔ پیداوار نوں شہر جا کے ویچدے سن۔ پر سڑک دے کنڈھے تے وی ڈھیری لا دیندے سن؛ آوندا جاندا کوئی خرید لئے۔ خربوزے موسم نال جھٹ ہی پک جاندے سی۔ اس توں گل بنی ہوئی سی کہ اک دوجے دی نقل ماردے نیں: ''خربوزے کو دیکھ کر خربوزہ رنگ پکڑتا ہے۔''

بیریاں تے توت عام ہندے سن پر پھلاں دے درخت گھٹ ہی سن۔ انباں والے کھوہ تے اچار والے انباں دا جھنڈ سی۔ ترکھاناں والے دا لسوڑا تے جامنوں مشہور سن۔ گڑیوالے کھوہ تے بابے دی جھوپڑی سی۔ اوس دے آلے دوالے اٹلی دے ہرے نمبو، موٹے موٹے، لگے ہندے سن۔ کوئی دی بچہ منگن جائے تاں بابا مفت دے دیندا سی۔ بھیناں تے ماواں دے گھلے ہوئے بچے جاندے ہی رہندے سن۔ باغبانی ول دھیان بڑی دیر بعد گیا۔ ٹھیکے دار دیوان سنگھ نے 32-1930 وچ سیؤ بیریاں دا کھیت لایا پر کامیاب نہ ہویا۔ اوہناں نوں وڈھ کے کپاہ بیج دتی گئی۔ سرکار زور دیندی کہ پھل بیجو تے مدد دی کردی سی۔ 1946 وچ سردار راجندر سنگھ نے پہلا باغ لایا۔ سنگترے، مالٹے تے آڑو

بیجے۔ وڈی ساری پیلی چھوٹے بھرا مہیندر دی سی۔ چھیتی ہی پچھوں ڈمانو والے مالک سنگھ نے مالٹیاں دا باغ لایا۔ ایہناں باغاں دے پیر جمان توں چھیتی ہی پچھوں پنجاب دی ونڈ ہو گئی۔

رُکھ تے جھاڑیاں: پنڈ دیاں گلیاں وچ اک وی درخت نہیں سی۔ صرف ٹھاکردوارے، لنگرخانے، منڈیاں دے سکول تے 3 محلیاں وچ درخت سن۔ ہر کھوہ تے درختاں دا جھنڈ ہندا سی۔ سڑکاں دے دوویں پاسے ٹاہلیاں لگیاں ہندیاں سن۔ بیلیاں وچ درخت عام کدھرے نہیں سی ہندا کیونکہ چھاں تھلے کجھ نہیں اُگدا۔ چھاں دی گھاٹ نوں ہر کوئی محسوس کردا سی پر تھاں نہیں سی ہندی۔

جیٹھ ہاڑ وچ چھاں دی سخت لوڑ ہندی سی۔ سوائے 3 محلیاں توں، چھاں اُتے آدمیاں دا قبضہ ہندا سی تے نال ہی ڈنگراں دا۔ سبھ توں ودھیا چھاں ٹھاکردوارے بوہڑ دے تھلے سی۔ بوہڑ ہزار گز توں ودھ تھاں تے پھیلیا ہویا سی۔ تھلے آدمی سوندے، تاش کھیڈدے، گپ شپ ماردے۔ بچے بوہڑ تے چڑھدے، کھیڈاں کھیڈدے۔ کھلی ہوا وچ صرف باپو کرم سنگھ ہی کم کردا نظر آؤندا سی۔ اوہ سویر توں شام تک بوہڑ دے تھلے اڈا لائی کنگھیاں بناؤندا رہندا سی۔ سورج ڈبن دے نال ہی ایہہ تھاں خالی ہو جاندی سی۔ رات نوں اتھے بھوت چڑیلاں آ ڈیرا لاؤندے سن۔

عورتاں تے کڑیاں آپنے لئی چھاں آپ بنا لیندیاں سن۔ کوٹھے تے منجیاں نوں الار کے کھڑا کردیاں، اتے کھیس پا دیندیاں۔ واہ! واہ! جھٹ تنبو بن گیا! وچ منجی ڈاہ لیندیاں۔ گلیاں وچ کندھاں دی چھاں تھلے وی اکٹھیاں ہو کے بہہ جاندیاں۔ سیویاں وٹدیاں، گپاں ماردیاں، ہتھ وچ پکھی۔ ٹاہلیاں دی بڑی قدر سی۔ گرمیاں وچ چھاں، ساون مہینے وچ پینگھاں، کنڈیاں توں بغیر، پکی لکڑ، ایہہ بڑے کم آؤندی۔ ہل، سہاگے، داتریاں دیاں ہتھیاں، منجیاں، کنگھے کنگھیاں، سبھ کجھ ٹاہلی دا ہندا سی۔ ہور عام درخت سن:

پپل، توت، کِکر، بیریاں، دھریک تے کدھرے کدھرے نم۔ کیسے کیسے درخت تے آلھنے وی ہندے سن۔ کانواں دے اُچیاں ٹاہنیاں تے، باقی نیویں تھاں۔ جے آلھنے وچ بوٹ ہندے تاں وارو واری پرندے آ کے اوہناں نوں چوگا دیندے۔ بچیاں دا فکر کردی گھگی دا ورلاپ ہر اک دی زبان تے سی۔

ٹاہلی میرے بچڑے، لک ٹنوں ٹنوں
مینہہ وسے گا بھج جان گے، لک ٹنوں ٹنوں
دھپ لگے گی سڑ جان گے، لک ٹنوں ٹنوں
وا وگے گی ڈگ پین گے، لک ٹنوں ٹنوں

ویلا سی جدوں پنڈ دے آلے دوالے بیراں دے ملھے ہندے سن۔ بھاویں کنے ہی کنڈھے چبھن، بچے بیر توڑ کھاندے۔ کجھ ملھاں تے چمبیلی وی سی۔ ملھاں وچ سہے (خرگوش) چھپ کے رہندے۔ ہر پاسے چوہیاں دیاں کھڈاں ہندیاں۔ ایہناں موریاں وچ سپّاں نے وی آپنے گھر بنائے ہندے۔ سپ آپ کھڈ نہیں کڈھ سکدا۔ ہولی ہولی کساناں نے آلے دوالے دیاں زمیناں واہ لئیاں۔ 1940 تک کدھرے کدھرے ہی ملھاں رہ گئیاں سی۔

ہائے، بیریاں گئیاں

کوئی ویلا سی جدوں بوہت گھراں وچ بیری لگی ہندی سی۔ ایہناں تے رات نوں چڑیاں بسیرا کردیاں۔ دنے طوطے آوندے۔ بچے چڑھ کے بیر لاہندے۔

سورج دے ڈھلدے سار، سینکڑے ہی چڑیاں آ کے بیری تے بہہ جاندیاں۔ بڑا چیک چہاڑا لاندیاں تے فیر ہنیرا ہندیاں سار چپ چاپ

سوں جاندیاں۔ سویرے چانن ہوندیاں سار پہلے اک چڑی چونکدی، فیر دوجی تے فیر جھٹ ہی کرلاہٹ مچ جاندی۔ گھراں وچ سویر دے آون دا ایہہ آپنا ہی راگ ہندا سی۔ چھیتی ہی فیر ڈاراں دیاں ڈاراں اڈاریاں مار جاندیاں۔ وٹھاں! ہر تھاں وٹھاں!! رسوئی وچ وی وٹھاں!! ماواں لئی ایہہ سیاپا ہی سی۔

بہار وچ ڈالاں بیراں نال پرو کندیاں۔ چیتر چڑھن تے ہرے ہرے بیر رنگ بدلدے، کھٹ مٹھے ہو جاندے تے فیر پک جاندے۔ سارا مہینہ سویرے سویرے طوطیاں دیاں ڈاراں آوندیاں۔ طوطے ٹک ٹک لاندے تے سورج اُچا ہوندیاں ہی اڈ جاندے۔ بیری دے تھلے سینکڑے گٹکاں تے ٹکے ہوئے بیر ڈگے ہندے۔ صفائی کون کرے، سوائے ماواں دے۔

کھٹے مٹھے بیر طوطیاں توں بچاندے، بچے وی توڑ توڑ کے کھان لگ پیندے سن۔ ڈالی کنڈیاں نال پروئی ہندی سی۔ جویں ہی بچے بیری تے چڑھدے، کنڈے چبھ جاندے۔ ماواں رولا پاندیاں پر کون سنے؟ پوٹیاں وچ کنڈے تے ساری رات کھاؤں کھاؤں! کنڈے کون کڈھے، سوائے بھیناں دے۔ جے کدی کنڈا ڈونگھا ہندا تاں اوس نوں لون لا کے نرم کردیاں تے فیر سجے سجے کڈھدیاں۔

بیری دی لکڑ گھٹ ہی کم آوندی سی۔ جے اوس نوں بالو، تاں سنگھ سڑدا سی۔ کنڈیاں، پکے ہوئے گلیاں، وٹھاں تے ٹکے ہوئے کھلارے توں تنگ آ کے ماواں نے بیریاں دا پھاہا وڈھنا شروع کر دتا۔ ہولی ہولی بیری گھراں چوں چلی گئی۔ نال ہی چلا گیا خوبصورت ہرے ہرے

لال ڈنڈی والے طوطیاں تے چڑیاں دا سویرے شام راگ تے رونق۔

تولنا، منا، ناپنا: زمین کلیاں (گھماواں)، کنالاں تے مرلیاں وچ منی جاندی سی۔ اک کِلا = 4840 مربع گز = 8 کنال، 1 کنال = 20 مرلے۔ اج کل 1 کِلا = 4000 مربع گز۔ چھوٹیاں پیلیاں جاں تھوڑی لمبائی کرماں نال من دے سن۔ عام بندے دی عام رفتار تے تردے دی اک پلانگھ، اک کرم گنی جاندی سی۔ فاصلہ کوہاں تے میلاں وچ ہندا سی۔ کوہ = 1.5 میل = 2.4 کلومیٹر۔ چھوٹی لمبائی ہتھاں نال منی جاندی سی۔ اک ہتھ، ارک توں لے کے درمیانی انگل دے پوٹے تک گنیا جاندا سی۔

کنک دڑوپیاں نال منی جاندی سی۔ دڑوپا، چار کلو نالوں تھوڑا چھوٹا ہندا سی۔ فصل دے پہلے دڑوپے نوں برکت کہندے سن۔ ایہہ گنیا نہیں سی جاندا۔ دوکاناں وچ دانے ٹوپیاں (1 ٹوپا =ادھا دڑوپا)، تے پڑوپیاں (1 ٹوپا = 8 پڑوپیاں) نال مندے سن۔ بھار مناں، سیراں تے چھٹانکیاں وچ ہندا سی۔ (1 من = 40 سیر، 1 سیر = 16 چھٹانکیاں = 1 کلو). دوکاندار تیل پلیاں نال مندے۔ دودھ گھیو سیراں وچ۔

بکرمی سال ہندا سی۔ انگریزاں دے نال A.D آ گیا۔ A.D 0 = 56-57 بکرمی۔ عام طور تے اشٹاماں تے ہور لکھتاں وچ دوویں قسم دے سال لکھے جاندے سن تانجے کوئی غلطی نہ لگے۔ کپڑا گزاں تے گٹھا نال منیا جاندا سی۔ ہتھ نوں میز تے کھلا رکھو تاں انگوٹھے دے پوٹے توں لے کے چیچی دے پوٹے تک اک گٹھ ہندی سی۔ سونا تولیاں، ماسیاں تے رتیاں وچ تولیا جاندا سی۔ تول وڈا ہندا سی 11 گرام۔ پیسے روپیاں وچ گنے جاندے سی۔ بھان سی 1 روپیہ = 16 آنے، 1 آنا = 4 پیسے۔ روپے چاندی دے ہندے سی۔ انگریزاں دے نال آئے نوٹ پنج توں سو تک ہندے سن۔ بڑے گھٹ

ورتوں وچ آوندے سن۔ عام دوکاناں تے وٹہ سٹہ چلدا سی۔ کنک جاں کپاہ دیو تے سودا لے لوو۔ پیسے دا رواج نہیں سی۔ گھراں دیاں سیواواں (جویں نائی، نین، مراسن) وی دانے آٹے نال بھگتا ہندیاں سن۔ صرف دیہاڑی دارنوں پیسے دتے جاندے سن۔

قیمتاں: پیسہ گھٹ ہندا سی پر پیسے دی طاقت (قیمت) بڑی ہندی سی۔ 1934 وچ اک روپئے دا پنج سیر سرھوں دا تیل، 4 سیر ناریل دا تیل، پنج سیر کھنڈ آوندی سی۔ 1900-1910 وچ وی ایہو بھاء ہندا سی۔ 18-1914 وچ قیمتاں تھلے ڈگیاں۔ جنگ دے دوران سرکار دی پالیسی سی کہ فوجاں نوں وستاں سستیاں مل جان۔ اوہناں دناں وچ اک روپئے دی 25 سیر کنک تے 20 سیر آٹا آوندا سی۔ ایہہ شہریاں واسطے چنگا سی پر پنڈاں واسطے ماڑا۔ جنگ توں بعد، قیمتاں پہلے ٹکانے تے آ گئیاں۔

سونا 20-22 روپئے تولا سی۔ گھیو اک روپیہ سیر، چنگی مجھ 100-120 روپئے۔ دودھ نہیں ویچیا جاندا پر بکریاں دا دودھ دو آنے دی گڑوی (1 سیر) وِکدا سی۔ پنڈ توں گوجرانوالے شہرنوں ٹانگا 4 آنے سواری تے سالم ٹانگا سوا روپیہ ہندا سی۔

1910-40 وچ زمین دا بھاء 500 توں 800 روپیہ کلے دا ہندا سی۔ دوجی جنگ شروع ہون نال بھاء ودھ کے 1000 روپیہ ہو گیا۔ پر سوائے ٹوٹا اتھے تے ٹوٹا اوتھے، وکاؤ زمین بالکل نہیں سی ہندی۔

جدوں 1927 وچ ٹھیکے دار نے نانو کے بھٹھا لایا تاں اٹاں دا بھاء 27 روپئے ہزار سی۔ 1930 توں بعد جدوں کولے تے ہور وستاں دے بھاء ڈگے تاں اٹاں دا بھاء فٹا فٹ ادھو ادھ ہو گیا۔ 1940 توں قیمتاں ودھ گئیاں پر کولے دیاں گڈیاں نہیں سی ملدیاں۔ ریل گڈیاں سرکاری ڈھوا ڈھوائی وچ لگیاں ہوئیاں سن۔ پرمٹ لینا پیندا سی۔ کولا وی راشن تے، اٹاں وی راشن تے۔ سرکار نے اٹاں دا بھاء 35 روپئے ہزار مقرر کرکے راشن تے لا دتیاں۔ ایہدا نتیجہ ایہہ ہویا کہ 1940-45 وچ پنڈاں وچ پکے

مکان بننے بند رہے۔ کاریگر تے مزدور بے کار رہے۔ اس نال فوجی بھرتی سرکار لئی سوکھی رہی۔

دھن مال دا حساب: پیسہ لینا دینا جاں ویچنا وٹنا سبھ کجھ منہ زبانی ہنداسی۔ ہاں نانہہ ہوگئی، اکھ نال اکھ ملالئی جاں ہتھ ملا لیا، ایہہ کافی ہنداسی۔ گل پکی ہو جاندی سی۔ اعتبار بڑی وڈی چیز سی۔ اک دوجے نوں سمجھ جانا، بڑی وڈی گل سی۔ قرضہ دینا، زیور گہنے پاؤنے، کنک جاں کپاہ ویچنی، واڑے دی نیلامی کرنی، زیور بننے دینے، ایہہ سارا کجھ منہ زبانی ہنداسی۔ پر زمیناں دی ادلا بدلی پوری لکھت وچ آؤندی سی۔ کچہری توں اشٹام لے کے پورا حساب کتاب لکھیا جاندا سی، انگوٹھے لگدے سن، گواہیاں پیندیاں سن، تانجے قانونی طور تے رجسٹری ٹھیک ہووے۔ پٹواری پہلوں وی کھاتہ چیک کر لینداسی تے رجسٹری توں پچھوں آپنے پٹوار وچ درج کر لینداسی۔ ایہہ حساب پکا ہنداسی۔

پر اک گل سی۔ پنڈ دے گھراں دا ویچنا وٹانڈرا عام طور تے اشٹاماں وچ درج نہیں سی ہندا۔ پنڈ وچ ہر اک نوں پتہ ہنداہی سی کہ کیہڑے گھر دا کون مالک اے۔ سرکار تاں چاہندی سی کہ سبھ کجھ لکھتی ہووے کیونکہ سرکار دے پیسے بندے سی تے افسراں دے وی۔

وہی کھاتہ وی اک پکا لکھتی ریکارڈ سی۔ ہر شاہوکار، ہر دوکاندار تے ہر وڈے گھرانے نے آپنی آپنی وہی رکھی ہندی سی۔ جیہدے کول وہی نہ ہووے، اوہ دوکاندار دی وہی وچ آپنا کھاتہ لکھوا لینداسی۔ ایہہ سمجھو کہ وہی سانجھی یاداشت سی۔ ایہناں وچ نیوندرا خاص طور تے لکھیا جانداسی۔ ویاہ شادیاں دے خرچے تے پریوار دے ہور وڈے کم کار وی لکھے جاندے۔ قرضے وی ایہناں وچ لکھے جاندے سن۔ جے قرضے دی لکھت دے تھلے ریونیو سٹیمپ لگی ہووے، انگوٹھے لگے ہون تے گواہی پئی ہووے تاں ایہہ لکھت کچہری وچ قانونی طور تے منی جاندی سی۔ انگریزاں توں پہلوں تاں اشٹام وی نہیں سن ہندے۔ سارا کجھ وہیاں وچ لکھیا جانداسی۔

(7)

شاہوکارا

عام گھرانے قرضہ لیندے سن۔ کجھ کدی کدی تے کجھ ساری عمر ہی قرضے وچ پھسے رہندے سن۔ پیسے دی لوڑ پیندی ہی سی جے ویاہ آ جاوے، پتر جمے، لمی بیماری آ جائے، فصل نہ ہووے، بیج خریدنا پوے، گھر بنانا پوے جاں کوئی آفت آ جاوے۔ کئی واری گھراں وچ دانے مک جاندے سی تے دانے ادھار لینے پیندے سی، ہتھو ہتھی۔ پنڈاں وچ بینک تاں کدی کسے نے ویکھے سنے نہیں سی ہندے۔ شاہوکار دی پناہ ہی لینی پیندی سی۔ علاقے وچ سبھ توں وڈے شاہوکار گھوکل تے وڈیاں گلوٹیاں دے سیٹھی سن۔ پنڈ وچ کرم سنگھ بھاٹیا، گنگا سنگھ بھاٹیا تے پوہلا سنگھ بھاٹیا آپنیاں دوکاناں توں چنگا جمیا ہویا کار ویہار کردے سن۔ سود بڑا ودھ ہندا سی پر پیسے واپس لینے وی سوکھے نہیں سن ہندے۔ ایسے کرکے عام طور تے قرضے تے قرضہ دے دتا جاندا سی۔

ہتھو ہتھی تھوڑے چر واسطے دتے قرضے تے بیاج مہینے دا آنا روپیہ (6.2% = 1/16) ہندا سی۔ لمے چر واسطے لکھتی قرضے، خاص طور تے زمین گہنے پائی ہووے جاں عوضانے وچ زیور جمع کرائے ہون تاں بیاج پیسہ روپیہ (1/46 = 1.25%) مہینے دا

ہنداسی۔ بیاج سود در سود ہنداسی۔ مطلب بیاج تے وی بیاج لگداسی۔شاہوکار لگی وی لا لیندے سن۔ جیوں جیوں قرضے جمع ہندے گئے تے زمیناں کاشتکاراں دے ہتھوں نکل کے شاہوکاراں دے ہتھاں وچ جان لگ پیاں تاں لوکاں نے ہا ہا کار مچائی۔ فیر 1911 وچ سرکار نے لینڈ ایلینیشن ایکٹ پاس کیتا۔ پرانے قرضے معاف ہو گئے تے ایہہ وی ہو گیا کے کاشتکار دی زمین غیر کاشتکار نہ خرید سکداسی تے نہ آپنے نام کرا سکداسی۔ پر کاشتکار نوں حق سی کہ اوہ غیر کاشتکار دی زمین خرید لوے۔ ایس ایکٹ نے پنڈاں وچ زمیناں دی مالکی دا ڈھانچہ بدل دتا۔ پر نال نال وصولی وی بڑی اوکھی ہو گئی۔ سیٹھیاں دی کہانی نتارا کردی اے۔

سیٹھی

گھوکل تے وڈیاں گلوٹیاں دے سیٹھی، علاقے دے سبھ توں وڈے شاہ سن۔ نرنجن سنگھ ترلوک سنگھ گھوکل تے کاہن سنگھ ہیرا سنگھ وڈیاں گلوٹیاں۔ کئی پنڈاں وچ ایہناں دے لین دین دا جال وچھیا ہویا سی۔ بوہتے کاشتکار تے زمیناں دے مالک جٹ سن۔ اوہی وڈے قرضائی وی سن۔ لینڈ ایلینیشن ایکٹ دے پاس ہون توں پچھوں وصولی اوکھی ہو گئی۔ سیٹھیاں نے آپنے پیسے ہور پاسے لانے شروع کر دتے۔ کاہن سنگھ نے ڈسکے شہر دے ہسپتال دا سارا احاطہ خرید لیا۔ پتر ہرچرن نوں کوئٹے بھیج دتا۔ ہیرا سنگھ دے پتر امریک نے ڈسکے دوکان کھول لئی۔ ہیرا سنگھ اُچا لماں، رعب والا سوہنا جوان سی۔ ہمیشہ اچکن تے شلوار قمیض پاؤندا سی تے گھوڑی تے عام چھوٹیاں گلوٹیاں چوں لنگھ کے ڈسکے جاندا سی۔ مطلب، لوکاں وچ شاہوکار آپنی ڈیل ڈول پورا قائم رکھدے

سن۔

اک واقعہ دسدا ہے کہ وصولی کنی اوکھی ہو گئی سی۔ جٹاں وچ اک خاصیت سی کہ اوہ قانون نوں آپنے ہتھ وچ لین لئی ہمیشہ تیار ہندے سن۔ 1935 وچ جدوں صوبیاں نوں خودمختیاری ملی تے کجھ لوکاں نوں خاص طور تے زمینداراں نوں ووٹاں دے حق مل گئے تاں جٹاں دی سیاسی طاقت بڑی ودھ گئی۔ اک جٹ نے ہیرا سنگھ دے چھوٹے بھرا وزیر سنگھ دا بوہت سارا قرضہ دینا سی پر آکڑ گیا۔ ڈسکے کیس چلیا۔ وزیر سنگھ جت گیا تے کچہری نے زمین دا اک ٹوٹا اوہدے نام تے کر دتا پر جٹ قبضہ نہ دیوے۔ جدوں سمن آؤن، ایدھر اودھر ہو جاندا۔ وزیر سنگھ نے گرفتاری دے آرڈر لے لئے۔ پولیس دے آؤن توں دو دن پہلوں دی گل اے۔ جیٹھ ہاڑ دے دن سن۔ وزیر دوپہرے منجی تے ٹاہلی تھلے ستا پیا سی۔ بس، قرضائیاں نے چپ چپیتے آ کے وڈھ دتا۔ پولیس آئی، گرفتاریاں ہوئیاں، ضمانتاں ہوئیاں تے کیس چلیا۔ ڈردا مارا کوئی گواہی نہ دیوے۔ کیس دی پیروی دا کیہ نکلنا سی۔ قتل دا کیس وچے ہی رہ گیا۔

جیوں جیوں وصولیاں دی بپتا ودھ گئی تاں چھوٹیاں گلوٹیاں دے شاہوکاراں نے اپنا دھیان ہور پاسے لا دتا، بھاویں چھوٹا موٹا شاہوکارا جاری رکھیا۔ کرم سنگھ بھاٹیئے نے آپنے پتراں نوں پڑھا لکھا دتا، ترلوک نوں دوکان کھول دتی، پریتم نوں بزازی وچ پا دتا۔ گنگا سنگھ نے آپنے پتر لال سنگھ نوں ٹانگا خرید دتا تے کپاہ دے کاروبار وچ پا دتا۔ پوہلا سنگھ نے اوہ دوکان چلائی کہ ساریاں مسلمان زنانیاں اوہدے کولوں سودا خریدن آوندیاں سن۔

ہولی ہولی آپ تے پتر سیام چلے گئے۔ پچھوں رہے اندر نے نویں محلے دیاں جٹیاں دا سارا گھیو خرید لینا تے آپنے ٹانگے تے جا کے گوجرانوالے ویچ آؤنا۔ چنگے اتبار والی سانجھ پے گئی۔

بھاٹیا ٹبراں چوں بھگت سنگھ جو بھگتو دے ناں تے مشہور سی، نے اک بالکل نواں راہ پھڑیا۔ زنانیاں نوں پیسے دی لوڑ ہووے تاں نہ کدھرے جا سکدیاں سن تے نہ ہی کوئی اوہناں دے گھر کھلھ ڈلھ نال آ جا سکدا سی۔ بھگتو نوں سجھی کہ کیوں نہ زنانیاں دی لوڑ نوں پورا کیتا جاوے۔ بھگتو اک تردا پھردا زنانیاں دا بینک بن گیا۔

زنانیاں دا ٹُردا پھردا بینک

بھگتو اک عجیب غریب چلدا پھردا بینک سی۔ پنڈو پنڈ تے گھرو گھریں جاندا، چھوٹے موٹے زیور لے آؤندا، پیسے دے آؤندا تے ویلے سر زیور واپس کر آؤندا تے پیسے لے آؤندا۔ نہ کوئی ہے ہے، نہ کھہ کھہ۔ بھگتو دی میلی کچیلی فتوحی دیاں اندرلیاں، باہرلیاں جیباں پیسیاں، کانٹیاں، مندریاں، ونگاں وغیرہ نال بھجیاں ہندیاں سن۔ جیہڑی چیز دی لوڑ ہووے اوس نوں بغیر پھولا پھولی دے کڈھ لیندا سی۔ بھگتو دا ورتاؤ صرف، عورتاں دے نال ہی سی۔ اوہدی ذات تے کسے دی مرد تویں نوں شک نہیں سی ہندا۔ اوہنوں کسے وی گھر وچ آؤن جان توں کدی وی کوئی نہیں سی روکدا۔ اوہدے چال چلن تے ہر اک نوں اتبار سی۔ ہر عورت نوں پتہ سی کہ بھگتو کدی ٹھگی نہیں کریگا تے لوڑ ویلے ضرور پہنچ جاویگا۔

بھگتو کدی وی کسے آدمی نوں قرضہ نہیں سی دیندا۔ اک واری دیوان

سنگھ ٹھیکے دار نے بھٹھے واسطے کولے دی گڈی چھڈانی سی۔ دو سو روپیہ گھٹدا سی۔ فٹافٹ چاہیدا سی۔ بھٹھے تے بیٹھے ٹھیکے دار نے آپنے پتر کرتار جنھ بلا بھیجیا۔ بھگتو سمجھ گیا کیونکہ پنڈ وچ عام پتہ سی کہ کولے دی گڈی گوجرانوالے سٹیشن تے آئی ہوئی اے۔ گھمیار تیار بیٹھے سن۔

بھگتو آیا تاں ٹھیکے دار نے آکھیا مینوں دو سو روپیہ چاہیدا اے۔ بھگتو نے جھٹ ہی ساریاں دے ساہمنے کہہ دتا کہ نہیں، میں بالکل نہیں دے سکدا۔ ٹھیکے دار نے اس وچ آپنی بے عزتی سمجھی۔ تھاڑ کر کے بھگتو نوں چپیڑ ماری۔ بھگتو دی پگ ڈگ پئی تے نوٹ کھلر پلر گئے۔ دس دس روپئے دے 20 نوٹ۔ بھگتو پیسے تے لے کے آیا سی کیونکہ اوہدا ٹھیکے دار نال چراں دا ذاتی تعلق سی پر اوہدا دماغ شش وپنج وچ پیا رہیا کہ آپنا اصول توڑے جاں نہ توڑے۔ ایہہ اکو اک قرضہ سی جو بھگتو نے ساری عمر وچ کسے آدمی نوں دتا ہووے۔

بھگتو دا حساب کتاب سارا منہ زبانی ہندا سی۔ اوہنے کدی وی کجھ کاغذ، کاپی جاں پرچی تے نہیں سی لکھیا۔ اوہدی یاداشت اینی تیز سی کہ اوہنوں پتہ ہندا سی کہ کیہڑی چیز کس توں کیہڑے مہینے گہنے لئی۔ واپس دین ویلے اوہی نکی موٹی چیز کڈھ کے لے آوندا۔ سود دا حساب وی منہ زبانی لا لیندا۔ اوہنے ہر اک دی چیز گھر دیاں وکھو وکھ گٹھاں وچ رکھی ہندی سی۔ مشہور سی کہ اوہناں گٹھاں وچ سپ وی رہندے نیں تے پوری پہرے داری کردے نیں۔

☆☆☆☆☆

قرضے معاف ہون دا تے زمیناں دی قرقی نہ ہوسکن دا اک نتیجہ ایہہ ہویا کہ ہن شاہوکار قرضہ گھٹ ہی دیندے سن۔ کساناں نوں پیسے دی لوڑ تاں رہندی ہی سی۔ اس لوڑ نوں پورا کرن لئی اک نویں جماعت اٹھی۔ ایہہ سن جٹ شاہوکار۔

کساناں نوں کسان بھرا شاہوکار تے بوہتا اتبار سی۔ سارے لوڑمند ایہناں دے کول آ وڑے۔ کھتریاں وانگ ایہہ پڑھے لکھے نہیں سن پر اوہناں دوکانداراں نوں وہی کھاتہ رکھن واسطے نال لا لیا۔ جٹ شاہوکاراں نے اک نویں تے سوکھی ریت چلا دتی۔ کنک قرضے تے لو تے کنک ہی واپس کر دیو۔ کساناں نے ایہدی سلاہنا کیتی کیونکہ اس نوں سمجھنا سوکھا سی، بھاویں گجھا سود پہلے نالوں ودھ ہی سی۔ جیوں جیوں جٹ شاہوکار بن گئے، پنڈ دی مالی طاقت کھتریاں دے تھاں جٹاں دے ہتھ وچ آ گئی۔ جٹاں دا بول بالا ودھ گیا۔

تخت سنگھ: پنڈ دا نمبردار تخت سنگھ دور دی سوچن والا سبھ توں پہلاں جٹ شاہوکار نتریا۔ ایہہ کساناں دیاں رگاں نوں سمجھدا سی تے اوہناں دیاں زمیناں دا قبضہ قانونی طور تے لے وی سکدا سی۔ ہولی ہولی تخت سنگھ نوں لنبڑداری نالوں شاہوکارے نال بوہتا پیار ہو گیا۔ لنبڑداری وڈے پتر نوں دے دتی۔ فیر آئے دن گھوڑی تے پنڈو پنڈ جاندا، کھیتاں دے چکر لاؤندا تے نویں گاہکاں نال تعلق پیدا کردا۔ حویلی اوہدا شاہوکارے دا اڈا سی۔ ڈنگر وی اتھے بدھے ہندے سن، سوندا وی اتھے سی، دانے وی اتھے رکھدا سی تے آئے گئے نوں ملدا وی اتھے سی۔ صرف روٹی کھان گھر جاندا سی۔ دن ویلے ویہلا ہوئے تاں منجی تے ڈبیاں والا کھیس وچھا کے بہہ جاندا۔ آس پاس ہور منجیاں آؤن جان والیاں لئی۔

زیور لے کے قرضہ دینا سدھا پدھرا کم سی۔ حساب کتاب وی سادہ۔ گل بات توں پچھوں تخت سنگھ اک پرچی تے پیسے، مہینہ تے سود لکھدا تے گہنیاں نوں پرچی سنے اک پوٹلی وچ دو گنڈھاں مار کے بنھ دیندا۔ پوٹلی نوں بوری وچ پا دیندا تے قرضے دے پیسے

دے دیندا۔ قرضہ لین والے دی ذمے واری سی کہ وقت نال آ کے گہنے چھڈا لوے۔ شام نوں بوری گھر لے جاندا تے پچھلی کوٹھڑی وچ اک ٹرنک وچ رکھ کے جندرا مار دیندا۔

جدوں کوئی زمین گہنے پاؤن آئے تاں کاتب نوں نال بٹھا کے سودا پکا کر لینا۔ وہی وچ کھاتہ کھول کے زمین دا حدود اربعہ لکھنا۔ نال ہی قرضے دی رقم، سود تے معیاد لکھنی۔ تھلے آپ دستخط کر دینے، قرضہ لین والے انگوٹھا لا دینا تے کاتب نے گواہی پا دینی تے نال ہی اک آنے دی ٹکٹ لا دینی۔ قرضہ لین والے نوں پیسے مل جاندے سی پر اوہدے کول لکھتی کجھ نہیں سی ہندا۔ جے قرضہ لین والا پیسے نہ موڑ سکے تاں اوس توں اشٹام لکھوا لینا۔ تحصیلے جا کے رجسٹری کرا لینی تے جے لوڑ پوے تاں کچہری وچ مقدمہ کر کے زمین قرق کرا لینی۔ تخت سنگھ نے مالک بن جانا تے مالک نے مزارع بن کے رہ جانا۔ پر ایہہ وارتا گھٹ ہی آوندی سی۔ جھگڑے وچ پین دی تھاں ہور رستے لبھے جاندے سن۔

کدی کدائیں تخت سنگھ گھوڑی تے جا کے قرضائی دا حال چال پچھدا، فصل ویکھدا تے فیر واڈھیاں ویلے جا کے سود تے کجھ اصل دے عوض فصل دا حصہ لے لیندا۔ جاں فیر کجھ نقدی تے کجھ گہنے ٹومباں۔ فصل دے ویلے ہر پاسیوں کنک دے بورے، جاں فیر کجھ نقدی تے زیور آوندے۔ ہر تیجے سال تخت سنگھ دے پیسے دونے ہو جاندے۔ عام طور تے گہنے پئی زمین دے 200 روپیہ ایکڑ دا قرضہ دتا جاندا سی۔ جدوں کہ زمین دی قیمت تن گنا ہندی سی۔ بوہت سارے کسان زمین نوں چھڈا نہیں سن سکدے۔ تخت سنگھ دی مالکی آلے دوالے دے پنڈاں وچ ودھدی جاندی۔ چھیتی ہی تخت سنگھ امیر بن گیا تے علاقے وچ بڑا مشہور ہو گیا۔

اک دن ہونی آفت بن کے تخت سنگھ دے گھر آ وڑی۔ جوان تے ہونہار 35 سال دا پتر، جس نے شاہوکارا تے زمیناں خریدن دا کم سنبھال لیا ہویا سی، 1926 وچ اچانک ہی چڑھائی کر گیا۔ تخت سنگھ ایہہ صدمہ برداشت نہ کر سکیا تے سال دے اندر ای آپ وی

چڑھائی کر گیا۔ نال ہی شاہوکارے دا وڈا راج بھاگ ختم ہو گیا۔ ٹبر نہیں سی چاہوندا کہ اوہناں دی نونہہ ایشر کور شاہوکارا چلاندی جائے۔ وڈا پوترا راجندر اجے عمر دا چھوٹا سی تے اوہنوں پیسے سنبھالن نالوں پیسے خرچ کرن دا بوہتا شوق سی۔

بھاگ سنگھ: جدوں تخت سنگھ دی گڈی چڑھی تاں بھاگ سنگھ نے وی اوہدے پیراں تے چلنا شروع کر دتا۔ بھاگ سنگھ اک سادہ کسان سی پر اندروں کھچرا سی۔ شاہوکارا شروع کرن لئی راس کتھوں لائی ؟ تخت سنگھ وانگر پہلوں سوکھا تاں ہے نہیں سی۔ عام مخول دے طور تے کیہا جاندا سی کہ جدوں سکھاں دا راج پلٹیا تاں خزانہ لہوروں خفیہ تھاں ول جا رہیا سی۔ وچوں اک خچر نس کے لانبھے نوں گواچ گئی۔ بھاگ سنگھ دے پیو نے آپنے کھوہ نوں ول لئی۔ پر اصل گل سی کہ شروع شروع وچ بھاگ سنگھ نے ڈسکے دے اک شاہوکار کولوں پیسے لینے تے اگوں قرضے تے دے دینے۔ رکرسی بندے نے ہولی ہولی آپنا دھن اکٹھا کر لیا۔ شروع توں ای بھاگ سنگھ زیور لے کے پیسہ سود تے نہیں سی دیندا۔ ایہہ کم اوہدے سادہ من واسطے گنجھل دار کم سی۔ صرف زمین لکھوا کے ہی قرضہ دیندا سی۔ گھر ولوں بھاگ سنگھ نوں کوئی فکر فاقہ نہیں سی۔ ووہٹی گزر گئی ہوئی سی تے بھاگ سنگھ دا کسے وی زنانی ول دھیان نہیں سی جاندا۔ نہ کوئی شوق سی۔ چار جوان پتر واہی کردے سن۔ چھڈی ہوئی بھین نال رہندی سی تے دنے راتیں گھر وچ دبے ہوئے مال متے دی راکھی کردی سی۔ دھیلا وی کسے لوڑوند نوں نہیں سی دیندا۔ گردوارے جاں سکول نوں چندہ وی رو دھو کے دیندا سی۔ بس پیسہ اکٹھا کرن نال لگن سی۔

عام طور تے چھوٹے کساناں کول فصل توں پہلوں دانے مک جاندے سی تے نویں فصل آون تک قرضہ لیندے سن۔ بھاگ سنگھ نوں کمال دی سجھی۔ کیوں نہ کنک دتی جاوے تے کنک ہی واپس لے لئی جاوے؟ کم وی سوکھا تے ان پڑھ کساناں نوں سمجھ وی آ جاوے۔ بھاگ سنگھ نے گھوڑی تے چڑھ کے دس میل آلے دوالے وچ چکر لاونا، جس

نوں وی کھان واسطے جاں بیج واسطے دانیاں دی لوڑ ہونی اوہدے گھر دانے پچا دینے۔ جدوں فصل آؤنی تاں ڈیوڑھے لے آؤنے۔

بھاگ سنگھ دا کنک دا بینک پھلدا پھلدا گیا۔ واڈھیاں توں پچھوں، ہر رات خچراں دیاں ٹلّیاں سنائی دیندیاں۔ گھمیاراں کوٹھڑیاں وچ دانے سٹ جانے۔ وساکھ دے اخیر تک کوٹھڑیاں بھر جانیاں۔ جس دی فصل ماڑی ہووے تاں اوس توں زمین لکھا لینی تے فیر اوسے کسان نوں واپس ٹھیکے تے دے دینی۔ بھاگ سنگھ نے بوہتی کنک وچ دینی تے کجھ حصہ صاف کر کے رکھ لینی۔ گرمیاں توں پچھوں جنہوں لوڑ پوے اوہنوں کنک پچا دینی۔

پنڈ وچ بھاگ سنگھ بندیاں وچ رل کے گھٹ ہی بہندا سی۔ جے پنڈ وچ اوہدا کوئی متر نہیں سی تاں دشمن وی نہیں سی۔ اوہنے آپنے پنڈ وچ اک کنال وی زمین نہ لئی تے نہ دتی۔ پنڈ وچ نہ ہی کسے نوں روپیہ قرضہ دتا تے نہ ہی منگیا۔ اوہدی پالیسی سی:

سجی نالوں شوم چنگا، ترت دیوے جواب

بھاگ سنگھ پنڈ وچ سبھ توں امیر بن گیا۔ کیہا جاندا سی کہ بھاگ سنگھ کول چاندی دا اک لکھ روپیہ ہے جیہڑا گھر دے کچے کوٹھیاں وچ دبیا ہویا سی۔ سنے سندے سن پر کسے نوں پتہ نہیں سی کہ لکھ روپیہ کنا ہندا ہے۔ نہ کوئی عام بندے نوں ایہدا کوئی گویڑ سی۔ جے پچھو تاں ایہہ ہی کہندے سن کہ اک لکھ دا ڈھیر لاؤ تاں کتا اوہدی چھاویں بہہ جاندا اے۔ اک گل پکی سی۔ اک لکھ نال 200-150 کلے ودھیا زمین خریدی جا سکدی سی۔ سمجھو اک نکا جیہا پنڈ۔ پر ایہہ گل فرضی سی کیونجے سارے علاقے وچ اینی زمین وکاؤ کوئی نہیں سی۔

جنداں: پنڈ وچ اکو ہی عورت جنداں سی جس نے کجھ چر شاہوکارا کیتا۔ جنداں پکے رنگ دی پر سوہنی جوان سی، گھروں ویہلی سی کیونجے اجے کوئی بچہ نہیں ہویا بھاویں ویاہ نوں کئی سال ہو گئے سن۔ گھروں سوکھی وی سی تے سی وی فراخ دل۔ جنداں نوں شوق آ گیا کہ کیوں نہ ہور زنانیاں دی مدد کرے۔ جنداں نے لوڑمند زنانیاں نوں قرضے دینے

شروع کر دتے۔ سود تھوڑا لوے، غریب توں نہ وی لوے۔ محلے وچ اوہدی بڑی عزت سی۔ ایرکھا نہیں سی۔ جنداں نے کدی وی کسے بندے نوں قرضہ نہیں سی دتا۔ بس اک واری کسے ہور زنانی دے کہن تے جنداں نے اک آدمی نوں قرضہ دتا۔ اوہدے نال ہی پیار پے گیا۔ حاملہ ہوگئی۔ شاہوکارا بند ہوگیا۔

(8)

پینڈو صنعت

چراں توں آ رہی پنڈ دی صنعت دا تعلق صرف پنڈ دی پیداوار نال ہی سی۔ کنک تے ہور دانیاں نوں پیسنا تے کپاہ نوں ویلنا، پنجنا، کتنا تے کپڑا بننا تاں ہر گھر تے ہر گلی محلے وچ ہندا سی۔ ایس توں اڈ کوہلو، ویلنا تے گڑ بناونا عام صنعتاں سن۔

پرانیاں مشیناں تے جنتر: بوہت ساریاں مشیناں تے جنتر ہزاراں سالاں توں چلے آ رہے سن۔ ایہناں چوں اگے سن چکی، خراس، ویلنی، پنجنی، چرکھا، کھڈی، ویلنا، کوہلو، مٹی دے بھانڈے، اکھلی، چٹو وٹا تے کھرل۔ پر سبھ توں وڈی مشین سن ہتھ تے انگلاں جو کئی کجھ بناوندیاں سن۔ ایہہ مشیناں تے جنتر پنڈ دے جیون دا انگ سن، وسیلے سن۔

چکی: عام گھراں وچ جویں آٹے دی لوڑ پیندی سی ہر دوجے تیجے دن زنانیاں چکی ضرور پیہندیاں سن۔ عام طور تے پسار دے اک پاسے مٹی دا گول دوّر ہندا سی۔ اوس وچ چکی رکھی ہندی سی۔ چکی دے دو گول پتھر دے پڑے ہندے سن۔ اپرلے پڑے دے وچکار موری ہندی ہے تے اک سرے ول لکڑ دی ہتھی۔ زنانی کول بیٹھ کے اک ہتھ نال

موری وچ دانے پاؤندی تے دوجے ہتھ نال اپر والے پڑ نوں تیزی دے نال گھماؤندی۔ دو پڑاں دے وچکار دانے پیس جاندے تے آٹا پاسیاں توں باہر دور وچ ڈگ پیندا۔ کدی سجے ہتھ نال ہتھی پھیردی تے کدی کھبے نال تاں جے باہواں اکو جہیاں تھکن۔ جنی تیزی نال گھماؤ اونا ہی آٹا بریک ہنداسی۔ جے دلیہ بنانا ہووے تاں چکی ہولی ہولی پھیردیاں سن۔ چکی پھیردیاں گاؤندیاں وی سن۔ ہر دوجے سال پڑاں دی دوبارہ کھدائی کرانی پیندی سی۔

ٹیبل 6

کم کاج تے مشیناں (1946)

دوکاناں 14، ٹانگے 9، ریہڑے 2، سائیکل 15

بھٹھیاں 2، خراس 2، آٹے دی مشین 1، کپاہ دی مشین 1

پنجنی 1، پنجن دی مشین 1، کوہلو 3

لوہاراں دی بھٹھیاں 5، کنگھے کنگھیاں دے کارخانے 2

گراموفون دی سوئیاں دے کارخانے 2

کھڈیاں 12، مٹی دے بھانڈیاں دے ادارے 2

چکیاں 100، ویلنیاں 200، کپڑے سیون دیاں مشیناں 25

درزیاں دیاں دوکاناں 4

خراس: کسے دے دماغ نے کم کیتا، اوس نے چکی توں خراس بنا دتا۔ اصول اوہ ہی

سی۔ دو بڑے بھارے تے وڈے پتھر دے گول پڑے، اپرلے دے وچ موری۔ پر فرق ایہہ سی کے موری دے اپر پیک ہندی سی جس وچوں دانے ہولی ہولی کردے سن۔ وچکار لٹھ ہندی سی۔ لٹھ دے نال بلی بجّی ہندی تے بلی دے اگّے بلد جوڑیا ہندا سی۔ جویں بلد گھمدا، اپر والا پڑ وی گھمدا تے آٹا پیہں کے پاسیاں تے ڈگ پیندا۔

عام طور تے خراس گھر دے نال تے جاں باہر حویلی وچ لگا ہندا سی۔ جس دی مرضی ہے آ کے دانے پیہ لوے تے کجھ آٹا جاں دانے بھاڑے دے طور تے چھڈ جاوے۔ پنڈ وچ 2 خراس سن۔ اک ودھیا 1900 وچ نرین سنگھ نے بنایا۔ ونڈ تک اوہدا پتر بھگت سنگھ خراس نوں چلاؤندا رہیا۔

ویلنی: ایہہ بوہت پرانی مشین سی۔ ساری دی ساری لکڑ دی۔ دو رولر فریم وچ جڑے ہندے جنہاں وچ تھوڑی جہی وتھ ہندی سی۔ اپر والے رولر دے نال ہتھی لگی ہندی سی۔ ہتھی نوں پھیرو تاں دوویں رولر پھردے سن۔ کپاہ دیاں پھٹیاں وچ دیو، ہتھی پھیرو تے وڑیویں ساہمنے کر جاندے سی تے دوجے پاسے کپاہ۔ گھرو گھریں کپاہ ویلن واسطے ویلنی ہندی سی۔ کڑیاں جاں زنانیاں جدوں وقت ملے، کپاہ ویل لیندیاں سن۔

پنجنی: ایہہ اک بڑا سادہ جنتر سی۔ چھ فٹ لمے بانس دے نال ستار دی تار جاں تونبے دی تار وانگوں، بڑا پتلا، وٹیا ہویا پیڈا تار ورگا دھاگہ بنھیا ہندا سی۔ ایس دھاگے نوں دو انگلیاں دے نال کھچ کے چھڈو تاں ستار دی تار وانگ تھراندا سی۔ سندر راگ نکلدا۔ اک بند کمرے وچ پینجا بہہ کے، ویلی ہوئی کپاہ پیراں کول رکھ کے، پھٹیاں نوں واری واری تار دے نال پھڑدا، تار کھچدا، پھٹیاں دے تونبے اڈ جاندے۔ تونبیاں نوں کٹھا کر کے پینجا اوہناں نوں دوتن واری پنجدا۔ روں سارے کمرے وچ کھلر کے ڈگ پیندا۔

گھراں والے کپاہ دے جاندے۔ پینجا پنج دیندا۔ جدوں اوہ پنج رہیا ہندا سی تاں باہروں ایس طرحاں آواز آؤندی سی جویں کوئی ستار وجا رہیا ہے۔ جدوں اوہ باہر آؤندا

سی، اوہدا سارا سرمنہ، لتاں باہواں روں نال لبڑیاں ہندیاں سن۔

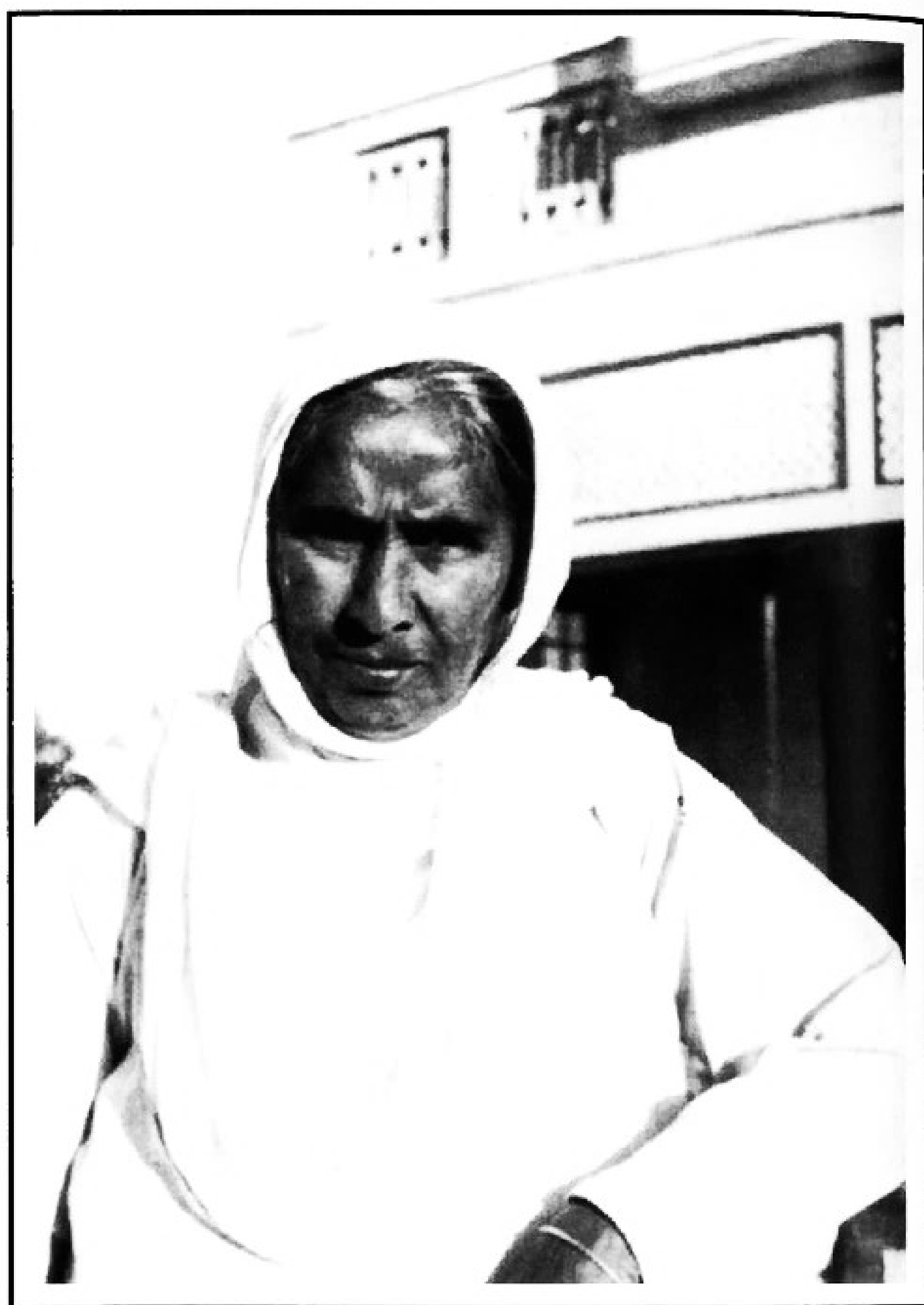
چرکھا: پراتن مشیناں وچوں چرکھا اک کمال سی۔ لکڑ دے فریم دے اک پاسے، دو تھمھیاں ہندیاں، اوہناں دے وچکار بیڑ ہندا، تے اک پاسے ہتھی۔ ہتھی نوں گھمایاں، بیڑ وی گھمدا سی۔ دوجے پاسے تن چھوٹیاں تھمھیاں ہندیاں سی۔ ایہناں وچ ترکلا پریتا ہندا ہے۔ بیڑ دے اتوں دی مالھ (رسی) ترکلے دے دوالے ہو کے واپس تھلیوں دی آ کے پہلے سرے نال کس کے گنڈھی ہندی سی۔ ہتھی نوں ہولی ہولی گھماؤ تاں ترکلا بڑی تیزی نال گھمدا سی۔ ترکلے دے پچھے اک دھاگہ ولیٹیا ہندا ہے۔ کتن والی روں دیاں پونیاں کول رکھ لیندی، چھوپا لے اوس نوں دھاگے دے نال جوڑ دی، فیر ہتھی گھماؤندی تے تند کھچدی۔ دھاگے نوں ترکلے دے دوالے لپیٹن واسطے ہتھی نوں الٹا گھماندی، پھیر ہور چھوپا لیندی تے نویں تند کھچدی۔ چھوپا لینا، تار کھچنی تے چھلی دے آلے دوالے لپیٹنا، ایہہ سارا کجھ اکو رفتار نال جویں آپو ای ہوئی جاندا سی۔ جدوں دھاگے دی چھلی پوری ہو جائے، اوس نوں ترکلے نالوں لاہ کے نویں چھلی شروع کیتی جاندی۔

چنگا اوہ کتدی سی جیہڑی لمی تے اکو جہی پتلی تند کھچے تے دھاگہ ٹٹے نہ۔ جے کدی ٹٹ جائے، جاں کدھرے موٹے حصے نوں توڑنا پئے تاں فیر دھاگہ دو انگلاں نال جوڑ کے پھیر کتنا شروع کیتا جاندا سی۔ شروع وچ چرکھا سکھنا اوکھا لگدا سی جویں ترنا تے سائیکل چلانا۔ پر جدوں اک واری ہنر آ جائے تاں ساری عمر ہی نال رہندا اے۔ کڑیاں چھوٹی عمرے ہی ماواں جاں دادیاں توں چرکھا سکھ لیندیاں سن۔

کھڈی: کپڑا بنن والی کھڈی، اک گنجھل دار مشین سی تے ایس نوں چلاؤن واسطے جانچ، تجربے تے سمجھ دی لوڑ ہندی سی۔ ہر کوئی کھڈی نہیں چلا سکدا۔

عام طور تے کھڈی ڈھارے دے تھلے ہندی سی، پر کدھرے وی لائی جا سکدی سی۔ لتاں لمکا کے بیٹھن واسطے اک ٹویا پٹیا جاندا سی۔ اوہدے اتے پیٹے تانے واسطے فریم بنایا

Maya at the rear of her house, 1946

جاندا۔ ساہمنے کجھ قدم دور کلیاں تے تانا لایا جاندا تے کھچ کے پیٹے توں کجھ اُچے رولر تے کس دتا جاندا۔ تانے دے دھاگے اک چھڈ کے دوجا ایس طرحاں بنھے جاندے کہ کھڈی چلن ویلے واری واری اتانہہ چکے جان، وچوں دی پیٹے والی پھرکی لنگھدی۔ جدوں پھرکی اک پاسے جاندی تاں ادھے دھاگے اچے ہو جاندے تے دوجے پاسے جان لکیاں ادھے واری نال اُچے ہندے۔ ہر واری پھرکی لنگھدی تے ہر واری پیٹا پیڈا کر دتا جاندا۔ چپا کو کپڑا بنیا جائے تاں اوس نوں رولر تے لپیٹ لیا جاندا۔ کھیساں تے چادراں وچ نمونے بناؤن واسطے وکھو وکھ رنگاں والا پیٹا ورتیا جاندا سی۔ تانے پیٹے نوں بنانا دی اک گنجھل دار کم ہندا سی۔ کھڈی تاں آدمی چلاندے سن پر تانا پیٹا سیٹ کرن وچ بچے، عورتاں آدمی سارا ٹبر لگے ہندے سن۔

ہزاراں سالاں توں چلی آ رہی کھڈی اک ایسی مشینری اے جس نوں ملاں مات نہ کر سکیاں۔ ایہدا درجہ بھاویں گھٹدا ودھدا رہیا اے، پر ایہہ قائم دی قائم اے۔ کھدر تے کھیساں دی سلاہنا تے ورتوں دا ہمیشہ ہی رواج رہیا ہے۔

ویلنا: گنیاں دا رس کڈھن واسطے ویلنا اوہناں کھوہاں تے لگیا ہندا سی جتھے گنے بیجے ہون۔ اوتھے ہی گڑ وی بنداسی۔ ایہہ دوویں کم نالوں نال ہی چلدے سن۔

دو موٹے تے بھارے رولر، نالوں نال جڑے ہندے سن۔ وچوں نکلی اک لٹھ دے نال لمی بلی بدھی ہندی جس دے دوجے سرے تے جھوٹا جاں بلد بنھیا ہندا جیہڑا کھوہ نوں گیڑن وانگوں گول چکر لاؤندا رہندا۔ گنے رولراں دے وچ دتے جاندے۔ جویں ہی گنے پھسدے، ہرے رنگ دی روہ تشتری وچ کٹھی ہندی تے نالی راہیں بالٹی جاں دوہنے وچ جا ڈگدی۔ بھرے ہوئے بھانڈے نوں لیجا کے اک وڈے کڑائے وچ سٹ دتا جاندا۔ اوہدے تھلے چھلڑاں تے اکٹھیاں کیتیاں ٹاہنیاں دی اگ مچی رہندی۔ اک آدمی کھرپے نال روہ نوں ہلاندا رہندا تاں جے تھلے نہ لگ جائے۔ نال نال گندی جھگ لاہوندا رہندا۔

جیوں جیوں پانی سکدا، سیرا بن جاندا۔ سیرے نوں تختے دے اتے الٹا دتا جاندا۔ جیوں جیوں سیرا ٹھنڈا ہندا، سخت بنی جاندا۔ اوس دیاں فیر روڑیاں بنا لئیاں جاندیاں۔ ایہہ سی پنڈاں دا گڑ جو گھر گھر سارا سال کھاہدا جاندا سی۔ کدی کدائیں گڑ دیاں ڈھیلیاں توں اڈ گکوں وی بنائی جاندی۔ گکّوں نوں پراونٹھیاں نال کھاؤ تاں بڑا سواد آوندا سی۔ جتھے گڑ بندا ہووے، اوتھے دھواں تے خوشبو دور دور تک جاندی سی۔ بچے آ ہی جاندے سن۔ گرم گرم سیرے وچوں ٹھونگے مار کے سواد لیندے۔ وڈ وڈیرے وی گرم گرم گڑ نوں کھا کے خوش ہندے۔ روہ نوں گھرو گھری وی لے جاندے سن۔ کجھ تازہ پین لئی تے کجھ کھیر بناؤن لئی۔ سویرے ٹھنڈی کھیر سبھ نوں چنگی لگدی۔ کئی کھیر تے دہی پا کے کھاندے۔ ہر کوئی آپنا آپنا سواد لیندا۔

کوہلو: سرھوں دا تیل کڈھن واسطے کوہلو اک بڑا وڈا چٹو وٹا ہندا سی۔ چٹو ٹاہلی جاں ککر دی پکی لکڑ دا بندا سی۔ ایہہ وڈا سارا مٹ، تھلیوں بند تے سوڑا تے اتوں وڈا کھلا۔ تھلویں پاسے اک موری ہندی سی۔ وٹا، ٹاہلی دے اک موٹے ٹاہن توں بندا سی۔ ایہدے اپر بلی ہندی سی تے بلی دے دوجے سرے تے کھوہ وانگر بلد جاں جھوٹا جوتیا ہندا سی۔ مٹ وچ سرھوں دے بیج پا دتے جاندے۔ بلد دے پھرن نال وٹا گھمدا، سرھوں پھسدی جاندی۔ نکلیا تیل موری راہ تبکا تبکا اک بھانڈے وچ اکٹھا ہوئی جاندا۔ تیلی ہور سرھوں پا دیندا تے نکلدے تیل نوں ویکھ کے خوش ہندا۔ جدوں سارا تیل نکل جائے تاں پیسنا بند کر دیندا تے رہ گئے کچونبھر نوں اکٹھا کر کے اک پاسے رکھ دیندا۔ ٹھنڈے ہو کے ایہہ کھل دے ڈھیلے بن جاندے۔ ڈنگراں واسطے ایہہ بڑی ودھیا خوراک سی۔

تیلی زمیندار سن۔ واہی کردے تے آپنی لوڑ لئی سرھوں وی بیجدے۔ سرھوں توں اڈ گھراں توں وڑیویں کٹھے کر کے کھل وی بناندے سن۔ تیل تے کھل دکانداراں جاں لوڑونداں نوں ویچ دیندے۔

سرھوں دا ایہہ تیل کچی گھانی دے ناں توں مشہور سی کیونجے ایہنوں سیک کدی نہیں سی دتا جاندا۔ ایس کر کے کھل وچ کافی تیل رہ وی جاندا سی تے ایہہ کھل ودھیا ہندی سی۔ 20ویں صدی دے شروع توں جدوں تیل دیاں ملاں آ گئیاں تاں کوہلو ایہناں دا مقابلہ نہ کر سکے۔ ہولی ہولی تیلیاں دا کم گھٹ گیا۔ پر ایہناں نوں آپنیاں زمیناں تے آپنے ہنر تے اینا مان سی کہ ایہہ کسے ہور کم نہ لگے، پچھے رہ گئے۔ بھورا بھورا کر کے زمیناں وی وکیچنیاں پییاں۔ پنڈ وچ سرھوں دی پیداوار نہ ہون برابر رہ گئی۔ تیلیاں دی معاشی حالت پتلی پے گئی۔

بھانڈیاں دا جنتر: مٹی دے بھانڈے بناؤنا گھمیار دا اک سوہنا ہنر سی۔ گھمیار دا اڈا اک ڈھارے دے تھلے ہندا سی۔ اک پاسے چیکنی مٹی دے ڈھیر ہندے جتھے بیٹھ کے گھمیاری مٹی گنھدی سی۔ اک پاسے گوہیاں تے سکے پتیاں دا ڈھیر ہندا سی۔ لانبھے کر کے آوی۔ اک رکھ دے تھلے اک جاں دو کھوتے بنھے ہندے سن جنہاں تے اوہ سامان لیاؤندا تے بھانڈے ویچن لئی کھڑدا سی۔

گھمیار دا جنتر زمین وچ گڈی لکڑ دی اک تھمی ہندی جس دے اتے لکڑ دا چکا ایس طرحاں رکھیا ہندا سی کہ چکا کھلی طرحاں تیزی نال پھر سکے پر ڈولے جاں ہلے نہ۔ باقی دا کم اوہدے ہتھاں دی کرامات سی۔ کول بیٹھ کے چکے دے اتے مٹی رکھدا، ایہہ ہتھ نال چکا گھماندا تے فیر دوہاں ہتھاں تے انگلاں نال برتن بناندا۔ وکھو وکھ شکلاں دے تے وکھ وکھ سائیز دے۔ جدوں برتن بن جائے تاں دھاگے نال اوس نوں تھلے دی مٹی نالوں کٹ لیندا تے ٹھرن واسطے لانبھے رکھ دیندا۔ ٹھرے ہوئے برتناں نوں فیر اک پاسے سکاؤن واسطے ٹکایا جاندا۔ سکے ہوئے بھانڈیاں تے، جے لوڑ ہووے تاں، گھمیاری رنگ کردی تے بیل بوٹے پاؤندی۔

جدوں مال اکٹھا ہو جاندا تاں اوس نوں پکاؤن دی تیاری شروع ہندی۔ آوی وچ

پہلوں چاٹیاں تے گھڑے رکھے جاندے۔ اتے پتے تے گوہے ٹکائے جاندے۔ فیر ہور بھانڈے، ٹنڈاں، دیوے، چپنیاں وغیرہ سجائے جاندے تے اتے ہور پتے تے گوہے پائے جاندے۔ ہوا دا رخ ویکھ کے اگ لائی جاندی تے فٹا فٹ ہی بجھا دتی جاندی تانجے بلے نہ، دن رات دھکھدی رہے۔ جدوں سارا بالن دھکھ جائے، دوچار دن بھبل نوں ٹھنڈا ہندیاں لگدے۔ اوس توں پچھوں سواہ نوں لانبھے کرکے بھانڈے کڈھ لئے جاندے۔

ویلے دے نال نال مٹی دے بھانڈیاں دی ورتوں گھٹ گئی۔ سبھ توں پہلوں ٹنڈاں بند ہوئیاں کیونکہ 20 ویں صدی دے شروع وچ کھوہاں تے ٹین دیاں ٹنڈاں چل پئیاں۔ فیر گھراں وچ سلور، پتل تے کیں دے برتن آ گئے۔ پر گھڑیاں، چاٹیاں، صراحیاں تے دیویاں دی لوڑ برابر رہی۔ ٹیکنالوجی دا ایہہ ہلہ گھمیاراں نے سوہنی طرحاں سہہ لیا۔ ڈھوا ڈھوائی وچ پے گئے۔ کھوتے چوکھے رکھ لئے تے گڈیاں نوں مات کر دتا۔

گھمیار پنڈ دی سبھیتا دا اک پکا انگ سن۔ ہر گھر نال اوہناں دا تعلق سی۔ کیونجے ہر گھر نوں گھڑیاں، چاٹیاں، برتناں دی لوڑ ہندی سی۔ گھمیاراں دیاں بڑیاں کہانیاں مشہور سن۔ دو ایہہ پڑھو۔

شیر بہادر

اک راجدھانی دے باہر ول گھمیار دا گھر سی۔ اک پاسے بھانڈیاں دی فیکٹری سی تے دوجی گٹھے ٹبر رہندا سی۔ دلان وچ مٹی تے گوہے دے ڈھیر ہندے سن۔ رکھ دے کول ڈھارے تھلے کھوتے دی کھرلی سی تے اک پاسے کرکے آوی۔ نیڑے دے اک چھپڑ توں کھوتے تے چیکنی مٹی لیاؤندا سی۔ اوس توں اگے جنگل سی جس وچ اک دو چھوٹیاں

غاراں وی سن۔ گھمیار تے اوہدا کھوتا جنگل نوں چنگی طرحاں جاندا سی کیونجے گھمیار اوتھوں لکڑیاں لیاؤندا ہندا سی۔

اک ہنیری رات بڑا جھکھڑ سی۔ بدّل گرجدے، بجلی چمکدی، سرلاٹے پیندے تے ہنیری نال سبھ کجھ ہلارے کھا رہیا سی۔ درخت کڑاکے مار رہے سن۔ گھمیاری گھابر گئی۔ کھوتا کدھرے مر نہ جائے۔ برباد ہو جاواں گے۔ گھر والے نوں ہلایا۔ گوڑھی نیندرے ستا، ذرا نہ ہلے۔ ٹھٹھنبری ہولی آواز نال ارکاں مار مار کے اوہنوں اٹھا ہی دتا۔ اکھاں ملدا باہر نکلیا تاں کھوتا نظر نہ آیا۔ کلّے دا رسہ ٹٹیا ویکھ کے جھٹ ہی اٹھ سٹہ لالیا کہ ڈردا مارا غار نوں دوڑ گیا اے۔ ہتھ وچ سوٹا لیا، رسہ لیا تے ہنیرے وچ ہی غار نوں تر پیا۔ اندر وڑدے نوں ساہمنے دو اکھاں نظر آئیاں۔ دو ماواں بھیناں دیاں گالھاں کڈھیاں، گل وچ رسہ پایا، چتڑاں تے سوٹا مار کے آکھیا، حرامی! چل گھر نوں۔ آپ اگے اگے تے جانور پچھے پچھے۔ بجلی کڑکی جائے۔ گھر آ کے درخت دے نال رسہ بنھ دتا تے جا کے سوں گیا۔ ووہٹی نے سکھ دا ساہ بھریا۔

سویرے سویرے شہر دے لوک جنگل پانی لئی باہر نکلے تاں کجھ نے ویکھیا کہ گھمیار دے گھر شیر بنھیا ہویا ہے۔ ہیڑ اکٹھا ہو گیا۔ گھمیار دا ٹبر وی اٹھ کے باہر آیا۔ شیر ویکھ کے سن ہو گئے۔ ساری راجدھانی وچ رولا پے گیا کہ گھمیار نے اکلے ہی شیر پھڑ لیا ہے۔ راجے نوں خبر ہوئی۔ اوہ وی ویکھن آ گیا۔ دلیری توں اینا متاثر ہویا کہ راجے نے گھمیار نوں آکھیا کہ توں میری فوج دا اج توں کمانڈر ہوویں گا۔ گھمیار نہ ہاں کر سکدا سی تے نہ ناںہہ کر سکدا سی۔ راجے دے پیریں ہتھ لا کے بینتی کیتی

کہ میں تاں اج توں جا کے قلعے وچ رہواں گا پر میرے ٹبر نوں ایسے کٹیا وچ ہی رہن دتا جاوے۔ راجے نے منظور کر لیا۔ گھمیار فوج دے احاطے وچ رہن لگ پیا۔ اوہدی دلیری دے کارن ہر کوئی اوہدی عزت کردا سی۔

کجھ چر بعد ہی نیڑے دے مہاراجے نے ایس چھوٹے راجے تے حملہ کر دتا۔ راجے نے کمانڈر نوں آپنا گھوڑا تے آپنی تلوار دتی تے حکم دتا کہ فوجاں نوں لے کے مقابلہ کرے۔ کمانڈر نے آکھیا جو حکم سرکار دا پر مینوں آپنے گھر ہو آون دی اجازت دیو۔ تلوار نوں ڈنڈے وانگر ہتھ وچ پھڑ کے گھوڑے دے نال گھر بھجیا، رو کے ووہٹی نوں کیہا: تینوں پتہ اے، میں گھوڑے تے کدی نہیں چڑھیا۔ کھوتے تے چڑھنا بڑا سوکھا سی۔ کیہ کراں ؟ سوچ کے ووہٹی نے ترکیب بنالئی۔ کھرلی دے کول گھوڑا کھڑا کر کے کمانڈر صاحب نوں اتے بٹھایا۔ گل تلوار پا دتی۔ اک دو لمے رسے لے کے چنگی طرحاں جکڑ دتا۔ ڈگنا تاں کیہ، ہل وی نہ سکے۔ جا کے گھوڑا فوج دی اگلی قطار وچ کھڑا کر دتا۔ نکی جہی فوج نے میدان جنگ نوں کوچ کر دتا۔ کمانڈر صاحب نے جھٹ لگاماں کھچیاں، اڈی ماری، گھوڑا ہوا ہو گیا۔ پیدل فوج پچھے رہ گئی۔ گھوڑا نہ ہولی ہوئے نہ رکے۔ کمانڈر گھابر گیا۔ کیہ کرے؟ جدوں اک رکھ دے کولوں لنگھیا تاں اوس نوں جپھا مار لیا۔ سوچیا گھوڑا رک جاویگا۔ الٹا ہویا۔ گھوڑا ہور تیز، جکڑے ہوئے نے جپھا وی نہ چھڈیا۔ درخت پٹ دتا۔ ہن وڈا سارا درخت سوار دیاں باہاں وچ ہلارا کھاندا، گھوڑا دشمن دیاں صفاں کول پہنچ گیا۔ دشمن فوجاں نے سوچیا کہ کوئی دیو آ گیا ہے۔ بھج اٹھیاں۔

کلی مہاراجے دی رتھ ہی میدان وچ رہ گئی۔ گھوڑا رتھ دیاں گھوڑیاں کول جا کھلوتا۔ مہاراجے دا رنگ اک دم پھک۔ آکھن لگا غلطی ہو گئی۔ ہن صلح کر لوو۔ کمانڈر نے آکھیا کہ توں جا کے میرے راجے توں معافی منگ۔

اینے چر نوں راجے دیاں فوجاں وی آ گئیاں۔ سپاہیاں نے گھوڑے دی لگام پھڑ لئی۔ پچھے پچھے رتھ، آپنی راجدھانی نوں تر پئے۔ مہاراجے نے اتر کے راجے توں معافی منگی۔ آپنی ہیریاں دی مالا اوہدے گل پائی۔ صلح ہو گئی۔ مال متاع وی مل گیا۔ خوش ہو کے راجے نے آپنی پیاری دھی کمانڈر دے نال دیاہ دتی۔ داج وچ کئی کجھ دتا۔ ساری ریاست وچ سکھ تے شانتی ورت گئے تے شیر بہادر گھمیار دی بلے بلے ہو گئی۔

وکاؤ کھوتا

گلو شاہ دا میلہ بڑا مشہور سی۔ دوروں دوروں مجھاں، بلد، گھوڑے ویچن تے خریدن والے آؤندے۔ اک گھمیار نے وی لیا کے آپنا کھوتا بنھ دتا۔ مُل صرف تن ویہاں (سٹھ روپئے)، گھوڑے دے مل دا چوتھا حصہ۔ سارا دن اک وی بندے نے کھوتے ول نہ ویکھیا۔ اگلے دن کھوتے دے گل گانی وی بنھ دتی پر کوئی گاہک نہ آیا۔ دوپہر نوں قیمت گھٹا کے رولا پائے صرف دو ویہاں۔ دن ڈھلن تے آ گیا۔ پٹھیاں واسطے پیسے وی نہ رہے۔ کھوتا وی بھاف گیا کہ میرا مالک مایوس ہے۔ دوویں چپ۔ میلے آیا اک نہنگ سنگھ کولوں دی لنگھدا پیا سی۔ دوہاں نوں

نموجھان ویکھ کے نہنگ سنگھ اوکڑ نوں سمجھ گیا۔ دوچار قدم ہی گیا سی، مڑ آیا۔ کھوتے دی دھون تے ہتھ پھیریا، پیار دتا تے فیر کن وچ کجھ آکھ کے چلا گیا۔ نہنگ سنگھ دی کتھنی کھوتے دے دماغ وچ کھب گئی۔ سمجھ گیا میرے ورگا کون؟ ہینگن لگ پیا، ہشیاری آ گئی۔ دلتے مارے۔ دولتاں تے کھڑا ہو جائے۔ لوکیں کٹھے ہو گئے۔ کھوتے دا استھر زمین تک جاندا سی۔ لوکیں مل پچھن۔ گھمیار آکھیا نیلامی کراؤ۔ نیلامی والے نوں پنج روپئے دیاں گا۔ جھٹ ہی نیلامی ہو گئی، کھوتا سٹھ رپیاں وچ وک گیا۔

خوش خوش گھمیار نہنگ سنگھ نوں لبھن تر پیا۔ کئی پاسے گیڑے لائے تانجے اوہدا شکریہ ادا کرے۔ آخر اک حلوائی دی دوکان تے بیٹھا، جلیبیاں کھاندا نہنگ سنگھ نظر آ گیا۔ گھمیار نے دھنواد کردیاں اوہدے پیٹاں تے دس روپئے رکھے۔ نہنگ سنگھ نے ٹھکرا دتے تے آکھیا کہ گورو دیاں فوجاں کسے توں دان نہیں لیندیاں۔ نال ہی کہہ دتا جے تیرا سیوا تے جی اے تاں حلوائی نوں پیسے دے دے۔ جان توں پہلوں گھمیار نے نہنگ سنگھ دے پیر پھڑ لئے تے پچھیا تسیں کھوتے دے کن وچ کیہ آکھیا سی؟

نہنگ سنگھ نے آکھیا کہ جے ویلے سر کسے دی تعریف کروتاں اوہدا دل چاء نال بھر جاندا اے۔ رگاں دا خون تیز حرکت کرن لگ پیندا ہے۔ میں کھوتے نوں صرف ایہہ ہی آکھیا سی متر اخوش ہو۔ رب دی مہر نال تیرے ورگا کوئی نہیں۔ تیرے استھر جڈا لما استھر کسے دا وی نہیں۔

Space View of 'D.S.B.' Kiln, Nanoke, sixty year after Partition.

ڈی ایس بی بھٹھا: فوج چوں ریٹائر ہون توں ست سال بعد دیوان سنگھ نے ٹھیکیداری چھڈ کے 1925 وچ نانو کے کوئی پنج کلّے زمین خریدی تے بھٹھا شروع کیتا۔ دو سال دی محنت پچھوں 1927 وچ بھٹھا چالو ہویا۔ بڑی لاگت لگی۔ آپنی پونجی توں اڈ پتونتے شاہوکار لنبڑدار تخت سنگھ نے قرض دتا۔ پنڈاں وچ اینی وڈی کسے قسم دی فیکٹری نہیں سی۔ بھٹھے نے آلے دوآلے دے پنڈاں نوں اک نواں رنگ دے دتا۔

ریلوے سٹیشن توں 13 میل دور، پکی سڑک توں دریڈے، بھٹھا شروع کرنا کوئی خالہ جی دا واڑا نہیں سی۔ کھدائی تے کندھاں بناؤن والے مزدور تے کاریگراں دا گھاٹا نہیں سی۔ چار مہینیاں وچ ہی آنڈے دی شکل ورگا کوئی ہزار گز لما، ویہہ فٹ چوڑا تے دس فٹ اُچا بھٹھے دا گیڑ تیار کر دتا۔ ڈھوا ڈھوائی لئی پنڈ دے گھمیار چست سن، منشی وی وڈیاں گلوٹیاں دا تکڑا، لاٹھی بردار تے اثر رسوخ والا پنڈت کیشو رام مل گیا۔ پر باقی سبھ کجھ دوروں آیا۔ چمنیاں واسطے لوہے دیاں شیٹاں تے ربٹاں لاہور توں آئیاں، چمنیاں بناؤن والے تجربے کار لوہار گوجرانوالے توں آئے، پتھیر انبالے دے ضلعے توں آئی، کوئلہ بہار توں گڈی راہیں گوجرانوالے تے فیر کھوتیاں تے بھٹھے تے اپڑدا۔ سنچے جنہاں دے وچ D.S.B اکریا ہویا سی، لہور توں بن کے آئے۔

مٹی پٹن، چھانن، آٹے وانگر پیراں نال گنھن، سنچیاں نال اٹاں ڈھالن تے الٹ پلٹ کے سکاؤن واسطے پتھیر دے ٹبراں دے ٹبر لگے ہندے سن۔ جیوں جیوں اٹاں سکدیاں گھمیار اوہناں نوں کھوتیاں تے لد کے لیاؤندے تے ترتیب نال اک دوجی دے اتے پیراں توں اٹھ فٹ تک اُچیاں ٹکا دیندے۔ اتھے اوتھے اگ دیاں لاٹاں، دھواں تے اپروں کولا سٹن واسطے موریاں ہندیاں۔ فیر اتوں مٹی پا کے کج دتا جاندا۔ کئی واری باہر لے بلے آ کے اٹاں وچ لک جاندے۔ جدوں چوکھا کو گیڑ بھر جاندا تاں اگ لاؤن دی تیاری شروع ہو جاندی، منہ اگے تن فٹ اُچیاں لکڑاں رکھیاں جاندیاں۔ دوویں چمنیاں

کھڑیاں کر دتیاں جاندیاں۔ نانو کے دے میاں صاحب آ کے دعا کر دے تے اٹاں وچ ہوک دیندے کہ جے کوئی جانور اندر لکیا ہے تاں نکل جاوے۔ فیر مٹی دا تیل پا کے اگ لا دتی جاندی۔ ہر اک دیاں اکھاں چمنیاں ول ہندیاں۔ جدوں دھواں نکلنا شروع ہو جائے تاں سمجھو بھٹھا کامیاب۔ ساریاں دے ساہ وچ ساہ آ ونا تے زور دیاں تاڑیاں وجنیاں۔ ٹھیکے دار نوں ودھائیاں ملنیاں، اگ سورج ڈبن ویلے لائی جاندی سی۔ تانجے سویر تک لکڑ دے کولے نال پئے پکے کولے وی بھکھ جان۔ سویر توں ہر گھنٹے ہور کولے پائے جاندے تے جیوں جیوں اٹاں پکدیاں، چمنی نوں چک کے دس فٹ اگے کیتا جاندا، نال نال کولے دا پور وی چلدا رہندا۔ جیوں جیوں پکیاں ہوئیاں اٹاں ٹھنڈیاں ہندیاں، اوہناں نوں کڈھ لیا جاندا تے باہر چٹھے لا دتے جاندے۔ دوجے پاسے کچیاں اٹاں ٹکا دتیاں جاندیاں۔

کوّلی دی گھڑی

ہر گھنٹے کولا پانا سوکھا نہیں سی۔ جے وچوں واری اگے پچھے ہو جائے تاں اٹاں پلپیاں رہ جاندیاں جاں سڑ جاندیاں۔ ٹائم پیس نال گل نہیں سی بندی کیونکہ ہر اک پتھیرے نوں نمبر پڑھنا نہیں سی آوندا۔ راتیں نیندر وی آ جاندی سی۔ ٹھیکے دار نوں حل سجھ گیا۔ گھروں کوّلی لے کے اوہدے وچ نکی جہی موری کیتی تے اوہنوں پانی وچ رکھیا۔ نال وقت ویکھیا۔ شروع وچ گھنٹے توں ودھ لگدا، موری ذرا کو وڈی کر دتی۔ ایس طرحاں ہولی ہولی کوّلی پورے گھنٹے وچ ڈبنی شروع ہو گئی۔ ٹین دا کنستر لے کے اتوں کٹ کے، ادھ تک پانی بھر کے، دو اٹاں تے رکھ دتا۔ جدوں کوّلی ڈبے تاں وڈا بلبلا نکلے تے جدوں تھلے جا کے وجے تاں ٹن دی آواز آئے۔ ٹھیکے دار نے پتھیریاں نوں ہدایت دتی کہ جس دی

داری ہووے، ٹین دے کول بیٹھے۔ جدوں کولی ڈبے، جا کے کولا پا
آئے تے پھیر خالی کولی نوں پانی دے اپر رکھ دیوے۔ گھنٹے بعد فیر اوہ
ڈب جاندی۔ ایہہ الارم نہ کدی خراب ہندا تے نہ چابی دینی پیندی۔
سالاں بھر جدوں وی بھٹھا چڑھے کولی کم آوندی رہی۔ واہ! کولی
دی۔

بھٹھے دے بوہت سارے فائدے ہوئے۔ بڑیاں نوکریاں نکلیاں۔ عارضی راج مستری، پتھیرے، مزدور تے پکا منشی۔ پر سبھ توں وڈا فائدہ گھمیاراں نوں ہویا۔ کولا لیاونا، اٹاں نوں ٹکانا تے اٹاں خریدن والیاں دے گھرو گھری پہنچاونا۔ پنڈ وچ کھوتے ودھ گئے، گھمیاریاں چھٹاں بنان دیاں ماہر ہو گئیاں۔ فیر گھمیاراں نے ہور مال ڈھونا وی شروع کر دتا تے گڈے مات کر دتے۔ وڈے ٹرانسپورٹر بن گئے۔ جیوں جیوں لوکاں نے پکے گھر بناونے شروع کیتے، مزدوراں تے راج مستریاں دی لوڑ ودھ گئی۔ ایہناں ہتھ پیسے آون کر کے وستاں دی وکری ودھ گئی۔ بھٹھے دا ملٹی پلائر(Multiplier Effect) اثر بھاری سی مطلب کئی قسم دے کم کاج ودھ گئے۔

ٹھیکے دار آپ وی امیر بن گیا۔ ہر سال نواں ریلے دا سائیکل خرید لوے۔ آپنے کھوہ تے ہور زمین دے ٹوٹے وی خرید لئے۔ پنڈ وچ بول بالا ودھ گیا۔ ہر اٹ تے D.S.B اکریا ویکھ کے قدرتی جی وی خوش ہندا۔

مشین: نرین سنگھ دا پنڈ وچ سبھ توں ودھیا خراس سی۔ اوہدی بھین لائلپور ضلعے وچ چک نمبر 45 (پنڈ نمبر 45) وچ جیون سنگھ نال ویاہی ہوئی سی۔ اوہناں دے دو جوان پتر سن۔ لدھا سہاگے، مگدر، لٹھا چکن والا لما اُچا جوان تے کشن بڑا ودھیا استاداں توں سکھیا

انجینیئر سی۔ ہر قسم دی مشین دا ماہر سی۔ لائل پور آوندے جاندے زین سنگھ نوں یقین ہو گیا کہ جس طرحاں پنڈ کوہلو مک گئے نیں، ایسے طرحاں خراس وی مک جانے نے۔ کارخانیاں دی ہوا سبھ پاسے پھیلنی شروع ہو گئی سی۔ ایس دور دی سوچ نوں ساہمنے رکھ کے زین سنگھ نے آپنے بھنویئے نوں منا لیا کہ توں منڈیاں نوں نانکے پنڈ مشین لا دے۔ تیرے کول پونجی ہے تے منڈے بڑے ہشیار نے۔ چھوٹیاں گلوٹیاں دے پنڈاں وچ کدھرے وی مشین نہیں۔ جیون سنگھ نے 1937 وچ انگلینڈ دا بنیا ہویا بڑا وڈا انجن منگوا کے آٹے دی مشین تے فیر فائدہ ویکھ کے کپاہ ویلن تے روں پنجن دیاں مشیناں وی لا دتیاں۔ پنڈ وچ ٹبر مشین والے دے نام تے مشہور ہو گیا۔

مشین لگن دے نال گلوٹیاں، رنجائی، بھروکی تے سابو سرائے دے چھوٹے موٹے ہر گھر تے اثر پیا۔ زنانیاں چکیاں ویلنیاں نوں چھڈ، ہور کماں کاراں وچ لگ گئیاں۔ مشین اوہناں واسطے اک قسم دی آزادی سی۔ جدوں انجن چلدا تے گھگو بولدا تاں گھراں گھراں توں، پنڈاں پنڈاں توں، زنانیاں آدمی کنک چکی مشین نوں تر پیندے۔ کنک تول کے لکھی جاندی تے پھیر تول کے آٹا واپس دے دتا جاندا۔ وچوں کجھ آٹا، مشین دا بھاڑا رکھ لیا جاندا۔ بھار تولن لگیاں کنک والا بڑی کرڑی نظر نال ویکھدا۔ گھگو دی آواز دو میلاں تک جاندی سی۔ گھگو ہر اک نوں چنگا لگدا سی۔ گانے مشہور ہو گئے۔ اک سی۔

ایک دو تین

بابے بڈھے دی مشین

گھگو سچ بولدا

دلا بے ایمان

آٹا گھٹ تولدا۔

ہور صنعتاں: پنڈ کنگھیاں تے کنگھے بناون دا اک بڑا وڈا مرکز سی۔ کئی بچے بڈھے
یہہ کم کردے سن۔ عام طور تے ٹاہلی دی کالی لکڑ، کاؤ تے چکڑی دی لکڑ توں بندیاں سن۔
میلیاں وچ ویچن والے تے شہراں دے دوکاندار مال خرید لیندے سن۔

کپڑے سیون لئی مشین، سائیکل توں دونی مہنگی کسے ورلے گھر ہی ہندی سی۔ عام زنانیاں سوئی نال کپڑا لیڑا سی لیندیاں سن۔ جس نے مشین نال کپڑے سواؤنے ہندے اوہ بھائیاں دیاں بیوہ زنانیاں توں سلوا لیندیاں۔ قمیض دی سلوائی 4 آنے ہندی سی۔ ویاہ شادیاں دے کپڑے ہر کوئی شہروں جا کے بنواندا سی۔ درزی دی پہلی تے اکو اک دوکان 1940 وچ گرچرن بھاٹیئے نے کھولی۔ چنگا کاریگر سی۔ چھیتی ہی مشہور ہو گیا۔

ہر گھر دی دھوبن، گھر والی جاں اوس دیاں کڑیاں ہندیاں سن۔ سوائے جس دے گھر وچ آپنی کھوہی جاں نلکا ہووے، باقی دیاں کھوہ تے جاں ڈھاب تے جا کے کپڑے دھوندیاں سن۔ پنڈ وچ اکو دھوبی ہندا سی پر اوہ عام طور تے کھیس تے چادراں ہی دھوندا سی۔ اوہدے کول بھٹھی نہیں سی تے نہ ہی اوہدے کول استری سی۔ شوقین آدمی آپنے کپڑے نانوکے دے قادر توں دھواؤندے سن۔ دودھ چٹے کپڑے سوہنی طرحاں پریس کردا سی۔ قادر دی ووہٹی کپڑیاں نوں بھٹھی وچ پا کے کاڑھدی تے فیر آپ جاں قادر اوہناں نوں دھوندا۔ قادر اوہناں نوں پریس کردا۔ قادر بڑا خوبصورت آدمی سی۔ چہرے تے ہر ویلے مسکراہٹ تے بولن وچ ادب۔ جدوں سردے پجدے گھراں چوں قمیضاں، سوٹ بن آؤندا تاں اوہنے آپ بڑے سوہنے کپڑے پائے ہندے سن۔ چٹی شلوار قمیض، کلے تے چٹی پگ تے کالا کوٹ، بھاویں سیال ہووے بھاویں ہاڑ۔ انج لگدا سی جویں براتے بلیا ہے۔ اوہ آپنے ہنر دا آپ چلدا پھردا نمونہ سی۔

جدوں دوجی جنگ تیز ہو گئی تاں ولیت توں تویاں دیاں سوئیاں آؤنیاں بند ہو گئیاں۔ ایس لوڑ نوں پورا کرن لئی گوجرانوالے سادیاں جہیاں مشیناں لگ گئیاں۔

سائیکل دا چکا تے پیڈل اک پاسے تے گول پتھر دوجے پاسے۔ چکے نوں گھماؤ تاں پٹے دے نال پتھر تیزی نال گھمدا۔ تار دے اک پاسے رگڑ کے سوئی بنائی جاندی، اوس نوں کٹ لیا جاندا تے پھیر دوجی شروع کر دتی جاندی۔ ایہہ صنعت چھیتی ہی پنڈ آ گئی۔ نوجوان کاریگراں سائیکل تے گوجرانوالے جانا، تار لے آؤنی تے سوئیاں بنا کے اوسے دوکاندار نوں ویچ آؤنیاں۔ اوتھوں ڈبیاں وچ پیک ہو کے بمبئی تے کراچی چلیاں جاندیاں، ٹھپے لگ جاندے تے گراموفوناں دیاں دوکاناں تے سارے ہندوستان وچ انج وکدیاں جویں ولیتوں ہی آئیاں ہندیاں نے۔ کسے نوں کیہ پتہ کہ ایہہ (Made in Gujranwala) گوجرانوالے توں آؤندیاں نیں۔

کے ج
سن۔
جاند
سی۔
رنگدا
پجد
تے
جنگلا
گھر
عام

(9)

سنیہے پتر، ڈھوا ڈھوائی، آوا جائی

سنیہے کنو کنیں آوندے جاندے سن۔ پنڈ وچ نین جاں مراسن گھرو گھری خبر لے کے جاندی، دور دریڈے نائی جاں مراسی۔ آون جان دے وسیلے مہنگے تے ہلکی رفتار والے سن۔ بوہتے لوکیں یاراں نمبر بس مطلب آپنیاں لتاں ای ورتدے سن۔ پنڈوں پنڈی جاندے آدمیاں نے بچے نوں موڈھے تے چکیا ہنداسی۔ زنانیاں دے سرتے گٹھڑی ہندی سی۔ دور تک سفر ننگے پیریں ہنداسی۔ نویاں ویاہیاں ووہٹیاں نوں چار کہار خوبصورت تے رنگدار ڈولی وچ کھڑدے سن۔ پہلے سال وچ پھیرا ٹانگے تے پاوندیاں سن۔ سردے پجدے آدمی تے عورتاں گھوڑیاں تے چڑھ کے سفر کردے سن۔

مذہبی تھاواں تے جان واسطے لمی تیاری دی لوڑ ہندی سی۔ مردہ ساڑن مگروں ہندو تے سکھ استھیاں ہردوار جا کے گنگا وچ روہڑدے سن۔ ایہہ ندیاں، نالیاں، دریاواں، جنگلاں چوں لنگھدا 300 میل دور دا فاصلہ خطرناک ہنداسی۔ پنڈاں توں ٹولا بنا کے، کئی گھراں دیاں استھیاں اکٹھیاں کرکے، سال وچ اک ادھی واری جاندے۔ مہینہ دو مہینے عام لگ جاندے۔ پنڈت ارجن داس عمر بھر نت نیم نال ہر سال تر کے جمو ماتا دیوی دے

جاندا سی۔ حج تے جانا ایڈی دوری سی کہ پنڈوں صرف اکو بندہ حج تے گیا سی۔ حاجی صاحب نوں چھ مہینے لگے۔ سکھاں دیاں کئی مذہبی تھاواں جویں کہ بابے دی بیر (سیالکوٹ)، ننکانہ صاحب، لہور، امرتسر تے ترنتارن نیڑے سن، 20 توں 80 میل دور۔

چھوٹیاں موٹیاں وستاں تاں وہنگی والے لے جاندے سن پر پیداوار گڈیاں تے جاندی سی۔ فیر کھوتیاں دا ورتاء شروع ہو گیا۔ ایہناں دی رفتار وی تیز سی تے کھیتاں توں لے کے جتھے چاہو مال سٹ دندے سن۔ گھمیاراں نے گڈیاں نوں مات کر دتا۔ گھمیار دور دریڈے وی جان لگ پئے۔ سڑک ہووے تاں ٹھیک ہے، نہ ہووے تاں وی ٹھیک ہے۔

ہر سال مئی دے مہینے گھمیاراں دا ٹولا ہمالیہ دیاں پہاڑیاں ول جاندا۔ ایہناں گھاٹیاں وچ جنگلی بیر بڑا ہندا سی۔ نکیاں نکیاں بستیاں وچ زنانیاں تے بچیاں نے بیر چگ کے سکائے ہندے سن۔ گھمیار لون لے کے جاندے تے بیر لد کے لے آوندے۔ پنڈ گھمیاریاں آپنے گھراں چوں بیر ویچ دیندیاں۔ اک پڑوپی جاں اک دڑوپی دانے لے جاؤ تے برابر دے بیر لے آؤ۔ رواجن جھونگا وی دے دیندیاں سن۔ ہر کوئی، خاص طور تے بچے، سواد نال کھاندے۔ پر اک خیال رکھن دی لوڑ ہندی سی۔ کئی بیراں وچ لڑیاں پئیاں ہندیاں سن۔ لڑی والا پاسہ چھڈ کے باقی دا بیر بچے تاں کھائی جاندے سن۔

چترے (Panthers)

سیال وچ کندھاں نال کھلوتے دھپ سیکدے، گھمیار آپنے سفر دیاں کہانیاں سناؤندے۔ بیر لین گئے ٹولا بنا کے پہاڑیاں نوں جیٹھ دے مہینے جاندے۔ ندیاں نالیاں نوں پار کرنا سوکھا سی کیونکہ برساتاں اجے دور سن۔ ندیاں وچ پانی گھٹ ہندا سی۔ پر جاندی وار اک گل دا دھیان رکھنا پیندا سی۔ لون دے ڈھیلیاں (rock salt) نال لدیا

کھوتا ندی وچ بہہ جاندا سی۔ کجھ لون کھر جاندا، بھار ہولا ہو جاندا۔ کھوتے نوں بھاویں ہر کوئی کھوتا ہی سمجھدا ہے پر عقلوں اینا کوہجا نہیں کہ ندی وچ نہ بیٹھے۔

رستے وچ کھوتیاں دے چرن لئی گھاہ عام ہندا سی۔ آدمی آپنے روٹی ٹکر لئی سامان نال لے جاندے سن۔ پہاڑیاں وچ چترا (پہاڑی شیر) بڑا ہندا سی۔ راتیں ڈر ہندا سی کہ چترا کدھرے کسے کھوتے نوں گھسیٹ کے نہ لے جاوے۔ مالک تاں ماریا گیا۔ وسدے سی کہ چترے دے پیراں دی واز، چوراں وانگرا کا نہیں سی آوندی۔ رات نوں نظر نہیں آوندا پر اوہدیاں چمکدیاں اکھاں ہنیرا دی پاڑ دیندیاں سن۔ اوہناں دے ہتھاں پیراں وچ اینی طاقت ہندی کہ آپنے توں چار پنج گنا بھاری جانور نوں جھٹ پٹ ہی گھسیٹ کے لے جان۔ اکو علاج سی کہ رات بھر آلیدوالے اگ بالی رکھو۔ چترے اگ توں بڑا ڈردے، نیڑے نہیں آوندے۔ چتریاں دیاں کہانیاں تاں ہر کوئی سندا پر کدی کسے نے اوہدی صورت جاں مورت نہیں سی ویکھی۔

ویہویں صدی دے شروع وچ ٹانگے شروع ہوئے۔ آپنے ویلے آواجائی وچ ایہہ انقلاب سن۔ کرایا گھٹ تے رفتار تیز۔ دو گھنٹے وچ گوجرانوالے پہنچ جاندے تے کرایہ چار آنے اک پاسے دا۔ جے کوئی سالم ٹانگا کرے تاں سوا روپیہ۔ ڈسکے جان لئی اک ٹٹا بھجا یکا ہندا سی پر اوہ وی کوئی بیمار جاں بڈھا ہی ورتدا سی۔ ہولی ہولی گوجرانوالے جان واسطے اٹھ ٹانگے ہو گئے۔ پنج مسلماناں دے، تن سکھاں دے تے اک پنڈتاں دا۔ منہا ماچھی

پہلاں ٹانگے والا سی جیہنے گوجرانوالے جانا شروع کیتا۔ کچیاں سڑکاں تے صرف ارجن ای ہندا سی جیہڑا ٹانگے تے نویاں ووہٹیاں نوں سوہرے چھڈ آؤندا سی جاں پیکے لے آؤندا سی۔ پنڈ نوں بس کوئی نہی سی آؤندی۔ گوجرانوالے توں لنگھدی، لہور پشور دی ریل گڈی 1883 وچ چلی۔ دھواں کڈھدی، چیکاں ماردی، ریل گڈی دیاں کہانیاں مشہور ہو گئیاں۔ گوجرانوالے توں لہور تن گھنٹے لگدے تے کرایہ صرف اک روپیہ۔ ریل دا پہلاں سفر منگل سنگھ نے آپنے روزنامچے وچ درج کیتا جدوں اوہ لکھا سنگھ رامگڑھیئے دے پتر سوہن دے ویاہ تے آسنسول گئے۔ ساک گچھا سنگھ بھاٹ، وڈیاں گلوٹیاں والے نے کرایا سی۔ لکھا سنگھ تے منگل سنگھ پنڈوں 21 نومبر 1912 نوں روانہ ہوئے۔ 22 نومبر نوں گوجرانوالے توں میل ٹرین (تیز ڈاک گڈی) پھڑی۔ انبالے، دلی توں ہندی ہوئی گڈی 23-24 نومبر دی رات نوں الہ آباد پہنچی۔ اوتھوں 24 نومبر نوں ایکسپریس گڈی لئی۔ مُغل سرائے ہوندے ہوئے 24-25 نومبر دی رات نوں آسنسول پہنچے۔ ایس طرحاں 1200 میل دا فاصلہ پنج دناں تے چار راتاں وچ پورا ہویا۔

کسے کسے دے کول سائیکل ہندا سی کیونکہ مہنگے ہندے سن۔ 1915 وچ پہلے سائیکل نے پنڈ وچ منہ وکھایا۔ پہلی جنگ توں پچھوں قیمتاں کجھ گھٹیاں تے اک دو ہور سائیکل آ گئے تے ہولی ہولی ودھ گئے، خاص طور تے 1930 توں پچھوں۔ اوہناں دناں وچ ریلے (Raleigh) 55-60 روپئے دا آؤندا سی تے ہرکولیس (Hercules) 45 روپئے دا۔ سمجھو کہ اک مستری جاں باؤ دی دو مہینے دی آمدن (جاں سال دی بچت) نال سائیکل آؤندا سی۔ دوجی جنگ ختم ہون تک پنڈ وچ 15 سائیکل سن، ادھے ڈسکے ہائی سکولے پڑھدیاں دے۔ چلانا وی کسے نوں گھٹ ہی آؤندا سی۔ کڑی تاں کوئی وی سائیکل نہیں سی چلاؤندی۔ اک واری باوی دی بھین پچنی (گربچن کور) پنڈ چھٹیاں کٹن آئی تے آپنا چھوٹا سائیکل نال لیائی۔ منڈے اوس دے ول ویکھن کہ کس طرحاں سائیکل تے چڑھدی

اے۔

کسے وی پنڈ وچ مرمت دی کوئی دوکان نہیں سی۔ سائیکل نوں ڈسکے کھڑنا پیندا سی۔ سوچو! کئی میل سائیکل نوں ریڑنا جاں گھسیٹنا چھوٹے منڈیاں واسطے سوکھا نہیں سی۔ چھوٹی موٹی مرمت تاں آپ ہی کرنی پیندی سی۔ کچیاں سڑکاں تے کدھرے کدھرے کنڈے جاں سولاں ہندیاں ہی سن تے ٹائر عام پنکچر ہو جاندے سن۔ ڈسکے اڈے دے سائیکلاں دیاں پنج چھ دوکاناں سن۔ اوہناں تے اشتہار بازی دے چست لفظ لکھے ہندے سن، جویں کہ:

کدھر کو جا رہے ہو، کدھر کا خیال ہے

بیمار سائیکلوں کا، یہی ہسپتال ہے۔

پہلا ڈاک خانہ وڈیاں گلوٹیاں سکولے 1900 دے موڑ تے کھلیا۔ کراچی، بمبئی جاں ولیت گئے بھاڑے گھراں نوں عام چٹھیاں پاندے رہندے سن۔ چھوٹیاں گلوٹیاں دی کوئی چٹھی آوے تاں اوہ وی وڈیاں گلوٹیاں پڑھدا کوئی بچہ لے آوندا سی۔ بڑیاں درخاستاں توں بعد 1914 وچ پنڈ وچ ڈاک خانہ کھل گیا۔ منڈیاں دے سکول دا منشی حاکم سنگھ پہلاں پوسٹ ماسٹر بنیا۔ اوس نوں سکولوں 20 روپئے مہینہ تنخواہ ملدی سی تے ڈاکخانے دے 7 روپئے وادھو ہو گئے۔ ڈاک دا کم تفریح ویلے کیتا جاندا سی۔

ڈانگ دے پچھلے پاسے، موڈھے تے تھیلا لٹکدا، ننگے پیریں، اُچا لما، پتلا تپنگ ہرکارا ڈسکے توں چلدا تے راجیکمان، وڈیاں گلوٹیاں تے چھوٹیاں گلوٹیاں ہو کے ڈسکے دے وڈے ڈاک گھر پہنچ جاندا۔ اینی تیزی نال تردا کہ 21 میل دا گیڑ ادھے دن وچ پورا کر لیندا۔ جدوں تفریح دی ٹلی وجے، عین اوسے ویلے ہرکارے نے پہنچ جانا۔ آ کے کینوس دا بیگ منشی دے ساہمنے سٹنا۔ منڈیاں نے آلے دوالے اکٹھے ہو جانا۔ منشی موہر توڑدا، تھیلا الٹاندا۔ وچوں پنج چھ چٹھیاں ڈگ پیندیاں۔ کدی کدائیں اوس دے وچ

چمڑے دی تھیلی وی ہندی سی۔ اوس اتے وی لاکھ دی مہر ہندی سی۔ وچوں کسے فوجی جاں ملازم دے دوروں بھیجے ٹبر واسطے پیسے نکلدے۔ منشی خوش ہو جاندا تے منڈیاں تاڑیاں مارنیاں۔ جھٹ ہی منڈیاں نے گھروگھریں چٹھیاں ونڈ آؤنیاں پر پیسے سکول دے بند ہون توں پچھوں منشی آپ دین جاندا سی۔

عام لوکیں ان پڑھ ہندے سن۔ جے کسے نے چٹھی لکھوانی ہووے تاں سکول ختم ہون تے منشی کولوں جاں کسے دوکاندار توں لکھوالیندا سی۔ ہائی سکول دے منڈے وی لکھ دیندے سی۔ پر جدوں کسے مٹیار نے آپنے گھر والے نوں کوئی دل دی گل لکھنی ہووے تاں اوہ ویہلے ویلے منشی توں لکھواؤندی۔ اوس تے پورا وشواس ہندا سی کہ دھوں نہیں کڈھے گا۔ اس کارج نوں لوک گیتاں وچ دی تھاں مل گئی۔

تینوں دیاں گی پنج پتاسے
وے منشی خط لکھ دے...

(10)

بیماری تے تندرستی

بچے گھروگھریں پیدا ہندے سن۔ پنڈ وچ دو دائیاں سن عمراں بروالی تے دانو کشمیرن۔ ایہہ گیان ساریاں دائیاں آپنیاں نونہاں نوں سکھا دیندیاں سن تے ٹبرو ٹبری چلیا آ ؤندا سی۔ بچہ ہون توں مہینہ پہلوں، دائی گھر پھیرا پاؤن لگ پیندی سی تے ہون والی ماں نال وکھرے کمرے وچ بہہ کے گلاں باتاں کردی تے پیٹ ویکھدی۔ جدوں جمن ویلا نیڑے آوے تاں کول ہی رہندی تے جتھیں بچہ جماندی۔ گھر جاں محلے دیاں عورتاں وی کول ہندیاں۔ جے کدی کوئی خرابی ہو جائے تاں ڈسکے ہسپتال کھڑن جوگا ویلا نہیں سی ہندا۔ کئی واری خون نہیں سی رکدا تے ماں مروی جاندی سی۔ کئی بچے وی نہیں سن بچدے۔ رب دا بھانا! دائی نوں الزام کوئی نہیں سی دیندا۔

کئی ٹمیاراں تکڑیاں تے دل والیاں ہندیاں سن۔ اک واری مایہ دے نال چکوالے کھوہ تے کجھ زنانیاں کپاہ چگن گئیاں۔ گربھ وتی زنانی نے کھیت وچ ہی بچہ جم دتا۔ نال دیاں زنانیاں نے دیکھ بھال کیتی۔ ناڑو بنھ دتا۔ شام نوں بچہ آپے چک کے دوجیاں زنانیاں دے نال پنڈ آ گئی۔ خوش ہوئی مایہ نے اوہدے چگن دے حصے نالوں دونی کپاہ

اوہدے گھر بھیج دتی۔

عورتاں، آدمیاں نالوں لمی عمر تک جیوندیاں سن۔ آدمیاں نالوں گھٹ روگی ہندیاں سن۔ آدمی بخار چڑھن دے نال مر جاندے سن پر بوہتی واری اصلی روگ دا پتہ نہیں سی لگدا۔ فیر وی پنڈ دے لوکاں دی کاٹھی بڑی چنگی سی۔ 80، 90، 100 تک کئی پہنچ جاندے سن۔ جیہڑا 70 سالاں دا ہو جائے اوس نوں بڈھا سمجھدے سن۔ کہندے سن کہ ستر بہتر کتا اے، بھاویں اوس دا چیتا تے سمجھ پوری قائم ہووے۔ پنڈ دی اوسط عمر کوئی 50 سال دی سی جدوں کے عام ہندوستانی دی 42-40 سال ہندی سی۔

بچیاں دیاں عام بیماریاں سن: اکھاں آؤنیاں، پھنسیاں، پھوڑے۔ جنہاں بیماریاں توں ہر اک نوں ڈر لگدا سی اوہناں وچ سن ٹائیفائیڈ، ملیریا، ہیضہ تے یرقان۔ ویسے کھنگ کھانسی تے پیٹ دیاں خرابیاں آوندیاں جاندیاں سن۔ خسرے دی گھٹ ہی پرواہ ہندی سی پر ماتا (چیچک) توں ہر کوئی گھبراندا سی۔ 1920 وچ پنڈ ٹیکے لاؤنے شروع ہوئے، چیچک توں پورا بچا ہو گیا۔ چھوٹے بچیاں دیاں باہاں تے تن تھاواں تے تیز چاقو نال کاٹے مارے جاندے تے اتے دوائی لائی جاندی۔ جناچر اتے کھرینڈ نہ بن جائے، بڑا دھیان رکھنا پیندا سی۔

پنڈ وچ ڈاکٹر کوئی نہیں سی۔ دو واری کمپاؤنڈراں نے دوکان کھولی پر چھیتی ہی بند کر گئے۔ جاں ڈسکے ہسپتال جانا پیندا سی تے جاں ڈاکٹر نوں ڈسکیوں سدنا پیندا سی۔ عام لوکی دیسی دوائی ہی کھاندے سن۔ کئی یونانی تے دیسی دوائیاں بڑیاں کمال دیاں سن۔ پرانے گرنتھاں وچ شاید لکھیاں وی ہوئیاں سن پر عام کسے نوں کجھ پتہ نہیں کہ دوائیاں وچ کیہ اے تے کس طرحاں بندیاں سن۔ دیسی دوائیاں تے ایہناں نوں یقین سی کہ ہاسہ مخول وی بنیا ہویا سی۔ کسے پچھیا کیہ علاج کراں، جواب آیا:

پڑ، بہڑے، آملے تے چوتھی پا گلو
بُنڈ وچ انگل لے کے، دھپے رہو کھلو!

گل ٹھیک وی سی۔ قبض ہووے تاں ہرڑ فٹ ٹھیک کر دیندی سی۔ سکی نوں کٹ کے کھالو جاں مربہ کھا لو۔ اک قسم ایہو جہی دسی جاندی سی کہ اک گھنٹہ ہرڑ نوں مٹھ وچ رکھو تاں شرطیہ ٹٹی آ جاندی سی۔ قبض واسطے اسپگول دا چھلکا عام ورتیا جاندا سی۔ جے کوئی زخم ہو جاوے تاں ہلدی گھیو وچ بھن کے لاندے سن۔ جے کتا وڈھ دیوے تاں ہلدی تے لال مرچ بھن کے روں نال بنھ دندے سن۔

اکھاں دی دیکھ بھال لئی سرمہ ہر گھر وچ ہندا سی۔ بچیاں نوں وی پایا جاندا سی تے مٹیاراں اکھاں سوہنیاں بناؤن واسطے کجل جاں سرمہ پاؤندیاں سن۔ کئی عورتاں آپنا سرمہ آپ بناؤندیاں سن۔ بداماں نوں گھیو وچ ساڑ کے پیسدیاں۔ ٹھنڈا سرمہ بناؤنا ہووے تاں وچ لاچی وی رگڑ دیندیاں۔ اکھاں آ جان تاں قسم قسم دے دارو ورتے جاندے سن۔ میلیاں وچ، بساں، گڈیاں، تے بازاراں وچ قسم قسم دے دارو وکدے سن۔ بناؤن دا طریقہ تے وچ کیہ کجھ پایا اے، بالکل خفیہ ہندا سی۔ کئی عورتاں، مفت دارو دیندیاں سن۔ ویچن والیاں دے طریقے بھانت بھانت دے ہندے سن۔

دارُو ویچن والیاں دا شو

سڑک دے نال اک دارو ویچن والا اُچی اُچی بول رہیا سی۔ لوکی اکٹھے ہو گئے۔ کہانی دسن لگا کہ اکھاں کس طرح آؤندیاں نیں تے اس دا کیہ علاج اے۔

اوہنے شیشے دا اک گلاس ساریاں دے ساہمنے رکھیا تے اوہدے وچ صاف پانی پا دتا۔ للکار کے بولیا کہ تہاڈیاں قیمتی اکھاں ایسے طرحاں

صاف ہندیاں نیں۔ فیر اوہناں وچ گھٹا مٹی پے جاندا اے۔ اوہنے مٹی دی چونڈھی لے کے گلاس وچ پا دتی۔ اکھاں وچ رڑک پیندی اے۔ قدرتی تسیں اوہناں نوں ملدے او۔ صاف سرچو لے کے پانی نوں رلائیا۔ کھرک ہندی اے، تسیں ہور اکھاں ملدے ہو۔ فیر پانی نوں ہلایا۔ پانی گلابی ہو گیا۔ ملن نال اکھاں دا رنگ گلابی ہو جاندا اے تے ہور کھرک ہندی اے۔ پانی نوں ہور ہلایا۔ پانی لال ہو گیا۔ ہر اک دی ٹکٹکی گلاس ول سی۔ جیوں جیوں تسیں ملدے او، اکھاں لال ہو جاندیاں نیں۔ فیر ہلایا تے پانی دا رنگ گوہڑا لال ہو گیا۔ تسیں ہور ملدے او تے اکھاں گوہڑیاں لال ہو جاندیاں نیں۔ تسیں دکھی ہندے او۔ سوچدے او کیہ کریئے۔ غم نہ کھاؤ۔ اس دا علاج میرا دارو اے۔ شیشی چوں رتا کو دارو گلاس وچ پایا۔ پانی دا رنگ بدل کے گلابی ہو گیا۔ دو واری فیر دارو پایا۔ پانی ہلایا۔ ہولی ہولی پانی بالکل صاف ہو گیا۔ تسیں ایہہ دارو اکھاں وچ پاؤ، اکھاں جھمکو۔ تہاڈیاں اکھاں سولاں آنے ٹھیک ہو جان گیاں۔ لوکیں دنگ رہ گئے۔ اک شیشی اک آنے دی اے۔ اج دا ریٹ۔ منٹاں وچ ای شیشیاں تے شیشیاں وک گئیاں۔ لوکیں چلے گئے۔

مٹی تے دارو دی کیہ کیمسٹری سی۔ ایہنوں رب ای جانے۔

کئی عورتاں دا آپنا دارو مشہور سی۔ کوئی پیسہ دھیلا نہیں سی لیندیاں۔ شام دے ویلے ماواں بچے لے کے دارو پوان آوندیاں۔ دارو والی چونکڑی مار کے بہہ جاندی۔ بچے دا سر

اوہدی گود وچ رکھیا جاندا۔ ماں سر نوں پھڑ کے رکھدی۔ کوئی کڑی باہاں نوں پھڑ لیندی۔ دارو والی اوہدے لکڑے کھولدی تے پوٹے نال دارو لا دیندی۔ بچہ چیکاں ماردا۔ دوچار واری دارو پاؤن دے نال اکھاں ٹھیک ہو جاندیاں۔ محلے وچ مایہ دا جنگالی دارو بڑا مشہور سی تے لگدا وی بڑا سی۔

مایہ دا جنگالی دارو

چار چیزاں: چاندی دے روپیاں دا جنگال، نشادر تے ہور چیزاں جنہاں دا نام کسے نوں یاد نہیں ملا کے کھرل وچ پیسیاں جاندیاں۔ دوچار دن ویلیکو یلے پیسن نال بڑا ملیم پاؤڈر بن جاندا۔ اک منجی نوں الٹا کے اوہدے چارے پاویاں دے نال صاف ستھری، چٹی ململ دی چنی بنھ دتی جاندی۔ منجی کوٹھے تے لانبھے جہے کر کے رکھی جاندی تے اوہدے تھلے کولی رکھی جاندی۔ شام نوں چنی وچ پاؤڈر پا دتا جاندا۔ رات نوں تریل پیندی، پاؤڈر گلہ ہو جاندا۔ تیکے کولی وچ ڈگ پیندے۔ دو راتاں وچ سبھ کجھ گھل مل کے کولی وچ جمع ہو جاندا۔ اس نوں دھپے سکا کے فیر کھرل وچ بریک پیسیا جاندا۔ ہفتے وچ جنگالی دارو تیار۔

ہر سال ساون چڑھن توں پہلوں، خون صاف کرن تے بڑا زور ہندا سی۔ خاص طور تے بچیاں دا خون۔ نیم جاں دھریک دیاں کرونبلیاں لے کے اوہناں نوں دوری وچ رگڑیا جاندا۔ کجھ پانی پا کے ہور رگڑن توں پچھوں پنیا جاندا سی۔ اس ہری تے سنگھنی شردائی دی کولی ہر بچے نوں دتی جاندی۔ ڈیک لا کے پی جان۔ بڑی کوڑی ہندی سی۔ مگروں روئی

دی اک گراہی کھا کے منہ دا سواد ٹھیک کر لیا جاندا سی۔ ایہہ چین نال سون بھادروں وچ مکھی مچھر کٹن دے نال خرابیاں توں بچاؤ رہندا سی۔

بہت سارے پھنسیاں پھوڑے پک جاندے، وگ پیندے تے آپنے آپ ٹھیک ہو جاندے۔ کئی واری وڈے گڑاں تے ملھم لانی پیندی۔ منہ بن جاندا، وچوں پاک نکلدی تے ہفتے دے پچھوں آرام آ جاندا۔ کدی کدی لتاں باہاں تے رتگڑ نکل آ ونا۔ اوہدا کوئی منہ نہیں سی ہندا، رنگ لال جاں نیلا جیہا ہندا سی۔ پیڑ بڑی ہندی سی۔ ایہناں دناں وچ جوکاں والے گلیاں دے چکر لاؤندے رہندے سن۔ مٹی دا بھانڈا، جس وچ جوکاں ہندیاں سن، لے کے بہہ جاندے تے دسدے کہ جوکاں گندہ خون چوسدیاں نیں، چنگے خون نوں نہیں چھیڑدیاں۔ بچے دا منہ اک پاسے نوں کر کے رتگڑ دے آلے دوالے جوکاں لا دیندے۔ شروع وچ جوک دا منہ جبناں تے فیر پتہ وی نہ لگنا۔ متھاں وچ جوکاں بھر کے موٹیاں ہو جانا تے گڑ تھلے بہہ جانا۔ درد ختم ہو جانی۔ بغیر کسے اپریشن دے لت باہنہ ٹھیک ہو جانی۔ ہفتے پچھوں نشان وی مٹ جانا۔

اک واری اوتار نوں ہتھاں تے خارش ہو گئی۔ جیوں جیوں دوائی لائے، خارش ودھدی جائے۔ پیراں تیکر پھیل گئی۔ رات نوں نیندر وی نہ آوے۔ کھرکیاں خون وی وگے۔ اخیر اک سنت سادھو ملیا۔ اوہنے علاج دسیا۔ گندھک نوں گھیو وچ ملا کے بوتل وچ پا دیو۔ کارک لا دیو تے دھپے رکھو۔ ہر روز اوس نوں ہلاؤندے رہو۔ رات نوں ایہہ دانے دانے بن جاندے تے دنے فیر پگھل جاندے۔ دو ہفتے بعد گندھک گھیو وچ رچ مچ جاوے گی۔ دو چمچے، چار واری، روز کھاؤ۔ اوتار نے ایس طرحاں ہی کیتا۔ اوس دے روم روم چوں گندھک دی بو آوے۔ پر دو ہفتے بعد اوہدا سارا جسم صاف ہو گیا تے پھیر کدی خارش نیڑے نہ آئی۔ اک واری اوتار دی کوٹھی تے چیچ منجے دے تھلے پئے سن۔ اک کتی آئی جس دا جسم کھرک نال بھریا ہویا سی۔ سارا گھیو کھا گئی۔ عام طور تے کتے کتیاں اس

روگ نال مر جاندے سن پر اوہ کتی وی ٹھیک ہو گئی۔ اوہدی قسمت!

نوجوان ٹہل سنگھ گچ دے کم دا مشہور کاریگر سی۔ اک واری اوہنوں یرقان ہو گیا۔ رنگ پیلا پے گیا۔ پچھ پچھا کے اک حکیم کول گیا۔ اوہنے دس پڑیاں دتیاں۔ ہر سویر نوں چھٹانکی مکھن، تازہ تازہ رڑکیا، تلی تے رکھ کے، اوہدے وچ ٹھونگا مار کے پڑی لد تے سارا اکو واری لنگھا جاؤ۔ مگروں اک وڈا گلاس لسی۔ دس دن وچ ٹہل سنگھ بالکل راضی ہو گیا۔ پنڈ وچ علاج دی مشہوری ہو گئی۔ اگلے سال تیجے نوں یرقان ہو گیا۔ رنگ پیلا، طاقت ٹٹ گئی۔ ٹہل سنگھ نوں آ بینتی کیتی کہ مینوں دوائی لیا دے۔ ٹہل سنگھ ٹال مٹول کردا رہیا کیونکہ حکیم کول جان واسطے اوس دیاں دو دہاڑیاں خراب ہونیاں سن۔ اخیر تیجے دے ترلے سن کے ہاں کر دتی کہ میں راتوں رات سائیکل تے جا کے دوائی لیاواں گا۔ پر راتیں ٹہل سنگھ نے فولادی رنگ دی ستھری سواہ لے کے 10 پڑیاں بنا دتیاں تے اگلے دن تیجے نوں دے آیا۔ پر تیجا غریب سی۔ اوہدے کول مجھ گاں نہیں سی۔ اوہدی ووہٹی نے گوانڈھن سنتو دے جا پیر پھڑے کہ میرے گھر والے نوں بچا! دس دن چھٹانکی مکھن تے لسی منگی۔ سنتو نوں ترس آ گیا۔ مکھن تے اک تھاں، دو گلاس لسی وی پیا دیا کرے۔ دس دناں وچ تیجا ٹھیک ہو گیا۔ ہتھ جوڑ کے ٹہل سنگھ تے سنتو دا دھنواد کیتا۔

پرکاش 14 سال دی سی جدوں 1936 وچ اوہدے دوویں گوڈے جڑ گئے، تر نہ سکے۔ روز بھار گھٹدا جائے۔ کوئی دوائی تیل وی کم نہ کرے۔ اخیر اوہدے پیو نے امرتسر جا کے نرمان سنتاں نوں بینتی کیتی۔ جیہڑا کوئی ڈیرے آوے، سنت پہلوں اوہنوں گالھاں کڈھدے۔ بے یقینے کھسک جاندے سن۔ نیتر ہین سنت جی آئے گئے نوں آواز توں پہچان جاندے سن۔ پچھیا دیوان سنگھ کیہ حال اے۔ دھی دی حالت سن کے سنتاں آکھیا کل آ جائیں۔ اگلے دن سنتاں نے گولیاں دی شیشی دتی تے آکھیا کہ روز اک گولی گھیو دی ادھی کولی دے نال کھانی ہے تے نالے ہر ویلے روٹی دے نال بدام روغن دے

چ
پوتے پو
جانا اے
ے

پوتیاں۔
سن ڈنگر
گزار۔
رکھے۔

ے چمچے کھانے نیں۔ گولیاں سرہوں دے دانیاں دے برابر دیاں تے رنگ دی اوہی۔
ل، پر بڑیاں طاقت والیاں سن، پنج دناں بعد پرکاش دے گوڈے ہلنے شروع ہو گئے،
ے پچھوں اٹھ کے ٹرن لگ پئی تے 15 دناں وچ پہلوں ورگی ہو گئی۔ 85 سال دی عمر
ے گئی اے۔ اج تک پرکاش نوں گوڈیاں دی تکلیف نہیں ہوئی۔

منگل سنگھ اکلا ہی 'ڈاکٹر' سی جیہڑا پنڈ رہندا سی۔ اُچا، لما، خوبصورت، بھکھدا رنگ۔
ری کدائیں سیال وچ ہرے رنگ دا اورکوٹ پاندا۔ جدوں کسے دے کن پک جان تاں
ں ولوٹین وچ لپیٹی ہوئی سرنج لے کے پہنچ جاندا سی۔ پیڑھی تے بیٹھ کے مٹھا سوڈا پانی
ج گھولدا تے سرنج بھر لیندا۔ روگی دا سر آپنے پٹ توں تھلے رکھ کے تے اوہدا منہ دوجے
سے کر۔کے تشتری تھلے رکھدا۔ پھیر زور دی پچکاری ماردا۔ کن وچوں بہت کجھ نکل پیندا۔
ٹر آپنی کامیابی تے خوش ہندا۔ کدی کدی کسے دے کن دا پردہ وی پاڑ دیندا سی۔ منگل
ے فوجی ہسپتال وچوں اردلی ریٹائر ہویا سی۔ سرنج تے ہرا کوٹ ہسپتال دیاں یادگاری
اں سن۔ فیس کوئی نہیں سی لیندا۔ کجھ سال پچھوں منگل سنگھ دے چاچے دا پتر بھرا ڈاکٹر
کر سنگھ پنڈ واپس آ گیا۔ فوجی ہسپتال دی ڈسپنسری وچ کمپونڈر سی۔ آوندی واری آپنے
ں بہت ساریاں زنکلوشن دیاں شیشیاں تے ڈراپر لے آیا۔ پنڈ دے بچیاں دیاں اکھاں
ج بغیر فیس کیوں دوائی پاؤندا۔ پر کسے دے گھر نہیں سی جاندا۔ ڈاکٹر ٹھاکر سنگھ دے پتر
یاں سوہنے جوان سن۔

پنڈ وچ نہ کوئی حکیم سی تے نہ کوئی ہور ڈاکٹر۔ کدی کدائیں آون والا اصلی ڈاکٹر
سکے دا ڈاکٹر نظیر احمد ایم بی بی ایس سی۔ ڈسکے اوہدا کلینک بھریا ہی رہندا سی تے شہر
ج بڑی عزت سی۔ ٹھیکے دار نال دوستی ہون کر کے کئی واری سائیکل تے پنڈ آوندا سی۔
یفائیڈ دے انجیکشن دین دا ماہر سی۔ ٹھیکے دار دے دو پتر اوس نے پنڈ آ کے راضی کیتے
ں۔

(11)

جمنا مرنا

چھوٹیاں ہوندیاں ڈنگر چارے، وڈیاں ہو ہل واہیا
بڈھیاں ہو کے مالا پھیری، تے رب دا الاہا لاہیا
(دھنا بھگت)

چراں توں آ رہیا جیون دا چکر: جمنا، وڈے ہونا، ویاہ، بچے، بچیاں دے ویاہ، پوتے پوتیاں، بڈھاپا، موت۔ عمراں بھر قائم دا قائم سی۔ جیون پندھ کدوں تے کتھے مک جانا اے، دکھ سکھ سبھ کجھ رب دی رضا منی جاندی سی۔

گھر وچ رہ رہیا ٹبر تن پدھراں تے چلدا سی۔ دادے دادیاں، ماں پیو، پوتے پوتیاں۔ ہر اک نوں آپنے آپنے فرضاں تے ذمے واریاں دا پتہ ہندا سی۔ دادے دے کم سن ڈنگر چارے، رسا وٹے، راکھی کرے، نکڑ سکڑ دے کم کرے تے آپنا دن گھروں باہر گزارے۔ دادی گھر وچ کجھ وی کر سکدی سی جدوں تک رسوئی وچ نہ وڑے تے منہ بند رکھے۔ پیو گھر دا موڈھی ہندا سی۔ ماواں ٹبر پالدیاں، قدراں قیمتاں سکھاندیاں تے پریوار

دی عزت نوں سنبھال کے رکھدیاں۔ بچے گھر وچ جمدے تے وڈے ہندے، کڑیاں کڑیاں نال کھیڈ دیاں تے منڈے منڈیاں نال۔ ٹبر وڈے ہندے سن، اکٹھے رہندے سن تے اکو رسوئی وچ روٹی پکدی سی۔ نویں ویاہی دا وچو وچ جی ہنداسی کہ میری رسوئی وکھری ہو جاوے۔ گھر والے نوں چپ چپیتے کہندیاں ای رہندیاں سن۔ شہراں وچ گیت مشہور سی:

جے توں مزہ لینا ای تاں وکھرا کمرہ لے دے۔

ماواں تے دادیاں خیال رکھدیاں سن کہ کڑیاں اوہناں دے سائے تھلے رہن۔ جدوں کڑیاں رل کے کھیڈ دیاں ہون تاں وی ماں دیاں نظراں جاں دادی دے کن اوہناں ول ہندے۔ ماں اوہناں نوں جیون جانچ سکھاندی سی: صفائی، روٹی پکانی، کتنا، ویلنا، سینا پرونا، تے گیت گاؤنے۔ کڑیاں نوں کتنا بڑا چنگا لگدا سی۔ ترنجناں وچ اکٹھیاں بیٹھ کے چرخے کتنے، ہسنا، گاؤنا۔ اکٹھیاں کھدو کھیڈنا، مستی کرنی پر کلیاں کدھرے نہیں سن جا سکدیاں، بھاویں سکول ہووے جاں مذہبی تھاں۔ کھیتاں نوں، بھٹھی تے، پانی لین اکٹھیاں چڑیاں دیاں ڈاراں وانگر جاندیاں۔ ایسے طرحاں پکیاں سہیلیاں بن جاندیاں۔ ہر کوئی نظر رکھدا کہ کڑیاں نوں کوئی چھیڑے نہ، ہتھ نہ لائے۔ کڑیاں نوں سکھایا جاندا سی کہ گھروں باہر نظر نیویں کر کے ترن۔ پنجابیاں دی عادت ہے کہ مٹیاراں ول اکھاں پھاڑ پھاڑ کے ویکھن۔

ماں پیو دی نیتی سی کڑیاں واسطے منڈا لبھنا، داج اکٹھا کرنا، ویاہ کرنا۔ ویاہ کر کے ماں پیو سمجھدے سن کہ اوہناں دا بھار ہولا ہو گیا ہے۔ اوہناں آپنا فرض پورا کر دتا اے۔ پر جدوں آپنے گھر نوں تر جاندیاں سن تاں اوہناں دے نہ ہون دی گھاٹ نوں دل تے لاندے سن۔ دھیاں وی دن رات یاد کردیاں بھاویں کنیاں وی سکھی کیوں نہ ہون۔

کنکاں نسریاں نی مائے، دھیاں کیوں وسریاں نی مائے۔

منڈا جمن دی بڑی خوشی منائی جاندی سی۔ لڈو ونڈے جاندے سن۔ کڑی واری ایہہ
ہ نہیں سی ہندا۔

منڈا جمیا جگا لیا دیوا تے کڑی واری تیل مکیا

منڈیاں نال سماج وچ عزت بندی سی۔ جنیاں باہاں اینی طاقت۔ اکلے پتر دا ڈر
ندا سی کہ کدھرے مر نہ جاوے، کوئی مار نہ دیوے۔ جگے ڈاکو دی روندی ماں دا گیت سی:

جے میں جاندی جگے مر جانا تاں اک دے دو جمدی

منڈے گلیاں محلیاں وچ دوڑدے بھجدے، کھیڈدے، کوٹھے ٹپدے، جدوں جی
رے کسے وی گھر جا وڑنا، کسے کھوہ تے نہا لینا، کسے کھیت وچ چلے جانا، کسے درخت تے
ھ جانا، کسے چھپڑ وچ ٹبیاں مارنا۔ بالکل آزاد سن۔ پر اک سخت مناہی سی۔ کسے کھیت
ں کجھ وی پٹ نہیں سن سکدے تے نہ ہی کوئی چوری کر سکدے سن۔ گھروں وی مار
تے باہروں وی مار۔ ہر کوئی ہر منڈے دے ماں پیو، دادے نوں جاندا سی۔

ہر ماں پیو دی خواہش ہندی سی کہ منڈے کڑی دا ویاہ بڑی شان نال کرے۔ آپنی
ثیت توں ودھ پیسہ لا دیندے سن۔ قرضہ وی چک لیندے سن۔ ماں پیو لبھدے کہ
ویں ٹبر رلدے ملدے، اکو جہے ہون۔ بوہتیاں شادیاں تاں دور نیڑے دے رشتے
راں وچ ہی ہو جاندیاں سن۔ کڑیاں دے ویاہ 13 سال توں 20 سال دی عمر دے وچ
چ ہو جاندے سن۔ منڈیاں دے 18-22 دے درمیان۔ کجھ ویاہ وٹے سٹے تے
دے سن۔ کڑی دیو تے کڑی لے لوو۔ جے منڈا وڈی عمر تک کنوارا رہ جائے، تے
ریب ہووے، تاں اوس نوں ویاہ کران لئی کڑی خریدنی پیندی سی مطلب کڑی والیاں
ں پیسہ دینا پیندا سی۔ جیہڑے آدمی سوکھے تے زور والے ہون، اوہناں دیاں دو
ہٹیاں وی ہندیاں سن۔ روک کوئی نہیں، نہ قانونی تے نہ سماجی۔

سارا جیون گھر دے دائرے وچ ہی گزردا سی۔ گھر جمنا، گھر وچ ہی ویاہ دیاں رسماں

ہونیاں تے گھر ہی مرنا۔ بوہتیاں رسماں سارے دھرماں دیاں اکو جہیاں سن۔ کجھ دا بڑا فرق سی۔ جویں کہ سکھ جنم تے مرن دیاں کجھ رسماں گردوارے مناؤندے سن۔ کجھ دناں دے بچے نوں گردوارے لیجانا، امرت منہ وچ پانا تے پرشاد کرانا۔ مرن تے گردوارے لے کے جانا، کھوہی تے نہواؤنا، تے گردوارے پئے ہوئے پڑے تے مڑھیاں نوں لے کے جانا تے وڈے پتر نے چخا نوں اگ لاؤنی۔ فیر ساریاں گردوارے آ کے عبادت کرنی۔ ہاں چھوٹے بچے دی لاش نوں چک کے سدھا گھروں مڑھیاں نوں لے جاندے سن تے سدھا گھر آ جاندے سن۔ ہندو وی ایسے طرحاں کردے سن۔ مسلمان تے عیسائی، تربٹ کے مردے نوں دبدے سن تے دعا کردے سن۔

(12)

رجھیویں

پنجاب دے پنڈاں دا جیون جس طرحاں گیتاں تے قصیاں وچ بیان کیتا گیا سی، سینکڑے سالاں توں اوسے طرحاں ہی چلیا آ رہیا سی۔ جدوں خوبصورت جوان، بنسری تے گیتاں نال من موہن والا پر ویہلڑ و رانجھا، بھرجائیاں دے طعنیاں توں تنگ آ کے سویرے سویرے گھروں نکل جاندا اے تاں وارث شاہ نے اٹھارھویں صدی وچ جو نقشہ کھچیا سی، ویہویں صدی وچ اویں ہی قائم سی۔

چڑی چوکدی نال اڈ ترے پاندھی
پئیاں دودھاں دے وچ مدھانیاں نی
ہوئی صبح صادق جدوں آن روشن،
تدوں لالیاں آن چچلانیاں نی
لئیاں کڈھ ہرنالیاں ہالیاں نے،
سواں بھوئیں نوں جنہاں نے لانیاں نی۔
گھر بار چکیاں جھوتیاں نی

جناں توں نا گنھ پکانیاں نی۔
کاروبار وچ ہویا جہان سارا،
چرخے کتدیاں اٹھ سوانیاں نی۔
اٹھ غسل دے واسطے جان دوڑے،
سیجاں جنھاں نے رات نوں مانیاں نی۔

روز دے رجھیویاں دا ڈھنگ ایہو جیہا سی کہ آدمی جوش پر فرصت نال کم کردے، عورتاں ہر ویلے کم کردیاں تے بچے جو وڈے کہن اوسے طرحاں کردے۔ ہر کوئی کسے نال کسے دھندے وچ رجھیا ہندا سی۔ ویہلڑو کوئی ورلا ای سی۔

اٹا سٹہ ہے کہ 1940-46 وچ پنڈ دے 38% لوکاں دا پیشہ کاشتکاری سی۔ گنتی وچ جٹ بھاویں بوہتے سن، پر سارے واہی نہیں سن کردے۔ عیسائی، ارائیں تے تیلی، کھیتی باڑی توں علاوہ ہور کجھ نہیں سن کردے۔

کوئی 32% لوکیں دستکاری تے ٹیکنیکل کماں وچ رجھے ہوئے سن۔ ایہناں وچ راج ترکھان مستریاں دی گنتی سبھ توں ودھ سی۔ ایہہ کھوہاں دی چنائی کردے تے کوٹھے بناؤندے۔ ایہناں دے گھراں وچ ورکشاپ ہندی جس وچ ہل پنجالیاں، دستے، منجیاں تے کنگھیاں وغیرہ بناؤندے۔ کئیاں خراس وی لائے ہندے۔ بہت سارے کاریگر شہراں وچ کم کردے پر ٹبر پنڈ رہندے۔ لوہاراں دی ورکشاپ وی گھر وچ ہی ہندی۔ بوہت سارے لوہار وی شہراں وچ کم کردے پر ٹبر پنڈ چھڈ دیندے۔ ادھے کو دستکار (جلاہے وغیرہ) پنڈ ہی رہندے تے پنڈ ہی کم کردے۔

باقی 30% وچوں، ادھے ڈھوا ڈھوائی (8%)، دوکانداری تے کاروبار (7%) کردے۔ رہندی 15% گنتی ضروری سیواواں (نائی، مراسی، ماسٹر، مذہبی اداریاں دی راکھی، سرکاری نوکری، مزدوری، ڈاکٹری وکیلی وچ جڑی ہوئی سی۔ کوئی ہور ایسا پنڈ

کدھرے نہیں سی جس وچ کماں کا جاں دی اینی ونگی ہووے۔

رجھیویاں دا ڈھانچہ: سارے ٹبر دا اکٹھیاں کم کاج وچ پھسے رہن دا ڈھانچہ صدیاں توں چلیا آ رہا سی 1900-1946 وچ ہولی ہولی ایہہ ڈھانچہ بدلنا شروع ہو گیا۔ اس دے کئی کارن سن۔ کجھ بچے سکول جان لگ پئے تے ٹبر دے کماں وچوں کھسک گئے۔ سرکاری نوکریاں وچ وادھا ہو گیا۔ ٹانگے، بساں تے ریل گڈیاں دے آون نال آواجائی سوکھی ہو گئی۔ چھاپے خانے نے اخباراں تے رسالیاں راہیں باہر دی دنیا نیڑے لے آندی۔ فوج وچوں جاں پولیس وچوں جے کوئی ریٹائر ہویا تاں اوہ پرانے دھندے وچ نہ پیا۔ کاروبار ودھ گئے۔ شہراں وچ نوکریاں کرن والیاں نے پنڈ پیسے بھیجنے شروع کر دتے تے ہور بھراواں نوں کھچ لیا۔ ایہناں زوردار نویں وسیلیاں دا پنڈ دے لوکاں نے پورا لابھ چکیا۔ زمانہ بدلنا شروع ہو گیا۔ پر بدلی دی رفتار ست رہ گئی۔ کھیتی باڑی تے تانا بننا دو رجھیویں سن جنہاں وچ ہمیشہ وانگر سارا ٹبر کھبیا ہندا سی۔۔

کھیتی باڑی: کاشتکاری تاں قدرت دے دور دے نال نتھی ہوئی سی۔ بجائی، گوڈی، واڈھی دے دناں وچ کساناں نوں سر کھر کن دی ویہل نہیں سی ہندی۔ گوڈی تے واڈھی ویلے غیر کاشتکار وی ہتھ وٹاندے سن۔ سون دے مہینے تے کنک دی واڈھی توں پہلوں فروری، مارچ وچ، کساناں نوں دل کھول کے مزے لین دا ویلا مل جاندا سی۔

کھوہ کسان دا دُھرا ہندا سی۔ اوس دا جیون ہل پنجالی دے نال جڑیا ہندا سی۔ اوہدی ٹیم ہندے سن: اوہ آپ، جوان پتر، کامے، 4 بلد، اک دو مجھاں، اک دو سانڈھ، تے ہو سکدا ہے اک گھوڑی۔ ٹیم دی پٹھ تے باپو، عورتاں تے بچے ہندے سن۔ کتے، بلیاں وی ڈیرا جمائی بیٹھے ہندے سن۔ باپو ڈنگراں نوں پٹھے پاؤندا تے بچے چراون لے جاندے۔ پر اتھرے بلداں تے سانڈاں نوں چرن واسطے نہیں سی چھڈیا جاندا، تے نہ ہی گھوڑی نوں۔ کیہ پتہ کدھر نس جان۔ گھوڑی نوں تاں ہر ویلے ڈھنگا پائی رکھدے سن، کنک بیجن

لئی، کھیتاں نوں تیار کرن واسطے پہلوں دوچار واری ہل واہیا جاندا سی۔ ایہہ کم سویر دی لو ویلے شروع ہندا تے دو ہل (4 بلد) سورج چڑھن تک اک کلا زمین واہ دیندے۔ ہل دے پچھے پچھے پرندے اڈدے تے گنڈویاں نوں، ٹڈیاں نوں بوچن دی کوشش کردے۔ ایہہ سارا نظارہ بڑا خوبصورت ہندا سی۔ جے کوئی مُیار بنے توں لنگھدی ہووے تاں ہالیاں دے منہ پرت ای جاندے سن۔

تیرے لونگ دا پیا لشکارا تے ہالیاں دے ہل رک گئے

ہل واہن دے پچھوں سہاگا پھیریا جاندا سی تاں جے موٹیاں ڈھیماں ٹٹ جان تے زمین پدھری ہو جائے۔ فیر روڑھی کھلاری جاندی، پانی دتا جاندا، تے اخیر تے ماڑا ماڑا ہل واہ کے، وتر ویکھ کے، مٹھیاں نال بیج سٹیا جاندا سی تے جھٹ ہی ترنگلیاں نال سیاڑ پدھرے کر دتے جاندے سی تاں جے پکھو بیج نہ چگ لین۔ فیر کیاریاں بنائیاں جاندیاں تاں جے پانی سارے کھیت نوں اکو جیہا دتا جا سکے۔

پانی دین دا کم بلداں واسطے اوکھا ہندا سی کیونکہ کئی گھنٹے کھوہ تے بھویں لگے رہندے سن پر کساناں واسطے سوکھا۔ اک دھیان رکھنا پیندا سی کہ آڈ صاف رہے، کیاریاں دیاں بنیاں، کدھرے ٹٹ نہ جان۔ چلدے کھوہ تے نہاون والے، پانی بھرن تے کپڑے دھون والیاں آ جمدیاں۔ بچے گادھی تے جھوٹے لیندے۔ رونق لگی رہندی۔ ہر کوئی خوش نظر آوندا۔

جدوں فصل اگنی شروع ہوندی تاں نال ہی گھاہ پتے وی نکل آوندے۔ گوڈی دی لوڑ پیندی۔ رنبیاں لے کے بندے تے زنانیاں گوڈی کردیاں، پچھوں پانی دتا جاندا۔ ہور گھاہ پتے اگ آونے، پھیر گوڈی کرنی پیندی۔ ایہہ سلسلہ چلدا رہنا۔ جدوں فصل اُچی ہو جاوے تاں گھاہ پتہ آپے ہی نہیں سی اگدا۔ ہن کسان فصل نوں ودھدا ویکھے تے وہلا موجاں کرے۔ ادھر اودھر پینگے وی لوے۔

مہینہ بھر چیتر وچ کنک دا رنگ بدلدا جاندا، ہرے ہرے بوٹیاں چوں سٹے نکلنے شروع ہندے۔ کھاؤ پیو توں پچھوں شیخ ڈھول لے کے پنڈ دے دلان وچ آ جاندا۔ ڈھول سندیاں ہی جوان تے منڈے گھروں دوڑدے تے رات دیر تک بھنگڑا پاؤندے رہندے۔ کنک دا رنگ ہولی ہولی سونے ورگا ہندا جاندا تے بھنگڑا پیندا رہندا۔ شیخ نوں کوئی پیسہ دھیلا نہیں سی دیندا۔ ایہہ اوہدی آپنی خوشی سی۔ کنکاں پک جانیاں، وساکھی آ جانی، واڈھیاں شروع ہو جانیاں تے تقریباً سارا پنڈ واڈھیاں وچ رُجھ جاندا۔

واڈھیاں دا نظارہ کمال دا ہندا سی۔ دس دن واسطے ہر سویر نوں، داتریاں ہتھ وچ، جوان کیہ بڈھا کیہ، فوج دے سپاہیاں وانگ پنڈوں نکلدے تے ہر پاسے چھا جاندے۔ گھر گھر وچ تندور تپ جاندے۔ زنانیاں تھبے دے تھبے روٹیاں پکاندیاں، چوپڑدیاں تے چنگیر وچ اکٹھیاں کری جاندیاں۔ فیر اُچار، گنڈھے، گڑ، دال تے لسّی دا گھڑا لے کے کھیتاں نوں تر پیندیاں۔ بھتا ویکھدیاں ای واڈھیاں نے داتریاں سٹ دینیاں۔ روٹی ٹکر کھان توں پچھوں فیر واڈھی شروع ہو جانی۔ شام نوں وڈھی ہوئی کنک دیاں بھریاں بنھ کے اکٹھیاں کر دینیاں۔ واڈھی کرن والیاں نوں دہاڑی دی اک اک بھری ملدی۔ گھرو گھریں لے جاندے۔

جدوں کسے کسان دی چوکھی کنک کھلوتی ہونی، تے اوہنوں کالھ ہونی تاں اوس مانگی پا دینی۔ سویرے سویرے اوہدے گھر دے کول ڈھول وجنا۔ جداں جی کرے واڈھی دے بریگیڈ وچ شامل ہو جائے۔ کھیت نوں اکٹھیاں تر پینا، سارا دن ڈھول وجدا رہنا تے جوان گرماں گرمی وچ واڈھی کری جاندے۔ شام نوں بھری دے تھاں ویاہ ورگی روٹی ملدی سی۔ ڈھول دے مگر مگر ساریاں نے جنج وانگر کسان دے گھر پہنچ جانا۔ اگے حلوائی مال متا تیار کر کے اڈیکدا ہندا سی۔

پہلوں چول، شکر تے گھیو دتا جاندا۔ فیر چھولے تے پوڑیاں۔ اوس توں پچھوں کڑاہ

تے اخیر تے گرما گرم جلیبیاں۔ جنا وی کوئی ڈھڈ وچ توڑ سکے توڑ لئے۔ چوری چوری کے نوں دارو دا گھٹ وی مل جاندا۔

ہن گاہن دا ویلا آ گیا۔ ٹاہنیاں اکٹھیاں کر کے کوئی 2 مربعہ گز تے اک فٹ موٹا فیلا بنایا جاندا تے کھچن واسطے رسا بنیا جاندا۔ کھلاڑے دے نیڑے رڑی تے صاف تھاں تے گولدارے وچ کجھ بھریاں وچھائیاں جاندیاں۔ پھیلا اتے رکھ کے، اوہدے اگے سانڈھ نوں جوت دتا جاندا تے اوہ بھوی لگ جاندا۔ جیوں جیوں نڑ پھسدے اوہناں نوں ترنگلی نال الٹا دتا جاندا۔ سٹیاں چوں کنک نکل کے تھلے بہہ جاندی تے توڑی اپر رہ جانی۔ اُپروں توڑی ہٹا کے کنک تے سٹیاں دے بریک چورے نوں اک پاسے کر دتا جاندا۔ ہور بھریاں اسے طرح گاہیاں جاندیاں۔ ایہہ کم سارا دن ہر روز چلدا رہندا، جنا چر سارا کھلاڑا نہ گاہ کتے۔

ہن بریک توُڑی تے دانیاں نوں وکھرا کرن دا ویلا آ جاندا۔ چھجاں والیاں پہنچ جاندیاں۔ گاہے ہوئے دانیاں نوں چھج وچ پا کے، چھج نوں دوہاں باہاں دے نال سرتوں اُچا چکدیاں، طریقے نال چھج ہلاندیاں تے کیردیاں۔ چُورا پاسے نوں اڈ جاندا تے دانے پیراں کول ڈگ پیندے۔ چھٹن دا کم چلدا رہندا۔ جدوں تک سارے دانے صاف نہ ہو جان۔ اکٹھی کیتی کنک دا بوہل ویکھ کے ہر اک دا جی خوش ہندا۔

ہن بوہل نوں ونڈن دا ویلا آ گیا۔ کجھ لوک آلے دوالے منجیاں تے بہہ جاندے تے کجھ پیریں بھار بہہ جاندے جاں کھلوتے رہندے۔ دھڑوئی دڑو پا لے کے پہنچ جاندا سی تے گھمیار آپنے کھوتے تے چھٹا لے آوندے۔ جے زمین ٹھیکے تے لئی ہووے، تاں کنک دا ادھ مالک نوں چلا جاندا سی۔ چھوٹیاں گلوٹیاں وچ ایہو جہے کسان صرف پنج گھر سن۔ باقی سارے آپ مالک سن۔ جے کسان نے بیج جاں ہور لوڑاں لئی قرضہ لیا ہندا سی تاں پہلوں اوہ دتا جاندا سی۔ اوس توں بعد کسان کامیاں نوں سیپیاں نوں آپنی مرضی نال

حصہ دیندا سی۔ لوہار تے نائی نوں کجھ دانے دینے ہندے سن۔ باقی دا بچیا ہویا بوہل کسان دا آپنا ہندا سی۔ چھوٹے حصے دار بوریاں وچ جاں پنڈاں بنھ کے کنک گھر لے جاندے سن۔ پر وڈے حصے دار کھوتیاں تے لدوا کے کھڑدے سن۔ جے فصل چنگی ہووے تاں ہر کوئی خوش ہو جاندا سی۔

تانا بننا: اک ہور رجھیواں جیہدے وچ سارا ٹبر لگدا سی، اوہ سی کھدر، چادراں تے کھیس بننا۔ گھر دا ہر جی اس وچ ہتھ وٹاؤندا سی۔ اس ٹیکنیکل کم دے کئی پکھ سن۔ ہر گھر والے آپنے آپنے کتے دیاں چھلیاں اکٹھیاں کرکے بروالی دے گھر چھڈ جاندے۔ چرخے دے نال بروالی اوہناں توں نڑی دے دوآلے وڈیاں چھلیاں بناندی۔ اوہدیاں کڑیاں ہتھ وٹاؤندیاں۔ ایہناں نوں فیر تانے تے پیٹے واسطے دو حصیاں وچ ونڈیا جاندا۔ اگلا کم، تانا تننا پیچیدہ کم ہندا سی۔ اس دے وچ سارا ٹبر لگدا سی۔ بروالا کھلی تھاں تے حساب نال دو قطاراں وچ کانے ٹھوکدا۔ بچے بیٹھ کے چھلی دیاں نڑیاں نوں اک سوٹی دے سرے تے اس طرحاں ٹکاؤندے کہ نڑی پھرکی وانگر گھم سکے۔ ایہناں نوں لے کے بروالی تانا تندی۔ کدھرے نہ کدھرے دھاگہ ٹٹ جانا تے دو انگلیاں دے نال نکی جہی گنڈھ مار کے جوڑنا پیندا۔ اوس توں بعد بروالا تے بروالی تانے نوں لکڑ دیاں گھوڑیاں تے کھچ کے چاہڑدے۔ پھیر برش دے نال تانے نوں آٹے دی ماوا لاؤندے۔ جدوں سک جاوے تاں اوس نوں کھڈی تے چڑھایا جاندا۔ بروالی چرخے نال پیٹے نوں پھرکیاں تے چاڑھدی۔ بروالا کھڈی تے آرام نال کپڑا بندا۔ جے رنگدار پڑیاں پانیاں ہون تاں کجھ پیٹے نوں پہلوں رنگیا جاندا سی۔ بروالی تے بروالے نوں جلاہی تے جلاہیا وی آکھیا جاندا سی۔ جدوں ویہل ملے تاں بروالی کئی گھراں دے نکے موٹے کم وی کردی سی تے بروالا ٹبر دے سنیہے پتر لے کے دور دریڈے وی جاندا آؤندا سی۔

(13)

زنانہ پن

کڑی نوں زنانی دا رتبہ کدوں نصیب ہندا سی؟ اس سوال دا سدھا جواب کوئی نہیں۔ چار پنج سال دی عمر تک، دھی ماں دا پلہ پھڑی رکھدی، لیلے وانگ پچھے پچھے۔ فیر ماں دی چیلی بن جاندی۔ تے فیر ساتھن۔ مٹیار ہندی تاں ویاہ ہو جاندا۔ سوہرے گھر ووہٹی اکھوائے پر پیکے گھر پہلوں وانگر دھی۔ پہلاں بچہ ہون توں پچھوں، گھر دیاں ذمے واریاں چکنیاں شروع کردی تے ہولی ہولی زنانی دے مرتبے تے پہنچ جاندی۔ ایہہ پڑاں کسے دا 15 سال دی عمر وچ آ جاندا تے کسے دا 25 لنگھ کے وی نہ آؤندا۔ ہر ٹبر دی حالت تے طور طریقے وکھرے ہندے سن۔

ووہٹی دا دور بڑا اوکھا ویلا ہندا سی۔ گھر دی پردھان تاں سس ہندی سی۔ اوہدا حکم چلدا سی۔ الھڑ عمر وچ اوہدے نال نبھان دا طریقہ لبھنا، رب نوں لبھن نالوں وی اوکھا ہندا سی۔ عام شکایت ہندی سی کہ گھر والا ماں دا لائی لگ اے۔

نی مینوں کدی کدی کردا اے پیار

کدی کدی ماردا اے چھمکاں دی مار

جے سس نہ ہووے پر گھر دی دفیدار جٹھانی ہووے، تے اوہ وی چندری زنانی، تاں ہور وی اوکھا۔ جے گھر وچ چھوٹی ننان ہووے تاں ننان بھرجائی دا جٹ بن جاندا سی۔ سہیلیاں وانگر اک دوجی دا ساتھ دیندیاں۔ جے دیور ہووے تاں دکھ سکھ ویلے ضرور کم آوندا سی۔ اوہدے نال پیار پے جاندا سی تے کئی واری ڈونگھا۔ بولیاں مشہور سن۔

چاندی، چاندی، چاندی
دیورا میرا ڈھڈ مل دے
میری جان نکلدی جاندی

تے فیر جدوں دیور دا ویاہ رچے تاں بھابی نچدی تے گاوندی۔

نی میتوں دیور دے ویاہ وچ نچ لین دے
جہنوں جھوٹھ جھوٹھ کہندے نے، سچ لین دے

کئی نونہاں ڈاڈھیاں وی ہندیاں سن۔ سساں نوں تنگ دیندیاں سن۔

ہن راج نونہاں دا آیا اے
جنہاں سساں نوں سکنے پایا اے

کجھ وی ہووے، سوہرے گھر ووہٹی دا دم گھٹیا رہندا سی۔ ماں پیو دے گھر دی کھل نوں یاد کر کے روندی سی۔ سوہرا گھر پردیس سی۔

بابل تیرے محلاں وچوں
تیری لاڈو پردیسن ہوئی

جدوں پیکے جاوے تاں ماواں دھیاں رج کے دل دی ہواڑ کڈھدیاں۔ گلے ملدیاں تاں پیار اینا ڈلھ ڈلھ پیندا کہ دھرتی کمب اٹھدی۔

کلیاں، کلیاں کلیاں۔ ماواں دھیاں ملن لگیاں

چارے کندھاں نے چوبارے دیاں ہلیاں

پر چھیتی جاں کچھیتی ووہٹی آپنے گھر دی آپ مالک بن جاندی۔ ہر زنانی نوں رسوئی دا کم، تندور تے روٹیاں لاونا۔ دودھ چونا، کاہڑنا، جمانا تے رڑکنا، کپاہ ویلنی، چکی پیہنی، چرکھا کتنا، رجائیاں تلائیاں بھرنیاں، سینہ پرونا سبھ کجھ آوندا سی۔ کسے نوں ودھ تے کسے نوں گھٹ۔ جیوں جیوں پنڈ وچ سہیلیاں بندیاں جاندیاں تے ٹبر ودھدا جاندا، جیون دا نواں دور پورے زور نال شروع ہو جاندا۔

ددھ گھیو

ددھ نوں پاک سمجھیا جاندا سی۔ جدوں مجھ سون تے آوندی تاں ٹبر دی ٹکٹکی اوہدے ول لگی ہندی سی۔ کئی واری تاں کٹا کٹی آپے ہی نکل کے زمین تے ڈگ پیندا سی تے کئی واری اوس نوں پھڑ کے پریم نال باہر کھچنا پیندا سی۔ کٹی تاں دو گھنٹیاں بعد اٹھ کھلوندی سی پر کٹے نوں دونا وقت لگدا سی۔ اٹھدیاں سار ہی کٹا کٹی مجھ ول دوڑدے تے تھن چنگھن لگ پیندے۔ مجھ دا دودھ اتر آوندا۔ چارے تھن بھر جاندے۔ کٹے کٹی نوں رسی دے نال کلی تے بنھ، دتا جاندا تے دودھ چویا جاندا۔ جدوں واری واری دووےں مٹھیاں تھناں نوں گھٹدیاں تاں دودھ دی دھار برتن وچ تیز رفتار نال ڈگدی۔ دودھ چون توں بعد کٹے کٹی نوں چھڈیا جاندا تاں جے رہ گیا دودھ اوہ چنگھ لوے۔ منڈیاں نوں دھاراں لین دا بڑا شوق ہندا سی۔ جے دھار سدھی سنگھ تے جا کے وجے تاں کتکتی وی ہندی سی۔ دھاراں دا سواد اعلیٰ ہندا سی۔ نویں نویں سوئی مجھ دے دودھ دی باؤلی بندی سی تے فیر دو چار دناں بعد عام دودھ شروع ہندا سی۔ جے

کدی کٹا کٹی مر جائے تاں مجھ نوں پریم نال پسمانا پیندا سی تاں جے دودھ اُتر آوے۔ مجھ نوں دو واری چویا جاندا سی، سویرے دن چڑھے تے فیر شام نوں ترکالاں ویلے۔ سویر دے دودھ نوں کاڑھنی وچ پا کے بھڑولی وچ رکھ کے، گوہیاں نوں اگ لا دتی جاندی سی۔ اوہ سارا دن دھکھدے رہندے، ہولی ہولی دودھ کڑھدا رہندا تے اتے ملائی آ جاندی۔ شام دا دودھ گرم کرکے (گرمیاں وچ کچا وی) پیتا جاندا سی۔ روٹی ٹکر توں پچھوں رات نوں کاڑھنی دے دودھ، تے شام دا گرم کیتا بچیا ہویا دودھ چاٹی وچ پایا جاندا سی۔ تکھے تکھے ددھ نوں سویر دے بچے دہیں نال جاگ لا دتی جاندی۔ سویر تک دہیں جم جاندا۔ منہ ہنیرے زنانیاں رڑکنا شروع کردیاں۔ جدوں مکھن اپر تر آوے تاں اوہنوں کڈھ کے باقی دے رڑکے وچ پانی پایا جاندا۔ ایہہ لسی سارا دن ورتی جاندی تے ورتائی وی جاندی۔ چٹا، تازہ، مٹھا مکھن ہر کوئی بچہ بڈھا سواد نال کھاندا۔ جو بچ جاوے اوہنوں زنانیاں ہفتہ بھر اکٹھا کردیاں۔ فیر اوس مکھن نوں گرم کرکے اتوں جھگ لاہندیاں۔ نتار کے ہور بھانڈے وچ پا لیندیاں۔ بس خالص گھیو تیار۔

زنانیاں خاندان دی عزت ہندیاں سن۔ گھر والے دیاں ساتھناں وی تے اکھاں تے کن وی۔ عام طور تے جو وی گھر والا کرے اوس نوں مندیاں سن۔ گھر والے نوں کلیاں، اوہلے ہو کے سمجھاندیاں وی سن۔ جے گھر والا کدی غلط ملط کم کرے جاں کرا ہے ترے تے زنانی اکھاں اٹھائے، تاں کئی گھر والے اوہناں نوں کٹدے وی سن۔ ایہہ بھے

اوہناں نوں کھاندا رہندا سی۔

کئی گھراں وچ درانیاں جٹھانیاں دی لڑائی ہندی ہی رہندی سی۔ گالھی گلوچ بہت ہندا سی پر ہتھوں باہیں عام نہیں سن ہندیاں۔ کجھ کارن گجھے ہندے پر اک دوجی دا ساڑا عام کارن ہندا سی۔ بھاویں وکھ ہو جان، سانجھا رسوئی جاں تندور نہ ورتن پر ویہڑا تاں سانجھا ہندا سی۔ آدمی کدی وی ایہناں دے وچ دخل نہیں سن دیندے۔ آپے ہی ٹھنڈیاں ہو جاندیاں سن۔ کئی زنانیاں دا اُچی اُچی گالی گلوچ سنن والا ہندا سی۔ لالا کے گلاں اس طرحاں کردیاں جویں ناول وچ کہانی ہندی اے۔

سویرے منہ ہنیرے اٹھ کے راتیں ٹبر دے سوں جان توں گھنٹہ، دو گھنٹے بعد وی کم کردیاں رہندیاں۔ تھک جان تاں وی کم ادھ وچ نہیں سن چھڈ دیاں۔ اندازاً پنڈ وچ 300 زنانیاں سویرے دودھ رڑکدیاں ہندیاں، 50 چکی جھوندیاں تے باقی دیاں کتن تے ہور پھٹکل کماں وچ لگیاں ہندیاں۔ بہت سارا کم بچیاں دے اٹھن توں پہلوں کردیاں۔ ہر اک دا روز دا رجھیواں کجھ سانجھا تے کجھ وکھرا ہندا سی۔ ونگی ولوں 6 زنانیاں دے روز دے کم کاج دیاں کجھ جھلکیاں درج نے۔ ایہہ کوئی انوکھیاں نہیں سن پر ایہہ سیمپل ہر زنانی دے رجھیویں تے روشنی پاندا اے۔

جیواں: اس ارین دے ہسوں ہسوں کردے چہرے تے سچے طور طریقیاں تے پنڈ دیاں ساریاں زنانیاں فدا سن۔ گول منہ، بھریاں ہوئیاں گلابی گلھاں، گورا رنگ، بھوریاں اکھاں، دھیرج والا سبھاء تے ہر ویلے خوش۔ کسان، تے ہور عام مسلماناں وانگر، جیواں ہمیشہ تن سادے کپڑے پاندی سی : کڑتا، لکدی تے دپٹہ۔ سادگی جیواں دا سبھاؤ سی۔

سرگھی ویلے اٹھدی، دودھ رڑکدی، بوہکر بہاری کردی تے چکی پینہدی۔ اپنے چرہ نوں گھر والا دودھ دا دوہنا لے کے کھوہ توں آوندا تے جھٹ ہی مڑ جاندا۔ جیواں آٹا

گنھدی، دودھ نوں کاڑھنی وچ پا کے بھڑولی وچ رکھدی۔ چنگیر بھر کے روٹیاں پکاندی تے کھوہ تے جان دی تیاری کردی۔ دپٹے دا اِنّوں بنا کے سر تے رکھدی، لسی دا ڈوہنا، وچ مکھن تردا، سر تے ٹکاندی۔ اپر روٹیاں تے اُچار رکھ کے ننگے پیریں تر پیندی۔ گھر والا، پتر تے کامے اڈیکدے ہندے سن۔ چھا ویلا کھا کے کجھ سبزیاں نال لے کے جھٹ ہی مڑ آؤندی۔ آ کے سبزی چاڑھدی، آٹے دی تون گنھ کے تندور وچ روٹیاں لاندی۔ بھتے ویلا لے کے کھوہ نوں واپس جاندی۔ آدمی بہہ کے روٹی کھاندے، لسی دے چھنے بھر بھر پیندے۔ جیواں جا کے سبزیاں ویکھدی۔

ایتوار سویرے، چھا ویلا دین توں ترنت ہی پچھوں سبزیاں، ساگ پتر دا ٹوکرا بھر کے سر تے چکدی تے گردوارے دی نکر تے آ کے بیٹھ جاندی۔ جیواں دی جٹھانی حاکم دئی وی آپنا ٹوکرا لے کے پہنچ جاندی۔ جیواں دیاں سبزیاں فٹافٹ وک جاندیاں۔ ہر اک نوں دھنیا تے ہریاں مرچاں جھونگے دے طور تے دیندی تے حال چال وی پچھدی۔ پیسے لنگی دے کونے وچ بنھ کے گھر نوں تر پیندی۔ جیواں وچ اک صفت سی، دریا دلی۔ جے ویکھدی کہ بازار وچ کوئی بچہ اوس دیاں تراں ول ویکھ رہیا ہے تاں فٹ ہی اک کڈھ کے اوہنوں دے دیندی۔ جدوں جیواں کول ساگ جاں سبزی فالتو ہووے، تاں آپنی گلی دیاں گھمیاریاں تے فاطمہ جلاہی نوں ونڈ آؤندی۔

دوپہر توں بعد محلے دیاں زنانیاں ٹھیکے دار دے تھڑے تے آ کے کجھ سماں بیٹھدیاں۔ صاف ستھرا سیمینٹ دا تھڑا اکٹھے بیٹھن واسطے چنگی تھاں سی، سیال وچ دُھپ تے گرمیاں وچ ٹھنڈا۔ جیواں وی آ کے بہہ جاندی۔ ساریاں گپ شپ ماردیاں، دکھ سکھ پھولدیاں۔ اوہناں نوں اک افسوس سی کہ ساہمنے مکان وچ رہندا شکردین کدی وی آپنی ووہٹی فاطمہ نوں اوہناں وچ نہیں سی بیٹھن دیندا۔ سوہنی بڑی سی۔ کہندیاں ہندیاں سن کہ شکرا ڈردا اے کہ اوہناں دا کوئی دیور جاں بھرا، اوہنوں کڈھ کے نہ لے جائے۔ سوہنا ہونا

دی اک جرم سی:

گورا رنگ نہ کسے نوں رب دیوے

سارا پنڈ دیر پے گیا۔

ساون دے مہینے آدمیاں نوں کھیتی توں ویہل ہندا سی پر جیواں دا کم ودھ جاندا سی کیونکہ ہر اک دا جی پوڑے کھان تے کرآوندا سی۔ جیواں دی دھی ہے نہیں سی جیہڑی ہتھ وٹائے۔ رمضان دے دناں وچ جیواں نو کجھ ویہل ملدا سی کیونکہ کھوہ تے بھتا لے کے نہیں سی جانا پیندا۔ عید والے دن جیواں پکوان، کھیر، کڑاہ تے ہور جو جی آئے بناندی۔ سارا دن لوکیں آوندے جاندے رہندے، دعوت چلدی رہندی۔ جیواں دے چہرے توں اینی خوشی ٹپکے کہ دن بھر کم کرن دی تھکاوٹ محسوس ہی نہ ہووے۔

جیواں دے دو جوان پتر سن۔ عمر وچ صرف 18 مہینیاں دا فرق سی۔ منڈے بڑے سوہنے سن۔ اوہناں دا ویاہ آپنی قسم دا سی۔ دوہاں دا ویاہ اکو ٹبر وچ چاچے تائے دیاں بھیناں نال ہویا۔ بینڈ واجے دے نال اکو جنج گئی، اکو گھر ڈھکی۔ دوویں بھرا اکٹھیاں دو ڈولیاں لے کے آئے۔ جیواں نے دوہاں دا اکٹھا سواگت کیتا۔ تیل چویا۔ پانی واریا۔ سارے شریکاں تے محلے دیاں زنانیاں نے گلی وچ تے کوٹھیاں تے کھلو کے نظارہ ویکھیا۔ ووہٹیاں بڑیاں ہی سوہنیاں سن۔ لمیاں اُچیاں لگراں، تکھے نقش، گورے رنگ، چمکدیاں اکھیاں۔ کجھ زنانیاں نے سوچیا کہ کدھرے بھیڑی نظر نہ لگ جائے۔ ہونی ویکھو۔ ایہو ہی ہویا۔ چھوٹی نونہہ نواب بی بی نوں چڑیل چنبڑ گئی۔ سوت نہ آوے۔ جدوں چڑیل نوں غصہ آوے تاں نواب بی بی چیکاں مارے، بھانڈے توڑے۔ جدوں چڑیل شانت ہووے تاں بی بی ہسے، گھر والے دے کول بیٹھے، سوہرے دے پیریں ہتھ لائے، جیواں نوں گل نال لاوے۔ پر اندروں سیونک کھائی جائے۔ چڑیل نے نواب بی بی دی جان لے کے ہی چھڈی۔ جیواں رو رو کے بے حال ہوگئی۔ ہر زنانی جیواں دا دکھ ونڈے۔ زندگی دا دور تاں

چلدا ہی رہندا اے۔ ہولی ہولی پتر دا ہور ویاہ کرن دی سوچن لگ پئی۔ پر پیاری نونہہ نوں نہ بھلی۔ چودھویں دے چن نوں کون بھل سکدا سی۔

مایہ: پنڈ توں شہر نوں گئیاں کڑیاں چست ہو جاندیاں سن تے کپڑے دی شاندار پاؤن لگ پیندیاں سن۔ پنڈاں دیاں کڑیاں دی سدھر ہندی سی کہ شہر ویاہ ہووے تے سانجھے پریوار توں وکھرا رہ سکن۔ مایہ ہی اکو اک مثال سی جس نے شہروں آ کے پنڈ وچ پیر پکے کیتے ہون۔ اس دا سہرا سی پینڈو زنانیاں دی تہذیب!

سیالکوٹ ضلعے وچ سندھانوالا اک تکڑا پنڈ سی۔ جدوں 90-1880 وچ لہور دربار نوں بحال کرن تے مہاراجہ دلیپ سنگھ نوں انگلینڈ توں واپس لیا کے گدی تے بٹھاؤن دی مہم چلی تاں سندھاوالیئے اوس دے لیڈر سی۔ نوجوان جیون سنگھ نے اوس وچ حصہ لیا۔ بغاوت توں ڈردے انگریزاں نے ٹھاکر سنگھ سندھاوالیئے دی جاگیر ضبط کرلئی تے پنڈ دے بہت سارے لوکاں نوں زمیناں توں بے دخل کر کے پنڈوں کڈھ دتا۔ جیون سنگھ اوہناں وچوں سی۔ راولپنڈی جا کے مستری دا کم شروع کر دتا۔ اوتھے ہی بچے جمے پلے جنہاں وچوں اک مایہ سی۔ اکثر جیون سنگھ پنڈاں دیاں کہانیاں سنایا کردا سی۔ مایہ نوں پنڈ ویکھن دا چاؤ سی۔ 13 سال دی ہوئی تاں 1913 وچ پیو نے چھوٹیاں گلوٹیاں دے اک منڈے دیوان نال ویاہ دتی۔ کڑیاں نوں سکھایا جاندا سی کہ ویاہ توں پچھوں تسیں سوہرے گھر ہی وسنا اے، بھاویں بھکھیاں رہو، ڈبو، مرو۔

مایہ جدوں پنڈ آ وسی تاں اوس ویکھیا کہ پینڈو زنانیاں بڑیاں دل کش ہندیاں نے، سدھی سدھی گل کر دیاں نیں، بغیر کسے ول ولیویں دے۔ آپنا وقت تے جو کجھ کول ہووے ہس کے سہیلیاں تے گوانڈھناں نال سانجھا کر دیاں نیں۔ لفظاں دی بجائے جو کجھ کہنا ہووے باہاں وچ باہاں پا کے (body language) جاں اکھاں نال بیان کر دیندیاں ۔ مایہ اوہناں دی بن کے رہ گئی تے اوہو جہی بن گئی۔

حالات نے مایہ نوں ہور پیڈا کر دتا۔ سوہرے گھر وچ پنج موتاں ہوچکیاں سن، اک توں بعد دوجی۔ پہلوں سس، پھیر دو جٹھانیاں تے پھیر دوویں جیٹھ نوجوان چلے گئے۔ اکواک ننان دا ویاہ وی ہو چکا سی۔ سوہرے دی 7 کلے زمین سی۔ بھراواں دے نال سانجھا کھوہ سی۔ کھیتی وی کردا تے نالے پتراں پوتریاں نوں پالن واسطے ترکھانہ کم وی ویلے کویلے کر لیندا۔ گھر وچ عورتاں نہیں سن۔ رہندے دو پتراں دا ویاہ کر دتا۔ پر سال بعد ہی مایہ دا گھر والا بھرتی ہو کے جنگ وچ چلا گیا۔ مایہ نوں نویں قسم دے کم فٹافٹ سکھنے پئے۔ دھار کڈھنی، دودھ دہیں جمانا، رڑکنا، تندور تے روٹیاں لانیاں، کپاہ چگنی، ویلنی تے چرکھا کتنا۔ جٹھانی نہال کور تے محلے دیاں زنانیاں نے پوری مدد کیتی۔ مایہ نوں ایہہ سارا کجھ چنگا لگیا۔ جوانی دے زمانے وچ ایہہ سارے کم سانبھ لئے۔

ہور زنانیاں وانگ سویرے سویرے اٹھ کے، باہر جانا، نہا کے، دودھ رڑکنا، بہاری بوہکر پھیرنا۔ پر ہور زنانیاں نالوں سوکھی سی۔ گھر وچ کھوہی سی۔ کدھرے پانی بھرن، نہاؤن جاں کپڑے دھون نہیں سی جانا پیندا۔ گھر وچ مجھ سی۔ پٹھے کھوہ توں آ جاندے سن۔ دانے، کپاہ، ساگ پتر کھوہ توں آ جاندا سی۔ پیسے دی لوڑ نہیں سی ہندی۔ جنگ ختم ہون تے گھر والے نے نویں کاروبار شروع کر دتے۔ بھٹھا لا لیا۔ فٹافٹ کئی بچے ہو گئے۔ وڈا سارا گھر بنا دتا۔ عزت مان وی ودھ گیا پر گھر دے کم وی ودھ گئے۔

بچے سکولے جان لئی تیار ہندے۔ اینے چر وچ مایہ نے مجھ نوں پٹھے پاؤنے تے دھار چونی۔ فیر بچیاں نوں پراؤنٹھے، مکھن تے لسی دینی۔ جیہڑے ڈسکے پڑھن جاندے، اوہناں نوں دوپہر دی روٹی پونے وچ بنھ کے دینی۔ پھیر سوہرے (باپو) نوں چوری کٹ کے نال لسی دا گلاس دینا۔ ہن گھر والے نوں اوس دی مرضی دے پراؤنٹھے، مکھن تے لسی دینی۔ اوس نے کھوہ، بھٹھے جاں شہر نوں جانا۔ فیر دولتے گوہا تے کوڑا چکن آ جانا۔ اوس نوں رات دیاں روٹیاں تے لسی دینی۔ ہور لسی منگن والیاں نے واری واری آ جانا۔ پھیر

گنڈا مل نے کھوہ توں پٹھیاں دی پنڈ لے کے آ جانا۔ توڑی والے کمرے چوں آپنے بھانڈے کڈھ کے بوری تے بہہ جانا۔ کھان نوں تکڑا سی۔ اکو ڈیک نال لسی دا کڑے والا گلاس پی جاندا۔ دو چار گلاس معمولی سن۔ اوس نے کھوہ دیاں گلاں سنا کے، فصل دا حال دس کے، آپنے برتن دھونے تے توڑی والے کمرے وچ ٹکا دینے۔ پٹھے کترنے تے مجھ نوں باہر بنھ کے چلے جانا۔ ہس مکھا گنڈا مل ہر اک نوں بڑا چنگا لگدا۔ پیارا آدمی سی۔ عیسائیاں دا لیڈر سی۔

دوپہر دی روٹی توں بعد سین پرون، کروشیے دی کڈھائی تے منڈیاں نوں گورمکھی لکھن پڑھن دا ویلا ہندا سی۔ سکول وچ منڈے صرف اردو پڑھدے سن۔ کجھ چر لئی باہر آ کے تھڑے تے ہور زنانیاں وچ گپ شپ لئی بہہ جانا۔ عام طور تے بیگم فضلاں، لال دین دی ووہٹی تے جیواں گپاں ماردیاں تے نال نال سیویاں وٹدیاں ہندیاں سن۔ کدی کدی رحیم بی بی، اللہ رکھی، چیمی تے منگل سنگھ نہنگ دی ووہٹی وی آ جاندیاں۔ پر فاطمہ وچاری گھر والے توں ڈردی بلایاں وی نہیں سی آوندی۔ ہفتے وچ اک واری سیداں آ جانا۔ مایہ دیاں لتاں باہاں گھٹنیاں، پٹھ ملنی، دوجیاں دیاں خبراں سنانیاں تے مایہ دیاں سننیاں۔ سیداں خبراں دی ماسٹر سی۔ پنڈ دی چنگی مندی اوہدے توں لکی ہوئی نہیں سی۔ اوہنوں دانے دے کے تورنا۔

چھٹی والے دن منڈیاں نوں قابو کرنا بڑا اوکھا ہندا سی۔ جے گھر ہون تاں ترتھلی مچاندے، لڑدے بھڑدے، کشتی کردے، سر کھا جاندے۔ جدوں کھیڈن چلے گئے تاں سورج ڈبے وی گھر آونا بھل جاندے۔ ایتوار نوں اوہناں دا سر دھونا، تیل لاونا، کنگھی کرنی، جوڑے کرنے۔ ایہہ کم مکن تے ہی نہیں سن آوندے۔ کڑیاں تاں آپنے وال آپ سنبھال لیندیاں سن۔ نین نے آ کے مایہ دے سر نوں تیل لانا، گھٹنا تے گت کر دینی۔ منڈے مجھ نوں تاں ڈھاب تے لے جاندے سن پر گتاوا کرن توں کنی کتراندے سن۔

رات دی بجھی ہوئی کھل اکھاں نوں بڑی لگدی سی۔ چار وجے بھائی صاحب دا گھڑیال وجنا تاں کڑیاں نے دانے لے کے بھٹھی نوں دوڑنا۔ٹولی بنا کے جاندیاں تے آپنا آپنا پراگا کڈھا کے لے آوندیاں۔ سارے کھاندے۔

اگے پچھے تاں مایہ نوں کھوہ تے جان دی مناہی سی پر جدوں کپاہ کھڑنی تاں کھڑے دل نال زنانیاں دا ٹولا لے کے جاندی۔ تریل دے اڈدیاں ہی چادراں لے کے تر پیندیاں۔ ہسدی کپاہ نوں ویکھ کے ہسدیاں، مشکریاں کردیاں، نالے گلاں کردیاں تے نالے کپاہ چگی جاندیاں۔ رواجاً کوئی آدمی کھیت دے نیڑے نہیں سی آوندا۔ چار وجے جدوں بھائی صاحب دا گھڑیال وجنا تاں ہر اک نے آپنی کپاہ دی گنڈھ بنھ لینی تے ٹولے نے مایہ دے گھر نوں تر پینا۔ تکڑی نال مایہ نے ہر اک دی کپاہ تولنی تے چگن دا حصہ دے دینا۔ نال بک بھر کے جھونگا وی دینا۔ ہر اک نوں کم کیتی دہاڑی مل جانی۔ نہ ہے ہے، نہ کھیہ کھیہ، نہ سر کھپائی۔

رات دی روٹی ٹبر اکٹھیاں کھاندا سی۔ اصل وچ ایہہ سورج ڈبے دی لو وچ کھاہدی جاندی سی۔ دھیاں روٹی پکاون وچ مدد دی کردیاں تے نالے سکھ لیندیاں۔ سیال وچ بچے رسوئی وچ چلھے دے نیڑے بوری وچھا کے قطار وچ بیٹھ جاندے تے آدمی نیڑے منجیاں تے۔ توے دی تازہ روٹی رات نوں ملنی۔ پہلوں منڈیاں نوں، چھوٹے توں شروع کر کے، پھیر کڑیاں نوں تے فیر آدمیاں نوں۔ پچھوں آپ روٹی کھانی تے نال ہی دودھ اُبلنا رکھ دینا۔ گرمیاں وچ تندور دیاں روٹیاں کوٹھے تے بہہ کے کھانیاں۔ ہر اک نوں گرم دودھ دا گلاس ملنا، سون دے ویلے۔ کڑیاں نوں ادھا گلاس دینا، چھیتی جوان ہو جاندیاں نیں۔ فیر کاڑھنی دے تے رات دے بچے ہوئے دودھ نوں چاٹی وچ پا کے جاگ لاؤنی۔ بھانڈیاں نوں تے رسوئی نوں صاف کرنا۔ گرمیاں نوں کوٹھے تے چھیتی سوں جانا پر سیالاں دیاں لمیاں راتاں نوں چرکھا کتنا۔ ایسے طرحاں مایہ دا دن رات لنگھ جانا۔

دولتے: اُچی لمی، طاقت دی بھری ہوئی، ٹھوس، دولتے دے نقش بڑے تکھے تے انگلاں لمیاں سن۔ ڈانگ وانگر سدھی تر دی۔ ہتھ بڑی تیزی نال کم کردے، تے جو کجھ وی کردی، صاف ستھرا کردی۔ اک بھیڑی جہی، ول کھاندی گلی اوہدے گھر نوں جاندی۔ دو کوٹھڑیاں، اگے کھلا ویہڑا، چھپڑ دے کنڈھے تے تن چار رُکھاں ساہمنے بڑی صاف ستھری کٹیا۔

دولتے گھر دی صفائی کر کے سورج اگدیاں ای بچیاں نوں تے گھر والے نوں ناشتہ دینا۔ گھر والا "سما" کھیتاں وچ کم کردا سی۔ سانولا رنگ، چوڑی چھاتی، سما اکلا ہی عیسائی سی جیہڑا گورمکھی وچ انجیل پڑھ سکدا سی۔ ایتوار نوں گنڈا مل دے گھر وچ گرجا لگنا تے سمے نے بھجن سنانے تے دعا کرنی۔ باقی ہفتہ سمے نوں تورن توں بعد، بچیاں نوں گھر چھڈ کے دولتے نے ٹوکری چکنی تے گھراں دی صفائی نوں تر پینا۔ گھراں دے دروازے کھلے ہندے سن کیونکہ دولتے وقت دی بڑی پابند سی۔

دولتے نے کوڑا اکٹھا کر کے روڑی تے سٹنا۔ واپس آ کے گوہا اکٹھا کر کے دابڑا بھرنا تے اوس نوں روڑی دے کول، ڈھیر تے سٹ آونا۔ عام طور تے دو چکر لگنے۔ ویہڑا صاف کر کے دولتے اگلے گھر چلے جانا۔ صفائی ختم ہونی تاں واپس جا کے گوہے دیاں پاتھیاں بنانیاں۔ اک دن پہلوں دیاں پاتھیاں نوں الٹانا تاں جو پوریاں سک جان۔ دوجے تیجے دن سکیاں ہوئیاں پاتھیاں نوں گھراں دے ڈھارے وچ ٹکا دینا۔ دولتے کسے زنانی نال وی کوئی فالتو گل نہیں سی کردی۔ گھر والیاں اوہدی عزت کردیاں سن تے کم توں بعد اوس نوں روٹیاں تے لسی دیندیاں۔

دولتے گھر پہنچنا تاں اڈیکدے کتیاں نے پونچھاں ہلانیاں شروع کر دینیاں۔ دولتے نے اوہناں نوں ٹکر دینا، کھا کے اوہناں کھسک جانا۔ بچیاں نوں روٹی کھوا کے، آپ کھا کے، دولتے محلے دیاں پپل تھلے اکٹھیاں ہوئیاں زنانیاں دے کول جا بیٹھنا۔ اک

دوجی دیاں سن لینیاں، سنا دینیاں تے گپ شپ مار لینی۔ فیر سمے دا ہتھ وٹان کھوہ نوں تر پینا۔ کوڑا صاف کرنا، گوہا اکٹھا کرنا، پاتھیاں بنانیاں، گوڈی کرنی، گونگلواں نوں ورلا کرنا، کھرلیاں صاف کرنیاں۔ ڈنگراں نوں پٹھے پا کے، دوہاں جیاں گھر مڑ آؤنا۔ نال موسمی سبزی پتر لے آؤنا، ساگ لے آؤنا۔ سمے نے آدمیاں وچ جا بہنا تے دولتے نے رات دی روٹی بنانی۔ ٹبر نے اکٹھے بہہ کے کھانی تے پھیر چھیتی ہی سو جانا۔ فکر فاقہ تاں کدی دولتے دے نیڑے نہیں سی آیا۔ ککڑ دی بانگ سن کے دولتے اٹھ بہنا۔ دولتے دے گھر ہمیشہ ہی چار پنج ککڑیاں تے اک ککڑ ہندا سی۔

چیمی: ہر کوئی اوس نوں پیکے نام تے چیمی بلاندا سی۔ کنک بھنا رنگ گلابی گلھاں، ہرنی ورگیاں چمکیلیاں اکھاں، دودھ چٹے دند تے سک نال رنگے لال ہونٹ، تنی ہوئی چھاتی، جدوں ہسدی سی تاں انج لگدا سی کہ پھُل کر رہے نیں۔ تلے دی تار نوں ویکھ کے کوئی نہیں سی کہہ سکدا کہ چار پتراں، دو مر گئے ہوئے تے دو جیوندے، دی ماں اے۔ پہلاں منڈا مساں دو سال دا سی جدوں مر گیا۔ پنڈ وچ مشہور ہو گیا کہ باجی ڈین اوہدا کلیجہ کڈھ کے لے گئی اے۔ چھیتی ہی دوجا منڈا ہویا تے اوہ وی مر گیا۔ چوری رو رو کے بے حال ہندی۔ پھیر تیجا تے چوتھا منڈا آ گئے۔ پر ہونی ویکھو۔ اک منڈے دا کھبا ہتھ ویلنے وچ پیسیا گیا تے ڈسکے ہسپتال جا کے کٹانا پیا۔ بھاویں اک منڈا ٹنڈا سی، پر دوویں بڑے سوہنے سن۔ چیمی وچ صبر بڑا سی۔

چیمی منہ ہنیرے اٹھدی، چکی جھوندی، دودھ رڑکدی، فیر بچیاں نوں اٹھاندی۔ اودڑکا چین نوں دندی، لسی تے مکھن دوہنے وچ پاندی تے پراونٹھیاں دا تھبہ اُچار نال لپیٹ کے اتے رکھدی۔ کھوہ تے جان دی تیاری کردی۔ اکلی چیمی ہی سی جیہڑی کھوہ تے جان لگیاں وی رنگدار شلوار قمیض تے چنی پاندی۔ اوہنوں آپنے گھر والے دی پنج کلے زمین تے مان سی تے آپنے آپ تے بھروسہ۔ سر تے لسی دا دوہنا رکھ کے تے دوہاں

منڈیاں نوں نال لے کے تر پیندی، جے کوئی ساہمنیوں آ جائے تاں اوہنوں راہ چھڈنا پیندا۔

کھوہ تے پہنچدیاں ہی، منڈے پیو ول دوڑ جاندے۔ چیمی نے دوہنا منجی تے رکھنا تے کڑاں وچوں تھال تے گلاس لے آوندی۔ منگل دوجی منجی تے بہہ جاندا۔ اک منڈا اک پٹ تے، دوجا منڈا دوجے پٹ تے۔ منگل تے چیمی نے پیار نال نظراں ملانیاں پر بولنا کجھ نہ۔ دوویں کامے آکے بھنجے بہہ جاندے تے گلاں کری جاندے۔ ساریاں نے چھاویلا اکٹھا کھانا۔ منڈے دوڑ کے گاہدی تے ہوٹے لین واسطے بہہ جاندے۔ چیمی نے بھڑولی وچ گوہے رکھنے، اوہناں نوں دھکھانا۔ فیر وچ دودھ دی بھری کاڑھنی اڈول کر کے رکھ دینی۔ منگل کیاریاں ویکھن چلا جاندا تے چیمی گھر نوں دوڑ آوندی۔

چیمی نے فٹافٹ تندور تپانا، دو پور روٹیاں دے لاہنے، اوہناں نوں چوپڑنا تے فیر تیار ہوئی دال سبزی تے لسی دا دوہنا لے کے واپس کھوہ نوں چلے جانا۔ جدوں سارے دوپہر دی روٹی کھان لگن تاں چیمی نے نسار دے تھلے بہہ کے سجے سجے نہانا۔ اپنے چڑنوں بچے نم دے تھلے سوں جاندے۔ چیمی نے منگل نوں سینت مارنی۔ دوویں مکئی دا کھیت ویکھن چلے جاندے۔ کنا چر نہ مڑدے۔ جدوں چھوٹے منڈے نوں جاگ آونی، اوس زور دی آواز مارنی۔ بی بی! بی بی! چیمی نے دوڑی آونا۔ اوہنوں کوئی پرواہ نہیں سی کے اوس دے والاں وچ بُورڈ گیا ہویا اے تے اوہدی شلوار قمیض نوں وٹ پئے ہوئے نیں۔ بچے فیر کھیڈن لگ پیندے۔ چیمی نے جا کے ساگ چگنا، نکے نکے گونگلو پٹنے۔

بھائی صاحب دا گھڑیال چار واری کھڑکیا۔ ہن گھر مڑن دا ویلا سی۔ رات دی روٹی بنانی سی۔ کجھ چر پچھوں منگل نے شام دا دودھ لے کے آ جانا۔ پچھے پچھے اک کاماں کاڑھنی لے کے آ جاندا تے روٹیاں لے کے واپس کھوہ نوں چلا جاندا۔ بچے روٹی کھا کے سوں جاندے۔ منگل وی واپس چلا جاندا۔ چیمی نے کاڑھنی دا دودھ چاٹی وچ پانا، جاگ

لاؤنی تے لپیٹ کے رکھ دینا۔ سویر تک دہیں بن جائیگا تے ہور دن دا دور شروع ہو جاوے گا۔

بھانڈا ٹینڈا سانبھ کے پچھی چرکھا کتن لگ پیندی۔ چرخے دی گھوک نے ماں یاد کرا دینی۔ آپنے کوارے دن یاد آ جانے۔ سپنے لیندی سوں جاندی۔ اس آس وچ کہ اگلا دن فیر سوہنا چڑھے گا۔

سیداں: جے اوہ بروالی نہ ہندی، سو سال بعد جمدی تاں جوگُن سیداں وچ سن، اوہ لوکائی دی مہان لیڈر تے نامور لوکاں دی کنجی ہندی۔ پنڈ دے اُپرلے خانداناں وچ سیداں دا اثر ورسوخ لاثانی سی۔ اوہ پنڈ دیاں گلیاں وچ چھاتی اُچی کر کے تردی۔ لمی، پتلی تے دھڑلے دار سی۔ پنڈ وچ اکو ہی اوہ عورت سی جیہڑی کسے وی تھاں کسے وی ویلے متھا لا سکدی سی بغیر آپنی آبرونوں قربان کرن دے۔

سیداں دا گھر والا ایدا، پنڈ دا چوکیدار سی۔ اوس دی ذمے واری سی کہ پنڈ وچ چوری چکاری، جمن مرن دیاں خبراں تھیلے پچاوے۔ پر ڈسکے تاں اوہ کدی کدی جاندا سی۔ سیداں نوں روز دی روز خبر دے دیندا سی۔ پر سیداں دے آپنے زریعے وی سن۔ اگھے گھراں دیاں عورتاں دی اوہ مالش کرن جاندی، گھٹدی تے گلاں باتاں کردی۔ سیداں اصلی خفیہ پولیس سی پر کسے نوں وسیچدی نہیں سی۔ جدوں کدی گھر آئے، عورتاں اوہنوں چنگے دانے دے کے توردیاں سن۔ سیداں آپنیاں شریکناں نوں ونڈ دیندی تے اوہ سیداں دے بچے سانبھدیاں۔ گھر دے کماں توں ویہلے ہون کر کے، سیداں کول سماجی کماں وچ حصہ لین دا کھلا وقت ہندا سی۔ پنڈ وچ اوہدا رعب وی سی تے عزت وی۔

پر سیداں دا اصلی تعلق پنڈ دے سردار دے نال سی۔ ہر روز اوس دے گھر آوندی سی۔ سردار دیاں دوہاں ووہٹیاں نالوں سیداں نوں گھر دا زیادہ پتہ ہندا سی۔ سردار لئی سبھ کجھ کرن مرن واسطے تیار ہندی سی۔ پنڈ وچ سردار دے رعب داب نوں قائم رکھن وچ مدد

کر دی تے صلاح دیندی۔ سردار دے کام دیاں لوڑاں نوں وی پورا کردی۔ پر کجھ واری ناکام وی ہوئی۔ سردار دا اک نوجوان باہمنی بیوہ تے بڑا دل سی۔ سیداں اوس نوں آپنے جال وچ نہ پھسا سکی۔

ایدا تے سیداں کدی دی مسجد نہیں سن گئے۔ اوہناں واسطے اللہ ہر دل تے ہر گھر وچ وسدا سی۔ سیداں نوں ہر گھر دا بھیت پتہ سی۔ پنڈ دیاں ساریاں عورتاں اکٹھیاں کر لوو، تاں وی اوہناں نوں اینا کجھ پتہ نہیں سی ہندا جو سیداں جاندی سی۔ پنجاب دی ونڈ نے سیداں دا دل چور چور کر دتا تے اوس دے راج بھاگ نوں مٹی وچ ملا دتا۔ جے کدی اوہ دلاں دے بھید کھولھ کے بیان کردی تاں اوہ اک مہان ناول بن سکدا سی۔ اک سچی تے دل کھچویں تواریخ!

باوی، اک نازنین دیاں یاداں: ''ساڈے بزرگاں نوں چوتھی پاتشاہی گورو رام داس (1531-1581) نے بابا دا خطاب دتا سی۔ اوہ ہولی ہولی وگڑ کے باوا بن گیا۔ چھویں گورو ہرگوبند صاحب نے ست پنڈاں دی بخشش کیتی۔ میرے باپ (باوا فوجا سنگھ کوٹ رام داس) دی زمین ایہناں ستاں پنڈاں وچ سی۔ واہی نہیں سن کردے۔ راگ تے شاعری دا شوق سی۔ پکے راگ گاوندے۔ آزاد خیالاں دے سن۔ عورتاں دی ترقی تے آزادی دے حق وچ۔ سانوں بھینا نوں بڑی کھلھ سی۔ گھوڑے تے چڑھنا، باگے جانا۔

سردار (راجندر سنگھ) دوجا ویاہ کران دی سوچدا سی۔ باقی گھر دے خلاف سن پر ارجن سنگھ نے آکھیا کہ ویاہ کرا لے پر خورشیداں دا کھیہڑا چھڈ دے۔ (راجندر) گھوڑے تے چڑھ کے کوٹ رام داس آ گیا۔ باغ وچ بیٹھا سی۔ سانوں ویکھ کے میرے ول اشارہ کیتا۔ باپ نے ہاں کر دتی۔ سارے کہن کیہ کیتا ای۔ کیہدے نال کڑی منگ دتی آ۔ پر (میرے باپ) آکھیا کہ میں ہاں کر دتی اے۔ زبان تے پورا اتریا۔

چوداں پندراں سال دی عمر وچ دیاہ ہو گیا۔ پہلے میرا نام رنبیر سی۔ سوہرے بدل کے سوہندر رکھ دتا۔ پر باویاں دی دھی ہون کر کے مینوں سارے باوی بلاندے سن۔ سوہرے پنڈ میرا اصلی نام کسے نوں گھٹ ہی پتہ سی۔ بڑیاں پابندیاں سن۔ نونہاں تے سختی ہندی سی۔ گھروں باہر جھاتی نہیں سن مار سکدیاں۔ اک واری میں کوٹھیوں کوٹھے سرداراں دے گھر چلی گئی۔ مینوں بڑیاں گاہلاں پییاں۔ بھائی شیر سنگھ دی دھی جیواں نے مینوں کئی واری سدیا۔ میرا بڑا جی سی کہ محلہ رامگڑھا ویکھاں۔ پر مینوں اجازت نہیں سی۔ میں کھوہ تے وی کدی نہیں سی گئی۔ صرف انھیرے سویرے کھیتاں نوں باہر جانا، ہور زنانیاں دے نال۔

ویہڑے وچ 20 گھر سن۔ روز سویرے وڈیاں نوں متھا ٹیکنا۔ میں منجی تے بیٹھی ساں۔ (چاچے) آکھیا کڑی نوں کجھ مت دیو۔ پیڑھی تے بیٹھیا کرے۔ ساڈا گھر دو منزلا سی۔ تھلے وڈی ووہٹی (ہربنس کور) رہندی سی تے اپر میں! تھلے گھٹ ہی آوندی ساں۔ ساریاں زنانیاں کھدر پاؤندیاں سن۔ آپے ہی رنگ دی لیندیاں سن۔ میں ریشم جاں مل دے کپڑے پاؤنے تے روز سوٹ بدلنا۔ زنانیاں لا کے گلاں کردیاں سن۔ مینوں ایوننگ ان پیرس (Evening in Paris) کہندیاں سن۔

سوہرا میرا (منگل سنگھ) 35 سال دی عمر وچ گزر گیا ہویا سی۔ چاندی دا ویوپار کردے سن۔ کرتارو (ننان) بھتا لے کے کھوہ تے جاندی سی، میں اوس نوں منع کرنا۔

ترلوک (دیور) دا ویاہ کیتا۔ رشیداں (کنجری) نوں ناچ گانے واسطے بلایا۔ لنگر خانے روٹی کیتی۔ سکھاں دی وکھری تے مسلماناں دی وکھری۔

ویہڑے وچ میرا دم گھٹیا رہندا سی۔ بڑا زور لا کے نواں گھر بنوایا۔ میں آپنے ادھے حصے نوں من مرضی نال سجا لیا۔ گھر دا سارا کم، روٹی وغیرہ ہربنس کور کردی سی۔ مینوں روٹی پکانی بالکل نہیں سی آوندی۔ فیر میں زور پا کے باغ لوایا۔ دو چار واری باغ ویکھن گئی۔ کئی

زنانیاں شرارتن سن، خاص طور تے منڈے (چاچے دی وڈی ووہٹی) تے ڈاکٹرانی۔ میں اوہناں توں دور ای رہنا۔

کئی واری سردار نوں پنڈ وچ مشکلاں دا ساہمنا وی کرنا پیا۔ سنت سندر سنگھ ہوراں دو واری گردوارے بلایا تے آکھیا کہ داڑھی کٹنی بند کر دے۔ پر سردار آپنی مرضی دا مالک سی۔ اک واری منہے ماچھی نال جھگڑا ہو گیا۔ گل ودھ گئی۔ سردار آکھے، پنڈوں نکل جا۔ منہا آکڑ گیا۔ لوکیں اوہنوں کہن کہ پیر پھڑ لے، معافی منگ لے۔ منہا آکھے پنڈ چھڈ جاواں گا پر معافی نہیں منگنی۔ ہولی ہولی گل رفع دفع ہو گئی۔''

(14)

رنگ رلیاں

عمر دے نال جی پرچاوے والے سواد بدلدے رہندے نے۔ پر عام تے ڈونگھے سواد تن حرفے ہن۔

کن رس، جیبھ رس، پھلو رس۔

ہر انسان چاہندا ہے کہ سنگیت، صفت، گپاں، نندیا، افواہاں، خبراں، کہانیاں سنے۔ جیبھ دے وی کئی سواد ہین۔ کھان پین اوہناں وچوں ہین۔ کام بھوگنا اک قدرتی تے اُتم سواد اے۔ جذبے تے ولولے والے ہور سواد وی ہن جویں کہ سُنگھنا، ویکھنا جاں اکھاں ملانیاں تے ہتھ پھیرنا۔

کام دا نشہ چوری چوری لیا جاندا سی۔ کدی وی کسے جوڑی نوں چمدیاں نہیں سی ویکھیا۔ پر باقی دے سواد کھلم کھلے لئے جاندے سن۔ کھا کے ڈکار مارنا تاں عام سی۔ مشکریاں دا سواد بہت واری ہس ہس کے لوکیں لیندے سن بھاویں کئی واری وڈیاں نوں بچیاں دیاں مشکریاں پسند نہیں سن آوندیاں۔

اک شوق ہر چھوٹے وڈے، امیر غریب، آدمی زنانی نوں سی۔ اوہ سی میلہ ویکھن

جاناـ روز دے رجھیویاں نوں چھڈ کے ہر کوئی شامل ہندا، جی خوش کرداـ تن میلے بڑے مشہور سن پنڈ دا میلہ، ماڑی تے وساکھیـ گلو شاہ دا میلہ کئی دن چلدا سی پر اوہدے وچ صرف آدمی شامل ہندے سن کیونجے ڈنگراں دا میلہ سیـ

پنڈ دا میلہ: ایہہ بہت مشہور میلہ سیـ تن دن، دنے رات چلدا سیـ دوروں دوروں لوکی آوندے سن پر بوہتے سکھ ہی ہندے سنـ فروری (چیتر) دے مہینے، گورو ہر رائے دے جنم دن تے بڑی شان نال منایا جاندا سیـ سکول وچ تنبواں دے تھلے مذہبی پروگرام ہندا، سماجی تے سیاسی معاملیاں تے لیکچر وی ہندےـ باہر سڑک تے میلہ لگداـ اس میلے وچ جے کوئی شراب پی کے جاں سگریٹ تمباکو لے کے آ جائے تاں اوس دی سخت جتی پریڈ ہندی سیـ پنڈ دا ہر سکھ ٹبر سیوا وچ ودھ چڑھ کے حصہ پاوندا سیـ

پوہ شدی پنجوی نوں گورو گوبند سنگھ دے جنم دن تے سارے سکھ اکٹھے ہندےـ رات دے پورے دس وجے کیرتن بند ہو جاندا۔ ہرمن پیارا ہرنام سنگھ چھل کھڑا ہو جانداـ فتوحی دی جیب وچوں سالاں دی چلی آ رہی کاپی تے نکی جہی پینسل کڈھداـ پچھلے سال اگراہی دین والیاں دے نام پڑھدا تے اپیل کردا کہ دل کھولھ کے پیسے جاں اناجاں دی سیوا لکھاؤـ

سبھ توں پہلے ٹھیکے دار نے کہنا کہ ہر سال وانگر دالاں دا سارا خرچ جج صاحب بھگت سنگھ دین گےـ کسے نے فٹ جیکارا بلا دیناـ ایشر سنگھ بھاٹیئے کہنا کہ گوجرانوالے توں دالاں دیاں بوریاں لیاؤن لئی اوہدا ٹانگا حاضر اےـ فیر کساناں نے کنک لکھوا دینیـ لدھا سنگھ کشن سنگھ نے کہنا کہ اوہ دو دن مشین صرف لنگر دا آٹا پیہن واسطے لگاتار چلاؤن گےـ بھاٹیا ٹبراں نے کہہ دینا کہ چاہ، کھنڈ، لون، مرچ مسالے سارے اوہ لیاؤن گےـ ہن واری آ جانی 500 روپیہ اکٹھا کرن دیـ راگیاں، ڈھاڈیاں، کویاں، لہوروں سدے ریڈیو آرٹسٹاں، پنڈال تے گیساں والیاں نوں پیسے دینے ہون گےـ پہلوں اگراہی بھاگ سنگھ

شاہوکارتوں شروع ہونی۔ اوہ پنڈ دا سبھ توں امیر آدمی سی۔ اوہنے پنج روپئے تے ٹکے رہنا۔ سنگت وچ رولا پے جانا۔ زنانیاں آپو وچ گلاں شروع کر دینیاں۔ فیر سر وزیر سنگھ نے کھڑکدی آواز دے نال سبھ نوں چپ کرانا۔ آخر بھاگ سنگھ من جانا کہ پچھلے سال وانگر 25 روپئے دیوے گا۔ چھیتی ہی ہوراں نے آپنی آپنی اگراہی لکھوا دینی۔ پینڈو لوکاں دی اک گل پکی سی۔ جو کجھ لکھوایا، آپنے آپ دیندے سن۔

جوش نال تیاری شروع ہو جانی۔ رنگ برنگیاں جھنڈیاں بندیاں، اشتہار چھپوا کے پنڈوں پنڈ کندھاں تے لائے جاندے۔ زنانیاں نے کنک نوں دُھپ لوا کے چھٹ دینا، صاف کر دینی، دال چگ دینی۔ گوانڈھی پنڈ دے کساناں نے جیہڑے مونجی بیجدے سی، پرالی لیا دینی۔ لکڑاں کئی پاسیوں آ جانیاں۔ مستریاں نے دربار صاحب واسطے اُچا تخت تے کیرتن واسطے سٹیج بنا دینی۔ گلیاں، بازار صاف کیتے جانے۔ پنڈ دا منہ کھڑ آونا۔ ڈسکے توں آئیاں تنبو قناتاں لگ جانیاں۔ دریاں وچھ جانیاں۔ ایہہ سارے کم میلے توں تن دن پہلوں پورے کر لئے جاندے۔ ہر پاسیوں ددھ، گھیو، پیاز، ہریاں مرچاں آونیاں شروع ہو جانیاں تے میلے دے تنے دن وی آوندیاں رہنیاں۔ کوئی تروٹ نہیں سی پیندی۔ دکانداراں ہٹ تیار کر لینے تے مٹھائیاں بناونیاں شروع کر دینیاں۔ میلے والی سویر تک ہٹ مٹھائیاں نال سج جانے۔ ریڑھیاں تے وہنگیاں اتے لدیا ہویا سامان آ جانا۔ مونگ پھلی تے مرونڈے بہت وکدے سن۔ تصویراں، قصے، کیلنڈر، کنگھے، ونگاں، بھکانے وکن والیاں پہنچ جانا۔ میلہ چالو ہو جانا۔ لوکاں دے گھر دوروں نیڑیوں آئے رشتے داراں دے نال بھر جانے۔

پہلی سویر نوں نگر کیرتن دا جلوس گردوارے توں شروع ہونا۔ دربار صاحب دی پالکی دے اگے ننگیاں کرپاناں لے کے پنج پیارے تردے۔ اگے پچھے شبد پڑھدے، ڈھولکی، چھینے، چمٹے وجاندے جتھے۔ پنڈ گونج اٹھدا۔ گوجرانوالے یتیم خانے دا مشہور گتکا جتھا تے

نہنگ آ جانے۔ اوہناں دے کرتب ویکھ کے دنیا حیران رہ جاندی۔ تلواراں چلدیاں، ڈھالاں تے ٹک ٹک ہندی، تیر چلدے۔ گتکے دے کھلاڑی میدان وچ چھالاں ماردے۔ پنڈال دے اندر کیرتن، ڈھاڈی جتھے، شاعر تے لکچرار دن رات سنگتاں نوں نہال کردے۔ اس طرحاں لگدا سی کہ تن دن تے تن راتاں کوئی ستا ای نہیں۔

تنے دن لنگر لگاتار ورتدا۔ پربندھ سارا ویر سنگھ سیٹھی دے ہتھ ہندا۔ مائیاں لوہاں تے روٹیاں دے تھبے لاندیاں۔ آدمی پیراں نال وڈے وڈے پراتیاں وچ آٹا گنھدے، دالاں دیاں دیگاں دن رات رجھدیاں۔ بی بیاں دھوں دے وچ ہی کم کری جاندیاں، بھاویں اکھاں چوں اتھرو کردے ہون۔ سویرے ہر اک نوں رات دی روٹی تے مٹھی ددھ دی چاہ ملدی۔ لنگر دیاں تن چار پنگتاں دوپہر تے شام نوں لگدیاں۔ ہر کوئی چونکڑی مار کے بھنجے قطاراں وچ بیٹھدا۔ کوئی کوئی پیراں بھار ہی بیٹھا رہندا۔ زنانیاں دیاں پنگتاں وکھریاں لگدیاں سن۔ ہتھاں وچ دو روٹیاں، اتے سنگھنی دال تے کجھ پیاز جاں اُچار ملنا۔ کھان والا خیال رکھدا کہ دال ڈلھ نہ جاوے۔ پتل وی نہیں سن ہندے، تھالیاں کولیاں تاں کدھرے رہیاں۔ دوتن واری روٹیاں دال ورتنی۔ ہر اک نے پانی ہلٹی تے جا کے پینا۔ روٹیاں وڈیاں وڈیاں ہندیاں سن۔ کئی جنیاں مل جان، اونیاں ہڑپ کر جاندے سن۔ پینڈو بے دب کے کھاندے سن تاں کم وی دب کے کردے سن۔

پیسے دھیلے دی چوری تاں نہیں سی ہندی پر جتیاں دا پورا خیال رکھنا پیندا سی۔ ایہہ کم سکول دیاں وڈیاں جماعتاں دے منڈے کردے سن۔ گتے دیاں ٹکٹاں کٹ کے اتے دوہرے نمبر لکھنے۔ اک ٹکٹ جتی والے نوں دے دینی تے اک جتی وچ۔ گڑبڑی دا بڑا ڈر رہندا سی۔ کدی کسے چالاک آدمی نے کہنا کہ ایہہ میری جتی نہیں۔ نویں جتی ول اشارہ کرنا کہ میری تاں اوہ جتی اے۔ جھگڑا ہو جانا۔ وڈے سیوادار نوں سدنا پیندا۔ اوہنے جتی ول ویکھنا، پیراں ول ویکھنا تے عام طور تے کہنا کہ آپنی پرانی جتی لینیاں تاں لے جا۔ گواچی

جتی دا کدی کدی اک روپیہ دینا پیندا۔ اک واری ادھی راتیں ریک ڈگ پیا۔ جتیاں لینیاں دینیاں بند کرکے سویرے چار وجے تک اوتار تے کرتار لالٹین لے کے جتیاں ملاندے رہے۔ فکر تاں بڑا سی پر نوجوان منڈے گھبرائے نہیں۔

کدی کدی میلے وچ وڈے لیڈر نے آونا تاں اوہدا پکی سڑک توں لے کے بھر میلے تک جلوس کڈھیا جاندا۔ ڈسکے دا سردار شو دیو سنگھ وچ آپنی کانورٹیبل رولز رائیس (Convertible Rolls Royce) وچ آیا۔ پنڈ وچ ایہہ پہلی کار آئی سی۔ اس کار تے 1933 وچ بابا کھڑک سنگھ آئے۔ کار دے پچھے تے اگے تردے لوکاں نے بڑے نعرے لائے: پنتھ دا بے تاج بادشاہ زندہ باد۔ بابا جی نے دیس دی آزادی واسطے بڑی جوشیلی تقریر کیتی۔ کئی لکچرار، جویں کہ لابھ سنگھ فقر، موتا سنگھ آدم پوری، گرجگ، عام آوندے سن۔ لوکاں نوں ڈھاڈی جتھے دے گیت تے مشاعرہ خاص طور تے چنگے لگدے۔ ریڈیو آرٹسٹاں دے شبد سنن نوں وی سنگتاں جم جاندیاں۔ جوگندر کور مشہور سی۔ شاعراں وچوں تیجا سنگھ صابر، دھنی رام چاترک تے گرمکھ سنگھ مسافر مشہور سن۔ پنڈ دا ترلوک سنگھ ترلوک آپ شاعری وی سناوندا تے نالے مشاعرے دا پروگرام نبھاوندا۔

ماڑی دا میلہ: وساکھی توں اک مہینہ پہلوں، ایہہ چھوٹا میلہ گھگل تے پنڈ دے ادھ وچ رڑی تھاں تے ہندا سی۔ گل مشہور سی کہ ماڑی ماڑیاں دی، وساکھی ساریاں دی۔ اس دن توں پنڈاں وچ بھنگڑا پینا شروع ہندا سی۔ مہینہ بھر وساکھی تک ہر شام نوں بھنگڑا ضرور پیندا۔ اس میلے وچ صرف آدمی تے منڈے شامل ہندے سن۔ سارا دن بھنگڑا پیندا۔ خوشیاں دا اصل کارن سی کہ کنکاں نسر پئیاں سن۔ میلے وچ پنجرے وچ بٹیرے چکی جاں کچھے ککڑ چکی، عام پھردے تردے نظر آوندے سن۔ میلہ ایہناں دیاں لڑائیاں کرکے مشہور سی۔

جدوں سورج لال سوہا ہو جانا، ڈھول وجنا بند ہو جانا۔ میلے آیاں گھراں نوں ترپینا۔

جہاں نے دو گھٹ ودھ پیتے ہونے، اوہ رکھاں مڈھ بیٹھے دیر تک مستیاں ماردے رہندے۔

بٹیریاں تے ککڑاں دیاں لڑائیاں

لڑائی کوئی وی ہووے، تماش بین جھٹ اکٹھے ہو جاندے نیں۔ پر بٹیریاں تے ککڑاں دے گھمسان دا آپنا ہی رنگ ہندا سی۔ لڑائی نالوں ٹیکا ٹپنی ودھ سوادی ہندی سی۔

اک دوجے دے ساہمنے، پنج ست قدم دور، چادر وچھا کے، اُتے پنجرہ رکھ کے، بٹیریاں والے بہہ جاندے۔ ہوکا شروع کر دیندے۔ آؤ ویکھو دو پہلوان کس طرحاں اک دوجے دے پڑچھے لاہندے نیں۔ بہادراں دے کارنامے ویکھو۔ لوک آلے دوالے اکٹھے ہو جاندے۔ واج آؤنی: بچے دا ڈھڈ پالن لئی، دوچار آنے سٹو۔ کسے پیسہ، کسے دو سٹ دینے۔ اک نے بٹیرے نوں پھڑ کے باہر کڈھنا، اوہدے کن وچ کجھ کہنا۔ فیر بٹیرے نوں دوہاں ہتھاں نال پھڑ کے گوڈیاں بھار بہہ جانا تے دوجے نوں ونگھارنا، لیا آپنے چوچے نوں۔ میرا شیر تیار اے۔ دوجے نے بٹیرے نوں ساہمنے لیاؤنا تے آکھنا :اوہ ویکھ ساہمنے گھگھی، اوہدی دھون مروڑ دے۔ بٹیریاں لڑن لگ پینا۔ چنجھاں مارنیاں، کھمبھ کھلار کے دوجے نوں لتاڑن دی کوشش کرنی۔ دھوناں وچوں خون نکل آؤنا۔ آپنے آپنے بٹیرے نوں ہلا شیری دیندے۔ کچے نوں کھا جا۔ جدوں اک بٹیرا نس جائے تاں کھیل ختم۔ بھاویں اپر جال ہندا سی تاں وی کدی کدی کوئی بٹیرا اڈ ای جاندا سی۔ نیڑے ہور پڑ بجھ جانا۔ دوجی لڑائی دی تیاری ہو جاندی۔

ککڑاں دی لڑائی بڑے زور شور والی تے خونی ہندی سی۔ لال کلغی، رنگدار چمکدے کھنبھ، موٹے تازے، پالے پوسے، ککڑاں نوں بغل وچ لئی، جوان تردے پھردے، اک دوجے نوں للکاردے۔ کسے نے چاندی دا روپیہ کڈھ کے آکھنا، دکھاؤ آپنے جوہر۔ دوہاں نے آہمنے ساہمنے بہہ جانا۔ آلے دوالے بھیڑ اکٹھی ہو جانی۔ اک نے کہنا: بہادرا، تیرے ساہمنے تاں خسرہ ای۔ اوہدی جھی تھی پھیر دے۔ ککڑاں اک دوجے نوں پے جانا۔ پیراں بھار کھلو کے، دھون لمی کر کے اک دوجے نوں ٹھونگے مارنے۔ جنگ تیز ہندی جاندی۔ رولا ودھدا جاندا۔ ٹیکا ٹپنی گرم ہو جانی۔ ککڑاں جوش نال لڑنا۔ دھوناں دے کھنبھ اڈ پڈ جانے۔ کلغیاں لہو لہان ہو جانیاں۔ پر ببر شیر مرن مارن توں نہ ڈردے۔ ویکھن والیاں الر الر کے آپنا زور وکھانا۔ آپنے پاسے دل پیسے سٹنے۔ کدی کدائیں کسے ککڑ نے میدان وچوں بھج جانا پر عام طور تے بے رحمی نال مار کھاندے تے لڑکھڑاندے ککڑ نوں کسے نے چک لینا۔ لہو پونجھنا تے پانی پیانا۔ رحم بڑی چیز ہے۔ جتن والے دی بلے بلے۔

وساکھی: کھیت سونے وانگوں چمکدے نیں۔ کنکاں پک گئیاں نیں۔ گرمی دا درجہ 100 ایف پہنچ گیا اے۔ اج بھنگڑا پاؤن دا آخری دن ہے۔ کل نوں واڈھیاں شروع ہو جانیاں نیں۔ اج رج کے خوشیاں منا لو۔ اج وساکھی اے۔ وساکھ دی پہلی۔

وساکھی دا میلہ وڈیاں گلوٹیاں لگدا سی۔ پنڈ دے چڑھدے پاسے بڑا وڈا میدان سی۔ اک پاسے صدیاں دا بڈھا بوہڑ سی۔ ٹاہناں وچوں لمکدے داہڑ زمین وچ آ

ملدے۔ نواں تنا بن جاندا۔ بوہڑ کھلر دا جاندا۔ ہن ایہہ بوہڑ اک کلّے وچ پھیلیا ہویا سی۔ ہری ہری ٹھنڈی چھاں، سمجھو کشمیر پنجاب آ گیا اے۔ دوجے پاسے بڑی وڈی ڈھاب سی۔ وچکار رڑا میدان۔ وساکھی مناؤن لئی اس توں چنگا تھاں دیساں پردیساں وچ ہور کدھرے نہیں سی۔

گبھرو بھنگڑا پاؤندے، بکرے بلاؤندے، ڈھول دے ڈگے دی مستی وچ تری آؤندے۔ کئیاں دیاں ڈباں وچ آپنا خاص کڈھیا سوم رس جاں الٰہی جام ڈلھکاں ماردا۔ کجھ ٹولے پہلوں پنڈ دے پپل تھلے جا کے اینے جوش نال نچدے کہ دھرتی پٹ دیندے۔ اوتھے بھنگ دے تازے پکوڑے وی ملدے سن تے نالے انگریزی شراب دا ٹھیکہ وی سی۔ انگریزاں نوں پیسے بٹورن دا ڈھنگ آؤندا سی تے پنجابیاں نوں پیسے روہڑن دا۔ دوویں دھراں خوش۔ فیر ایہہ خوشیاں دے ٹولے میلے ول دھاوا کر دیندے۔

بچے بڈھے، آدمی عورتاں زمیندار کامے، امیر غریب، پنڈت اچھوت، نویں کپڑے پا کے سبھ میلے نوں تری آؤندے۔ رنگدار، دل کھاندیاں شلواراں پائی، ست رنگیاں چنیاں نال آپنا ابھردا سینہ ڈھکی، پیلاں پاؤندیاں مٹیاراں میلے نوں تُری آؤندیاں۔ اکھاں پاڑ پاڑ کے ویکھن والے راہ وچ کھلوتے رہ جاندے۔

میلے وچ چوڑیاں، ونگاں، سک، کھڈونے، چھولے بھٹورے، سموسے، جلیبیاں ویچن والیاں نوں ساہ نہ ملدا۔ گولی والیاں بوتلاں تے سوڈا ٹھنڈا ہون توں پہلوں ہی وک جاندیاں۔ بوہتے لوک سوڈے دی مشین نوں ویکھ کے دنگ رہ جاندے۔ بوتلاں چرکھڑی وچ پاؤ، آپنے آپ پانی بھردا، چاسنی پیندی، سلنڈر دی گیس پیندی تے بنٹا فٹ اپر چڑھ کے بوتل دا منہ بند کر دیندا۔ ہر ٹبر میلے وچ کھان پین تے اک دو روپے خرچ کردا۔ بچے بھنگھوڑیاں تے چڑھدے، کوئی ہتھ وکھاندا، بازی گر آپنے کرتب وکھاندے۔ جے کوئی جیب کترا مل جاندا تاں ہر اک نے کوشش کرنی کہ اوہنوں اک دو جتیاں ضرور مارے۔ نہ

پولیس آ ؤندی سی تے نہ کوئی پولیس نوں سددا۔ ویچن والے چالاک، میلے وچ سبھ کجھ ویچ جاندے۔ عورتاں نوں منا لیندے کہ سونے دا دند لوا کے ہور سوہنیاں بن جاؤ۔ پتل دا سونے وانگر چمکدا خول چڑھا دیندے۔ بندیاں نوں سانڈھے دا تیل ویچ دیندے، شرطیہ طاقت! ٹیٹو مشین والے دے آلے دوآلے گھیرا پیا رہنا۔ نویناں ویاہیاں نوں ٹھوڈی جاں گلھاں تے بندی لواؤن دا بڑا شوق سی۔ کوئی آدمی متھے تے چن تارہ بنوا لیندا، کوئی ہتھ دے پچھے پاسے اک اونکار لکھوا لیندا۔ ڈولیاں والے جوان ڈولیاں تے مورتاں بنوا کے خوش ہندے۔

ڈھاب دے کول کشتیاں ہونیاں۔ کبڈی کھیڈی جاندی۔ میدان وچ ڈھول وجدا رہندا، بھنگڑا پیندا رہندا۔ سورج ڈبن تے آ ؤندا تاں میلہ اجڑ جاندا۔ سمیٹا سمیٹی ہو جاندی، ڈھول والے چپ چپیتے پنڈاں نوں تر پیندے۔ تھکے ٹٹے، لم لیٹ ہوئے جوان دی رڑھ کھڑ کے گھراں نوں چالے پا دیندے۔ جیہڑے سویرے وساکھی گاؤندے سن ہن ہنگھارا بھرنا دی بھار سمجھدے سن۔ نی وساکھیئے! واہ! واہ! تیرے رنگ۔

گبھرواں دیاں مشکریاں: جدوں گبھرو پنگے لین تے اُتر آ ؤندے، تاں کیہ کیہ مشکریاں کردے سن۔ سنو!

کھڈ اتے پلسیا: کھوہ تے کوئی وی کدے وی جا سکدا سی۔ کوئی روک نہیں سی ہندی۔ پانی پیئے، منہ پیر دھووے جاں ایویں بیٹھ کے سواد لوے۔ اک واری اس طرحاں ہویا، گڑھی والے کھوہ تے اک پلسیا آ گیا۔ وردی پائی ہوئی۔ خورے سوچدا ہووے کہ کوئی میرا آدر مان کرے گا، لسی پیاوے گا۔ ایدھر اودھر جھاکے، افسری دی شان وکھاوے۔ گڑھی والے تن بھراواں چوں کلا لدھو ای کھوہ تے سی۔ لدھو ڈنڈ بیٹھکاں کڈھن والا جوان سی۔ کانی نظر نال ویکھدا رہیا۔ خورے کجھ گل بات کرے، پچھے پچھاوے۔

پلسیئے دی ہینکڑ ویکھ کے لدھو نوں طیش آ گیا۔ چھا مار کے پٹک پلسیئے نوں تھلے

سٹیا۔ اوہ ہکا بکا رہ گیا۔ کیہ ہو گیا اے؟ لدھوا تھے ہی نہ رکیا۔ پلسیئے دی لتھی ہوئی پگ نال اوہدیاں مشکاں کس دتیاں۔ بھری بنا دتی۔ پلسیا گالھاں کڈھے، تینوں بند کر دیاں گا۔ لدھو نوں ہور طیش آیا۔ گٹھڑی نوں چک کے دھپے، کیڑیاں دی کھڈ اتے رکھ کے پنڈ نوں کھسک گیا۔

پوٹلی بنھیا پیا پولیس دا افسر، رولا پائے، کیڑے لڑن۔ کوئی پیش نہ جاوے۔ نیڑے کوئی ہے نہیں سی۔ کامے کھیتاں نوں گئے ہوئے سن۔ ساری پھوک نکل گئی۔ سخر دوپہر دو چار گھنٹے پچھوں کسے آوندے جاندے نے پگ دیاں پیچیاں ہوئیاں گنڈھاں کھولھ کے پُلسیا بچایا۔ کھوہ تے پانی پیایا۔ چپ چاپ ڈسکے نوں تر گیا۔ کسے نوں کجھ وی نہ دسیا۔

پنڈ وچ لدھو دی واہ! واہ! کہانی سن کے ہر کوئی سواد لوے۔

نقلیئے: ترلوک تے کیاں تیلی گلو شاہ دا میلہ ویکھن گئے۔ ڈنگراں دا میلہ ہفتہ بھر چلدا سی۔ ایہہ دوجے دن ہی بے چین ہو گئے۔ سوچن، کیہ شغل کریئے۔ ذرا ہل چل ہووے، جی پرچائیے۔ پولیس دے تنبوچوں دو وردیاں چوری کر لئیاں۔ ترلوک حولدار بن گیا تے کیاں سپاہی۔ شان نال میلے دی گشت کرن لگ پئے۔ اس طرحاں پھرن جس طرحاں سرکس وچ کلاؤن پھردے نیں۔ کسے دوکان توں لڈو چک کے کھا جان، کسے نوں ہینٹر مار دین، کسے وچارے ریڑھی والے توں مفت چھولے بھٹورے کھا لین۔ ہر اک تے رعب پائی جان۔

کسے نوں شک پے گیا جاں کسے نے تھانیدار نوں شکائت کیتی۔ اصلی پولیس نے دوہاں نوں پھڑ لیا۔ تھانیدار جان گیا کہ ایہہ مشکریاں کرن والے نوجوان نیں۔ چور اچکے نہیں۔ پر ہتھکڑی لا کے بٹھائی رکھیا۔ کسے جانوں نے ویکھ لیا تے دوہاں نوں رہا کرایا۔

مٹّے پٹ: مٹیار دے مے، کام دا اک مہان تے سندر رُوپ نیں۔ ہزاراں سالاں توں نقاش، چترکار تے پتھر گھڑے ایہناں نوں دیویاں، ماواں، ناچیاں تے ہور کئی رُوپاں

وچ ہر تھاں، پرانے مندراں تے گرجیاں وچ، بیان کردے آئے نیں۔ ایہناں دی سچی سندرتا ہر عجائب گھر وچ نظر آوندی ہے۔ میلیاں وچ جاں ہور کسے بھیڑ بھڑ کے والی تھاں کسے نوجوان دی ارک جاں ہتھ ایہناں نوں چھوہ جاندا تاں کہندا کرنٹ (Current) وج گئی اے۔ چونکہ انگیا دا اجے رواج نہیں آیا، قمیض وچ ابھرے ہوئے نپل دس پیندے سن۔ ہر گبھرو دی لالسا ہندی سی کہ کسے طرح ایہناں تے ہتھ پھیر لوے۔ پنڈ دیاں دو وارداتاں دا سبھ نوں پتہ سی۔

1۔ گردوارے توں بھیڑیاں گلیاں لنگھ کے بکریاں دا واڑا سی۔ اندر بھتو دی کٹیا سی۔ نویں نویں ویاہی ستی اوتھے رہندی سی۔ غریب گھر دی سی۔ بھتو نے اوہنوں خرید کے آندا سی۔ ستی دوجی زنانیاں نال گل بات گھٹ ہی کردی سی۔ ستی دی خوبصورتی سیالکوٹ دی رانی لوناں نوں مات کردی سی۔ لگدا سی کہ رب نے کسے ایکٹریس دا کانسی دا بت بنا دتا ہے۔ جے کدی گلی وچ کوئی آدمی اوہنوں ویکھ لوے تاں اوہدے منہ وچ پانی آ جاندا سی۔ سویرے منہ ہنیرے ستی گردوارے دی کھوہی چوں پانی دے گھڑے بھر کے لیاوندی، کجھ بکریاں واسطے تے کجھ آپنیاں لوڑاں واسطے۔

ہور زنانیاں وانگ ستی آپنا گھڑا بھردی۔ جوان سی، آپے ہی چک کے سر تے رکھ لیندی۔ کجھ پانی اچھل جانا۔ قمیض گلی ہو جانی۔ ستی دا حلیہ نکھر آونا، دوویں ہتھ گھڑے نوں پائے ہندے سن۔ ستی دا سینہ ہور تن جانا۔ موڑ مڑدیاں ہی توکی کھڑا ہندا سی۔ جھٹ ممیاں نوں پھڑن دا سواد لے کے دوڑ جاندا۔ کئی واری کجھ کہہ وی جاندا۔ ستی نے نہ ای توکی نوں نیڑے لگن دتا تے نہ ہی کسے اگے اوہدی شکایت کیتی۔

2۔ امر تے ترلوک جگری یار سن۔ ڈسکے پڑھدے سن۔ دوہاں دا دھیان پڑھائی نالوں مشکریاں ول جاندا سی۔ شہر دے سجے پاسے نہر تے اک ہور پُل سی۔ اس توں عام طور تے جانور ہی لنگھدے سن۔ دوویں پاسے کھیت سن۔ اک دن دوویں سائیکلاں تے پل

توں لنگھدے پئے سن۔ ادھ وچ 18-17 سالاں دی کڑی، کوئی چھ مہینے دا منڈا چکی، کنگرے نال ڈھاسنا لا کے کھلوتی سی۔ منڈا اُچی اُچی رو رہیا سی۔ پل لنگھ کے دوویں کھلو گئے۔ شرارت سجھی، اکھاں ملائیاں۔ سینت نال گل کر لئی۔ امر سائیکل تے واپس گیا۔ کڑی نوں پچھیا منڈا کیوں اینا رونداپیا ہے۔ کہن لگی میں اس نوں ددھ پیایا ہے، تھاپڑیا ہے، ہوٹے وی دتے نیں پر چپ کرن تے ہی نہیں آوندا۔ کڑی دیاں اکھاں وچ اتھرو سن۔ امر کہن لگا میرا دوست ڈاکٹر ہے۔ جے توں چاہیں تاں میں ڈاکٹر صاحب نوں بھیجدا ہاں۔ کڑی کہن لگی، ضرور۔ پل دے دوجے سرے تے جا کے فٹافٹ ڈاکٹر صاحب نوں بھیج دتا۔

ڈاکٹر صاحب آ کے منڈے دا معائنہ کیتا۔ جیبھ دیکھی۔ ڈھڈ نوں ٹوہ کے ویکھیا۔ آکھیا، لگدا ہے کہ ددھ وچ کجھ خرابی ہے۔ چیک کر لواں۔ بغیر بٹناں دا کڑتا سی۔ کڑی نے جھٹ اک مما باہر کڈھ دتا۔ ڈاکٹر صاحب نے اڈول جہے نپل تے انگلی پھیری، انگل نوں سنگھیا تے آکھیا دوجا وی وکھا۔ کڑی نے جھٹ دوجا وی باہر کڈھ دتا۔ ڈاکٹر صاحب نے اک نوں ماڑا جیہا جیبھ نال چٹیا۔ فیر دوجے نوں۔ سوچ کے منڈے نوں تھاپڑا دتا تے کیہا کہ ماں تیری دا ددھ ٹھیک کر دیاں گا۔ صبر کر۔ فیر ڈاکٹر صاحب نے دوویں ممے پھڑ لئے، چنگھنے شروع کر دتے (ددھ ٹھیک کرنا سی) دوویں ہتھ چھاتی تے کمر تے پھیری جائے۔ ہشیاری آ گئی۔ لکی نہ رہی۔ جویں ای کڑی نوں سمجھ لگی۔ اوہنے بڑے زور دی چیک ماری۔ ہل واہندا گھر والا ڈانگ لے کے پل ول دوڑیا۔ امر تے ترلوک سائیکلاں تے ہوا ہو گئے۔ پنڈ آ کے ساہ لیا۔ یاراں وچ بہہ کے امر ہس ہس کے آکھیا کرے کہ ترلوک نوں ڈاکٹری دی ڈگری مل گئی اے۔

ڈھوتا: شہراں وچ منادی واسطے ڈھوتا عام ورتیا جاندا سی۔ پر پنڈاں وچ کسے نے کدی نہیں سی ویکھیا۔ اک واری کرتار نے انجینئرنگ کالج دی ورکشاپ وچ ڈھوتا بنایا تے

شوقیہ پنڈ لے آیا۔ سریندر نے ویکھیا کہ ڈھوتے نال آواز کئی گنا ودھ جاندی ہے۔ بولو تاں ساری گلی دے کن کھڑے ہو جاندے نیں۔

امر سنگھ دی بزازی دی دوکان بڑی مشہور سی۔ دوکان اک تنگ گلی وچ گھر دی ساہمنی بیٹھک وچ سی۔ اک واری امر سنگھ نے ٹانگا بھر کے نویں بزازی آندی۔ ہر کسے نے تھاناں دے تھان اوہدے گھر نوں جاندے ویکھے۔ زنانیاں اڈیکن لگیاں۔

دوجے دن سریندر نے ڈھوتا لے کے ہر گلی محلے وچ منادی کر دتی کہ امر سنگھ بزاز دی دوکان اٹھ وجے کھلے گی تے ہر اک کپڑے دا بھا ڈھائی آنے گز ہووےگا۔ زنانیاں ہم ہما کے پہنچ گئیاں۔ گلی بھر گئی۔ لنگھن دا راہ نہ رہیا۔ گھر گھر سن کے امر سنگھ گھروں باہر آیا تے پچھیا کیہ ہو گیا ہے۔ زنانیاں آکھن دوکان کھول۔ اوہ کہے میں بھاء دا اٹہ سٹہ دی نہیں لایا۔ دوکان پرسوں کھولاں گا۔ زنانیاں آکھن اوہ خصماں نوں کھانیا، توں منادی کیوں کرائی؟ اوہ آکھے مینوں کوئی پتہ نہیں، میں منادی نہیں کرائی۔ ساریاں توں معافی منگے۔ جھٹ ہی راز فاش ہو گیا کیونکہ ڈھوتا تاں صرف سریندر کول سی۔ اوہنے شرارت کیتی ہونی اے۔ سریندر دی ماں نوں جا کے امر سنگھ نوں ٹھنڈا کرنا پیا۔

منڈیاں دیاں مشکریاں، ماں پیو دی آفت۔

(15)

بھوت پریت، وہم

بھوت پریتاں دا ڈر بھو سماج دے نال نال پرچھاویں وانگ تریا آرہیا سی۔ کسے دا یقین ہووے جاں نہ ہووے، کوئی ٹبر وی اہناں دے دائرے توں باہر نہیں سی۔ ایہناں دیاں آپنیاں آپنیاں رہن دیاں تھاواں، آپنے آپنے ناں تے آپنی آپنی طاقت ہندی سی۔ چڑیل نویاں ویاہیاں کڑیاں نوں چنبڑدی سی، جن بھوت نوجوان منڈیاں نوں تے ڈین نکے منڈیاں دا کلیجہ کڈھ کے لے جاندی سی۔ دینت زنانیاں چک لے جاندے سن۔ دیو جیہڑا ہتھ آوے اوہنوں کھا جاندے سن۔ جادوگرنیاں بھولیاں نوں بچان لئی اوہناں دا روپ بدل دیندیاں سن۔ جنگل وچ اجڑے ہوئے محلاں وچ رہندے دیؤ تے اوہناں دیاں قابو کیتیاں سندر تے جوان جادوگرنیاں دیاں کہانیاں بچیاں نوں بڑیاں چنگیاں لگدیاں سن۔

بھوت پریت ہے کہ نہیں؟ اس دا کوئی ثبوت نہیں سی۔ یقین دی گل سی۔ کوئی آکھے سچ اے، کوئی آکھے بکواس اے۔ بحث ہو گئی۔ اک منڈا بولیا کہ رات نوں قبراں وچ بھوت نکلدے نیں۔ جے توں نہیں منندا تاں رات نوں کلی ٹھوک کے دس۔ دوجا منڈا کلی لے

کے ہنیرے پئے چلا گیا۔ روڑا پھڑ کے، اوس قبر دے کول کلی ٹھوکی۔ واپس مڑیا تاں پچھوں کسے نے اوس دی لکدی کھچ لئی۔ گھابر کے دوڑیا۔لنگوٹی اوتھے ہی رہ گئی۔ بوندلیا ہویا گھر آیا۔ ساہ وچ ساہ نہ آوے۔ زنانیاں اکٹھیاں ہو گئیاں۔ کہن کہ بھوتاں نے اس نوں کٹیا اے۔ اگلی سویرے کسے نے قبر دے کول لنگوٹی پئی ہوئی ویکھی۔ اک کونے وچ کلی ٹھکی ہوئی سی۔ نویں بحث شروع ہو گئی۔ ہنیرے وچ کیہ منڈے نے آپنی چادر وچ آپنی کلی ٹھوک دتی جاں بھوتاں نے اوس دے ہتھوں زبردستی کلی ٹھکوائی ؟ سچ جھوٹھ کون نتارے۔

بھوت پریت کتھے رہندے نیں؟ عام کہندے سن کہ چڑیلاں ملھاں تے ٹبلیاں وچ رہندیاں نیں تے بھوت قبراں وچ جاں کسے اجڑے ہوئے کھولے وچ۔ ایہناں دی وکھری وکھری دنیا اے۔ رات نوں جاگدے نیں تے دنے سوندے نیں۔ کدی نظر نہیں آوندے۔ رات نوں چڑیلاں صاف ستھرے پکے تھاں تے اکٹھیاں ہو کے نچدیاں نیں۔ بھوت گھنے جھنڈ دے تھلے اکٹھے ہو کے نچدے تے مستیاں کردے نیں۔ لوکیں ڈردے رات نوں ایہناں تھانواں تے گھٹ ہی جاندے سن۔ جے کوئی دخل اندازی کرے تاں اوس نوں پھڑ لیندے سن۔ پنڈ وچ کئی واقعیات ہوئے سن۔ ایہناں وچوں تن اکھیں ڈٹھے ایہہ سن۔

چنبیلی: ہر اک نوں پتہ سی کہ ملھے جاں ٹبے تے اُگی ہوئی چنبیلی دے پھل نہیں توڑنے تے نہ ہی اوتھے پیشاب کرنا اے۔ ایہہ کسے نہ کسے بھوت پریت دا باغ اے۔ اک شام منڈیاں دا ٹولا میٹی کھیڈ رہیا سی۔ ننگے پیریں کھیتاں وچ دوڑدے، واری نال کسے ہور نوں پھڑن دی کوشش کردے۔ دوڑدے دوڑدے مہیندر تے شیری اک ملھے دے پچھے لک گئے۔ سبھاوک ای مہیندر نے پھلاں دیاں ڈوڈیاں توڑ لئیاں۔ فٹ ہی ہوا نکل پیا۔ دوویں ڈر کے دوڑ اٹھے۔ کھیت وچ کٹی ہوئی منجھٹی دی کلی شیری دے پیر دی تلی وچ کھب گئی۔ خون وگدا، نس کے گھر آ گیا۔ ماں نے پہلوں ہلدی نوں گھیو وچ ساڑ کے پٹی

بنھی۔ پھیر مرچاں وار کے چلھے وچ سٹیاں۔ بلاٹل جاوے۔ مہیندر نوں گھر پہنچدیاں ہی تاپ چڑھ گیا۔ اوس دی ماں تن دن پاٹھ کردی رہی۔ پھیر جا کے تاپ اتریا۔ ساریاں منڈیاں نوں کن ہو گئے کہ جنگلی چنبیلی دے پھل کدی نہیں توڑی دے۔

نواب بی بی: نویں نویں ویاہی نواب بی بی دا حسن ڈلھ ڈلھ پیندا سی۔ کھوہ تے گئی نوں چڑیل چنبڑ گئی۔ گھر آ کے اوہنے طوفان مچا دتا۔ کدی منجیاں الٹائے، کدی آپنے والاں نوں روں دے چھوپیاں دے نال سجائے۔ گھر والا کھیتاں توں واپس آوے تاں اوس نوں گالھاں کڈھے۔ کدی ہار شنگار پا لوے، پچھلے جنم دیاں کہانیاں دسے۔ کدی دب کے ہسے، دال وچ لون دا بک پا دیوے۔ ایہہ سلسلہ کئی دن چلدا رہیا۔

سارا ٹبر بڑا پریشان۔ مولوی صاحب آ کے کن وچ کلمہ پڑھیا۔ آؤندے جاندے فقیراں نے روٹی دی تھالی تے ہتھ رکھ کے رب دی مہر منگی تے پھیر روٹی نواب بی بی نوں دینی۔ کوئی وی فرق نہ پیا۔ کدی چڑیل پچھلے جیون دیاں کہانیاں سناوے، کدی رولا پاوے، تے کدی دیوی بن کے چپ بیٹھی رہے۔ اخیر تے گھر والیاں نے چڑیلاں کڈھن والے ماہر نوں بلایا۔ حکما اوہدا ناں سی۔ پکا رنگ، لال اکھاں، لمکدیاں جٹاں، چولا پایا ہویا۔ حکمے نے آ کے ویہڑے وچ ڈیرہ لا لیا۔ دو دن لگاتار چڑیل دے نال گلاں کردا رہیا۔ اوہنوں خوش کرن لئی کڑاہ پوڑی بنوا لئے، کدی نین توں اوہدے والاں دیاں سوہنیاں میڈھیاں گندھائیاں جان۔ جے چڑیل آکھے نہ لگے تاں حکما اوہنوں جتیاں نال جاں چمٹیاں نال مارے۔ اخیر چڑیل وس وچ آ گئی تے دسیا کہ اوہ کون اے، کیوں نواب بی بی نوں چنبڑی تے ہن چھڈن دیاں کیہ کیہ شرطاں نیں۔

چڑیل کہن لگی کہ میں وی نواب بی بی وانگ اک بڑی خوبصورت کڑی ساں۔ نانو کے ویاہی گئی۔ ہر اک دی اکھ میرے تے سی۔ ٹبر دے جی مینوں تلیاں تے چک کے رکھدے سن۔ میں ماں بنن والی ہو گئی۔ میرا روپ ہور نکھر آیا۔ میری اڈی نہیں سی لگدی،

میں اسمان تے چڑھی ہوئی ساں۔ منڈا جمیا۔ میں سوتک وچ مر گئی۔ منڈے نوں گھٹ کے چھی وی نہ پائی۔ جدوں بلونگڑا ماں دے دودھ نوں رووے، میری روح دیاں وی چیکاں نکل جان۔ میری ولکدی روح پنڈ دے آلے دوالے چکر لاؤندی رہی۔ دور نہیں سی جانا چاہندی۔

حکما پچھدا گیا، چڑیل بولدی گئی۔ نانو کے دی حد دے نال لگدا ارائیاں دا کھوہ سی۔ صاف ستھرا، بوٹیاں دیاں کیاریاں، مینوں چنگا لگیا۔ کھوہ دے اک پاسے وڈا سارا ملھا سی۔ میں اوتھے آپنا مزار بنا لیا۔ میں کسے نوں کجھ نہیں سی کہندی تے نہ کوئی مینوں چھیڑدا۔ منڈے آ کے ملھے توں بیر توڑ کے لے جاندے۔ مینوں چنگا لگدا۔ اک دن لوڈھے ویلے نواب بی بی ٹہلدی آئی، ملھے دا چکر لایا تے پھیر ملھے دے اوہلے تھاں تے بیٹھ کے پیشاب کرن لگ پئی۔ اوہ میرا مزار سی۔ میرا پارہ اسمان تے چڑھ گیا۔ نواب بی بی اجے چار قدم ہی گئی سی، میں کڑک کے بجلی وانگ اوہنوں چنبڑ گئی۔ پٹکا کے ماریا۔ چیکاں ماردی نوں میں آکھیا کہ ہن میں تینوں نہیں چھڈنا۔ بوندلی ہوئی گھر آ گئی، ہن میں اس دی ساتھن آں۔ حکمے نے چھڈن دیاں شرطاں پچھیاں۔

چڑیل نے منگ کیتی کہ پہلوں میرے مزار تے جا کے سترنگی چنی چاڑھو۔ پھیر گھر وچ دعوت کرو۔ اس طرحاں ہی کیتا گیا۔ سس نے جا کے چنی چڑھائی۔ دعوت دا سدا پتر دتا گیا۔ حلوائی آئے۔ ویہڑے وچ دریاں وچھیاں۔ آئے پروہنے جتیاں لاہ کے دریاں تے بہہ گئے۔ گوانڈھیاں دے سارے منڈے کڑیاں بنیریاں تے ویکھن لئی ٹک گئے۔ پسار دے اندر حکما تے چڑیل سمجھوتے دیاں گلاں کردے رہے۔ نواب بی بی دی جٹھانی بھین کول بیٹھی رہی۔ چڑیل کہن لگی کہ ہن مینوں شانتی آ گئی اے۔ میں چلی آں۔ حکمے پچھیا کہ جان دی نشانی کیہ دیویں گی۔ چڑیل نے آکھیا کہ جاندی وار بروہاں دے کول پئی اک جتی نوں الٹا دیاں گی۔ انج ہی ہویا۔ اک چیک وجی۔ جتی الٹ گئی۔ جٹھانی بھین

دی بانہہ وچ بانہہ پائی، مسکراؤندی ہوئی، ادھا گھنڈ کڈھی، نواب بی بی باہر آئی۔ سس نوں متھا ٹیکیا۔ فیر گھر والے دے پیریں ہتھ لائے۔ اینی خوش، اس طرحاں لگے جویں اس نوں کدی کجھ ہویا ہی نہیں۔ سبھ پاسے ودھائیاں۔ سورج ڈھل گیا سی۔ دعوت کھا کے لوکیں تر گئے۔ حکما وی ریجا اتے پیسے لے کے چلا گیا۔

باجی: چھوٹے قد دی سڑی، سکڑی، باجی دے بڈھے ہون توں پہلوں ای صرف چار ساہمنے دند رہ گئے سن۔ پنڈ وچ پھردی تردی، عام لوکاں وانگر نظر آؤندی سی پر زنانیاں اوس نوں کدی گھر نہیں سن وڑن دیندیاں۔ اوس بارے کئی گلاں ہندیاں سن۔ جدوں باجی تے بھوت سوار ہو جائے تاں اوہ ڈین بن جاندی سی۔ فیر کاہلی کاہلی ٹُردی سی۔ وا ورولا ٹُریا جاندا لگدا سی۔ کہندے سن کہ اوس حالت وچ اوس دے پیر پچھے نوں مڑ جاندے سن۔

اک واری سویرے سویرے کھوہ پیا چلدا سی۔ بھولا گادھی تے بیٹھا سی۔ بھولے نوں جھولا پیا کہ کوئی زنانی، دوویں ہتھ چکی اوس دے پچھے پچھے تر رہی اے۔ تربک کے اٹھیا۔ جھٹ ہی ڈگ پیا۔ بلد کھلو گئے۔ کھوہ وگنا بند ہو گیا۔ کامے دوڑے آئے۔ بھولے نوں چک کے کھڑا کیتا۔ بھولا عجیب بولیاں بولن لگ پیا۔ کسے نوں کجھ سمجھ نہ آوے کیہ آکھدا اے۔ گھر لے آئے۔ سیوا کیتی۔ محلے دیاں زنانیاں حال پچھن آئیاں۔ کجھ دا کجھ بولی جائے۔ ہر اک نے قیافہ لایا کہ ایہنوں بھوت چنبڑ گیا اے۔ پچھے ترن والی ضرور باجی ہی ہونی اے۔ ہر کسے نے اپاء دسے۔

مولے ناں دا جاکے پنڈ دا اک مشہور آدمی سی۔ اوس نوں بھوت وس کرنے آؤندے سن۔ گھوڑی بھیج کے مولے نوں لیاندا گیا۔ اوس نے تن دن گھر ڈیرہ لایا۔ مولا تے بھولا دن رات گلاں کرن۔ جے بھوت آکڑے تاں مولا اوہنوں جتیاں نال کٹے۔ جے اگوں گالھاں کڈھے تاں مولا اوس نوں چمٹیاں نال مارے۔ آکھے کہ جے توں جان

بچانی آ تاں بھلی پرکار تر دا ہو۔ تیجے دن بھولا کھیڈن لگ پیا، مطلب مولے دے وس پے گیا۔ فیر بھوت نے کہانی دسی۔ راتیں اوہ قبراں دے چھپڑ تے رنگ رلیاں مناندے سن۔ اک چاننی رات اوس نے کپڑے دھو کے اک جھاڑی دے اپر سکنے پا دتے تے جا کے سوں گیا۔ اک دن لنگھدا لنگھدا بھولا آیا۔ جھاڑی دے کول کھلو کے میرے لیڑیاں نوں لیراں سمجھ کے اوہناں اتے پیشاب دیا دھاراں مار دتیاں۔ اگلی رات جدوں ناپاک ہوئے ہوئے کپڑے دسے تاں مینوں بڑا طیش آیا۔ رات بھر سنگھدے سنگھدے میں بھولے دا کھرا لبھ لیا۔ منہ ہنیرے میں باجی نوں آکھیا مینوں لے چل کھوہ تے۔ میں کلیاں نہیں سی جا سکدا، آپنی حدتوں پار سی۔ گادھی تے بیٹھے نوں میں بوچ لیا۔ مولے نوں آکھے ہن میں تیرا مرید بن گیا ہاں۔ جوتوں آکھیں، میں کراں گا۔ مولے نے اُچی اُچی ہیک نال گاؤنا شروع کر دتا تے بھوت نوں حکم دتا کہ توں چپ چپیتا چلے جا۔ بھوت ہوا ہو گیا۔ بھولا بالکل ٹھیک ہو گیا۔ خوش خوش مولا دانیاں دی گٹھڑی تے نواں کھیس لے کے جا مکے واپس چلا گیا۔ مولے دی بلے بلے تے ٹبر راضی۔

بری نظر: لوکاں نوں نظر لگ جان دا بڑا ڈر ہندا سی۔ عام آکھیا جاندا سی بری نظر والے، تیرا منہ کالا۔ نظر دی طاقت صرف پیار نال ویکھن والیاں وچ ہندی سی۔ عام طور تے آدمیاں وچ۔ ماواں بچیاں دے گلاں وچ کالا دھاگہ بنھ دیندیاں سن۔ نواں گھر بنن توں پچھوں مستری مٹی دی ٹنڈ دے پچھلے پاسے رنگ برنگا، لمی جیبھ والا منہ بنا دیندے سن۔ نظر گھر تے نہ پوے، اوہدے اتے پوے۔ مجھاں دا ہوانا بھریا ہووے، تے جے تیز نظر والا کولوں لنگھ جائے، تاں زنانیاں مجھ توں لال مرچاں وار کے اگ وچ سٹدیاں سن۔ نہیں تے مجھاں دودھ نہیں سن چون دیندیاں۔ عام سی کہ پھلکاری جاں باغ کڈھ کے عورتاں اک کونے وچ نظر پٹو بنا دیندیاں سن۔ ہور وی بڑے اپاء ہندے سن۔

نویں محلے والیاں دا بابا، ووہٹی دے مرن توں بعد کدی پنڈ نہیں سی آیا۔ جوان پتر

واہی کردے سن۔ آپ دن رات کھوہ تے کوٹھڑی وچ عبادت کردا۔ نونہاں اوہدی روٹی دی دروازے دے کول رکھ دیندیاں۔ جدوں جی آئے کھا لوے۔ صرف سویرے منہ ہنیرے تے رات نوں جنگل پانی لئی باہر آوندا سی۔ جے کوئی اوس دا بوہا کھڑکائے تاں گالھاں کڈھدا سی۔ پنڈ والیاں نوں اوہدی روحانی طاقت تے بڑا یقین سی۔ جدوں کدی نظر لگن کر کے اتھری مجھ ددھ ناں دیوے تاں زنانیاں کسے دے ہتھ آٹے دا پیڑا بابے کول بھیجدیاں۔ بوہا کھڑکان والے نوں دو چار گالھاں کڈھدا پر التجا سن کے باہر آ جاندا۔ پیڑا لے کے کلمہ پڑھدا، فیر پھوک ماردا۔ پیڑا مجھ نوں دتا جاندا۔ شرطیہ مجھ ٹھنبر جاندی تے ددھ دین لگ پیندی۔

اک واری تتلیاں توں بلا کا سنگھ پنڈ آیا۔ منجی تے بیٹھا سی۔ شہروں آئے ٹانگے توں اوس دا سالا اتریا۔ سفاری سوٹ پایا ہویا سی۔ بلا کا سنگھ نے خوشی دی نظر بھر کے ویکھیا۔ واپس تتلے جا کے ووہٹی نوں کہن لگا کہ تیرا بھرا بڑا افسر لگدا سی۔ اوس نوں فکر لگ گیا کدھرے میرے بھرا نوں نظر نہ لا آیا ہووے۔ گھوڑی لے کے فٹ پنڈ آ گئی۔ واقعی بھرا نوں بڑا بخار چڑھیا ہویا سی۔ بھین نوں جھاڑا کرنا آوندا سی۔ نواں مٹی دا کجا لے کے اوس وچ کتے دیاں لینڈیاں پائیاں تے اوہناں نوں دھکھایا۔ تن واری بھرا دی منجی دے آلے دوالے دھواں دتا۔ نال نال منہ وچ کجھ بولدی گئی۔ ویکھدیاں ویکھدیاں ہی بھرا دا بخار ٹٹ گیا۔ راضی ہو گیا۔

جادو ٹونے: کجھ لوک ایرکھا نال بھرے ہندے سن۔ آنڈیاں گوانڈھیاں تے شریکاں دی خوشی دا ساڑا اوہناں نوں کھاندا سی۔ جے کوئی گوانڈھی نواں مکان بنائے، تاں ساڑا۔ جے شریکن دے گھر پتر ہون تے آپنے گھر نہ ہووے، تاں ساڑا۔ جے کسے دا کاروبار جاں فصل بوہتی چنگی ہووے، تاں ساڑا۔ بھاویں کہندے سن کہ ہانڈی ابلے گی تاں آپنے کنڈھے ای ساڑے گی، پر ایرکھا توں بچ کے رہنا اوکھا سی کیونجے کئیاں دا دل

سڑ کے اینا راکھ ہو جاندا سی کہ اوہ رنگ وچ بھنگ پاؤن لئی کجھ نہ کجھ کر دیندے سن۔ آدمی آپنے سکھ لئی سکھنا تاں سکھدے، پر دوجیاں دے کشٹ دی منگ وی کردے۔ زنانیاں عام طور تے ٹونے کردیاں۔ قسم قسم دے ٹونے ہندے سن تے ہر اک دا اپاء وی ہنداسی۔

تردے پھردے فقیر نے آؤنا۔ گھر والی نے آٹا دینا تے کہنا کہ مینوں تویت بنا دے۔ گل سن کے فقیر نے کاغذ دے پرزے اتے کجھ سدھا پٹھا لکھ دینا جس نوں کوئی نہ پڑھ سکے۔ کئی واری ایویں ای جھریٹاں مار دینیاں۔ پرزے نوں مرنڈ کے دوچار پھوکاں مارنیاں تے آکھنا کہ جیہڑے گھر ٹونا کرنا اے اوس دی کندھ دی کسے موری وچ پھسا دے۔ نالے دسنا کہ کجھ دناں بعد گھر تے کوئی آفت آ جاوے گی۔ ہور آٹا لے کے تردے ہونا۔ کسے گھر والی نے جدوں کدی پرزہ ویکھنا تاں اوس رولا پا دینا۔ کسے نکھٹے نے کیہ کر دتا اے! گالھاں کڈھنیاں، زنانیاں اکٹھے ہو جانا۔ کسے نے اپاء دس دینا جاں کسے فقیر نے آ کے اپاء دس دینا۔ کیہ پتہ فقیر وی اکو کلب دے ہون کیونجے عام اپاء تاں ایہہ ہنداسی کہ کسے مزار تے کپڑا جاں روٹی بھیج دیو۔

نواں مکان پیا بنداسی۔ اریکھا والا کسے ویلے آیا۔ کنگریاں والی ٹٹی ہوئی ٹنڈ دے پچھے کجھ لیکاں مار کے، ٹنڈ مودھی کر کے ڈیوڑھی وچ رکھ گیا۔ سارے کہن کسے نے ٹونا کر دتا اے۔ گھر والی ٹنڈ نوں توڑ کے روڑی دے اتے سٹ آئی تے ٹنڈ والے تھاں تے اگ بالی۔ سمجھو، ٹونے نوں ساڑ دتا۔

اک واری پلیٹھی دا منڈا بالٹی وچ بیٹھا، پانی نال کھیڈ رہیا سی۔ بڑا منموہنا پیا لگدا سی۔ کوئی زنانی آئی، چکر لا کے چلی گئی۔ منٹاں وچ ہی منڈا سن ہو گیا۔ رولا پے گیا۔ محلے دیاں زنانیاں اکٹھیاں ہو گایا۔ اک نے ماں نوں آکھیا کہ تینوں پتہ تاں ہے کون آئی سی۔ توں اوہدے گھر جا، کوئی چیز منگ کے لیا تے منڈے نوں دے، ٹھیک ہو جاویگا۔ گھابری ہوئی ماں اوس ویلے دوڑی دوڑی گئی۔ اوس زنانی دیاں منتاں ترلے کیتے کہ مینوں آپنے

گھروں کوئی خاص چیز دے۔ ٹال مٹول کرن توں بعد من گئی۔ اندروں اک چونڈی پیسے ہوئے پکھوپر دی لیا دتی۔ ماں نے آ کے منڈے دے منہ وچ پائی۔ گود وچ لے کے بہہ گئی۔ ترنت ہی منڈا ٹھیک ہو گیا۔ ساریاں آ کھنا: 'شوم نے اکو چونڈھی دتی۔ جے ودھ دے دیندی تاں منڈے نے بڑا طاقتور بن جانا سی۔'

مسلمان منڈیاں نے عام تے کسے کسے سکھ منڈے نے چاندی دا تویت پایا ہندا سی۔ پہلوان تاں عام سارے ہی تویت پاندے سن۔ سمجھدے سن کہ بری نظر نہیں لگدی۔ ویسے چاندی دے تویت سوہنے وی لگدے سن۔ پنڈ وچ جاں نیڑے تیڑے جادوگرنی کوئی نہیں۔ اوہناں دا ذکر صرف بچیاں دیاں کہانیاں وچ ہی آ وَندا سی۔ پنڈ وچ مزار دی کوئی نہیں سی۔ نہ ہی پنڈ وچ کوئی ٹیوا لاوَن والا سی۔ جے کسے جنم پتری بنوانی ہووے تاں گوجرانوالے پنڈت کول جانا پیندا سی۔ پنڈ وچ ہتھ ویکھن والا وی کوئی نہیں۔ پر وڈیاں گلوٹیاں دے بھاڑوے لنگھدے جاندے ہتھ ویکھ دیندے سن۔ ہتھ وکھان دا سواد ہر اک نوں سی۔ کمیاں نوں ہتھ ویکھن دا سواد وی سی۔ پر ایہہ بہتا شغل ہی سمجھیا جاندا سی۔

(16)

سماجی الٹم پلٹم

جیوں جیوں نویاں تہذیباں پنگریاں، دھرم ظاہر ہوئے، تیوں تیوں ونکرے دی ودھدے گئے۔ اندرونی کھچ تان دے کارن ہر مذہب ہر سماج وچ قسم قسم دی اوچ نیچ اگھڑ پئی۔ لوکاں دی رہنی بہنی وچ کمیاں پیشیاں ہور اگھڑ گئیاں۔ اتھے ایہناں گھٹناواں دی چھان بین (Analysis) نہیں کیتی گئی۔ صرف پنڈ وچ واپر رہے الٹم پلٹم (Social Contradiction) دا ذکر اے۔

1۔ دھرم: پنڈ وچ ترتیب وار صرف چار مذہب سن سکھ، مسلمان، عیسائی تے ہندو۔ اک دوجے دے مذہب دی عزت کردے سن۔ پر طور طریقے جدا جدا سن۔

2۔ رب: لوک اکو رب نوں مندے سن۔ رب توں ڈردے سن۔ سچ دا گواہ رب ہندا سی۔ لوک رب دی سونہہ، رب دی قسم کھاندے سن۔ پر ہر دھرم دا یقین وکھرا سی۔

سکھ: رب اکو ہے۔ اوس نوں ملن دے رستے وکھرو وکھرے ہن۔

اسلام: رب اکو ہے۔ اوس نوں ملن دا رستہ صرف اکو ہے۔ اللہ!

عیسائی: رب اکو ہے۔ اوس نوں ملن دا رستہ اوس دا بیٹا یسوع مسیح ہے۔

ہندو: رب اکو ہے۔ اوس دے کئی روپ ہن (دیوتے، دیویاں) رستہ پوجا ہے۔ سارے کہندے سن کہ رب اکو ہے۔ پر رب دی تعریف آپنی آپنی۔ رب کتھے رہندا اے؟ جنے سوال، اونے جواب!

رب اک گنجھل دار بجھارت، رب اک گورکھ دھندا
کھولن لگیاں پیچ ایس دے، پاگل ہو جائے بندہ

(موہن سنگھ ماہر)

3۔ **پاٹھ، پوجا، نماز، دعا:** چوہاں دھرماں دے لوک آپنی لیک تے چلدے سن۔

سکھ: آدمی، عورتاں، بچے اکٹھے گردوارے جاندے سن۔ ننگے پیریں اکٹھے بیٹھدے۔ آدمی گرنتھ صاحب دے سجے پاسے، عورتاں کھبے پاسے۔ بچے سبھ پاسے۔ پرشاد ساریاں نوں اکٹھا ورتدا۔ جے لنگر ہووے، تاں اوہ وی اکٹھا ورتدا۔ شبد کیرتن ہندا، ساز وجدے، مسلمان ربابی عام حصہ لیندے۔ ہر دھرم دے لوک شامل ہو سکدے سن۔ پر عام طور تے ہندو ہی شامل ہندے سن۔ سالانہ میلے والے دن کیرتن ویلے سدے ہوئے مسلمان تے عیسائی وی شامل ہو جاندے سن۔

اسلام: نماز وچ صرف مسلمان شامل ہو سکدے سن۔ آدمیاں دے نماز پڑھن دا ویلا ہور ہندا سی تے عورتاں دا ہور۔ اکٹھیاں کدی نہیں۔ عورتاں گھٹ ہی نماز پڑھن جاندیاں سن۔ خالی ویلے ہور دھرماں دے لوک جتی لاہ کے جاں کچھے مار کے مسیت ویکھن واسطے جا سکدے سن۔ گاؤن دی تے ساز وجاؤن دی سخت مناہی ہندی سی۔

عیسائی: آدمی، عورتاں تے بچے اکٹھے گرجے آؤندے جاندے تے اکٹھے بہندے کھلوندے۔ گیت وی گاؤندے۔ انجیل پڑھن تے دعا دے ویلے وی ہر کوئی شامل ہو سکدا سی۔

ہندو: کجھ صدیاں توں مندر کوئی نہیں سی۔ ہندو گردوارے اکٹھے ہندے سن۔ پنڈت آپنے گھر دن دہارنوں ٹھاکراں دی پوجا کردے سن۔

4۔ **ذات پات:** مذہب دسدے جھ کن۔ لوکیں کردے جھ کن۔ ویلے دے دستور دے مطابق چلدے سن۔ ہر مذہب وچ ذات پات دا پورا اثر تے زور سی۔

سکھ: دھرم ذات پات دی نکھیدی کردا سی۔ گردوارے تے رسماں رواجاں وچ سارے سکھ اکٹھے ہندے۔ اکٹھی روٹی کھاندے۔ پر برادریاں ذات پات دے مُڈھ تے ونڈیاں ہوئیاں سن۔ بھاویں تن شادیاں اس حدنوں ٹپ کے ہوئیاں سن پر عام طور تے بیٹی دی سانجھ کوئی نہیں سی۔

اسلام: عرب دیس، جتھے اسلام ظاہر ہویا، دے اندر کسے ـنے ذات پات دا نام وی نہیں سی سنیا۔ ایہو جہیاں ونڈیاں دا مسئلہ ہی نہیں سی۔ پر جدوں ہندواں نے اسلام قبول کیتا تاں ذات پات نال لے گئے۔ سکھاں وانگ مسلماناں دی ہر ذات دی برادری وکھری سی۔ سگوں مسجداں وی وکھریاں سن۔ بیٹی دی سانجھ نہیں سی۔ ویاہ برادریاں دے وچ ہی ہندے سن۔

عیسائی: پنڈ وچ سارے عیسائی اکو ذات دے سن۔

ہندو: آریا لوک ذات پات دے جنم داتا سن۔ ذات پات دھرم دا حصہ سی۔ ذاتاں جدّی ہنر دے مُڈھ تے بنیاں سن۔

5۔ **کھانا پینا:** اکو چکی دا آٹا، روٹی پک گئی تے سانجھ ختم! اکو کھوہ دا پانی، گھڑے وچ پے گیا تے سانجھ ختم۔ اس تو وڈی الٹم پلٹم دی مثال ہور کیہ مل سکدی اے؟ پر ایس فریب نوں کوئی فریب نہیں سی سمجھدا۔ ویلے دا دستور سمجھ کہ ہر کوئی اس نوں نبھاؤندا سی۔ اک چپ تے سو سکھ۔ اس الٹم پلٹم دا ویروا ایس طرحاں دا سی۔

اناج: کوئی بیجے، کٹے، صاف کرے۔ ہر کوئی کھائے۔ ایہو حال سبزیاں پھلاں دا

سی۔

روٹی ٹکر: سکھ تے ہندو صرف سکھاں ہندواں دے ہتھاں دا بنیا ہویا کھانا ہی کھاندے سن۔ جدوں وی کوئی مسلمان جاں عیسائی کسے سکھ دے گھر روٹی کھاوے، تاں اوس دے تھالی گلاس وکھرے ہندے سن۔ جے کوئی اُچیچا پروہنا، مسلمان جاں عیسائی باہروں آوے تاں شیشے دے گلاس تے چینی دے بھانڈے ورتے جاندے سن۔ پر ایہو جہے دو گھر ای سن۔ عیسائیاں دے ہتھاں دا بنیا ہویا کھانا نہ سکھ ہندو تے نہ مسلمان کھاندے سن۔ ویاہ شادیاں ویلے مسلمان گوانڈھی جاں متر سکھاں نوں کچی روٹی (آٹا، دال، چول، گھیو) دیندے سن۔ پر بوہتے مسلمان سکھاں دے گھراں توں حلوائیاں دیاں بنیاں ہوئیاں کڑاہ پوڑی، کھچڑی تے پلاؤ لے لیندے سن۔ عیسائی ہر گھر توں کھانا قبول کر لیندے سن۔

دُدھ: کچے دودھ وچ کوئی مت بھید نہیں سی۔ پنڈ وچ دودھی کوئی نہیں سی۔ سوائے بکریاں دے دودھ توں کوئی وی دودھ نہیں سی ویچدا۔

گھیو: مکھن وی کوئی نہیں سی ویچدا۔ ہر مذہب والے دوجے مذہباں توں گھیو خرید لیندے سن۔ گھیو وچ اُچ نیچ نہیں سی سمجھی جاندی۔

لسی: سکھ ہندو کدی وی مسلماناں دے گھراں توں لسی نہیں سن لیندے۔ عیسائی لسی لین والے ہندے سن، دین والے نہیں۔ مسلمان کامے ہر روز سکھاں دے گھراں دی لسی پیندے سن۔

گوشت: سکھ ہندو گاں دی راکھی کردے سن تے مسلمان سور دی۔ پنڈ وچ کدی وی ایہناں دا گوشت نہیں سی بنایا جاندا۔ لڑائی دا ڈر ہندا سی۔ صرف ککڑ، بکرے تے بھیڈ دا گوشت بنایا جاندا سی تے اوہ وی کدے کدے۔ سکھ جھٹکا کردے سن تے مسلمان حلال۔ ایہہ ریت اینی پکی سی کہ اک دوجے دے گوشت نوں نہ ہتھ لاؤندے سن تے نہ کھدا

دیکھدے سن۔

پانی: قدرت دے دتے اس مفت تحفے نوں الٹم پلٹم نے گھیریا ہویا سی۔ کھوہ دا پانی سانجھا سمجھیا جاندا سی پر کھوہیاں تے لیبل لگے ہوئے سن۔ سکھاں دی کھوہی، مسلماناں دی کھوہی، عیسائیاں دی کھوہی۔ کھوہ گڑدا سی تاں ہر کوئی اوتھے نہاؤن جاندا۔ زنانیاں گھڑے بھردیاں، پر جدوں پانی گھڑے وچ پے گیا تاں اوہ سکھ پانی تے مسلم پانی بن گیا۔ اک دوجے دے گھڑے چوں پانی نہی سن پیندے۔ ایتھوں تک ہی نہیں، جے کوئی مسلمانی کسے سکھ جاں ہندو عورت دے گھڑے نوں ہتھ لا دیوے تاں اوسے تھاں ٹھا مار کے توڑ چھوڑ دتا جاندا سی۔ کہندے سن: گھڑا بھٹ کیتا اے۔ ناکارہ ہو گیا اے۔ جتھے وی پاندھیاں واسطے پیا ہووے، اوتھے لکھیا ہندا سی ہندو پانی، مسلم پانی۔ اکو رب دا اکو پانی، واہ! واہ! بندیا تیری کارستانی۔

نر مادہ: آدمی اک توں ودھ عورتاں دے نال ویاہ کرا سکدا سی پر عورت اک توں ودھ آدمیاں نال ویاہ نہیں سی کرا سکدی۔ کیوں؟ اک مخول والی گل نہیں۔ ایہہ سوال ظاہر کردا اے کہ سماج وچ آدمی تے عورت برابر نہیں۔ ایہو جیہے قسم قسم دے وتکرے گھراں وچ وی سی تے گھراں توں باہر وی سی۔

فرق جمن توں ہی شروع ہو جاندا سی۔ منڈا جمن دیاں بڑیاں خوشیاں منائیاں جاندیاں سن۔ دھمان کیتا جاندا سی۔ لڈو ونڈے جاندے سن۔ کڑیاں دی واری سوگ چھیل جاندا سی۔ پر پنڈ وچ کڑی نوں مارن دا واقعہ کدی نہیں سی ہویا۔ فیر وی منڈے دی لوہڑی منائی جاندی سی، لاگ دتے جاندے سن۔ کڑی دی واری ایہہ کدی نہیں سی ہندا بھاویں پنج بھراواں دی اکو بھین کیوں نہ ہووے۔ کڑیاں وڈیاں ہندیاں سن تاں اوہناں نوں ادھا گلاس دودھ دتا جاندا سی۔ منڈیاں نوں پورا گلاس۔ ہور کھان والیاں چیزاں وی منڈیاں نوں حساب نالوں ودھ ملدیاں سن۔ ماواں فکر کردیاں سن ''کڑیاں چھیتی جوان ہو

جاندیاں نیں''۔ جے جوان آدمی مر جاوے تاں سیاپا کیتا جاندا سی۔ پر جوان عورت دی واری کوئی سیاپا نہیں سی ہندا۔

ہاں! عام طور تے کڑیاں دے ویاہ تے منڈیاں دے ویاہ نالوں ودھ پیسہ خرچ کیتا جاندا سی۔ پر کڑیاں نوں جائیداد دا کوئی حق نہیں سی ہندا۔

ایہناں ونکریاں دے باوجود، عورت خاندان دی عزت آبرو ہندی سی۔ اوس دی راکھی کرنا ہر آدمی تے ہر بھرا دا فرض ہندا سی۔

(17)

زر، زن، زمین

ہر آدمی دے من وچ، بھاویں اوہ راجا سی تے بھاویں فقیر، ایہہ کھبیا ہویا سی کہ پیسہ، عورت تے زمین اوس دی ذاتی ملکیت، اوہدی عزت تے آن دی نشانی نیں۔ ایہناں نوں حاصل کرن لئی بندہ محنت کردا، لڑدا، جوا کھیڈدا تے سکیماں بناؤندا۔ فیر ایہناں دی راکھی لئی جان وی وار دیندا۔ زر، جورو تے زمین دی کھچ دے نال قدرتی طور تے ہؤمیں (خودی) تے ساڑا آ جڑدے تے انسان نوں جرماں اپرادھاں دی راہ تے دھک دیندے۔ گبھرو بھڑدا، جھگڑدا تے خون کردا۔ چوریاں تے ہیرا پھیریاں ول تر پیندا۔

پنجاب دے پنڈاں وچ خون خرابے عام ہندے سن پر چھوٹیاں گلوٹیاں ایہناں توں کافی بچیا ہویا سی۔ چراں توں لوکاں دے چال چلن تے سبھیتا نے چنگا سہاگا پھیر دتا ہویا سی۔ لوکاں نے آپس وچ پیار نال رہنا سکھ لیا سی۔ جتھوں تک یادداشت جاندی اے، پنڈ وچ دو وڈیاں لڑائیاں ہوئیاں، اک خون ہویا تے کھوہ تے ستے ہوئے اک مان جوگ جتھیدار اُجاگر سنگھ نوں ادھ مویا کیتا گیا۔ ایہہ صرف سکھاں وچ ہویا۔

زنانیاں وچ اُچی نیویں عام ہندی سی۔ کڑا کے دار میہنے ماردیاں سن پر ہتھوں باہیں

گھٹ ای ہندیاں سن۔ اک گھر وچ جاں اکو ویہڑے وچ اکٹھیاں رہندیاں درانی جٹھانی دا جھگڑا عام سی۔ نونہہ سس دی لڑائی تاں مشہور سی۔ سوکناں اک دوجی نوں گجھے تیر ماردیاں سن۔ ایہہ سارے جھگڑے آپنے دائرے وچ کھلھے تے پکے پیر جمان دی کوشش کرکے ہندے سن۔ پر کدی کسے سس نے نونہہ دی گت نہیں سی پٹی۔

نہنگاں دیاں لڑائیاں: دو نہنگ بھرا پنڈ دے اندرلے گھر وچ رہندے سن۔ وڈے بھرا دے چار منڈے سن (منگل، جوندا، سوہن تے بھتو)؛ تن ویاہے گئے۔ ویلا آیا، بھراواں نے زمین تے گھر ونڈ لئے۔ منگل، جوندے تے سوہن نے حویلی وچ کھلے گھر بنا لئے تے بھتو نوں ساہمنے دی تھاں تے ڈھارا پا دتا۔ چاچا تے اوہدے منڈے جوان ہو گئے تے ویاہے گئے۔ گھر سوڑا سی۔ اوہناں سوچیا کہ وچوں دو بھرا کھلے تھاں تے جتھے بھتو رہندا اے، نویں گھر بنا لین۔ تائے دے پتراں نے اعتراض کیتا۔ جدوں گھر ونڈے گئے سن، ایس پلاٹ بارے کوئی لکھت پڑھت نہیں سی ہوئی۔ بڈھے چاچے نے اعلان کیتا کہ میں بھتو دا ڈھارا ڈھاہ کے زبردستی قبضہ لے لواں گا۔ پلاٹ دے جھگڑے کر کے 1929 وچ نہنگاں دی پہلی لڑائی ہوئی۔

اک سویر چاچا کھونڈا لے کے پلاٹ تے پہنچ گیا۔ پتر ساں والیاں ڈانگاں لے کے پاسے دی گلی وچ کھلوتے رہے۔ چاچا اُچی اُچی بولے، گالی گلوچ ہویا۔ بھتیجیاں نے چاچے نوں دھکے مارے۔ ترنت ہی اوس دے پتر ڈانگاں لے کے آ نترے۔ منگل تے اوس دے بھراواں نے وی ڈانگاں کڈھ لئیاں۔ لڑائی شروع ہو گئی۔ پنڈ دا کوئی بندہ وی نیڑے ناں آیا۔ زنانیاں تے بچے آلے دوالے کوٹھیاں تے کھلو کے ویکھدے رہے۔ ڈانگاں تے ڈانگاں کھڑکیاں، سر پاٹے، خون نکلے، نہنگاں دیاں زنانیاں روندیاں پٹدیاں کرلاندیاں رہیاں۔ منگل تے اوہدے بھراواں نوں بڑی کٹ پئی۔ جدوں چارے بھرا ڈگ پئے تاں وی کٹ پیندی گئی۔ کسے نے ڈسکے تھانے اطلاع دے دتی۔ پولیس آئی۔

زخمیاں نوں ڈسکے ہسپتال لے گئے۔ مقدمہ چلیا۔ چاچے دے دو پتراں نوں چھ چھ مہینے قید ہوئی۔ باقی دے رہاء ہو گئے۔ پلاٹ دا فیصلہ نہ ہویا کیونکہ ایہہ سول کیس (Civil Case) سی۔

راضی ہندیاں سار ہی، منگل تے اوہدے بھراواں نے پلاٹ دے آلے دوالے واڑ لا دتی۔ اک کمرہ پا دتا تے بھتو دے گزارے واسطے اوس نوں بکریاں لے دتیاں۔ پلاٹ دا جھگڑا نہ نپٹیا۔ دوہاں دھراں نے ٹاکرے دی تیاری شروع کر دتی۔ نہنگاں دی دوجی لڑائی 1932 وچ ہوئی۔

سیال چمکدی سویرے، ایتوار نوں، چاچا تے اوہدے پتر سماں والیاں ڈانگاں لے کے واڑے وچ آ وڑے تے بھتو دا ڈھارا توڑنا شروع کر دتا۔ منگل تے اوس دے بھرا دی سماں والیاں ڈانگاں لے کے آ گئے۔ زنانیاں کوٹھیاں تے کھلو کے حال پاریا کرن لگ پئیاں۔ گلیاں وچ کجھ لوکی وی اکٹھے ہو گئے پر کسے دی ہمت نہ پئی کہ دخل دیوے۔ سنی دی کسے نہیں سی۔

لڑائی بڑے گھمسان دی ہوئی۔ اک وی بندہ نہیں سی جس دا سر نہ پاٹیا ہوئے جاں ہڈیاں ناں ٹٹیاں ہون۔ پہلے وانگوں چاچے دے پتراں دا پلڑا بھاری ویکھ کے، جوندے نے ٹوکے نال چاچے دا سر پاڑ دتا۔ جدوں ٹوکا کھوپری چوں باہر کڈھیا تاں لہو دیاں دھاراں وگ ترپاں۔ جوندے نے ٹوکے نوں لپیٹ کے گلی دے دوجے پاسے کوٹھے تے کھلوتی ووہٹی ول سٹ دتا۔ ڈرسی قتل دا مقدمہ نہ بن جائے۔ ووہٹی نے ٹوکے نوں دھو کے پتھیاں وچ لکا دتا۔ طیش اینا ودھ گیا کہ چاچے دے پتراں نے تن بھراواں جوندے، سوہن تے بھتو نوں کٹ کٹ کے بھوہ بنا دتا۔ چوتھا منگل ٹٹی ہوئی لت نوں گھسیٹدا نال دے گھر تیلیاں دے کوہلو وچ جا لکیا۔ چاچے دا پتر اوتھے وی پہنچ گیا۔ منگل دے پاسے توڑ دتے۔ لڑائی ختم ہوئی جدوں ایہہ سارے بھرا بے ہوش ہو کے زمین تے ڈگ پئے تے اوہناں

دیاں تتنے دوہٹیاں نے آ کے سیاپا شروع کر دتا۔ چاچا تے اوہدے دو پتر دی بے ہوش ہوئے ڈگے پئے سن، اپنے چرنوں ڈسکے توں گھوڑیاں تے پولیس آ گئی۔ پولیس نوں اطلاع پچاؤن تے پولیس دے آؤن نوں تن چار گھنٹے لگ گئے سن۔ پھٹڑاں نوں چک کے سکول وچ منجیاں تے لٹایا گیا۔ روندیاں عورتاں اوہناں نوں پانی پیاندیاں تے گھٹدیاں۔ چنیاں پاڑ کے پٹیاں کردیاں۔ پنڈ دے آدمی منجیاں نوں چک کے ڈسکے ہسپتال لے گئے۔ چاچے دے دو پتراں نوں صرف ملھم پٹی کرانی پئی۔ پولیس نے مقدمہ دائر کر دتا۔ دوہاں ٹبراں نوں پولیس دی بھیٹا تے مقدمے لڑن واسطے زمین گہنے پاؤنی پئی۔

ایہناں لڑائیاں دا دردناک حال ناویں محلے دے نمبردار بڈھا سنگھ دے چھوٹے بھرا دیوا سنگھ نے دوکویتاواں وچ ربرو بیان کیتا۔لڑائیاں دا حال دیوا سنگھ گا کے سنایا کردا سی۔ ایہہ پنڈ دی مہا بھارت سی۔ کس طرحاں اک گبھرو اڈیاں بھار کھلو کے سر اتوں لیا کے دوہاں ہتھاں نال ڈانگ ماردا، کوئی وجدی، کوئی تلک جاندی، کوئی ہڈیاں توڑ دیندی۔ٹوکے دا وجنا، لہو دیاں دھاراں، چیک چہاڑا، جوانی دا جوش، ماں دے پیتے دودھ دا زور، ایہہ سبھ کجھ شاعر دے بیان وچ سی۔ دیوا سنگھ ان پڑھ سی پر اوس دا چیتا بڑا چنگا سی۔ کسے نوں وی خیال نہ آیا کہ اوہ نظماں لکھ دیوے۔ سوہن سنگھ دے پتر حضور نوں زبانی یادسن پر اوہ وی آپنا چیتا آپنے نال لے گیا۔

چپ چپیتا قتل: پنڈ وچ اکو ہی قتل ہویا۔ اک گبھرو نے 1946 وچ آپنی ووہٹی نوں مار دتا۔ کسے وجہ کر کے سس نونہہ توں اوکھی سی۔ اوس نوں گھروں کڈھنا چاہندی سی۔ پتر نوں روز آکھے کہ میں تیرا دوجا ویاہ کر دیاں گی۔ نونہہ نے پیکے جان توں صاف انکار کر دتا۔ سس نے سوچیا کہ سوکھا علاج ایہہ ہے کہ نونہہ نوں پاسے لا دتا جاوے۔ پتر من گیا۔ اک گئی رات، سس نے نونہہ نوں آکھیا کہ میں ضروری باہر جانا اے، توں میرے نال

چل۔ عورتاں ہمیشاں ہی اکٹھیاں باہر جاندیاں سن، خاص طور تے ہنیرے پئے۔ کپاہ دے کھیت وچ جا بیٹھیاں۔ درخت دے پچھے کرپان لے کے نوجوان کھڑا سی۔ فٹافٹ ہی اوس نے نونہہ دے ٹوٹے ٹوٹے کر دتے۔ بھورے وچ بنھ کے، گھوڑی تے پنڈ نوں رکھ کے راتو رات ڈسکے دی نہر وچ سٹ آیا۔ خورے اوس دے چاچے دے پت بھرا نے مدد دی کیتی سی۔

ٹبر نے سکھ دا ساہ لیا۔ پنڈاں وچ کوئی گل بوہتا چر لکی نہیں رہندی۔ نونہہ کتھے گئی؟ لہو دے تبکیاں دی لکیر کیہدی اے۔ سس چپ کیوں اے۔ لوکاں نے گویڑ تے لا لیا پر پنڈ وچوں کوئی بولیا ناں۔ کڑی دے پیو نوں سوہ ملی۔ اوہ پنڈ آیا۔ کجھ پتہ نہ لگا۔ تھانے گیا۔ رسوخ ورتیا۔ پیسے بھرے۔ پولیس پنڈ آئی۔ تفتیش کیتی۔ پنڈ والیاں دا اکو جواب سی ''ساہنوں نہیں پتہ''۔ سگوں اوہناں نے ملزماں نوں لکائی رکھیا۔ گھر والیاں نے تھانیدار نوں اک گھوڑی تے اک ہزار روپیہ دے کے واپس تور یا۔ کیس اجے چلدا پیا سی۔ ونڈ نے سلیٹ صاف کر دتی۔ 1947 دی مہربانی۔

جبر زنا: کھیتاں وچ کم کرن والیاں عورتاں دی عزت اکثر لٹی جاندی سی۔ کئی واری اوہ ڈردیاں چپ رہندیاں کہ روزگار چلا جائے گا تے کئی واری اس آس وچ کہ کجھ عوضانہ مل جاوے گا۔ ایہہ ساریاں عورتاں عیسائی (دلت) ہندیاں سن۔

اک بھیانک واپری وچ 16-15 ورھیاں دیاں دو سوہناں کڑیاں تے اثر رسوخ والے خاندان دے دو گبھرو رلتی سن۔ کڑیاں آپنی ماں دے نال اکثر حویلی صاف کرن تے گوہیا تھپن آوندیاں سن۔ خورے اکھ مٹکا چلدا ہووے کیونجے کئی واری کڑیاں نے سوہنی رنگدار شلوار قمیض پائی ہندی سی۔ اک واری مالکاں دے منڈے نے سکیم بنائی۔ ماں نوں آکھن لگا کہ میری انگل کٹی گئی اے تے میں مجھاں دی دھار نہیں کڈھ سکدا۔ دو دن کڑیاں حویلی رہ کے سویرے شام دھار کڈھ دیا کرن۔ ماں من گئی، کڑیاں رہ پیاں۔

خورے ماں نوں کجھ دتا وی ہووے۔ دو دے تھاں تن دن لنگھ گئے۔ سویرے شام زنا چلدا رہیا۔ منڈیاں نے دو ہور متر وی بلا لئے۔ شراب پی کے کڑیاں نوں ٹھوکدے رہے۔

چوداں سالاں دی عمر دا موہنی، پیو دا اکو اک پتر سی۔ حویلی دے نیڑے اوہدی پکوڑیاں دی دوکان سی۔ آلو، گوبھی، پالک، آنڈے، جس قسم دے پکوڑے چاہو، بنا دیندا سی۔ جنے دن حویلی وچ گرما گرمی چلدی رہی، موہنی دن رات پکوڑے تے آنڈے بنا کے کھواندا رہا۔ اک رات شرابیاں نے موہنی نوں آکھیا توں وی واری لے لے۔ ہو سکدا اے موہنی نے اک توں ودھ واری سواد لیا ہووے۔ انجان عمر دے نوں بیماری لگ گئی۔ ڈردے نے دُھوں نہ کڈھیا۔ جدوں پیڑ بہت ودھ گئی تاں پیو نوں دسیا۔ پیو اوہنوں ٹانگے تے گوجرانوالے لے گیا۔ ڈاکٹراں نوں وکھایا۔ اوہناں دناں وچ پھیل گئے آتشک سوزاک دا کوئی علاج نہیں سی ہندا۔ ماں پیو دا اکو اک پتر چلا گیا۔ اکثر، ادھی راتیں، چوبارے وچ اُچی اُچی رو کے، موہنی نوں پکاردا ہندا سی۔ اوس دا دکھی پیو، ایشور سنگھ بھاٹیا۔

دو نوجوان سکھ کڑیاں دی عزت لٹی جان دا قصہ پنڈ وچ ہر اک نوں پتہ سی پر رواجاً کوئی گل نہیں سی کردا۔ وقوعے وکھرے وکھرے سالاں وچ ہوئے پر ایہہ اوسے تھاں تے اوسے رسوخ والے آدمی دے کارنامے سن۔ کارج وی اکو جہے سن۔ اک کیس وچ کڑی دی ماں نے اک اُچے ٹبر دے گجھے راز نوں کجھ زنانیاں وچ فاش کر دتا۔ دوجے کیس وچ کڑی دے بھرا نے اوسے خاندان دی کھلم کھلا مخالفت کیتی سی۔ پنڈ وچ رعب داب رکھن لئی ضروری سی کہ چنگا سبق سکھایا جائے۔ پر قصور کسے دا تے بھرے کوئی ہور۔ کپڑے دھون جاندیاں کڑیاں اوسے تھڑے کولوں لنگھیاں تاں اوہناں نوں کڑھ وچ کھچ لیا گیا۔ کڑیاں دے پیو اینی طاقت والے نہیں سن کہ متھا لا لیندے۔ چپ کر کے زہر پی گئے۔ رولا پاؤن دا فائدہ وی نہیں سی کیونجے اگوں کڑیاں دے ویاہ وی تاں کرنے سن۔

ساڑ پھوک: ایرکھا دے نال کسے دا گھر ساڑنا ناممکن ہندا سی۔ نال نال جڑے

گھراں دیاں کندھاں عام مٹی دیاں تے کدھرے کدھرے اٹاں دیاں ہندیاں سن۔ چھت دی مٹی دی۔ لکڑی دی ورتوں بڑی گھٹ سی۔ ہر گھر دی رسوئی ویہڑے وچ ہندی سی۔ چلھے تے تندور وچ روز اگ بلدی سی پر اہناں دے بھانبڑ کھلردے نہیں سن تے گھر نوں ساڑ نہیں سن سکدے۔ ہور کسے دے گھر نوں کیہ، آپنے گھر نوں اگ نہیں سی لائی جا سکدی۔ پر نفرت نال اکٹھی کیتی ہوئی فصل نوں اگ لاؤنی سوکھی سی۔

واڈھیاں توں مگروں کنک دیاں بھریاں کھلاڑے وچ اکٹھیاں کیتیاں جاندیاں سن۔ سونے دا ٹبہ نظر آؤندا سی۔ کسان دیاں، کامیاں دیاں تے ہور حصے داراں دیاں امنگاں دے ڈھیر دی دن رات راکھی آپنی جان سمجھ کے کیتی جاندی سی۔ اک تیلی وی اس نوں مچا سکدی سی۔ پر فیر وی کتے نہ کتے کوئی ایرکھا دا انھا اگ لا ای دیندا سی۔ بھانبڑ اینی تیزی تے اینے زور نال مچدا سی کہ اک وی بھری نہیں سی بچائی جا سکدی۔ لاٹاں اینیاں اُچیاں اٹھدیاں سن کہ رات دے ہنیرے وچ میلاں دور کوٹھیاں توں ویکھیاں جا سکدیاں سن۔ جے کسے دا کھلاڑا سڑ جائے تاں اوہ کسان کنگال ہو جاندا سی۔ گوانڈھی بھاویں کجھ دانے دے دین، ہور کوئی مدد والا ذریعہ نہیں سی ہندا۔

ڈنگر کڈھنے: عام بندہ ڈنگر نہیں کڈھ سکدا۔ اس واسطے ہنر، تجربہ تے ڈنگر لکاؤن دی تھاں چاہیدی سی۔ تسیں گھر مجھ لے آؤ تاں سارا پنڈ پچھدا سی کہ کتھوں خریدی، کنے دی خریدی۔ ہر اک نوں ایہہ وی پتہ ہندا سی کہ اس بندے وچ مجھ خریدن دی طاقت وی ہے کہ نہیں۔ ایہہ کم کلا بندہ نہیں کر سکدا۔ گھٹو گھٹ جٹ چاہیدا سی تے پچھ تے کوئی تبیلے والا تکڑا بندہ وی چاہیدا سی۔ اس کم وچ شیخوپور دے ورک بڑے نامور سن۔ مجھاں دی چوری کجھ سوکھی سی کیونجے ایہہ وگ وچ رل جاندیاں سن۔ بلداں تے گھوڑیاں دی چوری اوکھی ہندی سی۔ کول کوئی ستا وی ہندا سی تے اگلیاں لتاں نوں سنگل وی ماریا ہندا سی۔ گھراں دے اندر وی سنگل مار دیندے سن۔

ڈنگر عام طور تے گرمیاں دیاں ہنیریاں راتاں وچ کڈھے جاندے سن۔ ڈنگر باہر بجھے ہندے سن۔ جدوں کدی افواہ اڈ جاوے کہ چور پھردے پئے نیں تاں پنڈ وچ ٹھیکری پہرہ شروع ہو جاندا سی۔ ایہہ بڑا پرانا سسٹم سی۔ چار پنج نوجوان پنڈ دے آلے دوالے کھلو جاندے۔ اک جنا ٹھیکری لے کے تردا تے دوجے نوں دے دیندا تے اوہدی تھاں تے کھلو جاندا۔ دوجا ٹھیکری لے کے اگلے ول تر پیندا۔ اس طرحاں پہرہ تردا رہندا۔ انگریزاں نوں ایہہ سسٹم بڑا پسند آیا تے اوہناں نے جیلاں وچ وی لاگو کر دتا۔

جے چور ڈنگر کڈھ کے لے جان تاں کھوجی نوں سدیا جاندا سی۔ اوس نوں کھرا کڈھنا آؤندا سی۔ دو مشکلاں آؤندیاں سن۔ کئی واری چور کھوجی نوں خرید لیندے سن تے اوہ کھرا کسے دا کسے پاسے لے جاندا سی۔ دوجی مشکل ایہہ ہندی سی کہ جے ڈنگر پکی سڑک تے چڑھ جائے تاں کھرا ٹٹ جاندا سی۔ کئی تجربے کار کھوجی اگوں جا کے جتھے ڈنگر پکی سڑک توں اتر کے راہ پیا ہووے، فیر کھرا پھڑ لیندے سن۔ پر ڈنگر چوراں دے آگو نوں کجھ دے دوا کے ای واپس ملدا سی۔

چوری چکاری: لوکیں چوراں توں بڑا ڈردے سن کیونجے کدی کوئی چور پھڑیا نہیں سی گیا۔ مشہور سی کہ چوراں نے صرف جانگیا پایا ہندا اے تے سارے پنڈے تے دب کے تیل ملیا ہندے۔ جے کدی کوئی چور پھس وی جائے تاں تلک کے نس جاندا سی۔

چور صرف باہروں نہیں سن آؤندے۔ پنڈ دا وی کوئی نال رلیا ہونا چاہیدا اے۔ چوری، ٹیم دا کم ہندا سی۔ گھراں دیاں چوریاں گرمیاں دیاں راتاں نوں ہندیاں سن، جدوں سارا ٹبر کوٹھے تے ستا ہندا سی۔ کہندے سن کہ چوراں کول اک خاص رومال ہندا اے، جس دے منہ تے رکھن، اوہ گوڑھی نیندرے سوں جاندا اے۔ عام چوری ہون والیاں چیزاں سن : کھیس، چادراں، داجاں دے، کپڑے تے کمبل۔ زیور گھٹ ہی ہتھ لگدے سن۔ پیسہ گھراں وچ خاص ہندا نہیں سی۔ چوراں کول لوہاراں دی بنائی ہوئی خاص

چابی (Master Key) ہندی سی جیہڑی ہر دیسی جندرے نوں کھولھ دیندی سی۔

چور کندھ ٹپ کے سنت سندر سنگھ دے ویہڑے وچ گئے۔ چابی نال پیار دا جندرا کھولھ لیا۔ کپڑے لیڑے دیاں پنڈاں بنھ کے تتر ہو گئے۔ سنت جی نے ٹبر نوں سمجھایا کہ چوری ہویا مال اوہناں دی قسمت وچ نہیں سی۔ فکر کس گل دا۔ اک واری کندھ پاڑ کے چور چیمی دے گھر وڑے۔ اٹاں دی کندھ سی۔ اوس رات نہ تاں چوکیدار گلی وچوں لنگھیا تے نہ ہی کوئی کتا بھونکیا۔ چور آرام نال کھیساں، چادراں، پھلکاریاں تے ریجیاں دی پنڈ بنھ کے تر دے بنے۔

کئی کچے چور وی ہندے سن۔ عام کہانی سنائی جاندی سی کہ اک واری چور جلاہے دے گھر آ وڑیا۔ جلاہے نوں جاگ تاں آ گئی پر منجی تے گھراڑے ماردا رہیا۔ کدی کدی کانی اکھ نال ویکھ وی لوے۔ چور کھڈی تاں چک نہیں سی سکدا، بھانڈے مٹی دے سن، رسوئی وچ گھیو وی ہے نہیں سی۔ آخر کندھ ٹپ کے چور باہر جان لگا۔ جلاہے نے اوس دا تہمت پھڑ لیا تے آکھیا مترا! رک جا۔ میں تینوں کجھ نہ کجھ دے دیاں گا۔ خالی ہتھ نہیں جان دینا۔ رولا سن کے لوکیں جاگ پئے۔ کوٹھے توں اوہناں ویکھیا کہ اک الف ننگا آدمی گلی وچ دوڑیا جا رہیا سی۔ اگلے دن جلاہا ساریاں نوں ڈبیاں والا چادرا وکھائے تے آکھے کہ میں راتیں ایہہ تہمت بنیا سی۔ ویکھو! کنا سوہنا اے!

ناکام چوراں دیاں چار اصلی کہانیاں

رحیم بی بی: محلے وچ ہر کوئی رحیم بی بی دی بڑی عزت کردا سی۔ اوسدی روح بڑی پاک سی۔ دل صاف سی۔ رحیم بی بی دا اکو اک پتر سی امبر۔ رحیم بی بی نوں بڑا چاء سی کہ امبر دا ویاہ شان نال کراں۔ ووہٹی نوں گجرے تے ہس پاواں۔ ساری برادری نوں گھیو سیویاں تے جلیبیاں لڈو کھواواں۔ پیسے جوڑنے شروع کر دتے۔ رحیم بی بی اک چنگی

کلا کار سی۔ گھر والا چاٹیاں تے گھڑے بناندا۔ رحیم بی بی اوہناں نوں سکا کے، اتے قسم قسم دی رنگ برنگی چتر کاری کردی۔ بیل بوٹے بناندی تے فیر پکاؤن واسطے چاُچے دی آدی تے گھل دیندی۔

کئی سالاں دی محنت توں بعد رحیم بی بی نے چار سو روپیہ جوڑ لیا۔ بڑی رقم سی۔ جو کجھ دی ویاہ واسطے رحیم بی بی نے سوچیا سی، محلے دیاں ساریاں عورتاں نوں پتہ سی۔ چنگی سانجھ سی۔ چوراں نوں وی پتہ لگ گیا۔ اک رات جندرے توڑ کے آ وڑے۔ پر پیسے نہ لبھے۔ رحیم بی بی چکنی ہو گئی۔ راتیں کئی وار جاگ پیا کرے۔ بنیرے توں اگے پچھے ویکھیا کرے۔ پوری تاڑ رکھے۔ پر فیر وی دو واری چور آ وڑے۔ کجھ نہ لبھیا۔ پیسے کتھے لکاؤندی سی، اس دا گھر والے نوں وی پتہ نہیں سی۔ محلے دے بندے تے زنانیاں بڑے خوش سن کہ رحیم بی بی نے تن واری چوراں نوں مات کر دتا اے۔ رحیم بی بی نے دھیرج رکھیا۔

پتر دا ویاہ بڑی شان تے ڈھول ڈھمکے نال ہویا۔ جیہو جیہا خوبصورت امبر دین سی، اوسے طرحاں دی خوبصورت حسین بی بی نونہہ گھر آئی۔ رحیم بی بی نے سونے تے چاندی دے زیور پائے۔ کول بہہ کے سنیارے توں بنوائے۔ برادری نوں بریانی دی روٹی کیتی۔ لاگ دتے۔ محلے وچ لڈو ونڈے۔ رحیم بی بی بے حد خوش سی۔ رب دی رضا نوں کون جاندا اے۔ رحیم بی بی نوں دودھ پھوڑا (Breast cancer) ہو گیا۔ درد نوں برداشت کیتا۔ صبر دا گھٹ بھری رکھیا۔ پوترا جمن توں چار مہینے پہلوں اس جہان توں چلی گئی۔ کوئی اکھ نہیں سی جس نے اتھرو نہ کیرے ہون۔ کفن پاؤن ویلے رحیم بی بی دے چہرے تے روحانی نور سی۔

تخت سنگھ: نمبرداری دے نال نال شاہوکار بنے تخت سنگھ دی کچی حویلی ڈوماں والے کھوہ نوں جاندی تنگ جیہی گلی وچ سی۔ دو کمرے ڈیوڈھی دے اک پاسے تے دوجے پاسے۔ پچھے ویہڑا تے اوس توں پچھے کڑاں۔ کھبے پاسے دے کمریاں وچ پٹھے تے

سیال وچ سون واسطے منجیاں ہندیاں سن۔ سجے پاسے کنک دے گودام۔ جیٹھ توں لے کے سال دے اخیر تک ایہہ کمرے دانیاں دے نال بھرے ہندے سن۔

گرمیاں وچ اک واری دو بھکھے بھانے چور آئے۔ کندھ وچ موری کر کے سوٹی دے نال دانے بوری وچ کیرن لگ پئے۔ اک بوری بھر کے دوجی شروع کیتی سی۔ تخت سنگھ نوں کیڑ آئی۔ پچی پیریں بنیرے تے جا کھلوتا۔ ویکھیا کہ دو آدمی ہولی ہولی کنک نال بوری بھر رہے نیں۔ تخت سنگھ نے چپ چپیتے اوہناں دے سر تے پیشاب کر دتا۔ بغیر کجھ بولیوں، واپس آ کے سوں گیا۔ چور بھج گئے۔ تخت سنگھ شاہوکار نوں دو بوریاں مفت دیاں مل گئیاں۔ جدوں کدی سیال وچ سویرے دھپ سیکن واسطے کجھ لوک سڑک تے اکٹھے ہندے تے گپ شپ ماردے تاں کوئی نہ کوئی ایہہ واقعہ ضرور سناؤندا۔

بھگتو: ٹھنڈے سبھاء دا، چھڑا چھانٹ بھگتو نہ کدی پیسہ خرچ کردا سی۔ نہ پیسہ دیندا سی تے نہ ہی ہیرا پھیری کردا سی۔ عورتاں دا چلدا پھردا بینکر، ہولی ہولی امیر بن گیا۔ کسے نوں پتہ نہیں سی کہ زیور تے پیسے گھر وچ کتھے رکھدا اے۔ گھر دیاں ہنیریاں کوٹھڑیاں وچ کوئی نہیں وڑدا۔ لوکیں سمجھدے سن کہ اوہناں وچ کالا ناگ رہندا اے جیہڑا بھگتو دے پیسیاں تے مال متے دی راکھی کردا اے۔ کئی واری جدوں موج وچ ہندا سی تاں چاندی دے روپئے گوہے وچ تھپ دیندا سی تے پاتھیاں نوں گھر دے اندر سپاں دیاں کھڈاں تے رکھ دیندا سی۔ کسے نوں نہیں سی پتہ لگدا کہ کیہڑی پاتھی وچ پیسے نے تے کیہڑی سکھنی اے۔

اک واری چوراں نے بھگتو دیاں دونوں کوٹھڑیاں پھول ماریاں۔ پاتھیاں توڑیاں۔ کجھ وی نہ لبھیا۔ لوکیں کہندے سن کہ بھگتو نوں آپنے پیسے نظر آ جاندے نیں پر ہور کسے نوں نہیں دسدے۔ دوجی واری چوراں نے بھگتو نوں پھڑ لیا۔ رسوئی وچ بند کر کے کہن کہ دس پیسے کتھے نیں۔ بھگتو نہ بولیا۔ چوراں نے بڑے تسیہے دتے۔ اوہدی داڑھی پٹی، اک

اک کر کے وال کھچے، کاغذاں نوں اگ لا کے بھگتو دے نک وچ پائے۔ اوہدے چتڑاں وچ انگلاں تے سوئیاں کھوبیاں۔ ساری رات ایہہ ظلم ہندا رہا پر بھگتو نہ ڈولیا۔ بھگتو نے چوراں نوں پچھان لیا سی پر اوہنے کدی اوہناں دا ناں نہیں سی لیا۔ اس کر کے نہیں کہ بھگتو ڈردا سی، بلکہ اوہدا دل ربی مہر دے نال سنجھیا ہویا سی۔ بھگتو دی عزت ہر بچے تے ہر آدمی عورت دے دل وچ ہور ودھ گئی۔ ہولی ہولی لوکاں نے قیافہ لا لیا کہ چور کون سن۔ اک وڈے گھر دے مُنڈے! چوراں نوں شرم آئی کہ نہ آئی، ایہدا کوئی پتہ نہیں۔

منشی رام: منڈیاں دے سکول وچ اک چھوٹا کمرہ سی جس وچ ماسٹر دا دفتر سی تے رات نوں اوس دے وچ ہی سوندا سی۔ ماسٹر منشی رام دی تنخواہ 20 روپے مہینہ سی۔ ڈاک راہیں آوندی سی۔ ماسٹر جی دا خرچ کوئی خاص نہیں سی کیونجے روٹیاں منڈیاں دیاں ماواں واری واری گھل دیندیاں سن۔ پیسے ڈیسک وچ پئے رہندے سن۔ کدی کدائیں ماسٹر جی گھر جاندے تے ٹبر نوں پیسے دے آوندے۔ ہر اک نوں پیسیاں دا پتہ سی پر کدی وی کوئی چوری نہیں سی کردا۔ پکے چور وی پیسے چوری نہیں سن کردے۔ اوہناں دا وی اصول سی کہ ماسٹر جی دے پیسے نہیں چکنے۔

اک واری ماسٹر جی باہر ستے ہوئے سن۔ چور نے جندرا توڑ کے پیسے کڈھ لئے۔ سویرے خبر پھیل گئی۔ پنڈ دے لچیاں لفنگیاں نوں فکر پے گیا کہ اوہناں دا ناں لگے گا۔ اوہناں ایدھر اودھر گلاں کیتیاں پر کوئی سوہ نہ ملی۔ پنڈ دی گشت کردے رہے کہ کوئی اگھ سگھ مل جاوے۔ اوہناں نوں پتہ سی کہ باہر دے چوراں دا وی پنڈ وچ کوئی ساتھی ہندا اے۔ دوپہر ویلے اک نے ویکھیا کہ چراغ ڈوماں والے کھوہ تے اولو وچ بیٹھیا انگریزی صابن دے نال سر دھو رہیا اے تے کول تیل دی نویں بوتل وی پئی اے۔ شک پے گیا۔ چراغ کول اس مہنگے شوق واسطے پیسے کتھوں آئے۔ اینے چر نوں دوجا منڈا خبر لے کے آ گیا کہ چراغ نے پنج روپے دا نوٹ دے کے بھاٹیئے دی دوکان توں کوئی 11 وجے

سنلائیٹ صابن تے تیل دی بوتل خریدی سی۔ منڈیاں چراغ نوں جا گھیریا۔ چراغ دا سر منہ جھگ نال بھریا ہویا سی۔ بغیر کجھ آکھیاں، منڈیاں نے گھسن مارنے شروع کر دتے۔ صابن، چراغ دیاں اکھاں وچ پے گیا۔ ہتھ جوڑ کے کہن لگا کہ چوری میں کیتی سی۔ صرف 3 روپے خرچے نیں، باقی 17 میرے گڑتے دے بوجھے وچ نیں۔ صابن، تیل، پیسے کھوہ کے، شرم وچ ڈبے چراغ نوں چھڈ دتا۔ اکٹھے ہوئے لوکاں نے 3 روپے ہتھو ہتھی پا دتے۔ معافی منگ کے پورے پیسے ماسٹر نوں دے دتے تے نال ہی صابن تیل وی۔

سبق! ماسٹر دی (تے گرو دی) چوری نہیں کرنی چاہیدی۔

(18)

ویاہ شادیاں

ویاہ دے رنگ ڈھنگ، آن شان دے نال، ٹھاکے توں لے کے مکلا دے تک ترتیب وار کئی مہینے تر دے رہندے سن۔ ہر ٹبر آپنی فرصت دے مطابق، پیسے تے پھلاں نوں مینہہ وانگ کیردا سی۔ مذہبی رسماں ہر مذہب دیاں وکھریاں وکھریاں سن پر پتا پرشی لیکاں تے چلدیاں آوندیاں وکھاوے دیاں روایتاں چارے مذہباں وچ تقریباً اکو جہیاں سن۔ کئی ریتاں دی اہمیت تے مطلب لوکاں نوں پتہ سن پر کئی روایتاں کدوں تے کیویں شروع ہوئیاں ایہہ بیتے ہوئے ویلیاں دا راز سن۔ ہو سکدا اے کہ وقت تے دریاواں دیاں وتھاں کر کے بدل وی گئیاں ہون۔ ایتھے صرف پنڈ وچ مشہور تے مذہباں دیاں سانجھیاں ریتاں دا ہی ذکر اے۔

تیل چونا: جی آیاں آکھن دا اک نگھا طریقہ تیل چونا سی۔ جدوں کوئی ساک لے کے آوے، جاں نواں رشتے دار پہلی واری گھر آوے تاں گھر دیاں زنانیاں اکٹھیاں ہو کے سردل تے سروں دا تیل چوندیاں سن۔ لاڑا ووہٹی تاں گھر دے اندر پیر نہیں سن رکھ سکدے جدوں تک ہسدیاں ہسدیاں کڑیاں تیل نہیں سن چولیندیاں۔

لاگ: رسماں نوں نبھاؤن ویلے، ہر پیر تے لاگیاں نوں لاگ دینا ضروری سی۔ لاگ پیسیاں دا ہندا سی۔ نہ دیو تاں لاگی وٹر بہندے سن۔ کاجاں دا نبھا اوہناں دے ہتھ وچ ہندا سی۔ موقعے مطابق، ایہہ پیسے، مراسن، نین، مراسی جاں نائی نوں دتے جاندے سن۔ صرف لاڑے دے گھوڑی چڑھن ویلے، ساریاں بھیناں نوں وی واگ پھڑائی دے پیسے دتے جاندے سن۔

ٹھاکا: ورلبھن لئی رشتے داراں تے دوستاں متراں نوں، پچھیا جاندا سی۔ جے کدھرے دس پے جائے تاں کڑی دا پیو جاں کوئی چاچا تایا منڈا ویکھن جاندا سی۔ جے گل بندی نظر آوے تاں منڈے دی ماں کڑی ویکھن وی جاندی سی۔ منڈا کڑی گھٹ ہی اک دوجے نوں ویکھدے سن۔ جے رشتے داراں وچ رشتہ ہووے تاں وکھری گل سی۔ جے گل بن جائے تاں کڑی دا پیو جاں ٹبر دا کوئی ہور اگھا جی منڈے دی تلی تے چاندی دا روپیہ رکھ دیندا سی۔ بس ٹھاکا ہو گیا۔ منڈا روک لیا۔ دوویں پاسے ویاہ دیاں تیاریاں شروع ہو گئیاں۔ رشتہ کران والے نوں وچولا (وچولی) کہندے سن۔

منگنی: پہلا دہار منگنی ہندا سی۔ کڑی دا پیو، بھرا سمیت شگن لے کے منڈے دے گھر جاندا سی۔ رسم توں بعد، منڈے دے منہ نوں چھوہارا لاؤندا سی تے فیر لڈو پاؤندا سی۔ شگن دی تھالی وچ مشری، پتاسے تے پیسے وی رکھے ہندے سن۔ کڑم جپھیاں پا کے ملدے۔ سارے ودھائیاں دیندے۔

ہور رسماں: ویاہ توں پہلوں کئی رسماں ہندیاں سن۔ منڈے دی ماں کڑی دے گھر جا کے کڑی نوں چنی چڑھاندی۔ ویاہ توں ہفتہ دس دن پہلوں دوہاں گھراں وچ شام نوں گیتاں لئی زنانیاں تے کڑیاں اکٹھیاں ہندیاں۔ اک شام نوں میراثن منڈے نوں تے کڑی نوں مہندی لاؤندی۔ ہور زنانیاں تے کڑیاں منڈے وی مہندی لواؤندے۔ ویاہ

توں اک دن پہلوں منڈے نوں تے کڑی نوں کھارے پایا جاندا تے وٹنا مل کے نہایا جاندا۔

جنج: ویاہ دا سبھ توں رنگیلا شو جنج ہندی سی۔ جس دن جنج تُرنی ہووے، منڈے والیاں دے گھر بینڈ والا سویرے ہی شروع ہو جاندا سی۔ پیو پتر نوں سہرا بنھدا سی۔ سربالے نوں وی سجا دیندے سن۔ عورتاں گیت گاؤندیاں سن۔ فیر لاڑے نوں گھوڑی تے چڑھایا جاندا سی۔ بھیناں واگاں گند دیاں سن۔ جنج تُردی سی تاں پیو لاڑے دے سر توں پیسیاں دی چھوٹ کردا سی۔ بچے دوڑ دوڑ کے پیسے چکدے سن۔ جنج صرف آدمیاں دی ہندی سی۔ جنج نوں وداع کر کے عورتاں گدھا تے ککلی پاؤندیاں، گیت گاؤندیاں، مشکریاں کردیاں، ہسدیاں، کھیڈ دیاں۔

کڑی والے گھر جنج دے سواگت دی تیاری زور شور نال ہندی۔ سویرے سویرے مامے کڑی نوں چوڑا چڑھاؤندے۔ جنج شام نوں پہنچدی۔ آدر تے مان دے نال سواگت کردے۔ ملنی ہندی۔ ڈھکن ویلے پنڈ دیاں زنانیاں سٹھنیاں دیندیاں۔ کئی کجھ اُچا نیواں کہندیاں۔ ایہہ وی شغل ہندا سی۔ رات نوں جنج ڈھکدی، آتش بازی چلائی جاندی۔

ویاہ: مسلماناں تے ہندواں دے ویاہ دی رسم نجی طریقے نال ہندی، عیسائیاں دی دھیرج نال تے سکھاں دی دوپہر توں پہلوں شو نال ہندی۔ کھانا پینا چلدا رہندا۔ گھر دے اندر داج وکھایا جاندا۔ منڈے والیاں نوں بہت کجھ دتا جاندا۔ فیر ڈولی تورن دی تیاری شروع ہو جاندی۔

ڈولی کہار ڈولی سجا کے سڑک تے رکھ دیندے۔ ویاہ دا درد بھریا حصہ شروع ہو جاندا۔

ڈولی چڑھدیاں ماریاں ہیر چیکاں۔۔۔۔

نویں جوڑی گھروں وداع ہندی۔ لاڑا اگے اگے۔ بھیناں تے سہیلیاں وچ گھری

ہوئی لاڑی پچھے، اکھاں اتھرواں نال دھوتیاں ہندیاں، ہولی ہولی ڈولی کول پہنچدیاں۔ نین جاں میراثن جس نے نال جانا سی چپ کر کے ڈولی وچ بیٹھ جاندی۔ کڑی ہر اک نوں چھی پا کے اُچی اُچی روندی۔ ماں وی روئے، بھیناں وی رون، سہیلیاں تے گوانڈھناں وی۔ پیو تے بھرا وی اکھیاں پونجھن۔ آخر کڑی نوں ڈولی وچ بٹھایا جاندا۔ چار کہار ڈولی چک لیندے۔ لاڑا اگے اگے تے ڈولی پچھے۔ کڑی سوہریاں دے پنڈ نوں روانہ ہو جاندی۔ پچھے گھر وچ گہما گہمی دی تھاں چپ ورت جاندی۔

لاڑے دے پنڈ، ڈولی چوں اتر کے جوڑی گھر ول ٹردی۔ دروازے کول منڈے دی ماں پانی وارن واسطے کھڑی ہندی، کڑیاں تیل چون واسطے کھلوتیاں ہندیاں۔ اندر جوڑی کجھ چر واسطے پلنگھ تے بیٹھدی۔ فیر گھر والا کھسک جاندا۔ کڑیاں، دیور اتے زنانیاں نے ووہٹی دا منہ ویکھن واسطے جھرمٹ پا دینا۔ ووہٹی تے ساتھن (lady-in-waiting) اکٹھیاں کول کول سوندیاں۔ اگلی سویرے دوویں واپس پیکے گھر مڑ جاندیاں۔

مکلاوا: کجھ دناں بعد گھر والا ووہٹی نوں لین آوندا۔ ووہٹی نوں پیکے گھروں کپڑیاں، لڈواں، مٹھائیاں، نال لد کے توریا جاندا تے جوڑی گھر پہنچ جاندی۔ نویں ویاہی جوڑی دا اکٹھیاں رہن دا سلسلہ شروع ہو جاندا۔ مکلاوے والی پہلی رات دا نقشہ پنجاب دے لوک گیت گوہڑی طرحاں بنھدے نے۔ ہفتے دس دن واسطے ووہٹی نوں کجھ گھر دا کم نہیں سی کرنا پیندا تانجے پورا دھیان گھر والے نوں دیوے، جوانی مانے۔ فیر ووہٹی نوں چونکے چڑھایا جاندا۔ ہن اوہنوں پوری کھلھ سی کہ روٹیاں پکاوے، ہتھ ساڑے تے دل وی ساڑے۔ اگوں تیرے بھاگ لچھیئے!

چادر پاؤنی: پرانے ویلیاں توں رواج چلیا آ رہیا سی کہ جے خدانخواستہ کوئی عورت جوان عمر وچ بیوہ ہو جاوے تاں اوہدے جیٹھ جاں دیور نوں حق سی کہ اوس دے اپر چادر پا لوے مطلب ویاہ کر لوے۔ اس دا فائدہ ایہہ سی کہ گھر دی عزت گھر وچ ہی

رہندی سی۔ ٹبر وکھ نہیں سی ہندا تے جائیداد کٹھی رہندی سی۔ بیوہ نوں ڈر ہندا سی کہ جے جیٹھ جاں دیور ویاہیا ہووے تاں کیہ پتہ سونکن دے نال نبھے جاں نہ نبھے۔ ایہہ وی ڈر ہندا سی کہ کدھرے اوہدی جائیداد نوں ہڑپ کرن دی چال تاں نہیں۔ ایہناں سوالاں دا جواب تاں وقت نال ای ملدا سی۔ پر چادر پاؤن دا عام رواج سی۔

رسم بڑی سادہ جہی ہندی سی۔ آدمی زنانی دوویں نالو نال دو چوکیاں تے بیٹھدے سن۔ گھر دیاں زنانیاں اوہناں دے سراں دے اپر چادر پھڑ کے کھلوندیاں سن۔ گیت گاؤندیاں سن، چول وار کے سٹدیاں سن۔ آدمی کوئی نہیں شامل ہندا۔ رسم ختم ہون تے دوویں جوڑی سمجھے جاندے سن۔ سماج تے کچہریاں ایہناں ویاہاں نوں قبول کردیاں سن۔ اس نوں (Customary Law) سماج دا قانون کہندے سن۔

داج: ویاہ ویلے لین دین نوں داج کہندے سن۔ اصل وچ اس دے تن روپ ہندے سن۔ داج، وٹا تے الٹا داج۔ ویاہ ویلے جو کجھ دھی نوں تے اوس دے سوہرے گھر نوں دتا جاندا سی۔ اوس نوں داج کہندے سن۔ اس وچ زیور، سوٹ، کھیس، تلائیاں، رضائیاں، دریاں، برتن تے روز ورتن دا ہر قسم دا سامان ہندا سی۔ کئی واری چرخے، پلنگھ تے پیسے وی ہندے سن۔ سس تے نناناں ول خاص دھیان دتا جاندا سی۔ سوہرے دا گھٹ ہی فکر ہندا سی۔ گوٹا کناری بڑا ورتیا جاندا سی۔ کڑی دے ہتھاں دیاں بنائیاں ساریاں چیزاں داج وچ رکھیاں جاندیاں سن۔ ایہہ خیال رکھنا پیندا سی کہ داج کڑی دے ٹبر تے سوہرے ٹبر دی حیثیت دے برابر دا ہوئے۔ جے گھٹ ہوئے تاں گلاں ہندیاں سن۔

جدوں وی کڑی پیکے گھر آوندی سی تاں ہر قسم دا سامان نال لے کے جاندی سی۔ ماواں دی کوشش ہندی سی کہ دھی دا گھر بن جائے تے سس خوش رہے۔ داج دی بھاویں کنی وی آس ہووے، اس دی کوئی منگ نہیں سی کردا۔ نہ ہی کوئی ووہٹی نوں طعنے ماردا سی کہ توں داج گھٹ لیاندا اے۔ داج دیاں منگاں تاں پڑھیاں لکھیاں نے شروع کیتیاں

نیں۔ ایہہ پرانی سبھیتا وچ نیچ پنا گنیا جاندا سی۔

وٹا: غریب گھر والیاں نوں منڈے لئی ساک لبھنا بڑا اوکھا ہندا سی۔ ہر ماں پیو نوں فکر ہندا سی کہ دھی سوہرے گھر جا کے کیہ کھائے گی تے کیہ ہنڈھائے گی۔ غریب خانداناں کول اس دا حل سوکھا سی۔ آپنی کڑی دے دیو تے دوجے دی کڑی لے لوو۔ دوویں منڈے ویاہے گئے تے دوویں کڑیاں۔ ایہہ بڑا سوکھا برابر دا وٹاندرا (even exchange) ہندا سی۔ کڑیاں نوں سساں دکھی کرن توں کتراؤندیاں سن۔ پر جے اک کڑی، دوجی نالوں بوہتی پچھی تے سوہنی ہووے تاں وی رپھڑ پے جاندا سی۔ بڑا خیال رکھیا جاندا سی کہ جتھوں تک ہو سکے، وٹا برابر دا ہووے۔

پُٹھا داج: ضرورت مند ٹبراں وچ عام سی کہ جے منڈا بوہتی عمر دا ہو گیا ہے تے رشتہ نہیں ملیا تاں اوہ کڑی والیاں نوں پیسے دے کے منڈا ویاہ لیندے سن۔ پنڈ وچ کئی کانڈ سن جتھاں وچ کڑیاں ویچیاں وی گئیاں تے خریدیاں وی گئیاں۔ کئی کامیاب سن تے کئی ناکام۔ پنڈ وچ سبھ توں مشہور الٹا داج سوہن سنگھ نہنگ دے گھر دا سی۔ اوس دیاں پنج دھیاں تے اک نکا پتر سی۔ زمین گہنے پئی ہوئی سی تے گزارا اوکھا سی۔ قرضہ بڑا سی۔ اوس نے واری واری پنجاں دھیاں دے ویاہ پیسے لے کے کر دتے۔ قرضہ لہہ گیا۔ زمین چھٹ گئی۔ برادری میہنے ماردی سی پر سوہن نے کوئی پرواہ نہ کیتی۔ رب دی مہر، پنجے دھیاں آپنے گھراں وچ خوش سن۔ سوہن سنگھ دی جوائیاں نال وی چنگی بندی سی۔ قرضے لہہ جان توں بعد، ماں دن دہار کڑیاں نوں گھر سددی رہندی سی۔ سردا پجدا کجھ نہ کجھ دے وی دیندی سی۔

(19)

ویاہیاں دے مسئلے

کواری تاں چاؤ، ویاہی تاں معاملے (فرید)

گھریلو مسئلیاں وچ وی آدمیاں دے مقابلے تے عورتاں دا پلہ ہلکا ہندا سی۔ عام طور تے مسئلے ڈھکے رہندے سن۔ رسی ہوئی تے پکی ہوئی عورت نوں پتہ ہندا سی کہ بے انصافی دا تے آفتاں دا ساہمنا کس طرحاں کرنا ہے۔ جے گھر والے نے دوجا ویاہ کر لیا تاں اوہ اوس نوں چلدے رواج سمجھ کے برداشت کردی سی۔ کئی واری اوہ جے کندھ ڈھیہندی ہے تاں اندر نوں ڈھاہ لؤ دی گل وانگوں آپنی بھین دا رشتہ وی لیا دیندی سی۔ جے جوان گھر والے دی موت ہو جائے تاں اس آس وچ وقت گزاردی کہ اک دن بچے اڈارو ہو جان گے تے گھر سنبھال لین گے۔ جے کوئی بچہ نہ ہووے، تاں اوہ سوہرے گھر وی رہ سکدی سی تے پیکے گھر وی جا سکدی سی۔ دوہاں تھاواں تے اوس دے کم دی منگ ہندی سی۔ اوہ من نال فیصلہ کردی سی کہ کدھر جائے۔

کئی واری ماں دے اکسائے ہوئے گھر والے آپنی نوجوان ووہٹی نوں گھروں کڈھ

دیندے سن۔ اوہ آپنے پیکے چلی جاندی سی۔ نوجوان بیوہ دے راہ وچ کئی کنڈے ہندے سن۔ جے اوہدی مرضی نال، جیٹھ جاں دیور نے چادر پا لئی تاں مسئلہ حل ہو گیا۔ نہیں تاں اوہ وی پیکے چلی جاندی سی۔ دوہاں حالتاں وچ ماں پیونوں نواں ورلبھنا پیندا سی۔ غریب گھراں دیاں عورتاں واسطے دوجا ویاہ کرنا سوکھا ہندا سی۔ نوجوان مسلمانیاں واسطے ہور وی سوکھا ہندا سی۔ کوئی نہ کوئی آدمی بھاویں اوہ پہلوں ویاہیا ہووے، اوس دی بانہہ پھڑ لیندا سی۔ ہندو عورتاں عام طور تے دوجا ویاہ نہیں سن کر سکدیاں۔ عیسائی تے غریب گھراں دیاں سکھ عورتاں جیہڑا وی کوئی اوہناں دی ذمہ واری لین نوں تیار ہو جائے، اوس دے نال ویاہ کرالیندیاں سن۔

مشکل پیندی سی سردے پجدے گھراں دیاں سکھ عورتاں نوں۔ جے اوہ پیکے جائے تاں اوس دی ساری جائداد کھس جاندی سی۔ جے اوہ سوہرے رہے تاں اوس تے دباؤ پایا جاندا سی کہ جیٹھ جاں دیور نال چادر پا لوے۔ جے اوہ اکلا جاں کوارا ہووے تاں ٹھیک سی۔ جے اوہ ویاہیا ہویا ہووے تاں عورت نوں ڈر ہندا سی کہ اوس دی زمین ہڑپ نہ ہو جائے، خاص طور تے جے سوکن اوس نالوں تیز نکلے۔ مکھن وچوں وال وانگوں اک دن اوس نوں لانبھے نہ کر دیوے۔

صلاح دین والے تاں کئی ہندے سن پر جس تن لاگے، سوئی جانے والی گل ہندی سی۔ آخر عورت نوں آپ ہی فیصلہ کرنا پیندا سی کہ کدھر جائے۔ پنڈ دیاں چار وارداتاں اس تے روشنی پاؤندیاں نیں۔

فضل بی بی (فضلاں): گرمیاں دیاں راتاں نوں آئے دن فضلاں کوٹھے تے کھلو کے چور! چور! پکاردی سی۔ محلہ جاگ اٹھدا سی۔ نیڑے حویلی وچ آپنے کھوتیاں دا راکھی چراغ اٹھ کے گھر نوں دوڑیا آؤندا سی۔ اوہنوں ویکھ کے فضلاں چپ کر جاندی سی۔ محلے وچوں کوئی نہیں اٹھدا۔ اوہناں نوں اندرلی کہانی دا پتہ سی۔

فضلاں اک کراری، مصالحے دار، تے نوجوان پتلی سی۔ محلے دیاں زنانیاں وچ بڑا رچ مچ کے رہندی سی۔ ہسدی، کھیڈدی، سانگ لاوندی، ایکٹریس لگدی سی۔ ساریاں نوں خوش رکھدی سی۔ چراغ تاں اوہدی پوجا کردا سی۔ اوس دے واسطے تاں "توں میری زندگی ہے، توں میری بندگی ہے" والی گل سی۔ فضلاں نوں آپنا آلا دوالا بڑا چنگا لگدا سی۔

فضلاں دے پیکے دس باراں میل دی دوری تے سن۔ تن جوان بھرا سن۔ فزلاں دا دیاہ وٹے وچ ہویا سی۔ چراغ دی چچیری بھین فضلاں دے اک بھرا نال ویاہی گئی تے اوسے ویلے فضلاں چراغ نال۔ پر چراغ دی چچیری بھین نہ سوہنی سی تے نہ ہشیار۔ فضلاں دے بھرا سمجھن کہ اوہناں نال دھوکھا ہویا ہے۔ برابر دا وٹا نہیں ملیا۔ ویاہ ٹٹ گیا، کڑی واپس آ گئی تے جھٹ ہی اوہدا ہور تھاں نکاح ہو گیا۔ فضلاں دے پیکے چاہندے سن کہ اوہ واپس گھر آ جائے تے بھرا دا کسے ہور تھاں وٹے وچ دیاہ کر دین۔ فضلاں پیکے ملن واسطے وی نہیں سی جاندی۔ بھراواں نے فضلاں نوں چک کے لے جان دا فیصلہ کر لیا۔ آئے دن گرمیاں وچ کوٹھے تے ستی فضلاں نوں چکن واسطے آون۔ فضلاں چور! چور! دا رولا پا دیوے۔ ایہہ ناٹک کئی مہینے چلدا رہا۔ فضلاں نہیں سی چاہندی کہ اوس دی کسے ہور تھاں تجارت ہو جائے۔ چور! چور! دا رولا اک اعلان ہندا سی کہ میں پیکے نہیں جانا۔ میں وچارے چراغ نوں چھڈ کے نہیں جانا۔ تیری واہ! واہ! پیاری فضل بی بی۔

سچا رومانس:

سندرتا مٹیار جدوں ہو رنگ روپ چڑھ بھکھدی
آپے تے عاشق ہو آپے مدھ آپے دا چھکدی

(بھائی ویر سنگھ)

ایہہ لکھت کرتاراں تے پوری ڈھکدی سی۔ جدوں جوبن وچ آئی تاں اوہدا سہپن ڈلھ ڈلھ پیندا سی۔ جے کوئی اوس دیاں موٹیاں موٹیاں چمکدیاں اکھاں ول ویکھے تاں

اوہناں دا تیر سہہ نہیں سی ہندا۔ جے اکھاں نیویاں کرے تاں اوس دا بھریا ہویا سینہ کانبا چھیڑ دیندا سی۔ دھکو زوری ویکھن والے دیاں نظراں پیراں ول چلیاں جاندیاں سن۔ کرتاراں وچ قدرتی رعب سی۔

کرتاراں اجے نوں سال دی سی جدوں اوس دی منگنی ہو گئی۔ دادا نمبردار تے امیر سی۔ پیو بڑا سچا تے ناموری سی۔ بھانا ویکھو، دو سالاں وچ ہی پیو دادا گزر گئے۔ پندراں سالاں دی ہوئی تاں ماں نے جتھے منگی سی اوتھے ویاہ کر دتا۔ دل کھولھ کے داج دتا۔ گھر والا نکھٹو سی۔ ویہلڑ۔ سوہرا پولیس انسپکٹر سی۔ بڑا مٹھے سبھاء دا سی۔ گھر وچ اصلی پولیس افسر سس سی۔ کرتاراں بڑی اَنکھیلی سی۔ تھلے لگ کے نہیں سی رہندی۔ سس نوں غصہ آئے تاں نونہہ نوں گھوڑیاں واسطے چھولے پیہن تے لا دیوے۔ ستاراں سالاں دی دے منڈا جم پیا۔ نونہہ سس دی تاں وی نہ نبھی۔ گھر والا ماں ول دا سی۔ سس نے منڈا رکھ لیا تے نونہہ نوں گھروں کڈھ دتا۔

کرتاراں پیکے گھر دے نگھ وچ آ گئی۔ بھراواں دی وڈی بھین دے طور تے گھر سانبھ لیا۔ دل دی تخی تے دلیر سی۔ عام کسان عورتاں وانگ کھوہ تے بھتا لے کے جاندی سی۔ لسی دی چاٹی چک کے جدوں ڈیل ڈول نال تردی سی تاں ویکھن والے دی ہجا ہجا ہو جاندی سی۔ بھرجائیاں روکن، پر کرتاراں پرواہ نہ کرے۔

نیڑے دے پنڈ راجے کمان وچ بڑا بھاری ست سنگ سی۔ ہر پاسیوں لوکیں قلعے والے سنتاں دیاں اسیساں لین واسطے اکٹھے ہوئے سن۔ کٹھ وچ کرتاراں تے تارہ سنگھ دیاں جذبے بھریاں اکھاں لڑ گئیاں۔ بجلی آر پار ہو گئی۔ دل مل گئے۔ خفیہ چٹھی پتر ہون لگا۔ پنڈ وچ گل اگ وانگوں پھیل گئی۔ کرتاراں دا وڈا بھرا بڑا طاقتور سی۔ اوس نے گل نوں نپن دی کوشش کیتی۔ دیسی دوائیاں دے ماہر ڈاکٹر تارہ سنگھ دے دو ویاہ ٹٹ چکے سن۔ لوکیں اوہنوں خونی تے بدمعاش سمجھدے سن۔ پر وس نہ چلیا۔ انی سالاں دی کرتاراں ڈٹی

رہی۔

ڈاکٹر تارہ سنگھ دیاں اکھاں بھکھدے کولیاں وانگوں سن۔ تلوار دا دھنی سی، دلیر سی۔ کوئی اوہدا راہ کٹے تاں فٹ سر وڈھن نوں تیار ہو جاندا سی۔ خوبصورت تے تکڑا جوان سی۔ اوہدی شخصیت مقناطیسی سی۔ جو آکھے اوہ کر کے وکھاؤندا سی۔ کرتاراں نوں اوس دیاں خاصیتاں بڑیاں چنگیاں لگدیاں سن۔ اوس نے گھروں نکل جان دا فیصلہ کر لیا۔ واگاں ہتھ وچ، ڈاکٹر تارہ سنگھ آپنے ٹانگے تے آپ آیا۔ لوہاراں دی مسجد دے کول آ کے کھلوتا ہی سی کہ کرتاراں باہواں لمکاندی، خالی ہتھ، پہنچ گئی۔ دوویں پریاں دیاں کہانیاں وانگوں ہوا ہو گئے۔ اوہناں دا ویاہ تے پریم بھریا جیون ہر لحاظ نال کامیاب رہیا۔

دو واری وکی: اک کسان دے تن پتر تے پنج کلے زمین سی۔ واہی کر کے سوکھا گزارا کردا سی۔ گھر دا ویہڑا بڑا وڈا سی۔ سوچدا سی کہ اک دن پتراں واسطے تن گھر بنائے گا۔ پر اندروں اندری اوسنوں اک فکر کھائی جاندا سی کہ جدوں زمین ونڈی گئی تاں تن ٹبراں دا گزارا نہیں ہونا۔ وڈے پتر منگل نے پیو دے نال واہی شروع کر دتی۔ دعا سنی گئی۔ وچکارلے پتر نوں فوج وچ نوکری مل گئی۔ انبالے چھاؤنی وچ اوس دا اک پڑھی لکھی سکول ٹیچر نال ویاہ ہو گیا۔ رہن واسطے سرکاری کوارٹر مل گیا۔ اوس نے چھوٹے بھرا نوں وی کول بلا لیا۔ سکھ دے ساہ لیندا پیو اس فانی دنیا توں چلا گیا۔

وڈے بھرا نے چھوٹے نوں ڈرائیوری سکھا دتی۔ ٹرک چلان دی نوکری مل گئی۔ شہروں شہر تریا رہندا سی۔ نوکری پکی سی، گھر ہے نہیں سی، کوئی ساک نہ آوے۔ کڑی رہے گی کتھے۔ بھراواں نے پیسے پا کے اوس نوں پنڈ آپنے ویہڑے وچ گھر بنا دتا۔ وچکارلے بھرا تے اوس دی ٹیچر ووہٹی نے چار سو روپیہ اکٹھا کر کے اوس نوں ووہٹی خرید دتی۔ جوڑی پنڈ رہن لگ پئی۔ ووہٹی دی جٹھانی دے نال چنگی بن گئی۔ گھر والے نوں جدوں چھٹی ہووے، گھر چکر لا جایا کرے۔ پتر وی جم پیا۔ ٹبر نے اکٹھے ہو کے دھمان کیتا۔ ٹبر نوں

سکول ٹیچر تے بڑا فخر سی۔ گھر وچ اوہ کلی ہی پڑھی ہوئی سی۔ پنڈ آؤندی تاں ٹبر دے سارے جی اوس دا آدر مان کردے۔

اک واری ٹیچر آئی تاں درانی دے نال کجھ اچی نیویں ہوگئی۔ کھٹ پٹ ودھ گئی۔ ٹیچر نے منگ کیتی کہ چھوٹی ووہٹی نوں گھروں کڈھ دیو۔ خریدن واسطے بوہتے پیسے تاں اوس نے پائے سن۔ انج ای ہویا۔ پتر رکھ لیا پر ووہٹی نوں ڈسکے دے اک راج مستری نوں چار سو روپے وچ ویچ دتا۔ پیسے کھرے ہو گئے۔

شہر وچ رہندی ووہٹی دے متھے تے خریدی ہوئی دا داغ نہیں سی۔ راج روز شام نوں گھر آ جاندا سی۔ کمائی چنگی سی۔ نویں سوٹ پاؤن لگ پئی۔ دوویں جی بڑے خوش سن۔ ووہٹی دی جیب وچ پیسہ دھیلا وی لوڑ مطابق ہندا سی۔ پر ماں نوں پتر دی کھچ ماری جاندی سی۔ کئی واری ٹانگے تے پنڈ آؤندی۔ محلے دیاں زنانیاں نوں ملدی۔ پر دل وچ آس ایہو ہندی سی کہ کدھرے پتر نظر آ جاوے۔ پر گھر والے پتر نوں کھوہ تے چھپا دیندے سن۔ تڑپدے دل نال واپس تر جاندی۔ جدوں اوس دے دو ہور بچے ہو گئے، ٹبرداری وچ کھبھ گئی، تاں فیر اوس پنڈ دے چکر چھڈ دتے۔ پنڈ وچ بھاویں اوس نوں دو واری ویاہی کہندے سن، شہر وچ اوہ آزاد سلکھنی سی۔

بیوہ دی نجات: راجن دی عمر 32 سال دی سی جدوں اوس دے پنجویں کڑی جمی۔ کجھ چر بعد ہی اوس دا گھر والا مر گیا۔ سارے کہن کہ اس غم نال مر گیا ہے کہ پنج کڑیاں دا داج کتھوں اکٹھا کرے گا۔ ہن گزارہ کس طرحاں ہوویگا۔ رشتے داراں تے گوانڈھیاں نے ہتھ وٹایا پر آخر راجن نوں آپنے پیراں تے کھلونا ہی پینا سی۔ بڑی محنت کیتی۔

لوکاں دی کنک چھٹے، آٹا پیسے، کپاہ ویلے، سیویاں وٹے، دن رات لگی رہندی۔ اوس دیاں چڑیاں دی ڈار بڑی پیاری سی۔ محلے وچ ہسدیاں کھیڈ دیاں، گھر دی صفائی کر دیاں، مٹھا بولدیاں، وچوں سکولے وی جا آؤندیاں۔ وڈی کڑی ستاراں ورھیاں دی

ہوئی تاں راجن نے سرنو دا ویاہ گجرانوالے اک یتیم مستری نال کر دتا۔ کپور سنگھ دی قسمت کھل گئی۔ نکی موٹی ٹھیکیداری نوں ہتھ پایا، چل گئی۔ ہور ٹھیکے لے لئے۔ راجن دی مدد کرن لگ پیا۔ راجن اسیساں دیوے۔ کپور سنگھ نے گوجرانوالے آپنا گھر بنا لیا۔ چھوٹیاں کڑیاں عام بھین کول جاندیاں۔ اوہناں شہر دی چنگی بول چال سکھ لئی۔

سرنو دے کوئی بچہ نہیں سی۔ کپور سنگھ نے دوجی کڑی دا رشتہ منگیا۔ راجن نے خوشی خوشی دھی دے دتی۔ ایہہ سلسلہ عام سی۔ دو بچے ہو گئے۔ جوائی وی خوش تے سس وی۔ پیسے دی کوئی تنگی نہیں سی۔ وچکارلی کڑی عام بھیناں کول آؤندی جاندی سی۔ جدوں سولاں سالاں دی جوان ہوئی تاں ہیرے وانگوں چمک اٹھی۔ روپ وتی، منموہنی، مستیاں کردی، نچدی، ٹپدی۔ کپور سنگھ دا دل اوہدے تے ڈلھ پیا۔ جیوں جیوں اوہدے ول ویکھے، پیار دی لالسا ودھدی گئی۔ اوس نے سالی نوں منا لیا تے سس نوں منا لیا کہ تیجی وی مینوں ویاہ دے۔ تن بھینا ہن سونکناں! کدی کسے نے سنیا نہیں سی۔ پنڈ وچ ہی نہیں، دور دریڈے وی قصہ کہانی بن گئی۔ لوکیں گلاں کرن۔ پر نہ کپور سنگھ نے کوئی پرواہ کیتی تے نہ ہی راجن نے سمجھیا کہ اوہدا نک وڈھیا گیا ہے۔ میاں بیوی راضی، تاں کیہ کرے گا قاضی۔

قیدی ووہٹی: تن آرائیں بھراواں دا آپنا کھوہ سی۔ آپنی زمین واہندے سن، سوکھے سن۔ وڈے دی ووہٹی دا ناں ہاکم دئی سی۔ دوجے دی ووہٹی جیواں سی۔ تیجا اجے کنوارا سی۔ ویلے نال وڈا بھرا وکھ ہو گیا۔ آپنے تیجے حصے وچ حاکم دئی نے دومنزلہ پکا گھر بنا لیا۔ ویہڑھا بڑا سوڑا رہ گیا۔ دوہاں گھراں وچ نکا سی۔ درانی جٹھانی سبزی ویچدیاں سن، ہفتے دے ہفتے۔ حاکم دئی سڑی بلی رہندی سی۔ جیواں ہس مکھ تے ملنسار سی۔ لوکیں جیواں دی سبزی پہلوں خرید دے سن تے فیر حاکم دئی توں۔ جیواں دے دوویں پتر سوہنے جوان سن۔ حاکم دئی وچاری دا اکو پتر ہویا۔ تے اوہ وی بولا۔ اشارے نال گلاں کردا سی۔

جیواں نے شان نال پتراں دا ویاہ کیتا۔ ساڑے کر کے درانی جٹھانی دی اُچی نیویں ہندی ہی رہندی سی۔ بے وجہ گالی گلوچ وی ہو جاندا سی۔ حاکم دئی دا منڈا روز ماں نال لڑے کہ میرا ویاہ کر۔ ساک ملدا نہیں سی۔

آخر حاکم دئی نے پیسے دے کے نونہہ گھر لے آندی۔ ووہٹی بڑی سوہنی سی۔ غریب نوں ایہہ وی نہیں سی پتہ کہ منڈا بولا ہے۔ خورے اوس دے ماں پیو نوں وی پتہ نہیں ہونا۔ سس دا سبھاء وی کوڑا سی۔ کڑی وچاری رو رو کے آکھے کہ میں ماں پیو نوں ملن جانا ہے۔ پر حاکم دئی نوں ٹھیک ڈر سی کہ ایہہ اک واری گئی تاں اس نے واپس نہیں آونا۔ فیر ہور ڈر پے گیا کہ کوئی کڈھ کے نہ لے جاوے۔ گھر وچ کسے وی آدمی جاں عورت دے آون دی مناہی ہو گئی۔ ماں پتر دن رات واری واری گھر دی راکھی کرن۔ کرم ویکھو! جوان عمرے، گھر وچ نظر بند۔

(20)

پریم محبتاں

ڈھکی رجے تے کوئی نہ بجھے

پر کناوی گھٹ کے ڈھکن رکھو، ہواڑ تاں نکل ہی جاندی اے۔ خاص طور تے پنڈ دی سبھیتا وچ جتھے ہر اک دی گل ہر اک نوں پتہ ہندی اے۔ لوکیں ہر قسم دی ہواڑ نوں بڑی دلچسپی نال سنگھدے نیں۔ گرماں گرم محبتاں تاں بدلیاں وانگ اُڈدیاں نیں۔ شرم تے کٹ توں ڈردے منڈے کڑیاں تاں اک دوجے نوں نہیں سن مل سکدے۔ پر دیاہیاں ہویاں نوں کوئی کجھ کہندا وی گھٹ سی تے اوہناں نوں پردہ پاؤنا وی آؤندا سی۔ جے گل نکل وی جائے تاں کناں وچ ہی ہندی سی۔ ڈھنڈورا کوئی نہیں سی پٹدا۔ محبتاں کئی سن پر جیہڑیاں دا ہر بچے بڈھے نوں پتہ سی، لکھن جوگ ہن۔

ترلوک تے کشلیا: ترلوک اک منیا ہویا شاعر سی۔ سوہنا سی۔ نوجوان سی۔ پنڈ دے اک شاہوکار دا پتر سی۔ بازار وچ اوس دی پکے تھڑے والی سوہنی دوکان سی۔ دو نکے نکے بچے سن۔ ووہٹی گورے رنگ دی سوہنی سی۔ ٹبر کھلے گھر وچ اکٹھا رہندا سی۔ کوٹھے دے پچھلے پاسے، دوجے ویہڑے وچ ڈھونڈے سنیارے دا گھر سی۔ کچے ہوئے ویہڑے وچ

سیخاں والا مگ سی۔ کوٹھے تے کوئی ہوئے تاں نظر آ جاندا سی۔ نال ہی پوڑیاں سن۔ ماں پتر گھر وچ رہندے سن۔ ماں دی خاطر ڈھونڈے نے ویاہ نہیں سی کرایا۔ ماں دے گزرن تک عمر ڈھل گئی۔ ڈھونڈے نوں پیسے دے کے ویاہ کرانا پیا۔ کشلیا (کرشن مہاراج وانگ) کانسی رنگ دی سی۔ پر اوہدے نقش حوراں نوں مات کردے سن۔ شرمسار سی۔ اکھاں ہمیشہ نیویاں رکھدی سی۔ اوس دی خوبصورتی دا مل جاں سنگتراش جاں شاعر جاں بت پرست ہی پا سکدا سی۔ ہمیشہ سادہ پر رنگدار شلوار قمیض تے گھر دی رنگی ہوئی چنی پاؤندی سی۔

عورتاں ترلوک دی ہٹی تے انگریزی صابن، مسالے تے رنگ لین عام جاندیاں سن۔ کشلیا وی کدی کدائیں جاندی سی۔ ایہناں موقعیاں تے ترلوک تے کشلیا دے وچکار کجھ پیدا ہو گئی۔ اکھاں وچ اکھاں پئے گئیاں۔ سودا لیندیاں دیندیاں ہتھ نال ہتھ وی لگ جاندا۔ گولیاں دا جھونگا دیندیاں ہویاں موقع ملے تاں ہتھ وی پھڑ لیندا۔ پیار پے گیا۔ اک واری کشلیا نوں نظر رکھدیاں ہویاں ترلوک نے کویتا وی لکھی۔ جوبن، پتلی کمر، تکھے نقش، شرماندیاں اکھاں، نماں نماں ہاسہ، کولے کولے انگ، موتیاں دی مالا وانگ پرو دتے۔ جدوں کدی ڈھونڈا پھیری تے ہور پنڈ جاندا تاں ترلوک آپنیاں پوڑیاں چڑھ کے ڈھونڈے دیاں پوڑیاں وچوں اتر کے اڈیکدی کشلیا نوں جا جپھی پاؤندا۔ نکے جہے گھر وچ دوویں کلے۔

آؤندے جاندے نوں محلے دی زنانیاں نے ویکھ لیا پر گلاں نہیں سن کردیاں۔ آپنے گھر والیاں نوں تاں اکا نہیں سن دسدیاں۔ چپ چپیتے سہیلیاں کناں وچ گل کر کے سواد لیندیاں سن۔

گل نکل گئی۔ نوجوان اکھاں پھاڑ پھاڑ کے کشلیا ول ویکھن لگ پئے۔ اک ہور ترلوک نے تاں پوری ننگ اڑا دتی۔ پہلوں تاں بھری سبھا وچ طعنہ ماریا کہ شاعر صاحب

نے منہ کالا کیتا اے۔ ترلوک شریف سی۔ اوہنے سونہہ کھادی کہ ہن کدی وی پوڑیاں نہیں اترے گا۔ فیر ہوش دے مارے دوجے ترلوک نے اک وچولی ہتھ کشلیا نوں سنیہے بھیجے۔ تکڑا سی، ڈرایا دھمکایا وی تے تحفے وی بھیجے۔ وچولی نے دوہاں دا میل کرا دتا۔ کشلیا پھس گئی۔ اک خالی مکان وچ کام واشنا نوں پورا کرن لئی دووین ملن لگ پئے۔ سلسلہ تاں کنا چر چلدا رہا پر کدی کدائیں کشلیا ہوکے بھردی سی۔ اوہدا پہلا پیار تاں چن چکور وانگ سچا سی۔ تے دُوجا توے دا پُٹھا پاسہ۔

بیگم نظیر تے بشیر: لوہاراں دی مسجد دے مولوی صاحب، میاں حسن محمد دے وڈے منڈے لہور علیگڑھ کم کردے سن۔ چھوٹا ڈسکے ہائی سکول وچ پڑھدا سی۔ مولوی صاحب دی اکھ دا تارہ سی۔ کسے وجہ کرکے بشیر نے سکول چھڈ دتا۔ کرتار دا جماعتی سی۔ اوس نے بڑا منایا پر بشیر آکھے کہ بس، میں ہور نہیں پڑھنا۔ مولوی صاحب تے کرتار دا پیو ٹھیکے دار بڑے قریبی سجن سن۔ مولوی صاحب نے صلاح منگی کہ بشیر دا کیہ کراں۔ ٹھیکے دار نے آکھیا کہ اس نوں کار چلانی سکھا دیو۔ ایہہ نواں تے عزت والا کم اے۔ نوکری ضرور مل جاوے گی۔ بشیر لہور چلا گیا۔ کار چلانی سکھ لئی۔ تجربہ وی ہو گیا۔ پر بشیر دا لاہور دل نہ لگیا۔ واپس پنڈ آ گیا۔ بشیر تاں خوش سی پر میاں صاحب نوں فکر۔

ڈسکے صدر بازار وچ ڈاکٹر نذیر احمد ایم بی بی ایس دا کلینک سی۔ مریضاں دی بھیڑ لگی رہندی سی۔ ڈاکٹر صاحب تے ٹھیکے دار بڑے دوست سن۔ ہر سال اکٹھے لہور جا کے نواں ریلے دا ولیتی سائیکل خریددے سن۔ لہور وچ ٹھیکے دار دیاں کئی ٹھاہراں سن۔ ٹھیکے دار دا کوئی منڈا بیمار ہو جائے تاں ڈاکٹر صاحب سائیکل تے پنڈ آ کے ٹیکا لاؤندے ہندے سن۔ ویلا آیا ڈاکٹر صاحب نے کار خرید لئی۔ اک واری کار تے ٹھیکے دار نوں ملن پنڈ آئے۔ چھوٹے وڈے کار ویکھن نوں اکٹھے ہو گئے۔ مولوی صاحب ترنت ٹھیکے دار دی بیٹھک وچ جا پہنچے۔ کن وچ کجھ آکھیا۔ ٹھیکے دار نے سینت ماری۔ بشیر نوں سدیا گیا۔

ٹھیکے دار نے ڈاکٹر صاحب نوں آکھیا کہ بشیر ساڈا منڈا ہے۔ ودھیا ڈرائیور ہے۔ پڑھیا ہویا وی ہے۔ بشیر بڑا سوہنا سی۔ بول چال دا مٹھا سی۔ بڑے ادب دے نال ڈاکٹر صاحب دے ساہمنے کھلو گیا۔ ڈاکٹر صاحب نے پچھ پرتیت کیتی۔ بشیر نے ڈاکٹر صاحب دا دل موہ لیا۔نوکری مل گئی۔

بشیر دا کم سی سویرے بچیاں نوں سکولے چھڈے، فیر ڈاکٹر صاحب نوں لے کے جائے، گھر آ کے ڈاکٹر صاحب دا کھانا لے کے جائے۔ واپس آ کے بیگم صاحبہ نوں ایدھر اودھر لے جائے۔ بیگم صاحب دا نک بڑا اُچا سی۔ بشیر وچوں ہسدا پر اتوں بیگم دے پیراں دی خاک بنیا رہندا۔ سکول توں بعد بچیاں نوں تے فیر ڈاکٹر صاحب نوں گھر لے آوے۔ رات نوں واپس پنڈ۔ بشیر کول ویہلا ویلا واہوا ہندا سی کیونجے چھوٹا جیہا شہر ہون کرکے ساریاں تھاواں اک ادھا میل ہی دور سن۔ بچیاں دے نال کھیڈدا۔ بچیاں نوں اینا پیار ہو گیا کہ رات پئی جدوں بشیر پنڈ جان لگے تاں اوس دیاں لتاں نال چمبڑ جان۔ کئی واری سائیکل دی پھوک کڈھ دین تے ماں نوں آکھن کہ رات ایتھے رہے۔ بیگم صاحبہ نوں بڑا چنگا لگدا کہ بچے خوش نیں۔ بشیر واسطے دل وچ نگھ پیدا ہو گیا۔

گھر دی صفائی والی سویرے آئے، دو گلاں کرے، کم کر کے چلی جائے۔ رسوئی گھر دے باہر ہندی سی۔ بڈھا باورچی آپنے اڈے تے ہولی ہولی رُجھیا رہے۔ مالی دا کم تاں باہر دا ہندا ہی سی۔ گھر وچ بیگم صاحبہ اکلی۔ اندر صرف بشیر آوندا جاندا سی۔ تنہائی وچ، ویہلی بیگم صاحبہ دے اندر بشیر کھب گیا۔ پیار جاگ اٹھیا۔ لاٹاں نکل آئیاں۔ ڈاکٹر صاحب نوں چھڈ کے آوے تاں بیگم دیاں کھلیاں باواں بشیر نوں لپیٹ لین۔ ہر روز جدوں ویلا ملے تاں بشیر بیگم اک مک۔ خوش بیگم، ڈاکٹر صاحب تے بچیاں دل وی زیادہ دھیان دین لگ پئی۔ گھر دی ہوا بدل گئی۔ ویلا لنگھدا گیا۔ ڈاکٹر صاحب نوں شک پے گیا۔ اوہناں بشیر دی چھٹی کر دتی۔

کرتار دا ہائی سکول دا آخری سال سی۔ ڈاکٹر صاحب دا وڈا منڈا مودی، کرتار دا جماعتی سی۔ بشیر کجھ لکھ کے کرتار نوں دیوے، کرتار مودی دی کاپی وچ رکھ دیوے، مودی رقعہ ماں نوں دے دیوے۔ کسے وی رقعے دا جواب نہ آیا۔ کرتار دسویں پاس کر کے لہور کالج چلا گیا۔ بشیر نوں نندہ بس سروس دی نوکری مل گئی۔ چھٹی والے دن پنڈ رہندا سی۔ جدوں کرتار چھٹیاں نوں پنڈ آوے تاں دوویں مسجد دے کول بنھی تے بہہ کے دل سانجھے کردے۔ بشیر گیت گایا کردا سی

سدا نہ باغیں بلبل بولے
سدا نہ باغ بہاراں
سدا جوانی نال نہیں نبھنی
سدا ناں صحبت یاراں

جنداں تے وساوا: گیہنا تے لہنا دو بھرا سن۔ تیہہ کلّے ڈوماں والے کھوہ تے زمین سی۔ بڑے سوکھے سن۔ ہسدا، کھیڈدا گیہنا بڑا بے پرواہ آدمی سی۔ نہ فکر نہ فاقہ۔ جوان عمر وچ مر گیا۔ پتلے وجود والا لہنا واہی وچ رجھیا رہندا۔ ہور کوئی دلچسپی نہیں سی۔ کٹھور تے رکھا سی۔ ہر اک ول کرڑی نظر نال ویکھدا۔ ہر ویلے تن کپڑے چھوٹی دستار، باہاں والی لمی بنین، کچھہرا تے گاترے والی کرپان پائی رکھدا سی۔ سارے اوہنوں سنگھ صاحب کہندے سن، کنوارا سی۔ چاچا تے اوس دے پتر نہیں سن چاہندے کہ کوئی ساک آئے۔ ساری زمین اوہناں دے ورثے وچ آ جاوے گی۔ پکی عمر دا ہو گیا۔

جائداد دی کنسو سن کے اک چنگے رشتے والے آ گئے۔ کھیتاں وچ ہی لہنا سنگھ دی تلی تے روپیہ رکھیا۔ سنگھ صاحب نے سکھی اصولاں دے مطابق سادہ ویاہ کیتا۔ جنداں نے آ کے گھر وی وسایا تے محلے وچ آپنی دھاک وی وکھا دتی۔ جنداں دے کئی شوق سن۔ جس دن سر دھووے، نین آوندی۔ ہتھ پیر گھٹدی۔ سر نوں تیل لاوندی۔ واہ واہ مالش کردی۔

ادھا دن لا کے وال واہندی، گت کردی، مینڈیاں بناوندی، کجل پاوندی۔ موٹیاں موٹیاں اکھاں، جوبن نال بھریا ہویا سینہ، جنداں اک ہیر لگدی۔

سنگھ صاحب جس طرحاں فضول خرچی نہیں سی کردا، اوسے طرحاں ووہٹی دے نال وقت گزارن وچ کرس کردا سی۔ جنداں نوں اک گھاٹ کھائی جاندی سی۔ وقت لنگھدا جا رہیا سی۔ اجے حاملہ نہیں سی ہوئی۔ سنتاں، سادھواں، فقیراں دیاں جھولیاں بھر دیندی۔ ہولی ہولی جنداں ڈھلی پے گئی۔ مکھن کھائے، لسی پیئے، پراونٹھے کھائے، ہوراں نوں کھوائے۔ سارا دن زنانیاں نال گپاں مار کے گزار دیندی۔ موٹی ہوگئی۔ آپنے رجھیویں لئی تے سنگھ صاحب دے پیسے چنگے پاسے لاون لگ پئی۔ بیاج اُکا نہ لوے۔ فراخ دل جنداں، اگے نالوں وی مشہور ہوگئی۔

جمشید پور لوہے دے کارخانے دھڑا دھڑ بن رہے سن۔ مستریاں دی بڑی منگ سی۔ پنڈ دا وساوا سنگھ جمشید پور وچ راجگیری کردا سی۔ بڑے چنگے پیسے بنائے۔ پنڈ نواں گھر بناون لئی آیا۔ پکیاں اٹاں، پکی لکڑ، چونے دی چنائی، گچ دا کم، نکے جہے تھاں وچ کئی کجھ لا دتا۔ پیسے مک گئے۔ ووہٹی دے زیور گہنے پاون نوں تیار ہوگیا۔ اک زنانی، وساوے دی چنگی جانوں، جنداں توں کدی کدائیں پیسے ادھارے لیندی سی۔ چنگی بندی سی۔ اوس نے جنداں نوں منا لیا کہ وساوا بھاویں آدمی اے، اوہدی لوڑ پوری کر دیوے تے سود بھاویں گرودوارے جاں سکول نوں دے دیوے۔ جنداں من گئی۔

وساوا رومال وچ لپیٹیاں ٹوماں لے کے آیا۔ جنداں برانڈے چوں اٹھ کے پسار وچ چلی گئی۔ ٹوماں لے کے پیسے دے دتے۔ پر دوہاں دی اکھ لڑ گئی۔ دل دھڑک اٹھے۔ دو دناں بعد وساوا ہور ٹوماں لے کے آیا۔ دوویں پسار وچ چلے گئے۔ گرما گرمی ہوگئی۔ کجھ چر پچھوں وساوا پیسے ہتھ وچ پھڑی باہر آ گیا۔ کوئی ایہہ نہ سوچے کہ سودا نہیں ہویا۔ وساوا عام آون لگ پیا۔ کدی پیسے ہتھ وچ پھڑی آوے، کجھ چر بعد ٹوماں دا رومال بھریا

لے کے چلا جاوے۔ کدی ٹومباں لے آوے تے پیسے لے جاوے۔ محلے دیاں عورتاں ویکھدیاں پر کماں وچ رجھیاں نے کوئی غور نہ کیتا۔

بھوا ملکھاں گلی دے بوہے کول آپنی ٹیسی تے روز بیٹھدی سی۔ بازار دی آوندی جاندی رونق ویکھدی سی۔ اوہنوں خیال آیا کہ وساوا اپنی واری کیوں آوندا اے۔ اک دن بھوا نے نوٹ کیتا کہ وساوا چڑدا اجے اندر ہی وڑیا ہویا ہے۔ کھوہ تے سنیہا بھیج دتا۔ سنگھ صاحب ٹوکا کچھ لئی فٹافٹ آ گیا۔ پسار دا دروازہ اندروں بند سی۔ زور دی کھڑکایا۔ جنداں ہولی جہے بولی آونی پئی آں۔ اکھاں ملدی نے آ کے دروازہ کھولیا۔ ٹوکا ہتھ وچ لے کے سنگھ صاحب نے سارا پسار ویکھیا۔ پچھلیاں کوٹھڑیاں وچ منجیاں دے تھلے۔ صندوقاں دے پچھے، رضائیاں والے ٹرنک وچ، ساری تھاں چھان ماری۔ کوئی نظر نہ آیا۔ ٹوکا نال، منجی تے لیٹ گیا۔ شام پے گئی۔ سنگھ صاحب تاں گوانڈھناں نال کدی بولیا وی نہیں سی۔ ہر کوئی چپ۔ دھار کڈھن دا ویلا ہو گیا۔ آخر سنگھ صاحب اٹھ کے کھوہ نوں چلا گیا۔ کجھ چر پچھوں کسے نے وساوے نوں کوٹھیوں کوٹھی پچھلے پاسے جاندیاں ویکھیا۔ ہندو سنیاریاں دی پوڑی توں اتر کے گھر نوں چلا گیا۔ کجھ دن بعد جمشید پور نوں کوچ کر گیا۔ جنداں دیاں آساں پوریاں ہو گئیاں۔ نوویں مہینے منڈا جمیا۔ زنانیاں وچ گھسر پھسر ہندی رہندی سی۔ جنداں دے مزیدار کارنامے دا راز کھل گیا، پر بڑے چر پچھوں۔ گل ہوے تاں منڈے نوں کھڈاوندی جنداں ہس کے کہہ دیوے کہ مینوں نہیں پتہ۔

جو کجھ ہویا اوہ اک کمال دا ڈرامہ سی۔ پسار وچ اک بڑا وڈا مٹی دا بھڑولا سی۔ ایہہ بھڑولے کھلے گھیرے دے ہندے سن۔ زمین توں لے کے چھت توں کوئی چار گٹھاں نیویں۔ مٹی دے مساماں کر کے وچ بھری ہوئی کنک خراب نہیں سی ہندی۔ درجہ حرارت تے نمی اکو جہی رہندی سی۔ کھپرا نہیں سی لگدا۔ تھلے دے کول دانے کڈھن واسطے موری ہندی سی۔ اُپروں دانے پاون واسطے منہ کھلا ہندا سی تے مٹی دے ڈھکن نال بند کیتا جاندا

سی۔ جداں ای کنڈا کھڑکیا، جنداں نے منجی کھڑی کر کے وساوے نوں وچ واڑ دتا، اتے ڈھکن رکھ دتا تے منجی دوجی گٹھے ڈاہ دتی تے سرہانا وی رکھ دتا۔ جنداں نوں ویلے سر ٹھیک سجھ گئی۔ منٹ وی اک لگا۔ سنگھ صاحب ٹوکا لے کے تلاشی کردا رہیا تے جنداں آرام نال منجی تے لیٹی رہی جویں کجھ نہیں ہویا۔ ویلے دی سوچ نے قتل بچا دتا۔

(21)

دو رنگدار قوماں

میراثی تے بھاڑے دو انوکھیاں قوماں سن جو پنڈ دے جیون نوں لشکا کے رکھدیاں سن۔ میراثیاں توں بنا سماج بے ڈھنگا ہونا سی تے بھاڑیاں توں بغیر بے سواد۔ ایہناں قوماں دی سانجھ تے ویلے دی ڈھوڑ پے چکی سی۔ میراثی مسلمان سن تے بھاڑے سکھ۔ اک فرق ایہہ وی سی کہ میراثی چھوٹیاں گلوٹیاں رہندے سن تے بھاڑے وڈیاں گلوٹیاں۔ پر پرانے ویلیاں وچ دوویں قوماں براہمناں دا انگ ہندیاں سن۔

میراثی پرانے ویلیاں توں دل پرچاوے دا ہنر اس انوکھی قوم دیاں ہڈیاں وچ رچیا ہویا سی۔ جو برطانیہ دے صوبے ویلز دے لوکاں بارے دنیا بھر دے مشہور شاعر برائن ہیرس نے لکھیا سی، اوہ میراثیاں تے پورا ڈھکدا اے:

To be born Welsh is to be born privileged,
not with a silver spoon in your mouth, but
music in your blood and poetry in your soul.

Brain Harris

میراثی دا پتر جمدا امیر
خون وچ راگ تے لہو وچ گیت

میراثیاں دا روحانی پکھ وی بڑے اُچے درجے دا سی۔ مردانا تاں ساری عمر گورو نانک دے نال جُڑیا رہیا۔ بھٹاں دیاں کئی پیڑھیاں دا سکھ گورواں نال تعلق رہیا۔ بھٹاں دی بانی گوروگرنتھ صاحب وچ، جس نوں سکھ متھہ ٹیکدے ہن، درج ہے (صفحہ 1409۔ 1389)

کسے زمانے وچ میراثی نیویں پوڑی دے براہمن ہندے سن[1]۔ ایہناں نے سماج دیاں زنجیراں توڑ کے سدھار شروع کیتا۔ آپنیاں بیوہ عورتاں دے ویاہ کرنے شروع کر دتے۔ اُچی پوڑی والے براہمناں نے ایہناں نوں قوم وچوں خارج کر دتا۔ فیر وی ایہناں نے آپنا سر اُچا ہی رکھیا۔ مراساں کدی وی نوکرانی دے طور تے کم نہیں سن کردیاں۔ میراثی ہر انسان دے جمن توں مرن تک دیاں ریتاں دے نال جُڑے ہندے سن۔

میراثیاں نوں اوکھی گھڑی نوں طریقے نال ٹالنا آوندا سی۔ منہ تے سچی گل وی کہہ دیندے سن۔ ڈردے نہیں سن۔ اک واری اک تڑک بڑک والے میراثی دا منہ بند کرن لئی کسے نے آکھیا کہ جے توں اینا دلیر ایں تاں رنجیت سنگھ دے منہ تے اوہنوں کانا آکھ کے وکھا۔ میراثی نے ترنت جواب دتا بھلا! ایہہ وی کوئی گل اے! شرط لگ گئی۔

مہاراجہ رنجیت سنگھ دے دربار وچ کوئی وی آ کے پکار کر سکدا سی۔ میراثی دی دھوتے ہوئے کپڑے پا کے پہنچ گیا۔ سارے درباری حاضر سن۔ موقع ملن تے میراثی مہاراجے دے ساہمنے کھلو گیا۔ گل وچ پلہ پایا، ہتھ جوڑے، پرنام کیتا تے گاون لگ پیا:

اکو اکھ سلکھنی جیہڑی ٹیپاں ڈھالے
نیوں نیوں کرن سلاماں دو اکھیاں والے

اک گھاٹ نوں صفت وچ بدل دین دا کیا شاندار طور سی۔ مہاراجہ ہس پیا۔ درباری

دی کھڑ کھڑ کے ہس پئے۔ گھٹنے ٹیک کے بیٹھے میراثی نوں اٹھن واسطے آکھیا تے مہاراجے نے پنج موہراں انعام دتا۔ ایہہ صفت لوکاں دے منہ تے ایسی چڑھی کہ اک اکھان بن گئی۔

پنڈ وچ میراثیاں دے اٹھ گھر سن۔ سارے گردوارے دے نال رہندے سن۔ جدوں ٹبر ودھ گئے تاں ہور محلیاں وچ وی جا وسے۔ پر فیر وی اکو خاندان وانگ رہندے۔ نواب تے دوّلا قوم دے لیڈر سن۔ دوّلے دا چھوٹی عمر دا پتر گاماں (غلام علی) تاں جماندرو گویا سی۔ سکول وچ بڑی سُر دے نال گاؤندا سی۔ ونڈ توں بعد وی سریندر تے ہور جماعتی اوہنوں یاد کردے سن۔ پنڈ وچ کوئی چھوٹا موٹا کٹھ ہووے تاں وی بغیر جھجک دے گاؤندا سی۔

میراثیاں نوں ہر مذہب دیاں ریتاں تے نازک پاسیاں دا پورا پتہ ہندا سی۔ موقعے دے مطابق جھٹ ای گیئر شفٹ کر لیندے سن۔ جمن توں مرن تک ہر دور وچ ایہناں دا ہتھ ہندا سی۔ ہر موقعے تے لاگ ملدا سی۔ ہر کوئی ایہناں دی عزت تے ستکار کردا سی۔ جے کوئی ایہناں نوں ٹچکر کرے تاں جھٹ ہی اوس دی جھی تہی پھیر دیندے سن۔ آخر اوہناں نوں پیو دادیاں دیاں کارستانیاں دا، ٹبر دے جیاں نالوں بوہتا پتہ ہندا سی۔ میراثن نال پیار نال ورتدے سن۔ اوہدی کوئل ورگی آواز ویاہ شادیاں ویلے ہور، سیاپے دی طرز بالکل وکھری تے چپ ویلے چپ۔ کپڑے دی ویلے مطابق پاندی سی۔

سیاپا

سیاپے دا پنڈ وچ عام رواج سی۔ سیاپا صرف ویاہے ہوئے جوان دے مرن تے ہندا سی۔ ہور کسے دے مرن تے رون دھون نوں مکان کہندے سن۔ میراثن سیاپے دی اگوائی کردی سی۔ زنانیاں بھنجے بہہ

جاندیاں سن۔ میراثن شروع کردی: ہائے! ہائے! شیرا! زنانیاں پچھے پچھے بولدیاں: ہائے! ہائے! شیرا! تال ودھدا جاندا۔ زنانیاں اٹھ کے کھلو جاندیاں۔ واری واری چھاتی تے گلھاں تے چپیڑاں ماردیاں۔ وچ وچ میراثن جوان دیاں صفتاں کردی، بچیاں دا ذکر کردی۔ سر ودھدی جاندی۔ پٹنا تیز ہو جاندا۔ جوان رنڈی اپنے زور دے نال پٹدی، کہ اوہدے سینے تے منہ تے لاساں پے جاندیاں۔ آپنا کڑتا پاڑ دیندی۔ جدوں غش پین دا ڈر ہندا۔ زنانیاں اوہنوں پھڑ لیندیاں۔ بھنجے بہہ جاندیاں۔ کھسر مسر کرن لگ جاندیاں۔ فیر میراثن ساریاں نوں گھرو گھریں سہج نال تور دیندی۔

جو کوئی بڈھا سو سال ٹپ جائے جاں نیڑے تیڑے پہنچ جائے، تاں وی سیاپا ہندا سی۔ گھگرے پائی، گھنڈ کڈھی زنانیاں مکانے آوندیاں آواز رون دی ہندی پر اکھاں ہسدیاں ہندیاں۔ کوئی وچوں پٹاں تے تھپڑ وی مار دیندی۔ ایہہ شغل ہندا سی کیونجے ویہڑے وچ تاں حلوائی بیٹھے کڑاہ پوری تے جلیبیاں بنا رہے ہندے سن۔ کوئی قسمت والا ہی ایڈا مرتبہ حاصل کردا سی۔

میراثی دے گاون دی طرز انوکھی ہندی سی۔ اک ہتھ کن تے رکھ کے دوجی بانہہ اُچی کرکے، لمیں ہیک نال گاوندا۔ ایہناں دا ڈھاڈی فرقہ وی اسے طرحاں الاپ کردا سی۔ اک ہور فرقہ بھنڈ ہندے سن۔ ناٹک وی بڑے سوہنے کردے سن۔ بھاویں پڑھے لکھے نہیں سن، ناٹک منہ زبانی بنالیندے سن۔ مذاق دے بڑے ماہر سن۔

ڈپٹی کمشنر

اک واری منادی ہو گئی کہ ڈپٹی کمشنر (ڈی سی) صاحب پنڈ تشریف لیا رہے نیں۔ کدی وی کوئی انگریز افسر پنڈ نہیں سی آیا۔ سواگت دیاں تیاریاں شروع ہو گئیاں۔ سکول وچ اُچی سٹیج بنائی گئی۔ اتے میز تے کرسی سجائے گئے۔ میراثیاں نوں جی پرچاوے دا پروگرام بناؤن واسطے آکھیا گیا۔ جدوں ڈپٹی صاحب دی کار آئی تاں اوہناں دا پنڈ وچ جلوس کڈھیا گیا۔ سکولے لے جا کے سٹیج اُتے آدر نال بٹھایا گیا۔ باقی دے افسر تے پنڈ دے پتونتے سجن منجیاں تے بہہ گئے۔ عام لوکائی ساہمنے بہہ گئی۔ سکول دے منڈے کندھ تے بیٹھ گئے جاں درختاں تے چڑھ گئے۔ کجھ زنانیاں کوٹھے تے چڑھ کے بہہ گئیاں۔ گراؤنڈ بھری پئی سی۔ کسے نوں پتہ نہیں سی کہ صاحب کیوں دورے تے آیا اے۔

اگے اگے ڈھول وجدا، پچھے میراثیاں دا ٹولا آ پہنچیا۔ پرنام کیتا۔ سواگت دا گیت گایا۔ فیر باہر نکل گئے۔ اک نے واپس آ کے منادی کیتی کہ ڈی سی صاحب تشریف لیا رہے نیں۔ سارے حیران کیونکہ ڈی سی صاحب تاں کرسی تے ڈٹ کے بیٹھے ہوئے سن۔ منادی والا چلا گیا۔ ترنت ہی اک آدمی دوڑیا آیا، سٹیج دے ساہمنے میمیں بن گیا۔ کسے نے اُتے میز پوش وچھا دتا۔ میز بن گیا۔ اک ہور دوڑیا آیا تے پچھے میمیں بن گیا۔ کسے نے اُتے گدی رکھ دتی، کرسی بن گئی۔ گیٹ دے کول ڈھول وجیا۔ میراثیاں دے لیڈر نے راجیاں والی لیرو لیر ہوئی پوشاک پائی ہوئی، اندر داخل ہویا۔ سر تے ٹٹا بھجا چھتر جھل رہیا سی تے پچھے کوئی جھاڑو دے نال پکھا پھیر رہیا سی۔ ڈپٹی صاحب آ کے دھڑک کرسی

تے بیٹھ گیا۔ کرسی دیاں چیکاں نکل گئیاں۔ میز خالی سی۔ گالھ کڈھ کے اردلی نوں بلایا۔ اوہ جھٹ ہی کاغذ، قلم تے دوات لے آیا۔ دیری دی معافی منگی۔ روزنامچہ ساہمنے رکھیا۔ کورا کاغذ سی۔ ہر اک دی ٹکٹکی مراثیاں ول۔

اک مریل جہے بندے نوں ہتھکڑی لائی ہوئی، پلسیا حاضر ہویا۔ افسراں والے رعب نال بولدیاں ہویاں ڈپٹی نے پچھیا مجرم دا کیہ جرم اے؟ پلسیا بولیا: جناب! اس نے خزانہ لٹیا اے۔ اس چوہے نے سرکار دا خزانہ لٹیا اے؟ ہاں جناب! خزانے وچ کنے پیسے سن؟ جناب! خزانہ تاں خالی سی۔ وچ کجھ نہیں سی۔ لوک ہس پئے۔ کچہری وچ رولا پے گیا۔

ڈپٹی غصے نال بولیا آرڈر! آرڈر! لوکیں چپ ہو گئے۔ الزام ایہہ ہویا کہ اس نے خالی خزانہ لٹیا اے۔ نہیں جناب، نہیں۔ فیر کیہ؟ ڈھلی جہی آواز وچ پلسیا بولیا جناب! جناب! تھانیدار دی ووہٹی آ کے سارے پیسے گھر لے گئی سی۔ اسیں کسے نہ کسے نوں تاں پھڑنا ہی ہویا۔ بغیر ہور گل سنیوں، ڈپٹی صاحب بولے، کیس ڈسمسڈ۔ آرڈر لکھن واسطے قلم چکی۔ دوات خالی سی۔ قلم نوں میز دے چتڑاں وچ کھوب دتا۔ میز دیاں چارے لتاں کمب اٹھیاں۔ کاغذ، پتر، قلم، دوات، سبھ کجھ ڈگ پیا۔ ڈپٹی صاحب کچہری بند کر کے چلدے بنے۔ کرسی نوں ساہ آیا۔

میراثیاں نے ڈپٹی کمشنر تے پولیس دے افسراں دے ساہمنے ہی اوہناں دا مخول اڈایا۔ صاحب دا ہاسہ ہی نہ رکے۔ پنڈ دے بچے بڈھے ہمیشہ اس کمال نوں یاد کردے سن۔ جے میراثی پڑھے لکھے ہندے تاں

کیہ پتہ شیکسپیئر وانگ کئے ناٹک لکھ ماردے!

☆☆☆☆☆

مہر منگ: میراثیاں دا اچ درجے دا اک فرقہ مہر منگ سن۔ شاعر تے گیت کار سن۔ ایہناں دا اک خاص دھندہ سی کہ وڈے وڈے گھراں دے بوہے تے کھلو کے بنساولی نامہ گاؤندے سن۔ ہر پیڑھی دے کارنامیاں دا ذکر کردے سن۔ بڑیاں وددھیا تے دلچسپ کہانیاں وی سناؤندے۔ پنڈ وچ مہر منگ دوروں آؤندا سی تے ہر سال دو واری دوچار اُچے گھراں دے چکر لاؤندا سی۔ اوس دے وڈے وڈیرے وی ایہو کم کردے سن۔ اس کر کے سارا ورثہ منہ زبانی یاد ہندا سی۔ نمونے دے طور تے اکھیں ویکھیا اک شام دا حال درج اے۔

مہر منگ دی پھیری

سورج ڈُبے دیوان سنگھ ٹھیکے دار دے گھر مہر منگ بڑی شان دے نال آیا۔ باہرلے دروازے، تے کھلو کے اُچی ہیک دے نال کلام پڑھیا۔ ٹبر سبھ کجھ چھڈ کے کلام سُنن لگا۔ ہولی ہولی ڈیوڑھی لنگھ اندرلے دروازے کول کھلو کے بنساولی سنائی۔ نال نال خاندان دیاں وڈیائیاں سنائیاں۔ ٹھیکے دار دے پیو (کاہن سنگھ) دا ودھیرے ذکر کیتا۔

مہر منگ نے صاف ستھرے تے سوہنے کپڑے پائے ہندے سی جویں جنجے جا رہیا ہووے۔ تھوڑی جہی ماوا لا کے استری کیتی ہوئی چٹی شلوار قمیض، کالا کوٹ، سنہری کلے دے اتے آکڑی ہوئی تلے والی چٹی پگ، لماں پلا، تلے والی جتی۔ کتری ہوئی تے مہندی دے نال رنگی ہوئی

داڑھی۔ پتہ نہیں سی لگدا کہ دوروں آیا ہووے۔ پکی گل سی کہ پنڈ دے نیڑے آ کے اوس نے کپڑے بدلے ہون گے۔

جتی لاہ کے اندر آیا۔ کلا تے کوٹ لاہ کے پاسے رکھے۔ پیڑھی لے کے بیٹھ گیا تے ٹھیکے دار دے پیر گھٹنے شروع کر دتے۔ لتاں باہواں گھٹدا اتے بغیر رکیوں گلا باتاں کری جاندا۔ تازہ واقعات سناندا۔ بچیاں دے کن کھڑے رہندے۔ دو کہانیاں چوراں دی ہشیاری دیاں سن۔ اوس دے کہن موجب اک چوری پچھلے کجھ دناں وچ ہوئی سی تے اک چوری مہینہ دو پہلوں۔

ڈنگراں دے میلے تے بڑیاں قسماں دے بلد آئے۔ کوئی خریدن والا تے کوئی ویچن والا۔ جیب کترے تے چور وی پہنچ گئے۔ بلداں دی اک جوڑی بڑی پیاری سی۔ چٹا دودھ رنگ، کدھرے کدھرے کالیاں ڈبیاں۔ زور اینا کہ جے سہاگا کھچن، تاں نسدے بندیاں نوں پچھے چھڈ جان۔ جے کھوہ گیڑن تاں ٹنڈاں تقریباً خالی نکلن۔ چوراں نے خریدن والے دی سوہ کڈھ لئی۔ پنڈ نہر دے دوجے پاسے سی۔

پتہ کر کے کھوہ تے پہنچ گئے۔ ڈنگر خریدن دے بہانے آل دوالا ویکھ گئے۔ دوجی راتیں آئے۔ ویکھیا کہ بلداں دے اگلے پیراں نوں سنگل وجیا ہویا سی۔ نہر دے پل اتے پولیس دا پہرہ رات بھر رہندا سی۔ سوچ کے پوری سکیم بنائی۔ لوہارتوں خاص چابی بنوائی۔ دو واری کوشش کیتی پر کامیاب نہ ہوئے۔ منجی تے کوئی کول ستا ہندا سی۔ گئے پہر اک راتیں بلد کھولھ لئے تے سدھے پل نوں تر پئے۔ رستے وچ اک ہور کھوہ توں ہل پنجالی تے دو کہیاں چوری کر لئیاں۔ پل لنگھن لگے تاں منجی تے

آرام کردے پلسییے نے آکھیا: رکو! کون او؟ جواب دتا ساہمنے ساڈیاں پیلیاں نیں۔ پنڈ ساڈا اس پاسے پیندا۔ سوختے ہل واہن چلے آں۔ پولیس والے نے آکھیا جاؤ۔ کجھ دور جا کے ہل پنجالی سٹ دتے تے بلداں نوں بھجا کے لے گئے۔

اک ہور پنڈ دا واقعہ سی۔ راتیں چار چور پوری سکیم بنا کے آئے۔ بلداں دی جوڑی چوری کر لئی۔ راہ وچوں گڈا چوری کر لیا۔ بلداں نوں جوتیا۔ اک چور دیاں لتاں نوں لہو دی بھجی پگ دا ٹوٹا لپیٹ دتا۔ گڈے تے لما پایا۔ اک سر پھڑ کے بیٹھ گیا تے دوجا پیر۔ چوتھا گڈا ہکی تری جائے۔ پل دے نیڑے پہنچ کے مریض نے ہائے! ہائے! شروع کر دتی۔ ڈیوٹی دیندے پولیس والے نے پچھیا کیہ ہویا؟ دسیا کہ ساڈے بھرا نوں کوڈیاں والے سپ نے ڈنگیا اے۔ اسیں داتری نال چیر کے زہر تاں کڈھ دتا اے پر ہن ہسپتال لے کے جا رہے ہاں۔ پولیس والے نے آکھیا فٹافٹ! فٹافٹ جاؤ۔ ہشیار چور گڈا بھجا کے راہ پئے۔

بھاٹ: بھٹ لفظ توں وگڑ کے بھاٹ بنے، بھاٹڑے گویئے ہندے سن۔ تردے پھردے رہندے سن۔ کدھرے ٹک کے نہیں سن بیٹھدے۔ پرانے باہمناں دا انگ ہون کر کے جوتش ودیا سکھ لئی۔ ہتھ ویکھن تے متھے دیاں لکیراں پڑھنیاں۔ لکھن پڑھن توں دور رہے۔ گورو نانک دے ویلے سکھ بن گئے۔ خیال اے کہ کئی صدیاں پہلوں ایہہ وڈیاں گلوٹیاں۔ چھوٹے (پرانے) ڈسکے تے بھانڈیوالے دے پنڈاں وچ وس گئے۔ چھوٹیاں گلوٹیاں وچوں ایہناں دا عام لانگھا ہندا سی۔ گورو گوبند سنگھ دے ویلے ایہناں دا نہنگاں دا

جتھا مشہور سی۔ وو ہٹیاں بچے پنڈ رہندے تے آدمی تردے پھردے۔ ونڈ دے ویلے دانا سنگھ (دانا بھاٹ) وڈیاں گلوٹیاں دے بھاٹڑیاں دا لیڈر ہندا سی۔ گرمیاں سردیاں کوٹ ضرور پاؤندا سی۔

انگریزاں دے راج ویلے سمندری جہازاں دا سفر عام ہو گیا۔ جہازاں وچ آؤندے جاندے انگریزاں دے ٹبراں دے نال نال بھاٹڑیاں نے وی سفر شروع کر دتا۔ انگریزی بولنی سکھ لئی۔ ولیت دے اک پاسے دے سفر نوں تقریباً مہینہ تاں عام لگدا سی۔ ویہل ہندا سی۔ انگریزاں نوں، خاص طور تے زنانیاں نوں ہتھ وکھان دا بڑا چسکا ہندا سی۔ بھاٹڑے پہلی قوم سن جنھاں نے گوریاں دے بھرماں تے وہماں دی کھوج کر لئی سی۔

پہلے ہندوستانی سن جیہناں نے انہیویں صدی دے اخیر وچ پکے طور تے انگلینڈ وسنا شروع کیتا۔ پہلے ویلیاں وچ بھاٹڑے ہی اکلے ان پڑھ ہندوستانی سن، جنھاں نوں ولیت جان تے کوئی روک ٹوک نہیں سی ہندی۔ زیادہ تر مڈلینڈز تے لندن وچ پیر جمائے۔ ہشیار سن۔ نال نال تردے جاندے نوں پچھن کہ تینوں پھل کیہڑے سوہنے لگدے نیں؟ تیرے من پسند پرندے کیہڑے نیں؟ فیر جیب وچوں مرنڈیا ہویا کاغذ کڈھ کے اوس دی تلی تے رکھ دین۔ اوہنے کھولھ کے ہکا بکا رہ جانا۔ جس نوں پیار کردا (کردی) ہووے، اوہدا ناں لکھیا ملنا۔ دسے ہوئے لفظاں توں ہی گویڑ لا لیندے سن۔

پنہ سنگھ 1920 وچ انگلینڈ گیا۔ اوہدی مشہوری سی کہ بارش ہووے جاں نہ ہووے، چھتری لے کے ترنا۔ ہتھ ویکھے، پیسہ کدی نہ لوے۔ پر اوہدے لکی (lucky) رنگ دا ناں دس دیوے۔ آکھے، ایہہ رنگ پایا کر۔ ایہہ وی کہہ دیوے کہ جے تیرے کول ایہہ رنگ نہیں تاں میرے کول ہے۔ چھتری دے وچ ٹائیاں تے رومال ٹنگے ہندے ہن۔ موقعے تے ہی چنگی قیمت وصول کر لینی۔

فیر اہناں نے کمال دی کاڈھ کڈھی۔ گوریاں نوں جمعے نوں تنخواہ ملنی، پب جاندے،

ایتوار تک ساری ختم۔ گھر والیاں کول بچیاں دے کپڑے خریدن واسطے وی پیسے نہیں سن رہ جاندے۔ بھاٹڑیاں نے پنڈ و پنڈی زنانیاں نوں قسطاں تے کپڑے ویچ دینے۔ ہولی ہولی پیسے واپس لے لینے۔ ایہہ وپار ایسا چلیا کہ جدوں دوآبے دے لوکیں آ کے وسے تاں جٹاں نے وی پھیری دا کم شروع کر دتا۔

پیسے وصول کرنے اوکھے ہندے سن۔ اک واری اک زنانی پیسے نہ دیوے تے ہور کپڑے منگی جاوے۔ جھگڑا ہو نہیں سی سکدا۔ دکھی ہو کے نوجوان پھیری والے آکھیا کہ جے پیسے نہیں تاں مینوں دے دے۔ اوہدا جواب سی ''میں دینی تاں نہیں، پر ہتھ نال تیرا کم سار دیندی آں۔''

بھاٹڑیاں نے آپنے بچیاں نوں پڑھان ول، خاص دھیان دتا۔ پورا حصہ پا کے وڈیاں گلوٹیاں وچ 1892 وچ پرائمری سکول کھولیا۔ علاقے وچ اوہ پہلا سکول سی۔ آلے دوالے دے منڈیاں نے پڑھائی ایتھوں ہی شروع کیتی۔ ایسے جذبے دا نتیجہ سی کہ 1902 وچ چھوٹیاں گلوٹیاں وچ سکول شروع ہویا۔ پنڈ وچ بھاٹڑیاں دی آبادی بھاویں 40% سی، وڈیاں گلوٹیاں بھاٹڑیاں دا پنڈ اکھواندا سی۔ پنڈ دا گرودوارہ وی ایہناں دی ہمت سی۔ ایہناں نے پکے گھر تاں بنائے پر زمین کدی نہیں سی خریدی۔ زمین دے رجھیویاں تو دور رہندے سن کیونجے آدمی ٹک کے بیٹھدے نہیں سن۔

پنڈ وچ بھاٹڑیاں دی کدی وی کسے نال توں توں، میں میں نہیں سی ہندی۔ کوئی ہے ہے، کھے کھے نہیں سی۔ چنگا پاؤندے ہڈھاؤندے سن۔ علاقے وچ صرف ایہناں دا پنڈ سی جس وچ انگریزی شراب دا ٹھیکہ ہندا سی۔ جدوں وی کوئی ٹولا ولیت توں واپس آؤندا تاں وکری دی سستی دور ہو جاندی۔ آنڈیاں تے ککڑاں دے بھاء ودھ جاندے۔ ایہہ اکلی ہی قوم سی جس دے بندے بھاویں کنا دارو پی لین، آپنا، آپ بے وقوف نہیں سن بناندے۔

1۔ پروفیسر شمشیر سنگھ اشوک، سکھ نیشنل کالج، لاہور، میراثیاں دا پچھوکڑ تے بابا مردانہ، پنجابی یونیورسٹی، پٹیالہ۔

(22)

فوجی

لڑنا بھڑنا پنجابیاں دے خون وچ سی۔ روایت وی سی تے پیسے دی لوڑ دی۔ لوکیں ہس کے فوج وچ بھرتی ہندے سن۔ پر چھوٹیاں گلوٹیاں وچ ایہہ روایت ناں دی ہی سی۔ لوکیں سوکھے سن۔ دور دریڈے نوکری دی لوڑ گھٹ سی۔ کدی سنیا نہیں سی کہ کسے پیڑھی دا ایہہ پیشہ ہووے۔ رنجیت سنگھ دے خاص گھوڑے چڑھاں چوں اک جوان پنڈ دا سی۔ جدوں انگریزاں سکھاں دی دوجی جنگ (1848) توں بعد انگریزاں نے سکھ فوجاں نوں ویہلیاں کر دتا تاں اوہ پنڈ واپس آ کے واہی کرن لگ پیا۔ انگریزاں دے ویلے وی کوئی ٹانواں ای بھرتی ہویا تے اوہ وی عارضی طور تے۔ پہلی جنگ (18-1914) وچ بس اکو نوجوان دیوان سنگھ بھرتی ہویا۔ اوس نوں دو تمغے ملے۔ اوہدی ہڈ بیتی دلچسپ اے۔ میدان جنگ میسوپوٹیمیاں (عراق) سی۔

میسوپوٹیمیاں

پہلی وڈی جنگ (1914-18) وچ جرمن تے آٹومین (ترکی) ساتھی سن۔ دوجے پاسے انگریز تے فرانسیسی سن۔ اج دا عراق، آٹومین ایمپائر دا اک حصہ سی۔ انگریزاں نے جنوبی فرنٹ کھولھ دتا۔ فوجاں بوہتیاں ہندوستانی سی۔ دیوان سنگھ نوں بھرتی ہندیاں سار سپیرز اینڈ مائینرز دے دستے دے نال اس فرنٹ تے گھل دتا۔ انگریزاں نے جھٹ ہی یوفریٹز (Euphrates) دریا دے جنوب مشرقی علاقے تے قبضہ کر لیا۔ دریا دے دوجے پاسے بصرہ شہر تے ترکی فوجاں دا ہیڈکوارٹر سی۔ پل دے دوویں پاسے ترکی فوجاں ڈٹیاں ہوئیاں سن۔ جے پل توڑ دتا جائے تاں ترکی فوج دی سپلائی لائن کٹی جائے گی۔ انگریزی فوجاں وچ ذکر ہو رہیا سی کس طرحاں توڑیا جاوے۔ انگریزاں دا اک سدھے حملے دے وچ بڑا نقصان ہویا سی۔ اک سکیم سی کہ کوئی تردا تردا ڈائنامائیٹ (Dynamite) دے نال اک تھماں اڈا دیوے۔ پر اوس نے تاں جھٹ گولی دا نشان بنا سی۔ کیہ کیتا جائے؟

دیوان سنگھ دے دماغ وچ گل آئی کہ پنڈاں وچ کھوہ پٹن لگیاں ٹوبے دیر تک پانی وچ ڈبے رہندے نیں۔ یادفتور بن گئی۔ جے فوج وچ کوئی ٹوبا ہووے تاں مسئلہ حل ہو جاوے گا۔ سارے دستیاں وچ پچھ پچھائی شروع کر دتی۔ آخر اک پہلوان مل گیا، جیہڑا ٹوبا ہندا سی۔ گل بات ہوئی۔ دیوان سنگھ نے ٹوبے تے پٹو پا لیا کہ توں بڑا نامور بن جائیں گا۔ آخر ٹوبے نے آکھیا، سردار! تیرے آکھے تے اللہ دی مہر دے نال میں کر دیاں گاں۔

ہمتی دیوان سنگھ سدھا ہی کمانڈر دے تنبو وچ چلا گیا۔ کرنل صاحب نوں ٹٹی بھجی اردو آ وندی سی۔ دیوان سنگھ ٹٹی ہوئی انگریزی وچ جوش نال بولے، سر! مائی مین ڈو اٹ (Sir! my man do it) کرنیل گھڑی مڑی پچھے کیسے؟ کیسے؟ دیوان سنگھ ''میرا دوست مچھلی جیسے تر سکدا ہے'' صاحب نوں منا ہی لیا۔ بڑی گل ایہہ ہووے گی کہ اک ہور ہندوستانی مر جاوے گا! حکم ہو گیا۔ سامان اکٹھا کیتا گیا۔ ٹوبے نوں ٹریننگ دتی گئی۔

اک ہنیری رات نوں ٹوبا، دیوان تے دو فوجی ماہر چپ چپیتے دریا دے کنڈے تے پہنچ گئے۔ موم جامے وچ لپیٹیا ہویا ڈائنامائیٹ ٹوبے دی پٹھ تے بنھیا گیا۔ زمین نوں سلام کر کے ٹوبا ہجے ہجے پانی وچ وڑ گیا۔ ساہمنے پاسیوں آ وندے پانی دی رفتار مٹھی سی۔ مچھی وانگ تردے ٹوبے نے سدھے پل دا رخ کیتا، ہر پاسے چپ چاپ۔ دیوان دی جان تلی تے سی۔ ٹوبا کدی کدی ساہ لین واسطے سر کڈھدا، پل دے وچلے کھنبے نوں جا لگا۔ برود دیاں ڈلیاں بنھیاں۔ پلیتا لایا۔ جیوں ہی ماچس دے نال پلیتے نوں اگ لائی، ترکی رفلاں دی بچھاڑ ہو گئی۔ پر ٹوبا تاں ڈونگھی ٹبی مار چکا سی۔ واپس رڑھی آ وندا سی۔ سکنٹاں دے وچ ہی زوردار دھماکہ ہویا۔ پل ڈھیہہ گیا۔ ترکی فوجاں دی سپلائی لائن کٹی گئی۔ کجھ چر پچھوں گھرے ہوئے ترکی دستیاں نوں ہتھیار سٹنے پئے۔ اگلے حملے وچ انگریزاں نے بصرہ فتح کر لیا۔

ٹوبے نوں بڑے انعام دتے گئے۔ دیوان نوں ترکی قیدیاں دا داروغہ بنا دتا گیا تے پل دی اساری شروع ہو گئی۔ اک سر دردی ہور۔

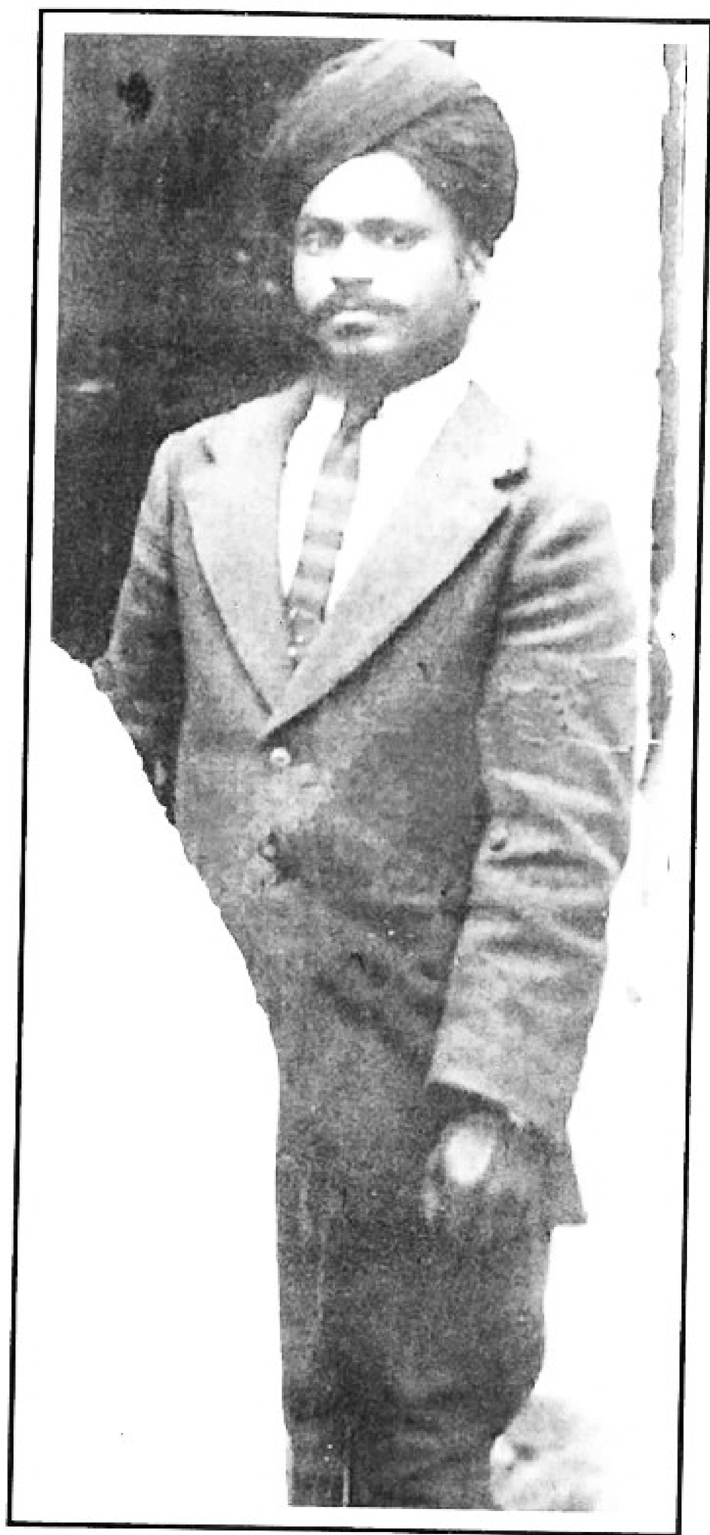
دنے کم کرکے رات نوں موقع دیکھ کے کئی قیدی آپنے بیلچے دریا وچ
سٹ دیندے۔ گنتی ویلے گھٹ نکلدے۔ کس ول انگلی کرو۔ ہر اک
نوں سارے پردیسی اکو شکل دے نظر آؤندے نیں۔ اک دوجے دی
بولی وی نہیں سن سمجھدے۔ دیوان جنگ دے ختم ہون تک بصرے ٹکیا
رہیا۔ دوچاندی دے تمغے ملے جہناں تے دیوان سنگھ (18-1914)
لکھیا ہویا سی۔ دوویں قیمتی یاداں 1947 دی ونڈ ویلے گھر ہی رہ
گئیاں۔

دوجی وڈی جنگ (45-1939) وچ پنڈ دے کئی نوجوان فوج وچ بھرتی ہوئے۔ کیونجے اوہناں دا ڈاک دا پتہ (Advance Base Post Office) بے نام سی، پتہ نہیں سی ہندا کیہڑا کس فرنٹ تے ہے۔ تن سپاہی تاں مڑ کے گھر نہ آئے تے پتہ نہیں کتھے مرے۔ کنگ صاحب دا جوائی صحرا (North African Desert) وچ ماریا گیا۔ نرندر تے ہربنس 1943 وچ دسویں پاس کرکے کلرک بھرتی ہو گئے۔ اوہناں واپس آ کے دسیا کہ برما فرنٹ تے سن پر برما داخل نہیں سن ہوئے۔

دیوان سنگھ دی سدھر سی کہ میرے وانگ میرے پتر (فوج وچ) افسر بن تے پنڈ وچ شان ہور ودھے۔ جوگندر 1943 وچ ایف ایس سی (F.Sc.) پاس کرکے رائل کمیشن وچ سیلیکٹ ہوگیا۔ پر چھاتی ادھا انچ گھٹ چوڑی نکلی۔ دوجا پتر کرتار میکلا گن انجنیئر کالج پاس کرکے 1942 وچ ملٹری انجینئرنگ سروس وچ داخل ہوگیا۔ جنگ تیزی تے سی تے ہندوستان وچ گاندھی دی چلائی ہوئی کوٹ انڈیا (Quit India) لہر وی تیزی تے سی۔ نوجواناں وچ آزادی واسطے جذبہ ابل رہیا سی۔ کرتار تے وی ایہہ رنگ چڑھیا ہویا سی۔

Thekedar Diwan Singh
from a group photograph of Sappers & Miners
Basra, 1918

قابل انجنیئر سی۔ پر تکھے سبھا دا سی۔ انگریز افسراں دی جی حضوری نوں نفرت نال ویکھدا سی۔ بائی سال دی عمر سی۔ انکھیلے رویے دی کرتار نوں سخت قیمت ادا کرنی پئی پر سراُچے دا اُچا رکھیا۔

آ بیل مجھے مار

ہانڈہ تے کرتار کلکتے فوجی سپلائی ذخیرے (Supply Base) وچ لگے ہوئے سن۔ کسے وجہ کر کے دوہاں دی اک انگریز لفٹین افسر نال تکرار ہو گئی۔ لفٹین نے انگریزی راج دا رعب دکھاؤندیاں ہویاں آپنا پیر اگے کر کے آکھیا "this is white" ایہہ گورا اے۔ کرتار نے پیر نال رکھ دتا تے آکھیا "this is black" ایہہ کالا اے۔ لفٹین نے گالھ کڈھی۔ کرتار نے اوہنوں چپیڑ مار دتی۔ انگریزاں دا راج، انگریز افسر نوں چپیڑ۔ ایہہ آ بیل مجھے مار والی گل سی۔ ہانڈے تے کرتار نوں گرفتار کر لیا گیا۔ الزام چوری دا لگا۔

فوجی قانون دے مطابق پڑتال واسطے کمیشن مقرر ہویا۔ ویسے ہر اک نوں پتہ سی کہ ایہناں چوری تاں نہیں کیتی پر افسر دی سخت بے عزتی ضرور کیتی اے۔ کمیشن دا پردھان میجر مہتہ سی۔ بنگالی سی۔ رعب والا افسر سی۔ رنڈا سی۔ دفتر دی بیٹھک دے اپر آپنی دھی دے نال رہندا سی۔ کرتار نے کئی واری اوہدی دھی دے نال اکھ مٹکا کیتا سی۔ موقع پا کے کڑی کول چلا گیا۔ اوس مدد کرن دی ہاں کر دتی۔ میجر صاحب نے سکاچ دی بوتل تے 200 روپیہ منگیا۔ دوویں بری ہو گئے۔ پر کرتار دی بمبئ بدلی ہو گئی۔ فائل دی نال ہی چلی گئی۔

جنگ ختم ہو گئی۔ برطانیہ دی سرکار نے فالتو جنگی سامان نوں ویچنا شروع کر دتا۔ ہندوستان دی فوج نے ردی تے بے لوڑا سامان بھاری قیمت تے خرید لیا۔ بغیر کسے دے آکھے کرتار نے رپورٹ لکھ ماری۔ کرنل صاحب نوں دتی۔ اوس نے رپورٹ لین توں انکار کر دتا تے کرتار نوں آکھیا کہ جے توں ضرور بھیجنی اے تاں آپے سدھی کمانڈر صاحب نوں بھیج دے۔ کرتار نے اس طرحاں ہی کیتا۔ تن انگریز کرنل پڑتال کرن آئے۔ اک نے کرتار نوں پچھیا :توں نوکری کیہدی کردا ایں؟ ایہہ دوہرا سوال سی۔ کرتار نے جواب دتا آپنے پیٹ لئی۔ کرتار دی بدلی لہور ہو گئی تے فائل وی نال ای چلی گئی۔

لہور ایم ای ایس ڈپو (MES Depot) دا انچارج کرنل ایل سی فلیلو سی۔ گورو گوبند سنگھ دے جنم دن تے کرتار ہور سکھ ملازماں نوں نال لے کے کرنل صاحب دے دفتر گیا۔ چھٹی دی منگ کیتی۔ میجر سہگل، جو ہمیشہ آکھیا کردا سی کہ تکڑے رہو، جت ساڈی ہووے گی نے وی چھٹی دین دی سفارش کیتی۔ پر کرنیل صاحب نے نانہہ کر دتی۔ جوش وچ کرتار نے آپنی چھوٹی کرپان کڈھ کے میز تے کھوبھ دتی تے بولیا: اسیں خون دین لئی تیار ہاں۔ کرنل ہکا بکا رہ گیا۔ سارے سکھاں نوں چھٹی دے دتی۔ پر زہر گھولدا رہیا۔

کجھ مہینے بعد راج بدل گیا۔ پاکستان بن گیا۔ لہور وچ فساد ہو رہے سن۔ قانون دی پرواہ گھٹ ای سی۔ حالت دا فائدہ چک کے فلیلو نے کرتار نوں ختم کر دین دا منصوبہ بنا

لیا۔ کرتار دی قسمت! کوٹلی لہاراں دے مولوی عبدالحکیم، جو ڈپو وچ کم کردا سی، نوں آپنے سیالکوٹی بھرا دے خلاف سازش دا پتہ لگ گیا۔ راز فاش ہو گیا، کرتار بچ گیا۔

(23)

رنگین اداکار

کئی انساناں دے کارج تے کرتب ایہو جہے سن کہ اوہناں دا ذکر ہر گھٹے ہندا سی۔ اوہناں وچوں کجھ دے مول تت ایہہ سن۔

بھگتو: نکے ہندے دا ناں بھگتو سی۔ وڈا ہویا تاں وی بھگتو، بھگتو ہی رہیا۔ گھٹ ای کوئی اوہدا اصلی ناں جاندا سی۔

بھگتو اک فرشتہ وی سی تے فقر وی۔ اوس ورگا ہور کوئی انسان نہیں سی۔ اوہدا دوست کوئی نہیں سی تے دشمن وی کوئی نہیں سی۔ کدی کسے نال ٹھگی نہیں سی کردا۔ کوڑا نہیں سی بولدا ناں ہی کسے دی چغلی کردا سی۔ اوہدے واسطے ویکھیا تے نہ ویکھیا اکو چیز سی۔ نہ کدی کسے توں پیسہ دھیلا دیندا تے نہ ہی لیندا۔

بھگتو پیو دادے دے بنائے ہوئے ادھے گھر وچ رہندا سی۔ چھڑا سی۔ اک منجی تے کھیس توں اڈ شاید گھر وچ رضائی وی نہ ہووے۔ کدی وی کوئی اوہدے گھر دے اندر نہیں سی وڑیا۔ جدوں ویکھو اوہی کڑتا پجامہ، فتوحی تے میلے رنگ دی پگ بنھی ہندی سی۔ فتوحی دیاں اندر باہر کئی جیباں سن۔ کدی کدائیں کھوہ تے نہاندیاں نہاندیاں کپڑے تاں دھو

لیندا سی، پر فتوحی کدی نہیں سی دھوندا؛ جیباں خالی نہ کرنیاں پین۔ جے اوس دے کپڑے پھٹ جان تاں کوئی نہ کوئی پیارا اوہنوں بالکل اوہو جہے کپڑے لے دیندا سی۔ گھر وچ دو گھڑے، دو گلاس تے اک تھالی سی۔ لوڑ ہووے تاں کسے تپدے تندور تے دو روٹیاں لاہ لیندا سی تے گڑ جاں اُچار نال کھالیندا سی۔ ہر اک نوں بڑا چنگا لگدا سی۔ زنانیاں اوہنوں روٹی کھوا کے خوش ہندیاں سن۔ ہر کٹھ تے ہر ویاہ شادی دے کھانے تے بھگتو نوں ضرور سدیا جاندا سی۔ مشہور سی کہ اوہدے جنا کڑاہ کوئی نہیں سی کھا سکدا۔ پر جے کوئی اوس نوں تول کے کڑاہ دیوے جاں گن کے روٹیاں دیوے تاں بھگتو دعوت دے وچوں اٹھ کے چلا جاندا سی۔

بھگتو شاہوکارا کردا سی۔ اکا عورتاں نوں پیسے ادھارے دیندا سی۔ سونا، چاندی، پیسہ بڑا سی پر کسے نوں پتہ نہیں سی کہ کتھے رکھدا اے۔ گھر دیاں کندھاں وچ موریاں ہی موریاں سن۔ کہندے سن کہ جتھے خزانہ دبیا ہویا اے اوتھے کالا ناگ رہندا اے۔ پوری راکھی کردا اے۔ ایہہ وی مشہور سی کہ جے کوئی اوہدا پیسہ لوے گا تاں اوہنوں کدی نہیں تیچے گا۔ اک واری چاچے دے پتر بھرانے بھگتو دے پیسیاں نال ٹانگا گھوڑا خریدیا۔ گھوڑا مر گیا۔ دوجا خریدیا، اوہ وی مر گیا۔ اوس توں بعد کدی وی کسے رشتے دار نے اوہدی جائیداد تے حق نہیں سی جمایا۔ چوراں نے وی لٹن دی ناکام کوشش کیتی۔ بھگتو نوں ہر کوئی پیار تے چنگی نظر نال ویکھدا سی۔ جدوں بھگتو مریا تاں پنڈ والیاں نے بڑے آدر دے نال اوہنوں وداع کیتا۔ لنگر کیتا۔ فیصلہ ہویا کہ بھگتو دے پیسیاں نال سنگ مرمر خریدیا جاویگا تے اوہدی یاد وچ گردوارے لایا جاویگا۔ بھگتو دی یاد ہر دل وچ زندہ سی۔ اوس دیاں گلاں ہندیاں ای رہندیاں سن۔

پاربتی: گورا رنگ، تکھے نقش، پتلی پتنگ، پاربتی اک چُست سندری سی۔ چھوٹی عمر وچ رنڈی ہوگئی۔ اکو اک پتر سی۔ جوانی آئی تاں گھروں نکل گیا۔ کدی کدی آوندا سی۔

گھر دے اک پاسے آپ رہندی سی، دوجے پاسے بھگتو، سگا بھتیجا۔ ویہڑھا سانجھا، ہور کوئی سانجھ نہیں سی۔ پاربتی نے موہ مایہ تیاگ دتا ہویا سی۔ اوس دا گھر محلے دیاں زنانیاں دا مرکز سی۔ روح بدلاں دے وچ اڈدی سی۔

قلعے والے سنت ہرنام سنگھ اک واری پنڈ آئے۔ کیرتن سنیا۔ درشن کیتے۔ ہمیشہ لئی اوہناں دی ہوگئی۔ جدوں کدی سنتاں نوں یاد کردی، اوہ پہنچ جاندے۔ پاربتی وی کئی ہفتے لگاتار سنتاں دے ڈیرے تے رہندی تے دن رات سیوا کردی۔ خوشیاں لیندی تے خوشیاں ونڈ دی۔ جے کدی سنتاں نے اوہدے گھر آؤنا ہووے تاں گلیاں صاف کردی، گھر وچ اندر باہر پھلکاریاں وچھاؤندی۔ پنڈ دی حد تے جا کھلوندی۔ سنت جی دا جتھہ آؤندا تاں ہتھ جوڑ کے پچھلے پیریں گھر تک تردی آؤندی۔ مستی وچ ساری رات نچدی۔ لوکی آؤندے، کیرتن سندے، پاربتی دا ہردا شانت ہو جاندا۔

پاربتی نے پنڈ وچ اک ہور رنگت لیاندی۔ آپنے گھر عورتاں دا ست سنگ شروع کیتا۔ گرمیاں وچ کوٹھے دے اُپر، سیال وچ اندر۔ زنانیاں ہم ہما کے آؤندیاں۔ کھان دیاں چیزاں بنا کے لیاؤندیاں۔ رل کے شبد گاؤندیاں۔ ویر سنگھ سیٹھی دی رنڈی بھین تے جگت سنگھ دھڑوائی دی ووہٹی دی آواز رس دی بھری ہوئی ہندی سی۔ دوویں سوائے پاربتی دے گھر دے، ہور کسے تھاں نہیں سن گاؤندیاں۔ پاربتی دا گھر عورتاں واسطے ربانی مرکز بن گیا۔ ساریاں زنانیاں دی روح، پاربتی دی روح دے نال جڑی ہوئی سی۔

گڑھیوالا کھوہ: لبانیاں دی ڈھاب دے کنڈے تے گڑھیوالا کھوہ سی۔ پنج بھرا مالک سن۔ پیر کھوہ تے کٹھے ہندے سن پر رمزاں وکھریاں وکھریاں سن۔ ہر اک دی آپنی موج سی۔ پنج بھرا تے پنج رجیویں۔

سبھ توں وڈا لدھو، سنت آدمی سی۔ واہی وچ لگا رہندا۔ جو وی کجھ بھرا کہندے کر دیندا۔ کدی وی متھے تے وٹ نہ پاؤندا۔ دوجا اندر لہور لوکوشیڈ وچ نوکری کردا سی۔ جدوں

دی موقع ملے پنڈ نوں کھسک آ ؤندا سی تے سارا ویلا کھوہ تے کٹدا سی۔ لمے لمے ساہ لے کے پھیپھڑیاں نوں کھیتاں دی ہوا نال بھردا سی۔ فیر نوکری تے چلا جاندا پر جدوں وی پھوک نکلے، پنڈ دوڑ آ ؤندا۔

تیجے بھرا سندر دا پیار بلداں دے نال سی۔ بلد اوہدی جند جان سن۔ اوہدی اکو سدھر سی کہ نویں توں نویں تے ودھیا توں ودھیا بلد کھوہ تے جُپے ہون۔ کوئی وی ڈنگراں دا میلہ آوے، سندر اوتھے پہنچیا ہندا سی، ہتھ وچ سوٹا تے جیباں وچ نوٹ۔ سندر نوں بلداں دی پچھان کرنی آ ؤندی سی۔ جے ویکھن نوں چنگا لگیا تاں بلد دے کول کھلو جاندا۔ بانہہ اتے لون تے سرھوں دا تیل پا کے بلد دے اگے کردا۔ بلد خوشی نال چٹدا۔ فیر دوجی بانہہ کردا۔ سانجھ پے جاندی۔ پیراں بھار بہہ کے نل ویکھدا۔ پوچھ چکدا۔ فیر لتاں وچ ڈنڈا دے کے ٹٹیاں نوں گدگدی کر کے ویکھدا کہ بلد کس طرحاں ٹپدا اے۔ جوڑی پسند آئی، خرید لئی۔ پہلی جوڑی ویچ دتی۔ سندر دی سوچ موجب دو سالاں بعد بلداں دی جوانی ڈھلنی شروع ہو جاندی اے۔ ہر دوجے سال نویں جوڑی خرید لینی۔

پنڈ وچ دُھم پے جاندی کہ سندر دے بلد آ گئے نیں۔ ہفتہ دس دن بلداں نوں رواں کردا۔ فیر گڑھیوالے ڈھول وجدا۔ آدمی اکٹھے ہو جاندے۔ سندر بلداں نوں کھوہ تے جوندا۔ پہلوں آرام نال تردے۔ ٹنڈاں پانی دیاں بھریاں ہوئیاں نکلدیاں۔ سندر سوٹی لے کے مگر مگر تر پیندا۔ رفتار تیز ہو جاندی۔ بلداں دی پوچھل مروڑدا۔ رفتار ہور تیز ہو جاندی۔ سوٹے نال ہجھ دیندا، بلد دوڑ پیندے۔ ٹنڈاں ادھیاں خالی آ ؤندیاں۔ فیر سوٹا پھڑ کے اوہناں دے ٹٹیاں نوں کتکتاریاں کردا۔ بلد ہوا ہو جاندے۔ پچھے پچھے آپ دوڑدا۔ لوکیں بلے! بلے! کہندے۔ ماہل دی رفتار اینی تیز ہو جاندی کہ چولی بھر وی پانی نہ آ ؤندا۔ سارا کھوہ ہلدا۔ نظارہ ویکھ کے لوکیں دنگ رہ جاندے۔ ڈھول بند ہو جاندا۔ لوکی بلداں دیاں صفتاں سن کے، وقت دا بادشاہ، سندر خوش ہندا۔ سندر دی ووہٹی گڑ دا تھال

لے کے ونڈ دی۔ سندر دی واہ! واہ! بلے! بلے!

چوتھے بھرا کرتار نوں آوندا سی کہ زمین وچوں سونا کس طرحاں پیدا کرنا اے۔ کمال دا کسان سی۔ پنڈ وچ اوہدے مقابلے دا ہور کوئی وی اِک نہیں سی۔ نوجوان عمر سی، دو نکے بال سن۔ بھرا نوں ملن 1936 وچ لہور گیا۔ گوردواریاں دے درشن وی کرنے سن۔ سٹیشن توں نیڑے ہی گرودوارہ شہید گنج سنگھنیاں سی۔ اس تاریخی تھاں تے مغلاں دے ویلے سکھ عورتاں تے بچے بھاری گنتی وچ لگاتار شہید کیتے جاندے سن۔ نال ہی مسجد سی جتھوں فتوئی دتا جاندا سی۔ کجھ مسلمان کہندے سن کہ گرودوارہ مسجد دا حصہ ہندا سی۔ زبردستی قبضہ لینا چاہندے سن۔ مسلم سکھ فساد زوراں تے سن۔ کسے نے تر دے جاندے کرتار نوں چھرا گھونپ دتا۔ وچارا بھنگ دے بھا ماریا گیا۔ لاش پنڈ آئی۔ کرتار سنگھ شہید دی ارتھی وچ مسلمان وی شامل ہوئے تے عیسائی وی۔

سبھ توں چھوٹے پیارے دا کم گلیاں کچھنا سی۔ اوتار دا بیلی سی۔ دوویں شرابی سن۔ پیارے نے شراب کڈھنی سکھ لئی۔ کھوہ تے روڑی دا ڈھیر وڈا ہو جائے تاں اوہدے وچ پیارا مٹ دب دیندا سی۔ روڑی دی گرمائش بالکل صحیح ہندی سی۔ اس کرکے اس دیسی شراب نوں روڑی برانڈ آکھدے سن۔ بھرا کماد بیجدے تاں پیارا وچ آپنی ڈسٹلری لا دیندا۔ گڑ، ککر دا سک تے سنگتریاں دیاں چھلڑاں پا کے پیارے دی کڈھی ہوئی شراب دا دانہ کدی نہیں سی ٹٹدا۔ سبھ توں ودھیا گنی جاندی سی۔

جگری دوست: منگل تے دیوان اکٹھے کوٹھیاں تے ٹپدے، اکٹھے گلیاں تے کھیتاں وچ کھیڈدے، اکٹھے سر تے تختی تے بستہ رکھ کے وڈیاں گلوٹیاں سکولے جاندے۔ دوویں اکو گلاب دیاں ڈوڈیاں سن۔ جدوں کھیڑا آیا تاں دوہاں نے وکھرا وکھرا رستہ چنیا۔ منگل شاہوکار پیو دا حساب کتاب رکھن تے زمیناں خریدن ول تر پیا۔ دیوان فوج وچ بھرتی ہو کے میسوپوٹیمیاں (عراق) چلا گیا۔ پر آپس وچ یقین تے سانجھا نظریہ

اینا گوہڑا تے پکا سی کہ کوئی مثال نہیں سی ملدی۔ آپنے کماں کاجاں وچ تے پنڈ دی بھلائی لئی ہمیشہ پیر نال پیر ملا کے ترے۔

پنڈاں وچ زمین دی ہوش اینی ہندی سی کہ بھراواں بھراواں وچ وی پھک پا دیندی سی۔ دشمنی پے جاندی سی۔ پر منگل تے دیوان اک ہور مٹی دے گھڑے ہوئے سن۔ دیوان چار سال میسوپوٹیمیاں (عراق) رہیا۔ ساری تنخواہ منگل نوں گھل دینی۔ جے دیوان دے جدی کھوہ تے کوئی پیلی وکاؤ ہووے جاں گہنے پیندی ہووے تاں منگل سودا کر لوے، خرید لوے۔ اس نال دیوان دا آپنے کھوہ تے قبضہ ہور پکا ہو جائیگا۔ منگل زمیناں دے کم وچ تیز سی۔ کول پیسہ وی بڑا سی۔ چاہندا تاں زمین آپنے واسطے خرید لیندا پر منگل نے نہ یقین توڑیا تے ناں سانجھ نوں مٹی لگن دتی۔

جنگ توں بعد واپس پنڈ آ کے دیوان نے وی اس دوستی دا مل پایا۔ منگل نے کور پر کھوہ تے 4.96 (اج دے 6 ایکڑ) زمین سستے بھاء تے 3000 روپیہ دے کے اللہ بخش تیلی توں خریدی۔ سودا ودھیا سی پر رجسٹری کرنی اوکھی۔ قانون دے مطابق اللہ بخش دا کوئی وی رشتے دار حق شبے دا اعتراض کر سکدا سی کہ خریدن دا پہلا حق اوہدا اے۔ کیونجے سودا چپ چپیتے ہویا سی، اللہ بخش دے نابالغ پتر دے ناں تے وی کوئی روڑا اٹکا سکدا سی۔ منگل نوں بڑا فکر سی پر دیوان دے قانونی دماغ نے تجویز سوچ لئی۔

منگل آپنے روزنامچے وچ لکھدا اے کہ اس سودے نوں پکا کرن واسطے دیوان نے مقدمہ کر دتا کہ ایہہ سودا غلط اے۔ زمین خریدن دا پہلا حق اوس دا اے۔ منگل نے پرانی تریک پوا کے اللہ بخش توں پرمیشری نوٹ لکھوا لیا سی کہ دیوان نے اللہ بخش نوں قرضہ دتا سی۔ دوست اتے مقدمے دا فائدہ ایہہ سی کہ جے کوئی ہور اعتراض کرن والا تے ودھ پیسے دین والا ہویا تاں اوہ وی ننگا ہو کے میدان وچ آ جاویگا۔ جے دیوان مقدمہ ہار جاندا تاں منگل نوں پکا قبضہ مل جاندا۔ جے دیوان جت جاندا تاں فیر مڑ کے اوسے بھاء منگل

نوں ویچ دیندا۔ ہر طرحاں، منگل نوں زمین مل جاندی۔ ایہہ اللہ بخش، منگل تے دیوان دا تکونا اعتماد سی۔

نوجوان عمر وچ ہی دوہاں سجناں نے پنڈ دے جیون نوں سدھارن دا منصوبہ بنایا۔ پنڈ دے وچوں لنگھدی سڑک دے سجے کھبے ہاتھی ٹوئے دے ناں تے ڈونگھے چھپڑ نوں پورن دی سخت لوڑ سی۔ نواں گرودوارہ، ہٹی تے سکول چاہیدے سن۔ کھوہیاں گھٹ سن۔ پرانا گرودوارہ سی جتھے چھویں تے ستویں پاتشاہ آ کے ٹھہرے سن۔ پہلوں نویں گرددوارے دا کم پھڑیا۔ لیکاں الیکیاں۔ پیائش کیتی۔ پرانے جماعتی کرم سنگھ، ایشر سنگھ تے گنگا سنگھ بھاٹیئے رل گئے۔ پہلوں چار باہواں سن۔ ہن جٹ بن گیا۔ پہلی بلڈنگ ڈھا کے ئینہاں پٹیاں، ملبہ ہاتھی ٹولے وچ سٹیا۔ پنڈ دا ہر جی نال لگ گیا۔ پر اوسے سال دیوان دا لنگوٹیا ساتھی منگل 1926 وچ چلا گیا۔ ڈوڈیاں پھل بنیاں ای سن کہ اک مرجھا گئیاں۔

توتلاپن: پالے باہمن دی بازار وچ لون، تیل، دالاں دی دوکان سی۔ کدی کدی اوہدا دس سالاں دا پتر راجو وی دوکان تے بیٹھدا سی۔ بڑا توتلا بولدا سی۔ تھتھلا وی جاندا سی۔ جدوں راجو دوکان تے ہووے، ویاہیاں ہوئیاں مٹیاراں وارو واری ضرور سودا لین جاندیاں سن۔ ساریاں پکی ہلدی منگن۔ اک گنڈھی پھڑ کے پچھن : تیری ہلدی چنگی اے کہ نہیں؟ راجو دا اکو جواب :دندی وڈھ، تھت لا، رنگ بیکھ، پھدی آ لے، پھدی آ نہ لے۔ اک مٹیار کھڑ کھڑ آ ہسدی چلی جاندی فیر دوجی آ جاندی۔ راجو وچارے نوں کیہ پتہ سی کہ اوہدے تھوتھلے منہ وچوں رومانس دی گل نکلدی سی۔ آپنے ولوں تاں اوہ پُجدی کہندا سی پر موہوں نکلے پھدی۔

ٹکسال: گوجرانوالے اک مشہور سنیارے دی دوکان سی جتھے تمغے تے موہراں بندیاں سن۔ اوتھے مولا سنگھ باڈی دا کم سی سنچے بنانا تے اکرنا کھودنا۔ اک دن شوقیہ مولے نے روپئے دا سنچا بنا ماریا۔ چاندی ڈھال کے برش دے نال دھوتا تے صاف کیتا۔

منگل سنگھ کا رجسٹر

[illegible]

ہو بہو ملکہ دا اصلی روپیہ لگے۔ مولے نوں خیال آیا کیوں نہ سرکار وانگ آپنی ٹکسال چلائی جائے۔ پنڈ واپس چلا گیا۔ چاندی دے وچ کجھ سکہ ملا کے ڈھالن واسطے سنیارے نوں نال ملایا۔ گوانڈھی نائی نوں رلا لیا تا کہ ڈوماں والے کھوہ دے اوہلو وچ روپیئے ڈھولیا کرے۔ پنڈ وچ ٹکسال شروع کر دتی۔ مولا شہر جا کے نویں روپیئے چلا لیا کرے۔ منافع ٹھیک سی، ونڈ لیندے سن۔

سبھ کجھ تاں ظاہرا کردے سن۔ گل تاں نکلنی سی۔ پولیس آ گئی۔ تناں نوں پھڑ لیا۔ سنیارا تے نائی سرکاری گواہ بن گئے۔ مولے نوں ست سال قید دی سزا ہوئی۔ پنڈ وچ کسے نے وی مولے نوں مجرم نہ سمجھیا۔ سگوں تعریف کریا کرن کہ مولے نے انگریزی حکومت دے برابر دی ٹکسال چلا دتی۔ ٹکسال دے بند ہون دا بچیاں نوں بڑا افسوس سی۔ اوہ تاں مولے نوں ہیرو سمجھدے سن۔

بابا رام چند: جیٹھ ہاڑ دی لو دھرتی ساڑ دیندی سی۔ انج لگدا سی کہ گرمیاں کدی ختم ہی نہیں ہون گیاں۔ بارشاں نوں کویل ہو جائے تاں ہر کوئی دنے اسمان تے راتیں چن دل ویکھدا سی۔ اندر دیوتا نوں سدن واسطے آپنے آپنے اپاء کردے سن۔ منڈے درختاں دیاں ٹیسیاں تے چڑھ کے کاواں دے آنڈے اتاردے۔ کاں ٹھونگے ماردے پر پرواہ نہ کردے۔ فیر چورستے وچ اک دوجی نوں کندیاں لیکاں ماردے۔ واری واری آنڈا درمیان وچ سٹدے۔ جیہڑے پاسے آنڈے رڑھ کے جان، کہندے اوس پاسیوں مینہہ والے بدل آؤن گے۔

کڑیاں دا اندر دیوتے نوں سدن دا طریقہ سچا سی۔ کہندیاں سن کوٹھے اُتوں جے کسے آؤندے جاندے دے سر اُتے پانی دی بالٹی روہڑو تاں مینہہ چھیتی آئے گا۔ کوٹھے تے بالٹیاں رکھ کے بنیرے دے کول بہہ جاندیاں۔ جدوں کوئی لنگھے، بالٹی پلٹا دین۔ کوئی تاں چپ کر کے دوڑ جاندا تے کوئی گالھاں کڈھدا۔ دوچار گلیاں وچ ایہہ کھیڈ ہر دوپہر

تے پچھلے پہر چلدی رہندی۔ جے ناں کوئی لنگھے تاں کڑیاں مایوس ہو جاندیاں۔ بابا رام چند بچیاں نوں بڑا پیار کرداسی۔ اوس چٹا کڑتا تے چٹی لنگوٹی پانی تے ٹہلدے گلی وچوں لنگھنا۔ کڑیاں نے سر تے بالٹیاں مودھیاں کرنیاں۔ گنجے سر چوں پانی رڑھدا، چٹے والاں تے چٹی داڑھی چوں ہندا ہویا پیراں تک چلا جاندا۔ بابا باہواں اُچیاں کر کے کہندا آہا! آہا! کڑیاں ہسدیاں۔ بابا گھر جا کے سکے کپڑے پاؤندا تے فیر دوجی گلی وچ چلا جاندا۔ جتھے وی کڑیاں اڈیکدیاں ہندیاں بابا پہنچ جاندا۔ بابے دی تے کڑیاں دی کھیڈ چلدی رہندی۔ مینہہ آ جاندا۔ پیارا، پیارا بابا تے پیارا پیارا مینہہ۔

رحیم بخش: چوپڑے ہوئے لمے پٹے، وکھری قسم دی دیسی تنیاں والی قمیض، رحیم بخش نائی اک ڈیل ڈول والا جوان سی۔ گھر دی کندھ بھگت سنگھ خراسی دے نال لگدی سی۔ دوہاں دیاں ووہٹیاں بڑیاں سہیلیاں سن۔ رحیم دی دھی جینا محلے دی پری سی۔ اوکھے سوکھے ویلے سارا ٹبر ہر کسے دی مدد کردا۔ پنڈ دا اک سہرا رحیم دے سر تے سی۔ پنڈ وچ رسا کشی دا بانی سی۔ سن دا موٹا رسا آپنی جان وانگ سانبھ کے رکھدا۔

سورج ڈگن دے ویلے، رحیم بخش رسا لے کے ڈھاباں دے درمیان میدان وچ آ جاندا۔ رسے نوں لمیاں پا کے ادھ وچ لیک ماردا۔ تھاں صاف کردا۔ لیڈر دا تاں ایہہ ہی اصلی کم ہندا اے۔ اینے چر نوں نوجوان کھیتاں چوں ویہلے ہو کے طاقت ازمان لئی کٹھے ہو جاندے۔ دو ٹیماں بنا لیندے۔ ہتھاں تے تھک مل کے رسا پھڑدے۔ اڈیاں کھوب لیندے۔ جسم اُلر جاندے۔ اک آواز نال ہنگورے بھردے۔ جناں ماں دا دودھ پیتا سی اونا زور لا کے رسا کھچدے۔ ویکھن والے وی اُلردے تے زور لاؤندے جویں اوہ وی رسا کھچ رہے ہندے نیں۔ اک ٹیم دے پیر اکھڑ جاندے، دوجی جت جاندی۔ فیر نویں سریوں ٹیماں بناؤندے تا نجے برابر دی طاقت دیاں ہون۔ چار پنج واری رسا کھچ کے تھک ٹٹ کے بہہ جاندے۔ گپ شپ ماردے۔ رحیم رسا موڈھے دے آلے دوالے لمکا کے

لپیٹ لیندا۔ سارے گھرو گھری چلے جاندے۔ اگلی شام فیر ایہو کھیڈ۔

ارجن: جدوں سو سال دا ہو کے ارجن 1932 وچ گزریا تاں اوہدی ارتھی طوطے چڑیاں نال سجائی گئی تے لما جلوس نکلیا۔ جنا چر ارجن دیاں لتاں نے ساتھ دتا، ارجن ہر سال، پیدل جمو دے کول دیوی دوارے جاندا ہندا سی۔ ایسے طرحاں وڈے وڈیرے وی دیوی دوارے دے درشناں نوں جاندے ہندے سی۔ پنڈ دے براہمن سن۔ جدوں پنڈ دے بوہتے ہندو، سکھ جاں مسلمان بن گئے تے باہمناں دی لوڑ نہ رہی، ارجن نے بڑی خوبصورتی دے نال آپنا دہار بدل لیا۔ ارجن نے ٹانگا خرید لیا، پہلا ٹانگا۔ پنڈ دیاں نویاں ویاہیاں سکھ کڑیاں نوں سوہرے پنڈ لے کے جاندا تے واپس وی لیاؤندا۔ ایسے طرحاں پنڈ دیاں نونہاں نوں اوہناں دے پیکے لے کے جاندا تے ویلے نال واپس لے کے آؤندا۔ ایہہ کمال دی سیوا سی۔ کسے کسے گھروں دن دہار ہندے وی لے آؤندا سی۔

ٹھاکردوارا تاں باہمناں دے ہتھوں کھس چکا سی پر ارجن نال دے کچے گھر وچ رہندا سی۔ وڈیری عمرے گھر پتر پالے نوں دے دتا تے آپ ساہمنے اک کچی پکی کٹیا وچ چلا گیا۔ دروازہ پکی لکڑ دا، سوہنی کھدائی۔ اک کنڈا اپر، اک تھلے، ہمیشہ بند رہندا سی۔ باری کوئی نہیں سی۔ ارجن دی کٹیا دے اندر کدی کوئی نہیں سی وڑیا۔ افواہ سی کہ اندر لکڑ دے صندوق وچ پرانے خزانے پئے ہوئے نیں۔ اس وچوں زری تلے والیاں راجسی پوشاکاں اوہنے پالے نوں دے دتیاں سن۔ ایہہ ناٹکاں ویلے پائیاں جاندیاں سن۔ ہولیاں دے ویلے ہر سال پالا پورن بھگت دا ناٹک کرایا کردا سی۔ سارے مذہباں دے لوک اس نوں بڑے شوق دے نال ویکھدے سن۔

بابا کھیڈ: پتر جوان ہو گئے، ویاہ دتے۔ ووہٹی گزر گئی۔ آپ اجے بڈھا نہیں سی ہویا۔ گھر دے وچ نونہاں دے نال رہنا چنگا نہ لگیا۔ کھوہ تے کلی پا لئی۔ نونہاں وی خوش ہو گئیاں۔ دوویں ویلے روٹی دے جان۔ سیال وچ السی دیاں پنیاں وی بنا دین۔ پتراں

سوچیا، واہی دے تھاں پیو کوئی وکھرا دھندا کرے۔ کتیا دے نال واڑا بنا دتا۔ بھیڈاں تے اک بھیڈو لے دتا۔ بابے نوں نواں کم چنگا لگیا۔ آزادی، تے کم وی سوکھا۔ بابا خوش۔ پر اکلا؟

اجاڑ وچ بھیڈاں چاردے بابے نے ویکھیا کہ بکریاں، کتیاں تے ہور جانوراں نالوں بھیڈاں چنگیاں ساتھناں نیں۔ بھیڈو دا جی آئے تاں بھیڈاں نانہہ نکر نہیں کردیاں۔ بھیڈو جیہنوں جی کرے، اک پاسے کرلوے۔ بابے دے سر تے بھوت سوار ہو گیا۔ اک دن اک لوی بھیڈ نوں درخت دے تھلے روک لیا۔ بھیڈ کھلوتی رہی۔ بابے نے سواد لے لیا۔ ایہہ وی جانچ گیا کہ پیاری چیھی پان لئی بڑی نگھی ہندی اے۔ جنگل وچ جدوں جی کرے بابا آپنا کم سار لئے، نہ ہنگ لگے نہ پھٹکڑی تے رنگ وی گوہڑا۔ اک دن منڈے طوطے پھڑدے پھڑدے ادھر آ نکلے۔ چانس دی گل۔ بابا ککر دے تھلے لگا پیا سی۔ ویکھدیاں سار چانبلے ہوئے منڈے پنڈ نوں دوڑ آئے۔ رولا پائی جان بابا بھیڈ! بابا بھیڈ! لوکاں گویڑ لا لیا۔ پکا نام پے گیا۔

(24)

بُھوا (پُھپھی)

سماج وچ بھوا دا درجہ بڑا اُچا سی۔ ہر کوئی اوہنوں مان دیندا سی۔ بھوا دا بھتیجیاں تے پنڈ دے ہور بچیاں نال پیار بڑا ڈونگھا ہندا سی۔ اوہناں نوں کھان واسطے ون سونیاں چیزاں دینیاں، گلاں کرنیاں، کہانیاں، سنانیاں۔ چنگی سانجھ پیدا کر لینی۔ بھوا دو قسم دیاں ہندیاں سن۔ اک تاں جیہڑیاں سوہرے ٹبر آپنے بچیاں وچ اینیاں کُھب جاندیاں کہ پیکے آون دا کدی کدی وقت ملدا۔ بھوا ایسرو اکو مثال سی جیہڑی وڈیری عمر تک لگاتار پیکے پنڈ آوندی جاندی رہی۔ دوجی قسم سی اوہناں دی جنہاں دا کسے وجہ کرکے سوہریاں دے نال ناطہ ٹٹ جاندا سی۔ پیکے واپس آ جاندیاں سن۔ مسلماناں تے عیسائیاں وچ عورت دا دوجا ویاہ جھٹ ہو جاندا سی پر سکھاں تے ہندواں وچ عورت دا دوجے تھاں ویاہ کرنا اوکھا ہندا سی۔ دکھی دھیاں بھیناں لئی دروازے کھلھے رکھنے کلچر دا اک چنگا انگ (safety net) سی۔ ایہہ عورتاں سبھے سارے پنڈ دی بھوا بن جاندیاں سن۔ اوہناں دا کسے نال ٹکرا نہیں سی ہندا کیونجے کسے چیز جاں کسے آدمی تے حق نہیں سن جماندیاں۔ ایہناں وچوں کیسرو، ملکھا، سنتو تے ایسرو نوں سارا پنڈ جاندا سی۔ ایہناں چوہاں دی کہانی پنڈ دے

جیون تے روشنی پاؤندی اے۔

بھوا کیسرو: لمی، سکڑی ہوئی، منہ تے دو چار جھرڑیاں، ہتھاں پیراں وچ تیزی، بھوا کیسرو اک سچے جیون دی مثال سی۔ کسے وجہ کر کے سوہرے گھر نوں چھڈ آئی۔ بھراواں دے ٹبراں نال رہندی سی۔ کدی وی گھر والے دا جاں سوہرے گھر دا ذکر نہیں سی کردی۔ جیون دا ایہہ ورقہ اوہنے پاڑ دتا ہویا سی۔ سلیٹ صاف سی۔ اوہدا دل تے آلا دوالا پر سکون سن۔

ویہڑے وچ ڈھارے والے وکھرے کمرے وچ رہندی سی۔ سویرے سویرے اٹھدی۔ باہر جاندی، نہا کے پاٹھ کردی، ویہڑھا صاف کردی تے فیر منجی تے بہہ جاندی۔ ٹبر اٹھ پیندا۔ بھرجائیاں چھا ویلا تیار کردیاں، بچیاں نوں سکول گھلن دی تیاری کردیاں، گھر والیاں دیاں منگاں پوریاں کردیاں۔ ہر پاسے چیک چہاڑا۔ بھوا کدی دخل نہ دیندی۔ جے بھرجائیاں آکھن تاں بچیاں نوں کپڑے پا دیندی، منجیاں تے بسترے سانبھ دیندی تے بھانڈے صاف کر دیندی۔ جے نہ آکھن تاں بھاویں کوئی بچہ روندا ہووے، دخل نہ دیندی۔ آپنیاں لیکاں توں باہر نہ جاندی۔

بھوا اُچار بناؤن دی بڑی ماہر سی۔ انب، اوّلے، شلغم، گاجر، نمبو، مرچاں، کریلے، گوبھی جو آکھو بنا دیندی۔ زنانیاں تھالیاں بھر کے چیزاں، مرتبان، تیل، مسالے لیاؤندیاں۔ گپاں ماردیاں۔ بھوا کڑاہی وچ تیل گرم کر کے واری واری سبھ کجھ ملاؤندی، مرتباناں وچ پا کے دھپے رکھ دیندی۔

وارو واری زنانیاں آ کے آپنا مرتبان لے جاندیاں۔ بھوا دے گن گاؤندیاں۔ دوپہراں تو بعد کڑیاں تاں چڑیاں وانگ آئیاں ہی رہندیاں سن۔ بھوا نے اوہناں واسطے خاص کھٹے مٹھے اُچار بنائے ہندے سن۔ چپا روٹی لے کے کھاندیاں۔ ہسدیاں، کھیڈدیاں، خوش ہندیاں۔ بھوا وی خوش۔ کدی کدائیں بھوا اوہناں نوں تماشہ وکھان وی

لے جاندی۔ ڈمرو وجے تاں منڈے تے اپے دوڑ کے چلے جاندے سن۔ پر کڑیاں نوں کوئی کھڑے، تاں ہی جا سکدیاں سن۔ بھوا آپنی نگرانی وچ لے جاندی۔

ہر سال پت جھڑ دے موسم وچ بھوا پیوں دے ٹولے نوں لے کے مہاستیاں دی یادگاری تھاں تے جاندی سی۔ دیوے بال کے ہر سال اوہی کہانی سناؤندی۔ کس طرحاں دو معصوم کڑیاں دی عزت بچان لئی دھرتی نے ویل دتی سی۔ دردناک کہانی سن کے بچے چپ چاپ گھراں نوں واپس آ جاندے۔ بچیاں دا تے بھوا دا دل اکو دھڑکن دے نال دھڑکدا سی۔

مہاستیاں

پنڈ دے باہر اک نکا جیہا ٹلا سی۔ اتے ملھے اُگے ہوئے سن۔ آلے دوالے تڑاں والا گھاہ اُگیا ہویا سی۔ ایہہ مہاستیاں دی یادگاری تھاں سی۔ بھوا ہر سال بچیاں دا ٹولا لے کے جاندی، ہتھ جوڑ کے منہ وچ دعا کردی۔ فیر تھیلے وچوں دیوے تے سرھوں دے تیل دی بوتل کڈھدی۔ بچیاں نوں دیویاں وچ بتیاں بنا کے رکھن واسطے کہندی۔ فیر دیویاں نوں جگاؤندی۔ بچے چونکڑی مار کے بیٹھ جاندے۔ بھوا مہاستیاں دی کتھا سناؤندی۔

اک دن موسم سوہنا سی۔ پیو رنبا تے چادر لے کے مجھ واسطے گھاہ کھوترن نوں تر پیا۔ اوس دیاں دوہاں کڑیاں نے آ کھیا کہ اسیں وی نال جانا اے۔ تسیں گھاہ کھوترنا تے اسیں بیر چک لواں گیاں۔ پیو من گیا۔ کجھ چر بعد اوہنے ویکھیا کہ دو پٹھان گھوڑے دوڑائی اوہناں ول آ رہے نیں۔ اٹھویں حملے دے ویلے 1766 وچ ڈسکے احمد شاہ ابدالی دے لشکر نے تنبو لائے ہوئے سن۔ فوجاں علاقے دی گشت کر رہیاں

سن۔ عام سی کہ پٹھان کڑیاں تے نوجوان عورتاں نوں چک کے لے جاندے سن۔

ڈر دے مارے پیو نے کڑیاں نوں لیٹ جان واسطے آکھیا۔ اتے چادر تے گھاہ پا کے اوہناں نوں لکا دتا۔ آپ دوجے پاسے جا کے گھاہ کھوترن لگ پیا۔ پٹھان آئے تے چلے گئے۔ واپس آ کے گھاہ پھولیا۔ کڑیاں ناں ملیاں۔ چار چفیرے ویکھیا۔ کوئی ناں نشان نہ ملیا۔ روندا روندا گھر آ گیا۔ غم دا ماریا نہ کجھ کھاوے نہ پیوے۔ کون اوہنوں دلاسا دیوے؟

اک رات دوویں کڑیاں پیو نوں سُفنے وچ ملیاں۔ دسیا کہ جدوں پٹھاناں نے آ کے نیزیاں دے نال گھاہ پھولنا شروع کیتا تاں اسیں دھرتی ماں توں ویل منگی۔ دھرتی پھٹی، جھٹ سانوں گود وچ لے لیا تے فیر بند ہو گئی۔ ثبوت دے طور تے اسیں چنی دی اک کنی باہر رہن دتی۔ پیو نوں آکھیا جا کے ویکھ لے، تسلی کر لے۔ پیو گیا۔ ہور جی وی گئے۔ سچ مچ اوسے تھاں تے چنی دی ٹاکی ملی۔ اوہ تھاں مہاستیاں دی یادگار بن گئی۔

بھوا ملکھاں: بھاگ سنگھ پنڈ دا سبھ توں امیر آدمی سی۔ پتر واہی کردے سن تے آپ شاہوکار۔ رنڈا سی۔ اکو بھین سی، ملکھاں۔ ویاہی ہوئی۔ بچہ کوئی نہیں سی۔ جدوں بچہ ہون دی آس ختم ہو گئی تاں سوہرا گھر چھڈ کے پنڈ آ گئی۔ بھاگ سنگھ بڑا خوش ہویا کیونجے اوہنوں ساتھن دی لوڑ سی جہدے تے اوہ اتبار کر سکے، تے جیہڑی دن رات گھر

وچ دبے ہوئے خزانے دی راکھی کر سکے۔ دوویں سویرے شامی کٹھے بیٹھ کے گلاں باتاں کردے۔ گھر دے کماں کاجاں وچ کوئی دخل نہ دیندے۔ سویرے چھاویلا کر کے تے دو روٹیاں نال لے کے، بھرا گھوڑی نے پنڈو پنڈی سامیاں نوں ملن چلے جاندا۔ گھر دی راکھن ملکھاں، سوٹی لے گھر دی گلی دے دروازے اگے بہہ جاندی۔ ایہہ اوہدی پکی ٹیسی سی۔

بھادیں منہ تے دوچار جھرڑیاں پے گئیاں سن، ملکھاں سوہنی سی۔ نقش بڑے سنکھے سن۔ پر سبھا دی بڑی کھروی سی۔ پنڈ وچ اوہنوں سارے منہ زور سنگھ کہندے سن۔ بڑی ڈاڈھی سی۔ بندہ تاں کیہ، کوئی کتا وی گلی وچ نہیں سی وڑ سکدا۔ جے کسے بندے نوں گلی دے ہور گھر وچ وی کم ہووے، بھوا اوس دا اگا پچھا چھان کے راہ دیندی۔ گلی دا راہ بازار دے وچوں دی سی۔ کوئی وی بازار وچوں لنگھے، بھوا ملکھاں دے نال ضرور گلاں کرے۔ دو خبراں سن جائے۔ دو سنا جائے۔ پنڈ دیاں ساریاں خبراں دا اڈا سی۔ زنانیاں بھوا دے نیڑے نہیں سن آوندیاں۔

منڈیاں نوں بھوا ملکھاں بڑی چنگی لگدی۔ کھیڈدے کھیڈدے آ کے بھوا دے دوالے ہو جاندے سن۔ بھوا ٹوکری وچوں مولیاں، گاجراں، تراں اوہناں نوں دیندی۔ ہر اک دا حال پچھدی۔ گلاں کردی۔ اوہناں دیاں کرتوتاں سندی پر اوہناں تے پوچا پائی رکھدی۔ بھوا نے کسے نوں سنیہا پتر بھیجنا ہووے تاں اوہدا اردلیاں وانگر کم کردے۔ آپس وچ پیاری تے نگھی سانجھ سی۔

بھوا سنتو: جوان ہوئی ویاہ ہو گیا۔ پتر جم پیا۔ بھیڑے دن آونے سن۔ گھر والا مر گیا۔ سوہرے گھر رہنا اوکھا ہو گیا۔ واپس پنڈ آ گئی۔ امرت چھکیا، کرپان پاؤنی شروع کیتی۔ سویرے شام پاٹھ کردی۔ اکلوتی دھی سی۔ ماں پیو گزر گئے۔ پتر دی نانکے گھر ہی رہندا سی۔ گھر وچ اکلی پر نڈر۔ پنڈ وچ کسے نے وانڈھے جانا ہووے تاں سنت کور دا ترلا

ماردیاں۔ بچیاں نوں اس طرحاں سانبھدی جویں آپنے جمے ہون۔ سنتو کھ تے صبر دے نال وقت کٹدی۔ پیو دے پیسے مک گئے۔ انکھ والی سی۔ آپنے پیراں تے کھلونا چاہندی سی۔ کجھ کم کرن دا خیال آیا۔

بھوا سنتو نے سیویاں وٹنیاں شروع کر دتیاں۔ کوئی میدہ دے جائے جاں آٹا تے میدا رلیا ہویا دے جائے، سنتو پریم دے نال گنھدی تے وچکارلی انگل تے انگوٹھے دے نال سیویاں وٹدی۔ سیویاں وچ آپنے دل دا پریم پا دیندی۔ مٹھیاں، بریک، اک اک سیویں وکھری۔ مشہور ہوگئی۔ گاہک ودھدے گئے۔ لوکیں آٹا میدہ دے جاندے، سنتو سیویاں وٹدی۔ سکا کے ململ دیاں پوٹلیاں بنھ دیندی۔ لوکیں آ کے لے جاندے۔ کسے نوں شوق ہووے تاں رنگ برنگیاں سیویاں وی بنا دیندی۔ کاروبار ودھ گیا۔ کئی واری ساری ساری رات منہ وچ شبد گنگناؤندی تے سیویاں وٹدی۔ سنتو اک واحد عورت سی جس دے من وچ بھاء آیا، محنت کیتی تے اک نواں کاروبار چلا دتا۔ کیا بات بھوا سنتو دی۔

بھوا ایسرو: پنڈ وچ نہ رہندی ہوئی وی، ایسرو (ایسر کور 1945-1889) پنڈ دی بھوا اکھواندی سی۔ اس سانجھ دیاں تن تھمیاں سن، محلے دیاں زنانیاں، بچے تے چھوٹا بھرا۔ ایسرو چھ سال دی سی جدوں ماں گزر گئی۔ ماں دی کلی دھی سی۔ چار پنج سال لنگھے تاں دوویں بھرجائیاں اک اک بلونگا چھڈ کے کوچ کر گئیاں۔ چھوٹی عمر وچ ہی ایسرو ٹبر دی ماں بن گئی۔ ہر کوئی دنگ رہ گیا کہ کس طرحاں ایسرو نے گھر سانبھ لیا اے۔ محلے دیاں زنانیاں دا دل تے روح اس نکی جہی کڑی دے نال جڑ گئی۔ مدد کرن، پیار ونڈن۔ سولاں سالاں دی ہوئی تاں تتلے ویاہی گئی۔ گھر والا بلاکا سنگھ بھائی لالو دی انش وچوں سی۔ ادھے پنڈ دے مالک سن۔ ڈنگر گھوڑیاں بڑیاں سن۔ شریف سن۔ کسے کھیت تے کوئی دھرنا مار لوے تاں سال پچھوں پتہ لگدا۔ بڑے دانی سن۔ پنڈ وچ مندر تے گردوارہ بنایا۔

ایسرو دا دل تے روح آپنے چھوٹے بھرا دے نال جڑے ہوئے سن۔ جدوں دی

جی اودر جاندا، گھوڑی لے کے پیکے آ جاندی۔ ایمن آباد دا علاقہ مشکن دے چولاں دا گھر سی۔ گھر دے خشبودار چولاں دیاں اک دو بوریاں نال لے آوندی۔ دو دو گلاس ساریاں زنانیاں نوں ونڈدی۔ سوغات لے کے جانا کلچر دا حصہ سی۔ سانجھ بنی رہندی سی۔ آئے مگروں تے گل پہلوں پھیل جاندی کہ بھوا آ گئی اے۔ بچیاں نے چانبل جانا کیونجے اوہناں نوں نت نویاں کہانیاں سناوندی سی۔ جے تھلے مونجی بڑی ہندی سی تاں کلر وی بڑا سی۔ کلر دے سپ بڑے زہریلے ہندے نیں۔ بھوا دیاں بوہتیاں کہانیاں وچ سپاں دا ذکر ہندا سی۔ اک کہانی تاں بچیاں دے مناں وچوں نکلدی ہی نہیں سی۔

کھیتاں وچ کم کرن والیاں دے ہتھ پیر تے لتاں باہواں ہمیشہ ننگیاں ہندیاں سن۔ منجی دے گٹے گٹے ہون تک، ہر چوتھے دن پیلیاں نوں پانی دینا ہندا سی۔ پانی بھر جائے تاں سپ وی نکل آوندے سن۔ شام ہون والی سی۔ دو بھرا نکّے بنھ رہے سن۔ اک نوں ناگ لڑ گیا۔ سکنتاں دے وچ ہی مر گیا۔ دوجے بھرا نے دوڑ کے گھوڑی لیاندی۔ بھرا نوں چک کے گھوڑی تے پایا تے پنڈ ول دڑکی لائی۔ زہر پھیل گیا۔ ناڑاں پھٹ گئیاں۔ منہ تے جسم وچوں خون وگ پیا۔ بھرا گھوڑی دڑائی جائے۔ گھوڑی دی پٹھ خون دے نال لبڑ گئی۔ زہر اینا تیز سی، گھوڑی دا ماس پھٹ گیا۔ خون، خون وچ جا رچیا۔ گھوڑی وی مر گئی۔ بھوا بچیاں نوں آکھے کہ بارشاں دے دناں وچ خاص دھیان رکھو۔ جدوں سپاں دیاں موریاں وچ پانی جاندا اے، سپ نکل آوندے نیں۔

کدی کدائیں بلاکا سنگھ وی بھوا دے نال آوندا سی۔ قسم قسم دیاں آوازاں کڈھ کے ون سونیاں کہانیاں سناوندا۔ اک کہانی بلی تے بگھیاڑ دی سی۔ جنگل وچ رہندے سن۔

بلی دے تن بلونگڑے ہوئے۔ پیار نال اوہناں نوں چمے، چٹے تے فیر دودھ پیائے۔ اوہناں دا ناں رکھ دتا پتر اکھنا، پتر مکھنا، دھی بھولاں۔ ہن بلی نے شکار جانا ہندا سی۔ غار دے منہ اگے بوہا بنایا۔ چٹکنی لائی۔ بچیاں نوں تاکید کیتی کہ کدی باہر نہ جانا۔ کنڈی تاں

کھولنا جدوں میں آ کے تہاڈا ناں لے کے واج ماراں۔ ہور کسے واسطے نہ کھولنا۔

تر دے پھردے بگھیاڑ نے بلونگڑے ویکھے۔ منہ وچ پانی آ گیا۔ ویکھدا رہیا کہ بلی غار دا بوہا کس طرحاں کھولدی اے۔ سانگ لاؤنا سکھ گیا۔ اک دن آ کے بولیا، پٹڑ اوکھنا، پٹڑ موکھنا، ڈی بھولڑیاں دروازہ کھولو۔ بلونگڑے دوڑے آئے۔ سوچن لگے ایہہ تاں ساڈی ماں دی آواز نہیں۔ واپس غار وچ جا لکے۔ بگھیاڑ تر گیا۔ بلی آئی۔ پیار بھری سریلی آواز نال بولی پتر اکھنا، پتر مکھنا، دھی بھولاں، دروازہ کھولہہ۔ آواز پچھان کے بلونگڑے دوڑے آئے۔ کنڈی کھولی۔ ماں نوں دسیا کہ کوئی ہور جانور آیا سی۔ سانوں آکھے دروازہ کھولو۔ اسیں نہیں سی کھولیا۔ ماں خوش ہوگئی۔ بچیاں نوں چمیا چٹیا، دودھ پیایا۔ پر چکنی ہوگئی۔ شکار کھیڈن جائے تاں چھیتی واپس آ جائے۔

بگھیاڑ نیڑیوں ویکھدا رہیا۔ بلی دی آواز دا سانگ لانا ٹھیک سکھ لیا۔ اک دن مچھاں نوں تاء دے کے آیا۔ سہجے سہجے بولیا پتر اکھنا، پتر مکھنا، دھی بھولاں، دروازہ کھولہہ۔ بلونگڑے دوڑے آئے۔ کجھ چر جھجکے۔ فیر سوچیا آواز تاں ماں دی لگدی اے۔ کنڈی کھولہہ دتی۔ بگھیاڑ نوں ویکھدیاں ہی، غار وچ ادھر ادھر دوڑ گئے۔ بگھیاڑ اجے لبھدا ہی پیا سی، اتوں بلی آ گئی۔ شیرنی وانگر پے گئی۔ بگھیاڑ دم دبا کے واپس مڑیا۔ بلی نے کھروندراں ماریاں، پوشل تے چکی وڈھی۔ بگھیاڑ دوڑ گیا۔ بلی نے بچیاں نوں واجاں ماریاں۔ تنے گھابرے ہوئے آ گئے۔ ماں نے گودی وچ لے لیا۔ اگوں واسطے تاکید کیتی کہ ہمیشاں ہشیار رہیا کرو۔

(25)

گُناں دے گُتھلے

جدی سردار: وزیر سنگھ کھڑک سنگھ پنڈ دے دو جدی سردار سن۔ اوہناں دا دادا مہاراجہ رنجیت سنگھ دی خاص فوج وچ گھوڑ چڑھیا سی۔ سکھ راج دے خاتمے بعد پنڈ واپس آ کے ترکھاناں والے کھوہ تے زمین خرید لئی تے آرام نال واہی کرن لگ پیا۔ سکھ سردار دی بڑی عزت سی۔ دل بڑا وڈا سی۔ پتر تے پوتریاں نے خاندانی، عزت تے آبرو نوں قائم رکھیا۔ ویلا آیا جدوں آمدن نالوں خرچے ودھ گئے، زمین گہنے پاؤنی پئی۔ تاں وی دریا دل ای رہے۔ کھوہ تے جیہڑا وی لوڑ وند آیا، اوہنوں عزت تے مان دتا۔ بچے عام کھوہ تے آؤندے رہندے۔ درختاں تے چڑھ کے جامنوں تے لسوڑے کھاندے۔ کوئی کجھ نہ کہندا۔ کھوہ تے کشتیاں ہندیاں، کوڈی کھیڈی جاندی، سہاگا چکیا جاندا۔ رات نوں کوئی ونجھلی تے مرلی وجاؤندا۔ پر شراب نہ کوئی پیندا، نہ پلاؤندا۔ جدوں سرداراں دی ماں گزری تے اوہنوں چٹے کھدر دی بجائے ریشم وچ لپیٹیا گیا۔ سنت عطر سنگھ نے آ کے ارتھی دی اگوائی کیتی تے شبد پڑھیا:

محلاں وچ سون والیئے

وزیر سنگھ دے پھیپھڑے اینے وڈے سن کہ جدوں گجدا سی تاں میلاں تک آواز جاندی سی۔ اک واری اوہناں دی گھوڑی دوڑ گئی۔ وزیر سنگھ سڑک تے کھلو کے گجیا۔ امر سنگھ نے ڈسکے آواز سن لئی۔ نہر دے کولوں گھوڑی نوں پھڑ کے پنڈ چھڈ گیا۔ کھڑک سنگھ دا اکلوتا پتر اجیت پنڈ وچ سہاگہ چکدا، دیکھ کے لوکیں بلے بلے کردے۔ اک واری اکو ہتھ نال بالا کڈھیا۔ سہاگہ تلک گیا۔ دھون ٹٹ گئی۔ اٹھاراں سالاں دا سوہنا گبھرو ایویں ہی چلا گیا۔ پنڈ وچ کوئی اکھ نہیں سی جس اتھرو نہ کیرے ہون۔ وزیر سنگھ دا وی اکو پتر (خزان سنگھ) سی۔ یو پی پولیس دی نوکری چھڈ کے واپس گھر نوں مڑ آیا۔

چٹان: کاہن سنگھ دے لمے جیون دے بھانت بھانت دے نظارے، فلم دیاں جھاکیاں وانگ سن۔ بچپن وچ محنت، جوانی وچ ہڈاں دی رگڑائی، ادھکھڑ عمر وچ دکھاں دی ہنیری، فیر پتر پوتریاں دیاں کامیابیاں، بڈھے ویلے روح نوں شانتی، تقریباً سو سال دی عمرے 1934 وچ شاہی روانگی۔ جیون وچ ہمت، حوصلہ تے درڑھتا پگھل کے اک مک ہو گئے سن۔ کاہن سنگھ اک سنگین چٹان سی۔ نہ کھری، نہ تڑکی۔

کاہن دے بچپن وچ سکھ راج دا ستارہ ڈبیا تے انگریزاں دا چڑھیا۔ کاہن نے کدی کسے راج بھاگ دی گل نہیں سی کیتی۔ آپنے کم وچ مست۔ پیو دادے پشتاں توں ہسنے والے کھوہ دے مالک سن۔ واہی کردے پر مستریاں دا خاندانی کم وی کردے۔ حصے دی زمین ہولی ہولی گھٹدی گئی۔ ٹبر دے باقی نوجوان واری واری شہراں نوں چلے گئے۔ کھیتی کاہن دے ذمے پے گئی۔ کاہن نے لگن دے نال نبھائی۔ وڈے پتراں نوں وی کاشتکاری وچ پا دتا۔ بازاں ودھ گئیاں، آمدن ودھ گئی۔ اینے چر نوں وڈیاں گلوٹیاں سکول کھل گیا۔ باقی دے بچیاں نوا ، پڑھان دا ٹیچا پکا لیا۔

قدرت دا بھانا۔ آفتاں دی ہنیری جھل پئی۔ چار پتر تے اک دھی چھڈ کے 1895

وچ ووہٹی مر گئی۔ 1899 وچ وڈے پتر دولے دی ووہٹی مر گئی۔ سال لنگھیا، 1900 وچ خزان دی ووہٹی مر گئی۔ دوویں موتاں، دُوجا بچہ جمن دے ویلے ہویاں۔ نکی جہی دھی ایسرو نے گھر دا روٹی ٹکر سنبھال لیا۔ 1902 وچ پلیگ پھیل گئی۔ جوان دولا تے خزان پلیگ دا شکار بن گئے۔ ستاں سالاں وچ پنج موتاں۔ کاہن نہ ڈولیا تے نہ ہی نشانہ چھڈیا۔

پتر دیوان تے پوترے جگت نوں وڈیاں گلوٹیاں سکولے داخل کرا دتا۔ روز پیدل آوندے جاندے۔ سکول چوتھی تک سی۔ پاس ہون مگروں اوہناں نوں گوجرانوالے ہارمونیم دی نویں صنعت سکھن واسطے لا دتا۔ 1902 وچ پنڈ پرائمری سکول کھلھ گیا۔ دوجے پوترے بھگت نوں اوس وچ داخل کرا دتا۔1907 وچ دھی دا ویاہ کر دتا۔ گھر وچ کوئی عورت نہ رہی۔ تیجے پتر گنگے دا ویاہ کر دتا۔ کوئی تاں گھر سنبھالے۔ خرچہ پورا کرن لئی واہی وی کردا تے نال مستری دا کم وی کردا۔

دن بدلے، رب دیال ہو گیا۔ دیوان کماں کاراں وچ تکھا نکلیا۔ جو کجھ کرے، کامیابی تے کامیابی ہووے۔ بھگت اینا ہشیار سی چوتھی وچ وظیفہ مل گیا۔ اگلی پڑھائی دی ذمے واری دیوان نے لے لئی۔ جگت سراں دا ماہر نکلیا۔ اوس دے ورگا ٹیوٹر کوئی نہیں سی۔ ہارمونیم بناؤن دا بادشاہ بن گیا۔ گوجرانوالے کنگ صاحب دے نام تے مشہور ہو گیا۔ دسویں وچ بھگت پنجاب وچ فرسٹ آیا۔ فیر بی اے وچ فرسٹ، لاء کالج وچ فرسٹ۔ دیوان فوج وچ بھرتی ہو کے میسوپوٹیمیاں چلا گیا۔ بھگت 22 سال دی عمر وچ جج بن گیا۔ کاہن سنگھ دے ٹبر دا ستارہ چمک اٹھیا۔ جج صاحب دا باپو! سارے علاقے وچوں پہلا جج۔

ہن کاہن سنگھ نوں نواں فکر پے گیا۔ زمین کون سانبھے گا۔ زمین نپن والے تاں سمجھو نریاں گرجاں! فٹافٹ کھا جاندے نیں۔ اوہناں سوچاں وچ ہی سی کہ دیوان نے میسوپوٹیمیا توں ہور زمین خریدن واسطے پیسے گھلنے شروع کر دتے۔ کھوہ تے قبضہ پکے دا پکا رہے تے

عزت وی بنی رہے۔ جنگ توں بعد دیوان نے بھٹھ شروع کر دتا۔ زمین ٹھیکے تے دے دتی۔ کاہن سنگھ بڈھاپے وچ جھمیلیاں توں سرخرو ہو گیا۔ پتر بھٹھے تے زمیناں دا مالک۔ پوترا مشہور جج۔ رب دا شکر کرے تے موج کرے۔ پر بہہ نہ سکے۔ پیر ٹکے نہ رہن۔

جدوں پوترے نوں ملن تے جی کرے تاں آپنیاں لتاں توں کم لوے۔ پہلوں ٹانگا لے کے گوجرانوالے جانا۔ فیر ٹیشن توں ریل گڈی لے کے لہور جانا۔ فیر ٹانگا کر کے کوٹھی جانا۔ ایہہ ولولنگیاں والا پورے دن دا سفر کاہن سنگھ نوں اکا نہ چنگا لگے۔ رات نوں سوختے روٹی کھا کے نونہہ نوں آکھے کہ سون توں پہلوں میرا کپڑیاں دا جوڑا تے جتی منجی دے کول تے دو پراؤنٹھے، اُچار تے گڑ میرے سرہانے رکھ دیویں۔ ادھی راتیں اٹھ کے جتی کچھے مارنی، چیزاں موڈھے تے لٹکانیاں تے تر پینا۔ چن تاریاں دی لو، دن چڑھے تک ادھا رستہ، کوئی 25-20 میل کر لینا۔ کسے کھوہ تے بیٹھ کے نہا لینا، رب دا ناں لینا، روٹی کھانی تے گھنٹہ بھر لیٹ جانا۔ اگلا پڑاء دریا راوی ہندا سی۔ جتھے وی پاٹ چوڑا ہندا سی گھوڑیاں تے کھوتیاں والیاں کانیاں دی نشانی لائی ہندی سی۔ پانی موڈھیاں تک ای اپڑدا سی۔ کپڑے جتی اُچیاں باہواں وچ چک کے پار لنگھ جانا۔ شہر پہنچ کے کپڑے بدل لینے۔ شام تک پوترے دی کوٹھی۔ جج نے پیریں ہتھ لاؤنے۔ اردلیاں ویکھدے رہنا۔ مساں ہفتہ کو رہ کے واپسی۔ روح تاں پنڈ رہ گئی سی۔ پوترے نے گڈی چڑھا دینا تے بندوبست کر دینا کہ گوجرانوالے ٹیشن تے پنڈ دا ٹانگا کھلوتا ہووے۔ آرام نال گھر۔

باپو دے آخری سال سورگ دا جھوٹا سن۔ پوتریاں دی رونق، مجھ کٹی ویہڑے وچ، دودھ، دہیں، لسی۔ دند نہیں سن۔ کھان نوں شکر پا کے چوری۔ کوئی پنڈا وی مل دیوے، پیر وی گھٹ دیوے۔ واہ! واہ! رنگ کرتار دے۔ سو سال ہون لگا، باپو تردا بنیا۔ ارتھی طوطے چڑیاں تے گٹے دے پھلاں نال سجائی گئی۔ سارے پوتریاں دے گل وچ پھلاں دے ہار۔ اگے دو کالے گھوڑے، اُپر پوترے، پچھے پچھے پتر، ہور پوترے، نال پنڈ دے آدمی۔

ارتھی توں پیسیاں تے مکھانیاں دی سوٹ ہوئی۔ ہور پچھے زنانیاں دے ٹولے۔ مڑھیاں وچ دعا ہوئی۔ پتر نے چتا نوں اگ لائی۔ بڈھے شیر دی روح اسماناں نوں تر گئی۔ تیراں دناں بعد بھاری کٹھ ہویا۔ دوروں نیڑیوں ساک رشتے دار آئے۔ ہسدیاں ہسدیاں زنانیاں نے میراثن دی اگوائی ہیٹھ نقلی سیاپا وی کیتا۔ سارے پنڈ نوں کڑاہ پوری کھوایا گیا۔ مہیناں پچھوں استھیاں ہردوار وچ گنگا دی بھیٹ کیتیاں گئیاں۔ تت، تتاں وچ مل گئے۔

نمبردار: پینتی سال دی عمر، 1900 وچ تخت سنگھ نے جدّی نمبرداری نوں سنبھالیا۔ چوڑی چھاتی، پیڈا جثہ، کساناں والے ڈولے، تخت سنگھ وچ مٹھاس، سادگی تے نمرتا کٹ کٹ کے بھری ہوئی سی۔ ناں کدی گالھاں کڈھدا، نہ سندا۔ نہ کدی شراب پیندا نہ پیاوندا۔ پہلی ووہٹی اک پتر سلکھن چھڈ کے گزر گئی۔ دوجی وی اک پتر منگل چھڈ کے گزر گئی۔ اوس توں بعد تخت سنگھ کسے زنانی دے نیڑے نہ لگا۔ پتراں نوں چھاتی دے نال لا کے رکھیا۔

تخت سنگھ دے اندروں آواز اٹھدی سی کہ میں کجھ ہور کراں! موقع آیا جدوں 1911 دا لینڈ ایلنیشن ایکٹ پاس ہویا۔ کسے زمیندار دی زمین کوئی غیر زمیندار آپنے نام نہیں سی لوا سکدا۔ شاہوکار اشٹام تاں لکھوا سکدا سی پر زمین تے قانونی حق نہیں سی جما سکدا۔ کساناں نوں قرضے ملنے بند ہو گئے۔

تخت سنگھ دی تیز بدھی نے اس گھاٹ دا پورا فائدہ اٹھایا۔ کساناں نوں قرضے دینے شروع کر دتے۔ پہلا جٹ سی جیہڑا شاہوکار بن گیا۔ جٹ قرضہ لین ایہدے کول لام ڈوری ہو کے آونے شروع ہو گئے۔ بھاویں بیاج شاہوکاراں دے برابر دا لاوندا سی۔

تخت سنگھ دا شاہوکارا بڑا پھلیا۔ سونا چاندی لے کے جاں زمین لکھوا کے قرضہ دے دیوے۔ جے کوئی کسان زمین نہ چھڈا سکے تاں اوہدی قرقی کرا لینی پر زمین اوس نوں ہی واپس ٹھیکے تے دے دینی۔ آپنے پنڈ دے چار چفیرے دے پنڈاں دے کسان قرضائی

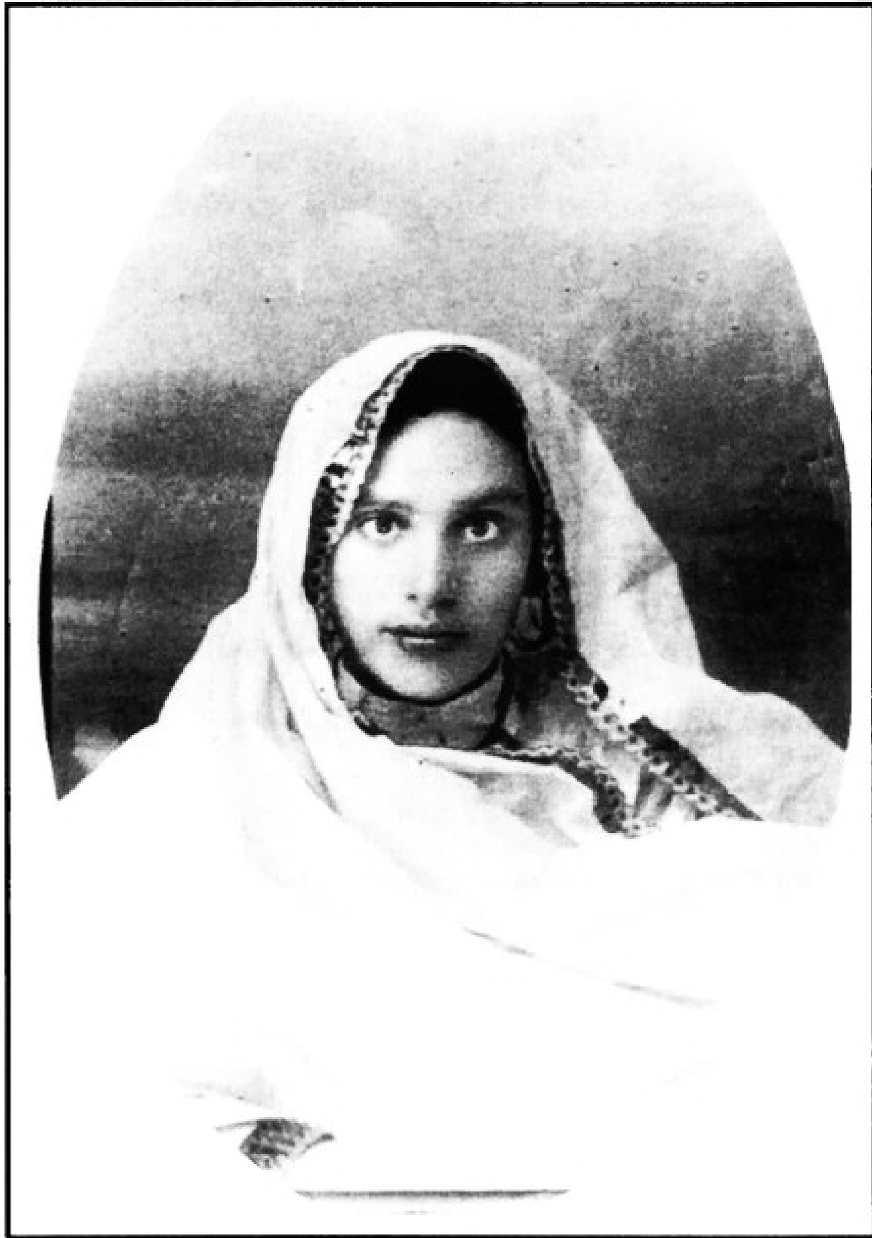
سن۔ سویرے ناشتہ کر کے گھوڑی تے بہنا تے گھوڑی نوں پچھنا، اج کدھر چلیئے۔ سارے پاسے مزارے قرضائی سن۔ سوچ کے تر پینا۔ حال چال پچھنا۔ لوڑ موجب دانے گھل دینے۔ گھر دے ٹرنک زیوراں نال بھر گئے۔ واڈھیاں توں بعد ٹھیکہ آوندا تاں حویلی دیاں کوٹھڑیاں بھر جاندیاں۔ فیر لوڑ منداں نوں ڈیوڈھ تے کنک دے دینی۔

دور دی سوچ والا سی۔ تخت سنگھ نے 1914 وچ زمین پتراں دے نام لواؤنی شروع کر دتی۔ 1915 وچ گھر وی ونڈ دتا۔ ادھا سلکھن نوں۔ اوس دیاں دو دھیاں سن۔ ادھا منگل نوں۔ آپ منگل دے نال رہن لگ پیا۔ شاہوکارے وچ اپنا دل کھبیا کہ 1925 وچ نمبرداری سلکھن نوں دے دتی۔ منگل مڈل پاس سی۔ پیو دا حساب کتاب رکھدا سی۔ زمیناں دی خرید وفروخت دے ڈھنگ سکھ لئے۔ فروخت تاں کدی ہندی نہیں سی۔ خرید ہی خرید۔ منگل پیو دے نقشے قدم تے چلیا۔ پیو وانگ دھیرج والا، انصاف پسند تے رحم دل سی۔ باپ دیاں اکھاں دا تارہ سی۔

پوتریاں پوتریاں والے تخت سنگھ دا ہردا خوش سی تے روح شانت سی۔ اک دن اُچانچک اسمان ڈگ پیا۔ پینتیاں سالاں دے جوان منگل نوں ایسا بخار چڑھیا کہ کجھ دناں وچ ہی موت ہوگئی۔ تخت سنگھ دا دل ٹٹ گیا۔ برداشت نہ کر سکیا۔ ٹٹیاں لگ گئیاں۔ منجی تے پیا رہیا۔ ساریاں چابیاں منگل دی ووہٹی ایشر نوں دے دتیاں۔ اندروں اندر کھردا کھردا، سال دے اندر ای 1927 وچ چلانا کر گیا۔

منشی: پنڈ دے پہلے پڑھے لکھے ہون دا سہرا حاکم سنگھ دے سر تے سی۔ مڈل پاس کیتا۔ پنجاب یونیورسٹی توں گیانی پاس کیتی۔ پنڈ وچ کوئی ہور گیانی پاس نہیں سی۔ جدوں 1902 پنڈ سکول کھلا تاں حاکم سنگھ پہلاں منشی لگا۔ کہہ کہوا کے چھ ست منڈے داخل ہوئے۔ بھگت اوہناں وچوں سی۔ پہلے پُور نے چوتھی دا امتحان دتا۔ بھگت ضلعے بھر وچ اک نمبر تے آیا۔ وظیفہ جت لیا۔ منشی حاکم سنگھ دی جے جے ہوگئی۔ سکول چل پیا۔ کجھ سال

سردارنی ایشر کور

1913

بعد ڈاک خانہ کھل گیا۔ منشی پنڈ دا پوسٹ ماسٹر بن گیا۔ شخصیت ڈاڈھی سی، آپ وی سکڑی سی، تے سبھاء وی سکڑی۔ پر کمال دا استاد سی۔ کوئی 30 سال لگا تار نوکری کیتی۔ پنڈ وچ پڑھائی پھیلا دتی۔

ریٹائرمنٹ تو بعد جدی دوکان تے جا کے بیٹھن دی بجائے آپنا دل تے دماغ لوکائی نوں دان کر دتا۔ گردوارے دی بلڈنگ وچ بالغ عمر والیاں نوں مفت پڑھانا شروع کر دتا۔ سوموار تو ہفتے تک (Adult Education) سکول چلدا۔ اک صف کڑیاں دی۔ اک منڈیاں دی۔ پورے چار وجے اصول دے نال کتھا کرنی۔ آدمی عورتاں اکٹھے ہو جاندے۔ گربانی دی کتھا توں اڈ، سکھ سور بیراں دے کارنامے سناؤنے۔ منشی حاکم سنگھ پنڈ دا دماغی موڈھی وی تے مڈھ دی سی۔

روحانی روح: منگل جماندرو ای روحانی روح سی۔ سبھاء دا پیارا، بچپن توں ہی گردوارے شبد پڑھدا سی۔ شوق دے نال آپنا واجا سر تے چک کے گردوارے لے کے جاندا سی۔ منگل چار سالاں دا سی جدوں 1895 وچ ماں مرگئی۔ پیو دے لڑ لگا رہا۔ چوتھی جماعت تک وڈیاں گلوٹیاں پڑھ کے ڈسکے توں نارمل پاس کیتا۔

گبھرو ہویا، 19 سال دی عمر وچ لائلپور دے اک وڈے زمیندار تے سفید پوش دی دھی ایشر دے نال ویاہ ہو گیا۔ ایشر نوں بانی کنٹھ سی۔ اکو جہیاں روحاں رل گئیاں۔ پیو نمبردار سی، شاہوکارا وی کردا سی۔ امیر سی۔ منگل حساب کتاب دی جانچ تے زمیناں دی دیکھ بھال کرن لگ پیا۔ فرمابردار سی۔ پیو دیاں اکھاں دا تارہ سی۔ پیو توں زمیناں دے سودے کرنے سکھ گیا۔ 1923 وچ اکلے نے پہلا سودا آپ کیتا۔ کور پر کھوہ تے 4.96 ایکڑ زمین اللہ بخش تیلی توں خریدی۔ تن ہزار (3000) روپئے دا بڑا ودھیا سودا سی۔ پیو خوش ہویا کہ پتر آپنے پیراں تے کھلو گیا اے۔ منگل نے نشانہ بنا لیا کہ چیمیاں والے کھوہ دی سانجھی زمین توں اڈ کور پر کھوہ تے ہولی ہولی پتراں واسطے وکھرے پیر جما لوے۔

منگل دے کئی شوق سن۔ بمبئی کلکتے تک ریل گڈی تے سیر کر آیا۔ سفر دا شوقین سی پر پیو دا نگ گھوڑی تے نہیں سی چڑھدا۔ سٹھ روپئے دا سائیکل 1915 وچ خرید کے لیایا۔ پنڈ وچ پہلا سائیکل! گھوڑی نالوں مہنگا۔ اگلے سال سائیکل ویچ دتا۔ ہور مہنگا تن سپیڈ سوفٹ ماڈل 247 روپئے دا لے آندا۔ کچیاں گلیاں، کچیاں سڑکاں! شوق دی گل سی۔ روزنامچہ رکھدا سی۔ ایہہ رجسٹر پنڈ دے کاراں وہاراں تے بڑی روشنی پاؤندا اے۔

منگل سنگھ دا رجسٹر

۹۶

{بابت حساب یادداشت تنبول (بوندراں)}

کیسر سنگھ کی دختر بل کار ... مبلغ دس روپیہ -/10/- + M Singh [مورخہ ... 1942]

... کی دختر ... کی شادی پر ... مبلغ پانچ روپیہ -/5/- + M Singh [1942]

... کی شادی پر ... مبلغ پانچ روپیہ -/5/- + ... 1942 + M Singh

رام سنگھ المعروف ... کی شادی پر مبلغ اکیس روپیہ -/21/- ... 1942 + M Singh

... کی شادی پر ... مبلغ تین روپیہ -/3/- ... 1942 M Singh

جیت سنگھ ... مبلغ دو روپیہ -/2/- ... 1942 + M Singh

... کی شادی پر ... مبلغ پانچ روپیہ -/5/- ... 1942 M Singh

... کی دختر ... کی شادی پر ... 1943 M Singh

... مبلغ ... پچیس روپیہ -/25/- ... 1943 M Singh

[illegible]

دیال سنگھ ... کی شادی پر ... [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

منگل سنگھ دا رجسٹر

۲۲ { بابت سیر و سیاحت و کلکتہ و شادی سوہن سنگھ دا بکھ گڑھیا گلوٹیاں خورد } مؤرخہ ۱۶ نومبر ۱۹۱۶ء مطابق ۲ مگھر ۱۹۷۳ [illegible]
منگلوار کو لچھمن سنگھ ولد گھاسنگھ قوم بھاٹ ساکن گلوٹیاں کلاں کے کہنے پر میں اور سوہن سنگھ ولد منگل سنگھ دا بکھ گڑھیا
لچھمن سنگھ کے ساتھ براتے شادی سوہن سنگھ گھر سے روانہ ہو گئے۔ ۲۲ نومبر ۱۹۱۶ء کو وزیر آباد سٹیشن سے [illegible] پر
سوار ہوئے۔ اور براستہ انبالہ۔ دہلی ہوتے ہوئے ۲۳ و ۲۴ نومبر کی مابین والی رات ۲ بجے لکھنؤ پہنچے۔ اور صبح تیرتھ
ہر جگہ [illegible] کرتے ہیں۔ ہم نے اشنان کیا۔ اور ۲۴ نومبر کو پھر بارہ بجے دن کے قریب الہ آباد سوار ہو کر ہم
[illegible] و دھنباد و مغل سرائے ۲۵ و ۲۶ نومبر کی مابین والی رات کو آسنسول پہنچے۔ آسنسول پہنچنے پر معلوم ہوا کہ
ٹھیکیدار جمیل سنگھ ہمارا انتظار کر کے اپنے ٹھیکہ بانس جوڑا سٹیشن کے قریب چلا گیا ہوا ہے۔ ٹھیکیدار کو
چٹھی لکھی گئی۔ لیکن چٹھی کے نہ پہنچنے کے سبب وہ نہ آیا۔ پھر لچھمن سنگھ کے کہنے پر خزان سنگھ کو ٹھیکیدار کی طرف [illegible]
۲۷ نومبر کو بھیجا گیا۔ اور دھنباد سٹیشن تک میں نے بھی ساتھ کیا۔ کیونکہ دھنباد لچھمن سنگھ دا بکھ گڑھیا [illegible] رہتا تھا
لچھمن سنگھ ملا۔ اور [illegible] رات کو میری اچھی خدمت کی۔ روٹی کھا چکنے کے بعد میں گاڑی پر سوار ہو کر پھر واپس
آسنسول آ گیا۔ ۲۸ نومبر کو ایک بجے دن کے ٹھیکیدار بھی آ گیا۔ خیر مفصل گفتگو کے بعد یہ فیصلہ ہوا کہ شادی [illegible]
[illegible] ۲۹ نومبر بدھوار کو رسوم شادی کا دن مقرر کرنے کے لئے ہو گئیں۔ اور شادی کی تاریخ ۲۰ دسمبر ۱۹۱۶ء
مطابق ۱۹ ماہ مگھر ۱۹۷۳ اتوار مقرر ہوئی۔ میں [illegible]
اور یکم دسمبر ۱۹۱۶ء کو کلکتہ الصباح پہنچا۔ اور تمام دن چڑیا گھر اور عجائب گھر کی سیر کی۔ [illegible]
پھر اقبال سنگھ [illegible] کو ملا۔ اس نے بھی اچھی خدمت کی۔ اور [illegible] شادی
چند ضروریات کی [illegible] دسمبر ہی کلکتہ سے سوار ہو کر صبح [illegible] آسنسول پہنچ گیا۔ [illegible] کی رات کو
لچھمن سنگھ [illegible] کے بموجب برات میں شریک ہونے کی وجہ سے آسنسول پہنچا۔ اور [illegible] دسمبر ۱۹۱۶ء اتوار کو
برات ٹھیکیدار کے گھر گئی۔ اور اتوار رات کو رسوم شادی ادا ہوئیں۔ [illegible] دسمبر ۱۹۱۶ء مطابق [illegible] مگھر ۱۹۷۳ [illegible]
آسنسول سے واپس اپنے گھر کو روانہ ہو گئے۔ اور ۶ دسمبر کی رات کو پٹنہ صاحب پہنچے۔ اور صبح ۷ دسمبر کو
گوردوارہ سری گرو گوبند سنگھ جی مہاراج دسم بادشاہ ہمارے دین دنیا کے مالک کے درشن کیا۔ اور وہاں اشنان [illegible]
لیکن میری [illegible] کو حاضر ہو سکنے نہ [illegible]۔ اور سوہن سنگھ کی [illegible] ہو گئی۔ [illegible]
پٹنہ صاحب سے سوار ہو کر ہم ۹ دسمبر کو اپنے گھر پہنچے۔ راستہ میں [illegible]
ہمیں [illegible] جنکشن پر ملا۔ اور وزیر آباد سٹیشن ہمارے ساتھ آیا۔ اور پھر راستہ [illegible] واپس چلا گیا
ہمارے گاؤں میں پہنچنے پر ہم نے بہت سارے لوگوں کو [illegible]
[illegible] اور سوہن سنگھ کی شادی کر کے مجھے سلامت گھر بھیجا۔ [illegible]
[illegible] ضلع [illegible] مؤرخہ ۱۰ دسمبر ۱۹۱۶ء مطابق ۲۶ مگھر ۱۹۷۳ [illegible]

[illegible]

منگل سنگھ دا رجسٹر

بابت بائیسکل } ایک بائیسکل بالعوض مبلغ [illegible] روپیہ [illegible]

[illegible]

بابت [illegible] } آج [illegible] ساکن گگوٹیاں خورد [illegible]

[illegible] 17/7 [illegible] 18/7 [illegible]

بابت [illegible] } آج [illegible] ساکن گگوٹیاں خورد تحصیل ڈسکہ ضلع سیالکوٹ [illegible]

[illegible] 1977 [illegible]

[illegible] 5.14 [illegible]

بابت [illegible] } آج بمقام گگوٹیاں خورد میں لڑکیوں کا سکول جاری ہوا۔ اور ادھیاپکہ مسماۃ [illegible] ساکن [illegible] سیالکوٹ [illegible]

مولفہ 7 [illegible] مطابق [illegible] 1977 [illegible] بروز سنیچر [illegible]

بابت [illegible] } آج [illegible] ساکن [illegible] سیالکوٹ [illegible]

[illegible] 20 [illegible]

بابت [illegible] بائیسکل) آج بائیسکل [illegible] سے [illegible] 30 [illegible] خرید کیا [illegible]

[illegible] 8 [illegible]

منگل سنگھ دا رجسٹر

9 (بابت کھیڑی) آج مورخہ ۴ جنوری ۱۹۱۶ء کو موضع گلوٹیاں خورد میں بمجر ازاں (کھرا) کی کھیڑی پٹواری مول سنگھ نے شروع کی +
M. Singh

(بابت [illegible]) آج مورخہ ۲۹ جنوری ۱۹۱۶ء کی درمیانی رات کو [illegible] سے چوری موضع [illegible] میں ہو گئی +
M. Singh

(بابت [illegible]) آج مورخہ ۲۴ فروری ۱۹۱۶ء مطابق [illegible] [illegible] وسنت سنگھ [illegible] [illegible] [illegible] سے [illegible] [illegible] دیگر کو دیا۔ سنت سنگھ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] آ گیا تھا۔ اور ۲۶ فروری ۱۹۱۶ء مطابق [illegible] [illegible] یہاں سے چلا گیا +
M. Singh

(بابت [illegible]) [illegible] نے اپنی دختر بی بی [illegible] کی منگنی [illegible] کے ساتھ مورخہ ۲۴ فروری ۱۹۱۶ء مطابق [illegible] ۱۹۷۲ کو کی +
M. Singh

(بابت [illegible]) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] لڑائی ہوئی [illegible] [illegible] طرف سے دعوے عدالت میں دائر کئے گئے۔ [illegible] آج مورخہ ۲۸ مارچ ۱۹۱۶ء مطابق [illegible] ۱۹۷۲ [illegible] +
M. Singh

منگل بڑا نیک تے گھریلو انسان سی۔ چار منڈے تے دو دھیاں ہوئیاں۔ رواج دے مطابق وڈے منڈے راجندر دی منگنی کر دتی۔ اجے 13 سال دانہیں سی ہویا۔ دوجا پتر اوتار دس سال دا ہویا تاں منگنی کر دتی۔ دھی کرتاراں 9 سال دی سی تاں رشتہ کر دتا۔ گردوارے روز جاندا۔ جس دن نہ جاوے، آپنے آپ نوں جرمانہ کر دیندا۔ پیسے گردوارے نوں دے دیندا۔ دسوندضرور کڈھدا۔

یاراں دا یار سی۔ دیوان دے نال رل کے زمیناں خریدن وچ اک دوجے دی مدد کیتی۔ سونے چاندی دے سٹے دا شوق سی۔ پیسے بنائے۔ دیوان نوں وی چسکا پا دتا۔ دوہاں نے پنڈ دی جیونی نوں اگے لے جان دے پروگرام بنائے۔ رل کے گردوارہ شروع کیتا۔ نویں عالی شان عمارت دیاں 1925 وچ نینہاں پٹیاں۔ دن رات اک کرن والا کم اگے پیا ہویا سی۔

منگل سنگھ بڑا خوبصورت انسان سی۔ کامیاب سی۔ دردمند سی۔ صحت بڑی تکڑی سی۔ اک دن تیز بخار چڑھ گیا۔ ہر قسم دیاں کوششاں دے باوجود بخار نہ ٹٹیا۔ اجے 35 سال دا سی، 1926 وچ چلانا کر گیا۔ ٹبر رویا۔ دوست روئے۔ پنڈ رویا۔ امیر پتر دا امیر باپ تخت سنگھ ایہہ صدمہ نہ سہہ سکیا۔ غم کھاندا، منجی تے پیا رہیا۔ سال دے اندر ای پورا ہو گیا۔ پنڈ دے دو نامور آگو اک دوجے دے اگے پچھے چلے گئے۔ ٹبر دے پیر اکھڑ گئے۔

ٹھیکے دار صاحب: پیو نے دیوان دے چیت وچ کٹ کٹ کے بھر دتا سی کہ پنڈ وچ جنی زمین اونی عزت، تے جنیاں باہواں (بھرا پتر) اونی طاقت۔ ورثے وچ ملیاں ٹھاٹھاں ماردا دم، کم دے نال انتھک لگن، قربانی دا مان تے ہر مشکل دا ساہمنا کرن دی ہمت۔ کمائی لئی ہر قسم دے کم نوں نڈر ہو کے ہتھ پاؤنا تے تعلیم دی عزت اندروں اٹھی۔ دیوان اس مٹی دا پتلا سی۔

دیوان دا بچپن تقدیر دے جھکھڑ دا چھپڑ سی۔ دو سالاں دا سی تاں 1895 وچ ماں

گزر گئی۔ ستاں سالاں دے اندر دووین بھابیاں تے دووین بھرا گزر گئے۔ بھابیاں دُوجا بچہ جمن ویلے تے بھرا پلیگ دا شکار۔ بھاویں بھین نے ساری عمر پیار دی ملھم لائی، زخماں دے نشان نہ گئے۔ وڈیاں گلوٹیاں توں چوتھی پاس کرلئی۔ حساب وچ تیز سی۔ ہائی سکول جان واسطے کسے شہر کوئی ٹھاہر نہیں سی۔ جدوں بھتیجے بھگت نے وظیفہ لے کے چوتھی پاس کیتی تاں چھ سال گوجرانوالے ہتھیں کم کیتا تانجے بھتیجا دسویں پاس کرلوے۔ چاچے بھتیجے وچ عمر بھر دی سانجھ پیدا ہوگئی۔ چھ سال محنت کرکے سٹہ ایہہ کڈھیا کہ جو کجھ کرنا اے محنت تے دلیری نال کرنا اے، پیسہ بنانا اے، فضول خرچی نہیں کرنی تے داتے دا شکر کرنا اے۔ سویرے شام نت نیم۔ بھگت وظیفہ لے کے 1913 وچ کالج چلا گیا، دیوان دا مایہ دے نال ویاہ ہوگیا۔

پہلی وڈی جنگ (18-1914) دے دوران چار سال میسوپٹیمیاں گزارے۔ تنخواہ آپنے دوست منگل نوں گھلدا رہیا تانجے جدی کھوہ تے جے کوئی پیلی وکاؤ ہووے تاں خرید لوے۔ قبضہ کھوہ تے قائم رہے۔ پیو بڑا خوش۔ جنگ دے دناں وچ انگریزاں، عرباں، ترکیاں تے ہور ہندوستانیاں نال واہ پیا۔ نظریہ کھلا ہوگیا۔ انگریزی نہ آون دی گھاٹ نوں محسوس کیتا۔ نتیجہ کڈھیا کہ انگریزی ہر اک نوں آونی چاہیدی اے۔ ایہہ وی ویکھ لیا کہ چست آدمی دی قدر ہندی اے۔ ایہہ سبق ملے تے نالے دو چاندی دے تمغے وی ملے۔ اوس توں ودھ، افسراں توں کم کرواون دا ڈھنگ سکھ لیا۔

جنگ مکن تے واپس آ کے پہلوں کھوہ نوں سنبھالیا۔ کپاہ دی لائیناں وچ بجائی شروع کرائی۔ بیریاں لائیاں۔ اک ہور کھوہ کھدوایا۔ زمین ٹھیکے تے دے کے آپ ٹھیکیداری شروع کیتی۔ گوجرانوالے مکان بنایا، ویچیا۔ نہر دا ٹھیکہ لیا۔ دل کوئی وڈا کم کرن نوں للکاردا سی۔ کئی سکیماں بنائیاں۔ آخر چھال ماری، نانو کے بھٹھا لایا۔ زمین خریدی، کھدوائی کرائی، سنچے بنوائے، پتھیر انبالے توں لیاندی، چمنیاں بنوائیاں، بہار توں کولا

منگوایا۔ گھمیاراں نوں نویں آہرے لایا: گوجرانوالے توں کولا ڈھون، بھٹھے وچ کچیاں اٹاں نوں جوڑن تے پکیاں اٹاں نوں پنڈو پنڈی لیجان۔ بڑا کم سی۔ پیسہ وی بڑا لگا۔ تخت سنگھ نے مدد کیتی۔ قرضہ دتا۔ آخر 1927 وچ بھٹھا چالو ہوگیا۔ میلاں توں اک نکے جہے پنڈ چوں دھواں کڈھدیاں چمنیاں نظر آوندیاں۔ بڑے لوکاں نوں نویں دھندے مل گئے۔ دیوان سنگھ نوں سارے لوک ٹھیکے دار دے نام نال بلاؤن لگ پئے۔ پیسہ وی بنیا تے عزت وی۔ ہر اٹ تے D.S.B دا ٹھپا۔ ایہہ دیوان سنگھ ببرا ناؤں دے پہلے اکھر سن۔ جنگ دے دناں توں بانہہ اتے وی ایہو اکھر اکرے ہوئے سن۔ جسم دا وی تے اٹاں دا وی ٹریڈ مارک (Trade Mark) بن گیا۔

ٹھیکے دار دا جیون بھورنگا سی۔ دوستاں دے نال رل کے لوکاں دی مدد دے نال، نواں گردوارہ بنایا، بازار پکا کیتا، ہاتھی ٹوا پوریا، ہٹی بنائی، سکول بنوائے، پنڈ دے جیون نوں سدھارن دے کئی راہ سوچے۔ چلوچلی دے دوران دوست دی بیوہ تے لمبڑاں دی نونہہ ایشر کور دے نال پیار پے گیا۔ دوجا ویاہ کرلیا۔ پنڈ وچ شانتی رکھنی ضروری سی۔ دوجا ٹبر شہر وچ رکھیا۔ جدوں 1935 دے ارد گرد دنیا بھر وچ کاروبار مندے ہو گئے تاں وڈیاں گلوٹیاں شراب دا ٹھیکہ لے لیا۔ سونے چاندی دے سٹے وچ ہتھ پھسائے۔ بڑا پیسہ بنایا تے بڑا گوایا۔

منہ زبانی حساب کرن دا ماہر سی۔ گھر وچ وہی وی رکھی ہوئی سی۔ جدوں دوجی جنگ نیڑے آئی، یکدم بھاء چڑھ گئے۔ جیباں پیسیاں دے نال بھر گئیاں۔ پنڈ وچ لنٹر پا کے بڑا عالی شان گھر بنایا۔ ساہمنے دروازے اپر D. S. BABRA تے رونس اتے اک اونکار ستگورو پرساد لکھوایا۔ خرچہ مزدوری 48,000 روپیئے (مستری اک روپیہ روز، مزدور 8 آنے)؛ عمارتی سامان 50,000 روپیئے؛ اٹاں آپنے بھٹھے دیاں 40,000 روپیئے، کھوہی 1,000 روپیہ۔ زمین جدی سی۔ 7 پتراں تے 3 دھیاں نوں پڑھایا۔ تن بچیاں

دے دیاہ کیتے۔ باقی اجے چھوٹے سن۔ ہاتھی ٹوۓ پلاٹ وچوں اک پلاٹ خرید کے 4-5 فٹ ڈونگھیاں تے 3 فٹ چوڑیاں نیہاں بھریاں۔ سوچیا کہ اک دن پتراں نوں وکھرے گھر چاہیدے ہون گے۔ دل دی سدھر سی کہ جے کوئی پتر لائق نکلیا تاں زمین ویچ کے اوہنوں ولیت پڑھن گھلاں گا تانجے (ICS) آئی سی ایس بن جائے۔

ٹھیکے دار نوں ہرکھ سی کہ انگریزی ناں آؤن کرکے ہور اگے نہ ودھ سکیا۔ بچیاں دی لکھائی پڑھائی نوں آپنا مقصد بنایا۔ پنڈ وچ 1946 وچ ہائی سکول بنایا۔ اوس دی کمیٹی دا پہلاں پردھان چنیا گیا۔ قابل استاد لیاندے۔ کڑیاں دے سکول نوں چوتھی تے اٹھویں تک کرواؤن دا پروگرام بنایا۔ پر 1947 وچ پنجاب ونڈیا گیا۔ پنڈ چھڈنا پیا۔

جذبے دا بھریا، حاضر دماغ تے دھن والا، 54 سال دی عمر وچ ریفیوجی بن گیا۔ جیب وچ صرف 90 روپئے نقد سن۔ سارا کجھ کیتا کرایا تے سارے سپنے مٹی وچ مل گئے۔

تاریخی گردوارہ

چھیویں پاتشاہی، گورو ہرگوبند 1620 وچ چھوٹیاں گلوٹیاں آئے۔ سنگتاں نوں نہال کیتا۔ ہتھ لکھتی گرنتھ صاحب دی بیڑ آپ دستخط کرکے سنگتاں نوں دتی۔ پنڈ وچ سکھی دا مڈھ بجھ گیا۔ ستویں پاتشاہ گورو ہر رائے نے 1659 وچ چرن پائے۔ بہت سارے ہور لوکیں سکھ بن گئے۔ جتھے بیٹھے اوتھے پہلوں تھڑا بنیا، فیر گردوارہ بن گیا۔ کچیاں کندھاں تے چونے دا لیپ سی۔ رنگ برنگے پھل تے ویلاں توں اڈ کدھرے کدھرے دیوتیاں دے چتر سجاوٹ لئی بنے ہوئے سن۔

سنگھ سبھا لہور دا نتیجہ ایہہ ہویا کہ 1891 توں فروری وچ گورو ہر

رائے صاحب دے جنم دن تے تن دن دا سالانہ میلہ لگنا شروع ہو گیا۔
اکالی لہر دا اثر ایہہ ہویا کہ 22-1920 وچ پرانے گردوارے نوں ڈھاہ کے نواں پکا گردوارہ بناؤن دا فیصلہ ہویا۔ اس کم نوں ہتھ پاؤن والے سن منگل سنگھ، دیوان سنگھ ٹھیکے دار، کرم سنگھ بھاٹیا، گنگا سنگھ بھاٹیا، ایشر سنگھ بھاٹیا تے ویر سنگھ سیٹھی۔ دیکھ بھال دی ساری سیوا منگل سنگھ نے لئی۔ روپ ریکھا تے نقشیاں دی سیوا ٹھیکے دار نے لئی۔ گوجرانوالے، لہور تے امرتسر دے آگواں توں صلاح لے کے بغیر کھنبیاں دے دو منزلہ ہال تے وچکارلی چھت تے چارے پاسے گیلری بناؤن دا فیصلہ کیتا۔ 1926 وچ نیہاں پٹیاں گئیاں۔ رب دا بھانا اوسے سال منگل سنگھ گزر گیا۔ ٹھیکے دار دے سر تے ہور بھار پے گیا۔

پنڈ وچ بڑا جذبہ سی۔ ہر سکھ گھر نے اگراہی دتی تے کار سیوا وچ حصہ لیا۔ دھیان سنگھ پتھراں والے نے لہور توں سنگ مرمر بھیج کے چوکھنڈی بنوا دتی۔ مستری ٹیک سنگھ نے گنبد دی ذمے داری لے لئی۔ جج صاحب بھگت سنگھ نے پیسہ گھلیا۔ کار سیوا سنت چیت سنگھ نے کرائی۔ نندی پور دے نال دے پنڈ بھنبوالی دے سنت سندر سنگھ نے اگرائی شروع کر دتی۔ ہر سال نالا گڑھ دے راجے توں وی اگرائی لے آؤندے۔ 1931 وچ تاریخی گردوارہ تیار ہو گیا۔ اُچیاں اُچیاں باریاں وچ بیلجیئم (Belgium) توں آئے رنگ برنگے شیشے لگے۔ ہال تے گیلری دی بڑی شان سی۔ ویہڑے والے پاسے وی گیلری سی۔ ویہڑے وچ اُچا نشان صاحب۔ اک پاسے رسوئی دوجے پاسے کھوہی، ٹوٹیاں تے کمرے۔ وچکار یاتریاں واسطے کمرے۔ ویہڑے وچوں باہر

جان دا اکو اک دو وڈے بھتاں والا دروازہ۔ گردوارہ قلعہ لگدا سی۔

میاں حسن محمد: دو لوہار بھرا سن۔ کٹھے رہندے سن۔ واہی وی کردے تے لوہارا کم دی۔ رب نے اوہناں نوں بہت سارے پتراں دی دات بخشی۔ پنڈ وچ کم گھٹ سی۔ سو پئی کہ لہور وڈے وڈے لوہار نے تے کم بہت اے۔ واری واری پتراں نوں لہور گھل دتا۔ صرف حسن پنڈ رہ گیا۔ ہولی ہولی نوجواناں نے آپنا کارخانہ لا لیا۔ ویاہے گئے۔ پنڈ گھراں دی لوڑ سی۔ پورا محلّہ ہی بنا دتا۔ اکو دروازہ جاندا سی۔ اندر کوئی 20 گھر۔ لوہاراں دا محلّہ مشہور ہو گیا۔ آپ لہور تے وو ہٹیاں بچے پنڈ۔ منڈے وڈے ہوئے تاں اوہ دی لہور۔ وچوں کجھ علیگڑھ تالیاں دی فیکٹری وچ کم کرن چلے گئے۔

محلے دی گلی دے کونے تے اک مسیت بنائی۔ پکیاں اٹاں دی بڑی سوہنی۔ اندر اک پاسے کھوہی تے یاتریاں لئی کمرہ۔ سڑک دے اتے، لوہاراں دی سندر مسجد۔ حسن نے واہی چھڈ دتی تے مسجد دا کم سنبھال لیا۔ حسن، میاں حسن محمد بن گیا۔ چوڑی چھاتی، چوڑا منہ، موٹیاں اکھاں، صاف ستھری کٹی ہوئی داڑھی، تلے نال جڑے ہوئے کلے دے اپر ہری پگ، میاں صاحب بالکل شیر لگدا سی۔ جدوں دھولے آونے شروع ہوئے تاں مہندی دے نال داڑھی تے چھوٹے جہے پٹے وی رنگ لئے۔ میاں صاحب دے ہتھ وچ ہرے رنگ دی قیمتی منکیاں دی تسبیح ہندی سی۔

میاں صاحب دی آواز بڑی سریلی سی۔ بانگ دینی، نماز پڑھنی، بچیاں نوں قرآن شریف پڑھانا۔ باقی دا ویلا تسبیح لے کے محلے دی گلی دے اگے سڑک تے کھلو جانا۔ اندر کوئی 22-20 ٹبر۔ ویہڑے وچ ٹاہلیاں۔ پنڈ وچ کسے نوں نہیں سی پتہ ہندا کہ کیہڑی کیہدی ووہٹی اے کیہڑا منڈا کڑی کیہدے بچے نیں۔ کسے نوں نہیں سی پتہ کہ میاں

صاحب دیاں کنیاں دو بیٹیاں نیں۔ میاں صاحب ٹبراں دا رکھوالا سی۔ روٹی منگن والا جاں فقیر وی داخل نہیں سی ہو سکدا۔ کوئی دُوجا بچہ وی میاں صاحب دی اجازت توں بغیر نہیں سی جا سکدا۔ میاں صاحب کہندے کجھ نہیں سن۔ اکھ نال ہی بُجھا دیندے سن۔

میاں حسن محمد دی پنڈ وچ بڑی بنی ہوئی سی۔ کسے نال کوئی اُچی نیویں نہیں سی۔ دھیرج والا سی۔ نیک صلاح دیندا سی۔ جدوں 1947 وچ ونڈ ہوئی تے جنا چر سکھ پنڈ ٹکے رہے، میاں صاحب نے کسے وی اوپرے آدمی نوں مسجد وچ رہن دی اجازت ناں دتی۔ پنڈ دی سانجھ وچ کوئی تریڑ نہ آون دتی۔

سردار: پنڈ دے لمبڑدار تے امیر شاہوکار دا پوترا، روحانی ماں باپ دا پتر، راجندر اک بجھارت سی، پیچیدہ آدمی سی۔ مجمعے دا شوقین سی پر لوکاں توں دور رہندا سی۔ پیسہ خرچنا آوندا سی پر پیسہ جوڑدا نہیں سی۔ عورتاں دا چاہوان سی پر کسے عورت دے نال دل سانجھا نہیں سی کردا۔ دل کھیتاں وچ سی پر ہتھ وچ کدی داتری وی نہیں سی پھڑی۔ شکاری کتے رکھدا سی پر پنڈ دے نیڑے کدی شکار تے نہیں سی گیا۔ شراب گھٹ ای پیندا سی پر شرابیاں دے نال بیٹھدا کھلوندا سی۔ مہمان آون تاں گھر کھلی شراب چلدی سی۔ بچیاں نوں پیار کردا سی پر بچیاں دے وچ کدی رج مچ کے نہیں سی بیٹھدا۔ یاراں دا یار سی، ویریاں دا ویری۔ کم پیار نال نہیں سی لیندا، رعب نال۔

راجندر 13 سال دا سی جدوں 1926 وچ باپ گزر گیا۔ سال دے اندر ہی دادا وی گزر گیا۔ پیسہ ہتھاں وچ آ گیا۔ پڑھائی چھڈ دتی۔ مجریاں تے جانا شروع کر دتا۔ گوروال دے پنڈ وچ ایہو جیہا کجھ نہیں سی۔ پنڈ جی نہ لگے۔ رنگ رلیاں تے ترے رہنا۔ پیسہ گھروں چوری کر لینا۔ ایہناں مجلساں دے وچ دو پکیاں سانجھاں پے گئیاں۔ اک سی سرانوالی دی خورشیداں۔ اوہدے سر توں بڑا پیسہ واریا۔ دوجی، ستراہ دے چودھری غلام رسول نال دوستی ہو گئی۔ ایہہ بڑے وڈے زمیندار سکھ ہندے سن۔ اورنگ زیب دے

ویلے مسلمان بن گئے۔ انگریز افسر شاہی دے نال میل ملاپ سی۔ اہناں سانجھاں دا اک نتیجہ ایہہ نکلیا کہ مسلماناں تے جاگیرداراں دے طور طریقے، ٹھاٹھ باٹھ، راجندر دا انگ بن گئے۔

راجندر دی ماں ایشر کور دل دی تکڑی تے روحانی روح والی سکھی وچ کھبی ہوئی عورت سی۔ پیکے وی ایہو جہے سن تے گھر والا وی ایہو جیہا سی۔ پتر نوں سدھے راہ پاؤن واسطے گردوارے بڑیاں دعاواں کیتیاں۔ فقیراں توں تویت لے کے راجندر دے گل وچ پائے۔ قلعے والے سنتا دے گھر چرن پوائے۔ پیر دھو کے پتر نوں نہوایا۔ کجھ وی راس نہ آیا۔ ماں تاں کدی دل نہیں چھڈ دی۔ گردوارے دی کار سیوا والے بردھ سنت چیت سنگھ گردوارے ہی رہندے سن۔ وکھرا چوبارا سی۔ دن رات آپنی رمز وچ گزاردے سن۔ لوکیں عام کہندے سن کہ سنت جی دا کتھن ہمیشہ پورا ہندا اے۔ نواں بسترا لے ایشر کور سنتاں دے حاضر ہوئی۔ سنتاں دی لو لگی ہوئی سی۔ چپ چاپ پیر گھٹدی رہی۔ جے فریاد کیتی تاں منہ وچ ای۔ آخر سنتاں دی سمادھی کھلی۔ انگل اسمان ول کرکے بولے: اک ہور پتر دی دات ملے گی۔ میں نہیں کہندا۔ اُپر والا کہہ رہیا اے۔ مایوس! لڑکھڑاندی گھر واپس آ گئی۔ کسے نوں کیہ دسے کہ سنتاں نے تاں بددعا دتی اے۔ منگن کجھ گئی، ملیا کجھ ہور! ہونی کہ انہونی!

راجندر عیش وعشرت دی دلدل وچ پھسیا ہویا سی۔ پولیس دے افسراں نال رشتہ پیدا کر لیا۔ دعوت تے دعوت۔ چور اچکے دی آلے دوالے کٹھے ہو گئے۔ پنجابی عام کہندے نے کہ دُبے نوں سٹ وجے تاں گُب نکل جاندا اے۔ راجندر نوں دو وڈیاں سٹاں لگیاں، اک توں بعد دوجی۔ پہلوں ماں پنڈ چھڈ کے چلی گئی۔ فیر چھوٹی بھین نے آپنی مرضی نال آپے ویاہ کرا لیا۔ راجندر سنبھل گیا۔ دوجا ویاہ کرا لیا۔ چھوٹی ووہٹی سوہندر (باوی) بڑی کلچر والی سی۔ 20 گھراں دے سانجھے ویہڑے وچ شرارتاں وچ گھری دا

دم گھٹدا سی۔ اوس نے چپ چپیتے گھر دا رخ بدلن دا فیصلہ کر لیا۔ پیار نال زور دے کے باہر نویں کوٹھی بنوائی۔ دوویں دوہٹیاں ویہڑے والا پرانا گھر چھڈ کے وکھری کوٹھی راجندر نواس وچ آ گئیاں۔ وڈی ہربنس نے کھوہ تے رسوئی سنبھال لئی۔ چھوٹی نے آپنے کولے ہتھاں دے نال کٹھور دل ملیم کرنے شروع کر دتے۔ قلعے والے سنتاں نوں گھر بلایا۔ جس طرح پہلوں سس نے بلایا سی۔ بینتی کیتی کہ میرے گھر والے نوں سدھے راہ پاؤ۔ کیرتن توں بعد سنتاں نے راجندر دے موڈھے تے تھاپڑا دے کے ور دتا توں راج کریں گا۔ گل سچ ہوئی۔ راجندر نے دس سال 1937-47 پنڈ وچ راج کیتا۔

راجندر نے شان نال ڈسکے پولیس سٹیشن تے کچہری جان واسطے بگھی تے کالا گھوڑا خرید لیا۔ سرکاری افسراں دے نال چنگا رابطہ بنا لیا۔ لوکاں دے کم کرنے شروع کر دتے۔ رعب وی پورا رکھنا تے لوڑونداں دی مدد وی کرنی۔ پنڈ دا سردار بن گیا۔ وڈا چھوٹا سردار کہہ کے بلاؤن لگ پیا۔ جیہڑا وی کوئی اڑکی وچ پھس جاوے، اوس نوں بچا دینا۔ چالو آدمی وی آؤنے شروع ہو گئے۔ پنڈ دا سردار، چوراں تے اچکیاں دا سردار وی بن گیا۔ پیسیاں دا متھا ٹیک جاندے۔ پولیس والیاں نوں وی گپھے مل جاندے۔

سردار نے کدی وی کنجریاں نوں پنڈ نہیں سی بلایا۔ صرف اکو واری 1936 وچ چھوٹے بھرا ترلوک دے ویاہ تے رشیداں نوں سدیا۔ پنڈ دے آدمی مجرا ویکھن آئے۔ اگلے سال پلیٹھی دے پتر رندھیر دی لوہڑی منائی۔ بیٹھک وچ شراب دا دور چلیا۔ نچدا نچدا ہرنام ڈگ پیا، لتاڑیا گیا۔ سردار دا لچھے دار جیون کئی لوکاں نوں، خاص طور تے ٹبر دے کجھ چپونتیاں نوں پسند نہیں سی۔ پر جیہڑا بولے، اوہنوں کٹاپا پھر جائے۔ کوئی گھٹ ہی کسکدا سی۔ سردار نے آلے دوالے دے پنڈاں وچ دھاک بناؤن دی کوشش کیتی۔ اک واری تاں خون خرابہ ہون تک آ گیا۔ پر سردار نوں مشکلاں چوں لنگھن دا ڈھنگ آ گیا سی۔ کدی لڑ کے تے کدی نیویں پا کے۔

خون دے کنارے تک

مارچ 1937 دے ماڑی دے میلے دا ذکر اے۔ چھوٹیاں گلوٹیاں دے سردار راجندر تے گھکل دے تکڑے جٹ گریے دے وچکار جھپٹ ہو گئی۔ ڈانگاں اُلریاں پر وسیا نہ۔ پگ لہہ گئی۔ جھگڑا چنگی نسل دے کتورے توں ہویا۔ اک دے کتورے نوں دوجے نے کھن دی کوشش کیتی۔ دوہاں دھراں نے وساکھی تے سجھ لین دا اعلان کر دتا۔

دوہاں پنڈاں وچ تیاریاں شروع ہو گئیاں۔ گریے دا پلڑا بھاری سی۔ سردار کول مر مٹن والے بندے گھٹ سن۔ سردار نے جنڈو توں بندے لے آندے۔ ایہہ مہاراجہ رنجیت سنگھ دے سانسی قبیلے دا پنڈ سی۔ مرن مارن نوں تکڑے سن۔ وساکھی والے دن ڈھول وجے۔ نچدے گبھرو ہتھاں وچ سماں والیاں ڈانگاں، ڈباں وچ شراب دیاں بوتلاں، جوش نال بھرے ہوئے شرابی وڈیاں گلوٹیاں دے وساکھی دے میدان ول ترپئے۔ پولیس دا چھوٹا دستہ وی پہنچیا ہویا سی پر لڑائی ویلے تاں اوہناں کجھ دخل نہیں سی دے سکنا۔

خون خرابے دا پورا ڈر سی۔ چھوٹیاں گلوٹیاں توں دیوان سنگھ ٹھیکے دار نانو کے گیا۔ منگل سنگھ لمبڑدار نوں نال لیا تے وڈیاں گلوٹیاں چوک وچ پہنچ گئے۔ اوتھے ٹھیکے دار دی شراب دے ٹھیکے دی دوکان دی سی۔ گھکل دے شاہوکار وی آ گئے۔ رل مل کے تجویز بنائی کہ میلے وچ دوویں دھراں داخل نہ ہون۔ ہر سال وانگ لوکی وساکھی دیاں خوشیاں مناؤن۔ آپنے پاسے ڈھاب دے میدان وچ گریئے دے بندے بھنگڑا پا لین تے رج کے بکرے بلا لین۔ دوجے پاسے چوک وچ سردار دے بندے

بڑھکاں مار لین تے موجاں کرن۔ کسے دھر دی ہانی نہ ہووے گی تے وڈیاں گلوٹیاں دی پت رہ جائے۔ دوہاں دھراں نے سیانپ وکھائی تے تجویز منظور کرلئی۔ پولیس وی خوش ہوگئی۔

گرپیئے دی فوج ڈھاب دے کنڈھے بھنگڑا پاؤندی رہی تے دارو پیندی رہی۔ گریا سردار نوں گالھاں کڈھے۔ بکرا بلاوے۔ اودھر سردار گھوڑے تے چڑھیا ہویا چوک وچ گرپیئے دی دھی بھین دی کرے۔ بڑھکاں مارے۔ ڈھولاں دی آواز تاں دوہاں پاسے سنی جاوے پر گالھاں تاں ادھ وی نہ پٹہن۔ شام نوں ہلارے کھاندے آپنے آپنے پنڈ نوں مڑ گئے۔ جا کے بکرے وڈھے۔ دوہاں دھراں نے آپنی جت دیاں خوشیاں منائیاں۔ نہ کسے دی جت تے نہ کسے دی ہار۔ وساکھی دی جت ہوئی۔

سردار نوں صرف پنج آدمیاں تے پورا بھروسہ سی۔ عیسا میراثی (اسماعیل) بہتا سردار دے گھر ہی رہندا سی۔ ہر تھاں ٹانگے تے نال جاندا سی۔ پنڈ دا چوکیدار ایدا بروالا تے پنڈ دا نائی رحیم۔ باقی دو سن چھوٹے بھرا ترلوک تے اوتار جیہڑے ہر ویلے جان دین واسطے تیار ہندے سن۔ چھیویں سی سیداں، ایدے دے وہٹی جیہڑی پنڈ دی ہر گل سردار تک پہنچاؤندی سی۔ سمجھو کہ ایہہ چھ سردار دا منتری منڈل سی۔ گھٹ ہی کوئی انسان ہندا ہے جیہڑا بھروسے والے چھ ساتھی کٹھے کر سکے۔ کمزوری صرف ایہہ سی کہ دو بھراواں توں اڈ باقی سارے مسلمان سن۔ پنڈ دی بہتی وسوں تے ساری برادری سکھ سن۔ پکے سکھ۔

سردار بڑا دور اندیش سی۔ سیاسی طاقت دی قدر کردا سی۔ پہلا قدم سی کہ چودھری

غلام رسول وانگ ڈسٹرکٹ بورڈ دا ممبر بنے۔ 1944 وچ الیکشناں آئیاں۔ کھڑا ہو گیا، جت گیا۔ کوئی سیاسی پارٹی پٹھ تے نہیں سی۔ آپنے بل دے نال جتیا۔ اگلے سال اسمبلی دیاں الیکشناں سن۔ سرگرمیاں شروع ہو گئیاں۔ پنجاب دے پریمیر سر خضر حیات خاں ٹوانہ دے نال سدھا میل جول پیدا کر لیا۔ اوہنوں پنڈ سدیا۔ پر رنجائی (1946 وچ) ملاقات ہوئی۔ چھیتی ہی سیاسی حالات الٹ پلٹ گئے۔ 1947 وچ پنجاب ونڈیا گیا۔ اجے صرف 36 سال دی عمر ہوئی سی۔ پنڈ پردیس بن گیا۔

(26)

دل پچھے، پیر اگے

صدیاں توں لوکیں آپنے آپنے تھاواں تے ٹکے آ رہے سن۔ زمیناں کھلیاں تے زرخیز سن۔ روزی دی بھال وچ گھٹ ہی کوئی پنڈ چھڈ کے جاندا سی۔ 1848 وچ انگریزاں دا راج آیا۔ بڑیاں بدلیاں شروع ہو گئیاں۔ تھاں تھاں چھاؤنیاں بنیاں۔ نہراں تے ریل دے جال وچھنے شروع ہو گئے۔ مستریاں دی لوڑ بڑی ودھ گئی۔ کئی راج، ترکھان تے لوہار اہناں شہراں نوں چلے گئے۔ شروع وچ ٹبر پنڈ چھڈے پر فیر اوہناں نوں وی لے گئے۔ ایہہ 1860-1900 دا دور سی۔

دوجا دور 1900 توں شروع ہویا۔ جدوں پڑھائی پھیل گئی تے دو وڈیاں جنگاں دے کارن ہر قسم دیاں نوکریاں نکلیاں۔ پڑھے لکھے واسطے نیڑے تیڑے کوئی نوکری نہیں سی ہُندی۔ صرف اندر سنگھ وکیل سی جس نے بی اے ایل ایل بی کر کے ڈسکے کچہری وچ وکالت کیتی۔ روز سائیکل تے پنڈوں جاندا۔ جاں فیر غلام نبی تے شکر دین سن جہناں دا اک پیر پنڈ دے اندر تے اک باہر سی۔ باقی دے پڑھے ہوئے نوکریاں ملن توں بعد کدی کدی ہی پنڈ آوندے سن۔ بچیاں واسطے شہر دے جیون دی بڑی کھچ سی۔ کئی ان پڑھ وی

لہور نوکریاں کردے سن پر اوہناں دی گنتی بڑی گھٹ سی۔

پردیس جانا پہلی جنگ توں بعد شروع ہویا۔ پوہلا سنگھ دا پتر وزیر سنگھ بھاٹیا 1920 وچ سیام گیا۔ ہوئی ہولی باقی دے بھراوی چلے گئے۔ صرف اندر پچھے رہ گیا۔ دو بھرا گیان سنگھ تے مان سنگھ ایسٹ افریقہ گئے۔ مان سنگھ دا جی نہ لگیا۔ واپس آ گیا۔ گیان سنگھ مستری توں ٹھیکے دار بن گیا۔ اوس توں بعد صرف اوتار سنگھ 1943 وچ نیروبی گیا۔ جٹاں چوں صرف کرم سنگھ پردیس گیا۔ شنگائی اک باگڑی تاجر دے کول چوکیداری کردا سی۔ باگڑی دے مرن توں بعد اوسدی ووہٹی دے نال ویاہ کرا لیا۔ وڈیری عمرے دوویں جی پنڈ آ گئے۔ کرم سنگھ دی ووہٹی دا ناں کسے نوں پتہ نہیں سی۔ سارے بے بے باگڑی کہندے سن۔ مشہور سی کہ جدوں باگڑی پنڈ آئی تاں کئی من سونا نال لے کے آئی۔ گوکھڑو، کانٹے تے ہار ہر ویلے پا کے رکھدی۔

آپنے پنڈ نوں لوک وطن کہندے سن۔ ہر وطن چھڈن والے دا سفنا ہندا سی کہ دھن دولت اکٹھا کر لوے۔ مال و مال ہو جائے۔ صرف دھیان سنگھ دا ایہہ سفنا پورا ہویا۔ ہر اک دی سدھر ہندی سی کہ پنڈ واسطے کجھ کرے۔ ایہہ مان صرف تناں نوں حاصل ہویا۔ لوہاراں نے محلہ بنایا تے اک خوبصورت مسجد بنائی۔ دھیان سنگھ نے گردوارہ دمدما صاحب بنایا۔ سنگھ سبھا گردوارے دی چکھنڈی سنگ مرمر نال بنائی تے پنڈ وچ لوکاں واسطے کھوہی لائی۔ بھگت سنگھ جج نے کڑیاں دا سکول بنایا تے کئی ہور کاج سوارے۔ وطن (پنڈ) توں دور کمیاں نے ناں کھٹیا۔

دھیان سنگھ پتھراں والا: 1848 وچ جدوں دھیان سنگھ پیدا ہویا کدھرے وی کوئی سکول نہیں سی۔ گورمکھی پڑھنی لکھنی گردوارے سکھ لئی۔ ٹبر دیاں کڑیاں گاؤندیاں ہندیاں سن:

بہرا راجے، پیٹھ گھوڑے تازے

دھیان سنگھ نے ایہہ سچ کر وکھایا۔ پتھراں دا راجا بن گیا۔ لہور حویلی وچ گھوڑے، رولز رائس (Rolls Royce) کاراں، چاندی دے گلاس، کولیاں تے تھال۔ گھر باہر، تھاں تھاں، لنگر دن رات چلدا۔

بشنا تے اوہدے چاچے تایاں دے پتر، ہسنیوالے کھوہ تے واہی کردے سن۔ ٹبر ودھ گئے پر زمین تاں ہور جمی نہیں سی جا سکدی۔ پتراں پوتریاں نوں راج مستری بنا دتا۔ سکھ سن پر گادھی تے بہہ کے حقی پین دا بڑا شوق سی۔ 1863 وچ اچانک نامدھاری گورو بابا رام سنگھ کھوہ تے آئے۔ حقیاں توڑ دتیاں۔ فیر گیان دتا، نام دتا۔ بشنا تے پتر بوٹا نامدھاری بن گئے۔ اگلے سال بوٹا آپنے پتر دھیان نوں نال لے کے بابا جی دے درشن کرن لہور گیا۔ دھیان تاں مرید بن گیا۔ چانا ہو گیا۔ لہور ہی رہ پیا۔

نیک کمائی کرنی سی۔ دھیان نے کجھ چر ای راج گیری کیتی۔ فیر چھوٹے موٹے ٹھیکے لئے۔ اوہناں دناں وچ سکھر دا مہان پل تے اوتھوں نہراں کڈھنیاں شروع ہوئیاں۔ دھیان نے وی اک ٹھیکہ لے لیا۔ نت نیمی دا اصول سی 'ہتھ کار ول تے دل یار ول'۔ دھیان دی چنائی ویکھ کے سارے دنگ رہ گئے۔ نالے وقت توں پہلوں کم پورا کر دینا۔ دوجے سال دریا سندھ وچ اچانک ہڑ آ گیا۔ سارے بنھ رڑھ گئے۔ ہر اک ٹھیکے دار نے کلیم درج کرایا۔ وصولی لئی۔ دھیان نے کلیم نہ کیتا۔ کرنل صاحب بڑا حیران ہویا۔ کم دا ماہر تے وصولی نہیں منگدا۔ دھیان نوں دفتر بلایا تے پچھیا تم نے کلیم کیوں نہیں فائل کیا؟ دھیان نے جواب دتا جناب! کلیم کس بات کا؟ طوفان تو رب کا رنگ تھا۔ میں رب کی رضا کے خلاف کلیم کروں؟ میں معمولی انسان ہوں۔ میں یہ نہیں کر سکتا۔ کرنیل صاحب نوں دھیان دے کم دا تاں پہلوں ہی پتہ سی۔ ہن دھیان دی روحانی سچائی دا وی پتہ لگ گیا۔ دھیان نوں ٹھیکے تے ٹھیکے دینے شروع کر دتے۔ دھیان نے دیانتداری نال بڑا

پیسہ بنا لیا۔

سکھر بیراج ختم ہویا۔ لہور مڑ آیا۔ پتھراں دے کم وچ پیر پا لئے۔ انگریزاں دیاں قبراں تے پتھر لاؤن دا ٹھیکہ لے لیا۔ کم بڑا ستھرا۔ مکرانے توں چن کے سنگ مرمر لیاؤنا۔ چیفس کالج تے کیتھیڈرل دا ٹھیکہ مل گیا۔ فیر ملکہ وکٹوریا دے بت دا ٹھیکہ مل گیا۔ بندہ سادہ سی پر انگریز افسراں دے نال میٹنگ ہووے تاں آپنی رولز رائس تے چڑھ کے جاندا سی۔ دور دی سوچدا سی بھاویں ان پڑھ سی۔ پتر کرتار نوں اٹلی بھیجیا تانجے فواریاں دی سکلپچرنگ (Sculpturing) سکھ لوے۔ کرتار فواریاں دا ماہر بن گیا۔ اٹلی توں پتھر منگوایا۔ لہور قلعے دے ساہمنے تے فیر لائل پور فوارے بنائے۔ دھیان سنگھ پتھراں والے دا ناں سبھ پاسے مشہور ہو گیا۔ بھاٹی دروازے بڑی وڈی حویلی بنائی۔ قلعے ورگا دروازہ۔ تھلے کاراں، گھوڑیاں دی تھاں، نامدھاریاں دی دھرم شالہ۔ دوجی منزل تے پروہنیاں دی رہائش دے کمرے۔ تیجی منزل تے ٹبر۔ فیر سینما بنایا منروا ٹاکیز۔ پنڈ توں کوئی آوے، گھر رہے تے مفت سینما ویکھے۔ پنڈ والے کسے نے وی پہلوں کدی سینما نہیں سی ویکھیا۔

لنگر دی سیوا وچ نامدھاری سبھ توں اگے سن۔ بابے دھیان سنگھ سارا خرچہ وی کرنا تے آپ وی رسوئی وچ کم کرنا۔ 1912 دی سکھ ایجوکیشن کانفرنس دا سارا پربندھ کیتا۔ سبھ توں وڈا لنگر 1929 وچ کیتا۔ راوی دے کنڈے تے آل انڈیا کانگرس دا اجلاس سی۔ جواہر لال نہرو نے آزادی دا جھنڈا لہرایا۔ الف توں لے کے یے تک لنگر دا پربندھ (تے خرچہ) نامدھاریاں دے ہتھ سی۔ بابا دھیان سنگھ دا پربندھ ویکھ کے سارا کانگرسی طبقہ دنگ رہ گیا۔ پریم تے آدر نال سیوا! نامدھاریاں دی مشہوری ہو گئی۔

اسی سال دی عمر ہوئی۔ سارا کاروبار تاں پتراں (نرین سنگھ، کرتار سنگھ، گردت سنگھ) دے حوالے کر دتا۔ کرتار تاں سیاسی کماں وچ پے گیا۔ لہور میونسپل کارپوریشن دا پہلا سکھ ممبر چنیا گیا۔ بابا جی آپ پنڈ آ گئے۔ دمدما صاحب گردوارہ بنایا۔ اس تھاں تے آ کے بابا رام

سنگھ نے ٹبر نوں پکی سکھی ول توریا سی۔ بغیر تھمیاں توں 40x60 دا ہال بنایا۔ سنگ مرمر دی چاکھنڈی بنائی، جس طرحاں پہلوں پنڈ دے تاریخی گردوارے دی چوکھنڈی بنائی سی۔ نامدھاریاں دے رہن دے کمرے، کھوہی تے رسوئی وی بنائی۔ پنڈ دے وچ اک بڑی وڈی کھوہی بنائی۔ اتے چھت تے آلے دوالے پکیاں اٹاں دا تھڑا۔ پنڈ دیاں زنانیاں نوں کپڑے دھون دا سوکھ ہو گیا۔ 1932 وچ کم مکیا تاں بابا جی واپس لہور چلے گئے۔

رب دا بندہ، سائیں دی مہر، خدا دا خوف، کتھوں اٹھ کے کتھے پہنچیا۔ روح شانت سی۔ دل وچ سکون سی۔ تردا پھردا، 90 سال دی عمر، 1938 وچ بابا دھیان سنگھ اڈاری مار گیا۔ ''لکھ خوشیاں لکھ پاتشاہیاں جے ستگر ندر کرے۔''

حاکم سنگھ ہرنام سنگھ: جیوں جیوں ٹبر ودھدے گئے، حصے دی زمین گھٹدی گئی۔ پیو دادا واہی تاں کردے رہے پر آمدن نوں برقرار رکھن واسطے نالوں نال مستریاں دا جدی ہنر وی سانبھ کے رکھیا تے بچیاں نوں سکھایا۔ جدوں پنڈ سکول کھلا تاں بچیاں نوں پڑھایا وی۔ دو بھرا حاکم تے ہرنام پرائمری پاس سن تے ہنرمند سن۔ پنڈ دا ماحول سنگوڑدا نظر آیا۔ لہور چلے گئے۔ دھرم پورے دا سیارا قصبہ بن رہیا سی۔ ٹھیکیداری شروع کر دتی۔ کئی عمارتاں بنائیاں۔ کامیاب ہو گئے۔ فیر نویں گھراں دی اک پوری گلی بنائی۔ دو گھر آپنے کول رکھے۔ باقی ویچ دتے۔ گلی وس گئی۔ کتھے رہندے او؟ ''ہرنام سنگھ دی گلی'' نام پکا ہو گیا۔ لکھتاں وچ آ گیا۔ (پاکستان بنن توں بعد، سرکار نے ہرنام سنگھ دی گلی دا بورڈ وی لا دتا)۔ یادگار بن گئی۔

بچیاں نوں ٹھیکیداری وچ پاؤن دی بجائے اُچی پڑھائی دے پاسے توریا۔ حاکم سنگھ دا پتر مہر، ایم ای ایس (M.E.S) وچ کارکن بن گیا۔ مہر سنگھ نوں لوکاں نال میل جول دا شوق سی۔ لیڈر بن گیا۔ ہرنام سنگھ دا پتر ترلوک پڑھائی وچ تیز سی۔ 1937 وچ میکلا گن انجینئرنگ کالج داخلہ حاصل کر لیا۔ سارے شمالی ہندوستان وچ ایہہ اکو انجینئرنگ دا کالج

سی۔ ترلوک 1942 وچ بی ایس سی (B.Sc.Engineering) پاس کیتی تے انجینئر لگ گیا۔ پتر اجے پیراں تے کھڑے ہوئے ہی سن کہ پنجاب ونڈیا گیا۔ ہرنام سنگھ دی گلی لہور ای رہ گئی۔

دیوان سنگھ کالے پانی: (1901-1944) نکے ہندیاں ماں باپ گزر گئے۔ چاچے سوہن سنگھ نے پالیا۔ چاچے نے ساری عمر ویاہ نہ کرایا۔ دیوان ٹبر دی لو، ٹبر دے نگھ توں وانجیا رہیا۔ ہونہار سی۔ چوتھی پاس کر کے ڈسکے مشن سکول وچ داخل ہویا۔ انگریز پادری دی نظر وچ آ گیا۔ اوس پیار دے نال آکھیا کہ جے توں عیسائی بن جائیں تاں تینوں وظیفہ دے دیاں گے۔ دیوان نے ہاں کر دتی۔ گل اگ وانگوں کھلر گئی۔ ڈسکے دے سردار بہادر شودیو سنگھ نوں پتہ لگا۔ اوہناں دیوان نوں 8 روپئے مہینہ وظیفہ دے کے خالصہ ہائی سکول سیالکوٹ گھل دتا۔ دسویں پاس کر کے میڈیکل سکول، آگرہ داخل ہو گیا۔ ایل ایم ایف ایس (L.M.F.S) دا ڈپلومہ پاس کیتا۔ چست زنانی، اندر کور نال ویاہ ہو گیا۔ کجھ چر فوجی ہسپتالاں وچ نوکری کیتی۔ فیر کالے پانی نوکری لے لئی۔ ایہہ انگریزاں دا فوجی اڈا سی۔ عمر قید والیاں نوں ایتھے گھلیا جاندا سی۔ بوہتے پنجابی سن، خاص طور تے سکھ۔ ڈاکٹر دیوان سنگھ ہر من پیارا سی۔ ٹھیکے دار گیان سنگھ وی چھوٹیاں گلوٹیاں دا جم پل سی۔ اکو ویہڑے وچ پلے سن۔ دوہاں رل کے گردوارہ بنایا۔ آزاد نظم لکھن دا شوق سی۔ کلکتے توں چھپنیاں شروع ہو گئیاں۔ پنجابی لکھاریاں دے نال سانجھ پیدا ہو گئی۔ کالے پانی آپنا تخلص رکھ لیا۔ نظماں نوں اکٹھا کر کے دو کتاباں چھاپیاں۔ جوان عمر سی، ٹبر سی، کالا پانی دور سی۔ ڈاکٹر دیوان سنگھ نوں پنڈ آون دا ویہل گھٹ ہی ملدا۔ ٹبر کدی ناں آیا۔

جاپان دوجی جنگ دے وچ کد پیا۔ جدوں آثار نظر آئے کہ جاپان حملہ کرن والا ہے تاں 1942 وچ ٹبر پنڈ گھل دتا۔ انگریزاں دے نال بڑی بندی سی۔ جزیرے خالی کرن لگیاں اوہناں پورٹ بلیار دے اختیار ڈاکٹر دیوان سنگھ نوں دے دتے۔ جاپان نے

ہوائی حملے کیتے۔ قبضہ کرلیا۔ کجھ چر بعد جاپانیاں نے ڈاکٹر دیوان سنگھ تے گیان سنگھ ٹھیکے دار نوں گرفتار کرلیا۔ الزام ایہہ سی کہ انگریزاں نوں خفیہ خبراں دیندے نیں۔ دسمبر 1944 وچ جاسوسی دا مقدمہ چلیا۔ موت دی سزا ہوئی۔ کالے پانی دا ہیرا، کالے پانی ہی رڑھ گیا۔

گیان سنگھ ٹھیکے دار: دولا سنگھ واہی کردا سی۔ ماں تے گیان دو پتر سن۔ زمین تھوڑی سی۔ پتراں نوں راج مستری بنا دتا۔ ببراواں نوں کھوہاں دی چنائی کرنی ورثے وچ ملی سی۔ جدوں جوان ہوئے تاں دوویں کینیا کھسک گئے۔ ریلوے لائن بندی سی۔ مستریاں دی بڑی لوڑ سی۔ ماں دا جی نہ لگیا، واپس پنڈ آ گیا۔ گیان نے ٹھیکیداری شروع کر دتی۔ بڑی کامیابی ہوئی۔ جدوں جیباں پیسیاں دے نال بھر گئیاں تاں پتراں نوں پڑھاؤن واسطے 1930 وچ واپس آ گیا۔ اوہناں نوں گوجرانوالے خالصہ ہائی سکول وچ داخل کرایا تے میل دور گرجاکھ پنڈ وچ گھر خرید لیا۔ سکھ نال رہن لگ پیا۔ ماں پنڈ ہی ٹکیا رہیا۔

جدوں جنگ دے آثار نظر آئے تاں انگریزاں نے پورٹ بلیار نوں فوجی اڈا بناؤن دا فیصلہ کرلیا۔ بارکاں بننیاں شروع ہوگئیاں۔ ڈاکٹر دیوان سنگھ کالے پانی دا اثر رسوخ سی۔ گیان سنگھ نوں سدّا گھلیا۔ ٹھیکہ دوا دتا۔ دوہاں نے بچپن چھوٹیاں گلوٹیاں وچ اکو ویہڑے وچ اکٹھے گزاریا سی۔ دوہاں نے رل کے پورٹ بلیار وچ گردوارہ وی بنایا۔ جدوں جنگ شروع ہوئی تاں انگریزاں نے وائرلیس سٹیشن بناؤن دی سوچی۔ کسے خاص اتبار والے ٹھیکے دار دی کھوج شروع ہوئی۔ ڈاکٹر دیوان سنگھ نے سٹیشن بناؤن واسطے گیان سنگھ نوں منا لیا۔ گیان سنگھ بڑا ہنرمند سی۔ معیاد توں پہلوں ہی سٹیشن تیار کر دتا۔ جنگ شروع ہوئی۔ جاپانی فوجاں تیزی نال اگے ودھ رہیاں سن۔ انگریزاں نے 1943 دے شروع وچ پہلوں سنگھا پور تے فیر کالے پانی خالی کر دتا۔ ڈاکٹر دیوان سنگھ دے کہن تے

گیان سنگھ پورٹ بلیار ہی ٹکیا رہیا۔ جاپانیاں نے اکو جھپٹ وچ کالے پانی دے جزیریاں تے 1943 دے شروع وچ قبضہ کر لیا۔

وائرلیس سٹیشن خالی ملیا۔ ٹرانسمیٹر دا کجھ پتہ نہ لگیا۔ کجھ چر بعد جاپانیاں نے ڈاکٹر دیوان سنگھ تے گیان سنگھ نوں گرفتار کر لیا۔ جاسوسی دا مقدمہ چلیا۔ دوہاں نوں موت دی سزا ہوئی۔ 1944 وچ، 52 سال دا گیان سنگھ کجھ ہور ساتھیاں دے نال موت دے گھاٹ اتاریا گیا۔

پنڈ دے دو ہونہار جواناں دی بھیانک موت

جنگ زوراں تے سی۔ کالے پانی تے جاپانیاں دا قبضہ سی۔ پنڈ خبر آئی کہ جاپانیاں نے ڈاکٹر دیوان سنگھ تے گیان سنگھ نوں حراست وچ لے لیا ہے۔ فیر پتہ لگا کہ اوہناں نوں تسیہے دتے جا رہے نیں۔ دسمبر 1944 وچ پکی خبر آئی کہ اوہناں نوں گولی مار کے موت دے گھاٹ اتار دتا گیا ہے۔ نال کجھ ہور ساتھی وی سن۔ الزام ایہہ لایا گیا سی کہ ایہہ انگریزاں دے جاسوس نیں۔ پوری گل دا کسے نوں وی کجھ پتہ نہیں سی۔ ٹبراں دے جی وی اندھیرے وچ سن۔

جاپان نے 1943 دے شروع وچ سنگھاپور فتح کیتا تے فیر کالے پانی قبضے وچ لے لیا۔ انگریزاں دا سمندری بیڑا چارے پاسے سی۔ جاپانی صرف ہوائی جہازاں دے راہیں پورٹ بلیار آ جا سکدے سن۔ آ تاں ٹھیک جاندے پر جاندی واری اڈ دیاں سار سمندری جہازاں دیاں توپاں اوہناں نوں اڑا دیندیاں۔ جاپانیاں نے کئی اپرالے کیتے پر فیر وی ورلا جہاز ہی بچدا۔

جاپانیاں نوں پورا شک ہوگیا کہ ہوائی جہاز دے اڈن دی خبر ترنت ہی انگریزی بیڑے نوں دے دتی جاندی ہے۔ وائرلیس سٹیشن چوں ٹرانسمیٹر تاں شروع توں غائب سی۔ تفتیش دے باوجود نہ لبھیا۔ اوہناں ڈاکٹر دیوان سنگھ جس نوں انگریز چارج دے گئے سن تے گیان سنگھ جس نے سٹیشن بنایا سی، نوں حراست وچ لے لیا۔ تسیہے دتے۔ ہور بندے پھڑے۔ جاپانیاں نوں کیہ کجھ پتہ لگا، اس دا کسے نوں علم نہیں سی۔ سازش تے جاسوسی دا مقدمہ چلیا۔ موت دی سزا دتی گئی۔ دسمبر 1944 سارے ای گولی دا شکار ہو گئے۔

اگلے سال جاپان جنگ ہار گیا۔ اصلیت چھپ گئی۔ گویڑ رہ گئے۔

جج صاحب بھگت سنگھ: جدوں کدی جج صاحب پنڈ آوندے، لوکیں ہم ہما کے اکٹھے ہو جاندے۔ ہر آدمی ہتھ ملاوندا۔ پہلوں کدی کسے نے اک جج دے نال ہتھ نہیں سی ملایا۔ جس محلے جاں گھر وچ بزرگاں نوں پیریں ہتھ لاون جاندے، عورتاں کاہڑنی دے ددھ دا گلاس دیندیاں۔ پیار نال اک گھٹ بھر لیندے۔ سانجھیاں محبتاں دا ایہہ نظارہ تاں اج دی دنیا وچ اکا نظر نہیں آوندا۔ ایہو جہی نمرتا دی مثال وی گھٹ ہی ملدی اے۔

جمن توں پہلوں دادی مر گئی۔ دو سال دا سی، 1899 وچ ماں چلانا کر گئی۔ پنج سال دا سی، باپ پلیگ دا شکار ہو گیا۔ ساری عمر ایہنوں رب دا حکم من کے برداشت کیتا۔ دادے تے چاچے نے پیار دی ملھم لائی۔ دھیرج والا معصوم بچہ، عقیدت دے نال زندگی دے رستے تے ترُدا گیا۔

1902 وچ پنڈ سکول کھلا۔ بھگت داخل ہو گیا۔ چوتھی وچ ضلعے وچ اول رہ کے وظیفہ

جتیا۔ چار روپے مہینہ۔ چاچے دیوان سنگھ دی ہلاشیری نال گوجرانوالے خالصہ ہائی سکول داخل ہو گیا۔ خرچے لئی چاچے نے شہر وچ نوکری کر لئی۔ چھ سال (13-1907) دوویں اکٹھے رہے۔ بھگت اس سچے جتن نوں ساری عمر نہ بھلیا[1]۔ ہائی سکول وچ پنجاب یونیورسٹی

وچ فرسٹ، وظیفہ جتیا خالصہ کالج، امرتسر داخل ہویا۔ ایف اے وچ پنجاب وچ فرسٹ، فیر بی اے وچ فرسٹ۔ وظیفے جتے۔ لاء کالج لہور داخل ہویا۔ چاچے دی مدد نال چلدی رہی۔ ایل ایل بی کر کے پی سی ایس دا امتحان پاس کر کے سدھا جج لگ گیا۔ سارے علاقے چوں اج تک کوئی جج نہیں سی بنیا۔ ایہہ لاثانی جتاں سن۔

قلم دا دھنی سی۔ قانون دی چھان بین تے قانون تے چلنا دھرم سی۔ سفارشیاں توں ڈر کے رہنا۔ ایسے کر کے شروع وچ سرکار نوں لکھ کے دے دتا کہ مینوں کدی وی سیالکوٹ تے گوجرانوالے دے ضلعیاں وچ تعینات نہ کیتا جاوے۔ دیوالی والے دن وی کسے توں مٹھائی دا ڈبہ نہ لینا۔ بھگت سنگھ دے انصاف دی دھم سی۔ اک واری ٹوانہ خاندان دا زمین توں جھگڑا ہو گیا۔ بڑے طاقتور زمیندار سن۔ سینکڑے مربعیاں دی مالکی دا سوال سی۔ چاچے تائے دے پت بھراواں نے دیوانی دعویٰ کر دتا۔ خاندان دی اک دھر دا پنجاب تے راج سی، وزیراعظم۔ چیف جسٹس نے سوچ کے مقدمہ بھگت سنگھ دے سپرد کر دتا۔ پتہ سی کسے دی طاقت دی پرواہ نہیں کرے گا۔ قانون تے چلے گا۔ مقدمہ لما سی۔ پیچیدہ سی، وزیر اعظم ولوں سنیہا آیا۔ بھگت سنگھ نے کن بند رکھے۔ قانون دی پوری چھان بین کر کے فیصلہ دتا۔ کسے وی پارٹی دے وکیل کوئی وی نقطہ نہ لبھ سکے جس دے مڈھ تے اپیل کر سکن۔ فیصلہ منظور کر لیا۔

قانون انگریزی وچ انگریزاں دے لکھے ہوئے سن۔ بہت سارے تحصیلدار تے مجسٹریٹ خاندانی سفارشی ہندے سن۔ انگریزی پڑھ لیندے سن پر قانون دا نقطہ نہیں سن سمجھدے۔ بھگت سنگھ نے سلیس اردو وچ 'مقدمہ' لکھیا۔ قانون دی کنجی چھاپ دتی۔ فیر

دادے دی یاد لکھی کاہن سنگھ دی پھلواڑی'۔ 1946 وچ بھگت سنگھ سیشن جج بن گیا۔ انگریزاں دے راج ویلے گھٹ ہی ہندوستانی سیشن جج ہندے سن۔ ہردا اجازت نہیں سی دیندا؛ کسے وی ملزم نوں پھانسی دی سزا نہ دتی۔ بس عمر قید! اگلے سال انگریز چلے گئے۔ انصاف وی نال ہی چلا گیا۔

پیو پے پُوت، تخم پے گھوڑا
بہت نہیں تو تھوڑا، تھوڑا

پیو وانگر پتر وی ہشیار تے ہونہار نکلیا۔ اردمن نے گورنمنٹ کالج، لہور توں بعد توں بی ایس سی پاس کیتی۔ ایہہ اوس زمانے دا سارے ہندوستان دا چوٹی دا کالج سی۔

جج صاحب دا جیون بڑا سادہ سی۔ ذاتی خرچہ بڑا گھٹ سی۔ نہ کار، نہ شراب، نہ پارٹیاں۔ دل پنڈ دیاں گلیاں تے پنڈ دے لوکاں وچ وسدا سی۔ لگاتار چندہ گھلنا۔ جے ہور پیسے دی لوڑ ہووے تاں وادھو وی گھل دینے۔ کم نہ رکے۔ پنڈ وچ کڑیاں دا پکا سکول بنوایا۔ 1927 وچ اک سندر گھر بنایا تاں جے پنڈ آئے گئے سنت مہاتما اوتھے اتارا کرسکن۔ 1920 توں 1947 تک ہر سال میلے دے تاں دناں دا دال دا سارا خرچہ دینا دھرم سی۔ 1925-32 وچ گردوارے دی اساری لئی ہر سال اگرائی دینی۔ لوڑوند بچیاں دی پڑھائی لئی وظیفے دینے۔ پنڈ آوندے تاں بچیاں نوں پڑھائی کرن لئی اکساوندے۔ ہائی سکول واسطے پیسہ دتا۔ 1947 وچ دیس دی ونڈ ہوگئی۔ پنڈ نالوں رشتہ ٹٹ گیا۔

انوکھ سنگھ تھانیدار: انگریزاں دے زمانے وچ تھانیدار بڑی وڈی چیز ہندی سی۔ پنڈ وچ حولدار آجائے تاں لوکی اگے پچھے تردے سن۔ لمبڑدار منجیاں تے کھیس وچھا کے بٹھاندے سن۔ پنڈ دا جم پل کوئی تھانیدار نہیں سی۔ ایہہ مرتبہ انوکھ سنگھ نوں حاصل ہویا۔ رمنیک آدمی سی۔ پنڈ وچ کدی وی تھانیداری دا رعب نہیں سی وکھاندا۔ نہ ہی چاچے تائے جاں پیوں نے بڑھکاں ماریاں سن کہ ساڈا پتر تھانیدار اے۔

تن بھرا بال سنگھ، لکھا سنگھ تے منگل سنگھ ڈھاب والے کھوہ دے مالک سن۔ پیلیاں وڈی ڈھاب دے نال لگدیاں سن۔ جدوں ڈھاب بھری ہندی سی تاں پنڈ دے منڈے بنے تے کھلو کے ڈھاب وچ چھالاں ماردے سن۔ اس کر کے کھوہ نوں ڈھاب والا آکھدے سن۔ تنے بھرا کھیتی وچ مست رہندے۔ پیلیاں ہمیشہ صاف ستھریاں ہندیاں۔ پیداوار وی چنگی۔ بال سنگھ تے لکھا سنگھ ٹبراں والے سی۔ منگل سنگھ نے ویاہ نہیں سی کرایا۔ رب دی رضا وچ رہندا سی۔ سارے اوہنوں سنت آکھدے سن۔ جدوں واہی توں ویہل ملدا تاں نال لگدے دمدمے گردوارے جا بہنا۔ بھائی نے پریم نال جھٹ پرشاد بنا دینا۔ پیٹ پوجا دا شوقین سی۔ سویر دا چویا ہویا دودھ کھوہ تے بھڑولی وچ کاڑھن واسطے رکھیا جاندا سی۔ اک واری دی گل اے۔ بھابیاں شام نوں آئیاں کاڑھنی ادھی خالی سی، رولا پایا سبھ نوں پچھیا۔ فیر سنت جی ہولی جہے بولے "رب آیا سی۔ دودھ چھک گیا"۔ پنڈ وچ ایہہ مٹھی گل بڑی مشہور ہوگئی کہ 'رب دودھ چور اے'۔

بال سنگھ دا پتر بھگوان پیادہ سی۔ سمن لے کہ پنڈوں پنڈ جاندا۔ وچوں کھوہ تے وی کم کردا۔ لکھا سنگھ دا پتر انوکھ دسویں پاس، پڑھ گیا۔ پولیس وچ بھرتی ہو گیا۔ ویاہ ہو گیا۔ تھانیدار بن گیا۔ چنگے سبھا دا سی۔ نہ آپنے پنڈ تے نہ سوہرے پنڈ تھانیداری وکھاندا۔ ایہہ کسر ووہٹی نے پوری کر دتی۔ پنڈ دیاں زنانیاں وچ گھٹ ہی رل کے بہندی۔ قدرتی زنانیاں تھانیدارنی دیاں گلاں کردیاں سن۔ حاملہ ہوگئی۔ تھانے دے کواٹراں وچ رہنا نہ ٹھیک سی تے نہ ای اس دا رواج سی۔ پنڈ آ گئی۔ ماحول پسند نہ آیا۔ پیکے چلی گئی۔ جی نہ لگیا سوہرے آ گئی۔ کچیاں سڑکاں پدھریاں نہیں ہندیاں۔ ٹانگیاں وچ ہجو کے وی بڑے لگدے نیں۔ ویلا نیڑے آ گیا۔ پلیٹھی دا بچہ سوہرے جے کہ پیکے؟ فیصلہ نہ کر سکی۔ تانا تندی اک واری پنڈ آ رہی سی۔ پانی ٹٹ گیا۔ ٹانگے والے نے بندہ بھجایا۔ زنانیاں دوڑیاں گئیاں۔ ٹانگے وچ پلیٹھی دا پتر جم پیا۔ گھر لے آندا، دھمان کیتا۔ گردوارے نام

رکھیا سورن جیت۔ زنانیاں ہمیشہ گلاں کردیاں کہ تھانیدارنی دا منڈا ہجو کے کھاندا، چھنکنے
وانگوں ٹرٹر کردا جمیا۔

پنجاب رنّ ونڈ ویلے 1947 وچ انوکھ سنگھ لہور، مزنگ دا تھانیدار سی۔ ہر سرکاری نوکر نے فیصلہ کرنا سی پاکستان جاں ہندستان۔ پنڈ پاکستان وچ سی۔ ہندو سکھ ساتھیاں نے ہندوستان چنیا۔ انوکھ سنگھ بھنبھل بھوسے وچ سی کہ کیہ کرے۔ ایہہ فیصلہ چھیتی ہی ہسٹری نے کر دتا، تقدیر نے کر دتا۔ باقی سکھاں ہندواں وانگ انوکھ سنگھ نوں لہور چھڈ کے دوڑنا پیا۔

ٹہل سنگھ لابھ سنگھ: باپ سونے چاندی دا کم کردا سی۔ دو پتر سن۔ ٹہل تے لابھ۔ خوبصورت سن۔ مٹھا بولدے سن۔ سکولے داخل کرا دتا۔ ٹہل نے چوتھی پاس کیتی۔ ہائی سکول نیڑے ہے نہیں سی۔ نوکری کر لئی۔ کوئٹے چلا گیا۔ اوتھوں پیسے بھیجدا رہیا تانجے چھوٹا بھرا شہر جا کے ہور پڑھ جائے۔ آپ کوئٹے ٹکیا رہیا تے لابھ دسویں پاس کر کے ریلوے وچ نوکر ہو گیا۔ ترقی ہو گئی۔ امرتسر سٹیشن ماسٹر لگ گیا۔ پنڈ دا پہلا سٹیشن ماسٹر۔

ٹہل سنگھ اک بڑا خوبصورت جوان نکلیا؛ لوہے دی لٹھ، لما اُچا، چوڑا۔ لالدئی نال ویاہ ہو گیا۔ پنڈ آوندے تاں زنانیاں کہندیاں، لالدئی ورگی سوہنی کوئی زنانی نہیں ہو سکدی۔ سارے بچیاں نوں کوئٹے سکولے پایا۔ پر 1936 وچ اک رات بھچال آیا، کوئٹہ غرق ہو گیا، برباد ہو گیا۔ ہزاراں لوکیں مارے گئے، ہزاراں زخمی ہو گئے۔ زخمیاں دی گڈی کوئٹے توں لہور آئی۔ اک میل لمبی سی۔ ٹہل سنگھ ٹبر لے کے پنڈ مڑ آیا۔ گھر دی کندھ گردوارے دی گلی دے نال لگدی سی۔ کوٹھے تے چوبارہ بنا لیا۔ وڈے منڈے ہربنس نوں مشن سکولے ڈسکے پایا۔ اوہ دسویں پاس کر کے 1943 وچ فوج وچ بھرتی ہو گیا۔ 1945 وچ جنگ ختم ہوئی تاں سرکاری نوکری مل گئی۔ اگوں دی سوچ ٹہل سنگھ دے دل تے سی کیونجے پنڈ کوئی کم کاج ہے نہیں سی۔ پر 1947 وچ پنجاب ونڈیا گیا۔ پنڈ چھڈنا پیا۔

لابھ سنگھ بڑا ملنسار سی۔ پنڈوں جیہڑا وی امرتسر جائے اوس دی سیوا کرنی۔ تھرڈ کلاس دی ٹکٹ نوں بدل کے سیکنڈ کلاس دی بنا دینی۔ کدی کدی مفتو مفت گوجرانوالے بھیج دینا۔ پنڈ دے لوکیں گن گاوندے۔ پنڈ وچ سوہنا گھر بنایا۔ ہر سال گرمیاں تے سیال دیاں چھٹیاں وچ بچیاں نوں پنڈ بھیجدا تانجے پنڈ دے نال رابطہ بن جائے۔ پر بچیاں دا دل پنڈ نہ لگے۔ پنڈ دے منڈے نکی جہی گل تے ماں بھین دی گالھ کڈھدے۔ اک دوجے نوں ڈھاہ لیندے۔ کھیڈن دے طور طریقے ہور سن۔ جی کس طرحاں لگے۔ تاں وی لابھ سنگھ نے بچیاں نوں ہر سال بھیج ہی دینا۔ سوچدا سی قدر کرن لگ پین گے۔ پر اوہ ویلا آون توں پہلوں ہی پنڈ ہمیشہ لئی کھس گیا۔

اوتار سنگھ ببرا: اک مشہور لکھاری نے کالج پڑھ رہے اوتار دی گورمکھی لکھت دا ڈھنگ تے خوشخطی ویکھی۔ دنگ رہ گیا۔ جھٹ ہی آکھیا کہ تیری گورمکھی وی انگریزی لگدی اے، توں دستخط گورمکھی وچ کریا کر۔ اوتار نے گل پلے بنھ لئی۔ ساری عمر سرکاری کاغذاں تے بینکاں دے چیکاں تے دستخط گورمکھی وچ کیتے۔ فیر انگریزی نوں گورمکھی دے وانگ لکھن دا ڈھنگ ایجاد کیتا۔ ویلے نال ایہہ ڈھنگ گورمکھی تے دیوناگری (ہندی) دے اشتہاراں وچ ورتیا جان لگ پیا۔

پنڈ پرائمری سکول تے ڈسکے سائیکل تے جا کے اوتار نے ہائی سکول پاس کیتا۔ 1935 وچ دیال سنگھ کالج لہور داخل ہو گیا۔ ایہہ تاں دنیا ہی ہور سی۔ جمناسٹکس (Gymnastics) دا شوق پے گیا۔ کالج دی میگزین وچ فوٹواں چھپیاں۔ بڑی ٹچک سی۔ جمناسٹکس کلب دا سیکرٹری بن گیا۔ 1936 وچ کالج میگزین دے پنجابی سیکشن دا ایڈیٹر بن گیا۔ نظماں تے لیکھ لکھن دا شوق پیدا ہو گیا۔ رسالیاں والیاں نے چک لیا۔ پنڈ پھلواڑی تے پریتم رسالے کھلنے شروع کر دتے۔ سمجھو کہ لہور آپ تر کے پنڈ آ گیا، خاص طور تے زنانیاں واسطے۔

لہور وچ اوتار کھبے پکھ دے ورکراں تے لکھاریاں دے وچ رچ مچ گیا۔ پڑھائی اک پاسے رہ گئی۔ پیو سوچ پڑھن آیا سی، کہ کھیہہ کھان؟ کالج چوں اٹھا کے دلی دنداں دا دھندا سکھن واسطے ڈاکٹر ادھم سنگھ کول گھل دتا۔ ڈاکٹر صاحب دا کناٹ پلیس وچ کلینک سی۔ فیشن دی دنیا ویکھ کے فیشن سکھ لئے۔ لمے والاں نوں ایس طرح لپیٹ لینا کہ جویں سر تے والاں دی تھاپی ماری ہندی اے۔ پگ دی کیہ لوڑ؟ ٹائی ڈائی سکھ لئی۔ ست رنگیاں پینگھاں والیاں پگڑیاں۔ دو سال 39-1937 لا دتے۔ صرف دنداں دے سنچے بناؤنے سکھے۔ پیو چاہندا سی کہ اک دن پتر ڈاکٹر بن جائے گا۔ واپس پنڈ مڑ آیا۔ پیو نے آکھیا کہ بھٹھا سانبھ لے۔ منشی وی تے مالک وی۔ اس دی بجائے خاصے ڈسٹلری وچ نوکری پسند کیتی۔ 1940 وچ کینیا دی جم پل ہربنس دے نال ویاہ ہوگیا۔ تنخواہ کالج دے خرچے نالوں گھٹ سی۔ لہور فوجی انسٹرکٹر (Instructor) دی نوکری کیتی، پیر نہ کھبے۔ 1943 وچ نیروبی چلا گیا۔ جنگ تیزی تے سی۔ مسافراں دے جہاز بند سن۔ بادبانی جہاز تے سمندر دے کنڈھے کنڈھے ہو کے افریقہ پہنچیا۔ اجے پیر پکے وی نہیں سن ہوئے کہ 1947 وچ دیس دی ونڈ ہوگئی۔ دیس پردیس ہوگیا۔ مڑ کے پنڈ کدی وی نہ ویکھیا۔ قسمت دے کڑچھے۔

بچپن توں ہی آتما سیوا دے نال جڑی ہوئی سی۔ ہائیجین پڑھ کے وچار آیا کہ لوکیں دند طریقے دے نال صاف نہیں کردے۔ ٹوتھ پیسٹ تے برش دا کسے نام وی نہیں سی سنیا۔ منجن کوئی ورلا ہی ورتدا سی۔ ہر روز شام نوں کلہاڑی لے دور سڑک تے لگے ککراں دیاں داتناں کٹنیاں تے کھوہیاں تے ہلٹی تے رکھ دینیاں۔ لوکاں نوں نصیحت کرنی کہ سویرے نہاؤن لگیاں داتن ضرور کریا کرو۔ فیر چھوٹے بھراواں نے ایہہ سیوا لے لئی۔ پنڈ دے سکھاں وچ داتن دا رواج پکا ہوگیا۔

اوتار نرم دل سی۔ حلیمی تے سخاوت بڑی سی۔ ناویں محلے دے سیداں دا منڈا جماعتی

سی۔ غلام نبی تے اوتار دوویں سڑک تے کرکٹ کھیڈ رہے سن۔ گلٹر دا پالی سی۔ پتہ نہیں
کبہ خیال آیا غلام نے بال سدھا اوتار دے منہ ول سٹیا۔ دو اپرلے دند ٹٹ گئے۔ خون
دیاں [illegible] وگیاں۔ اوتار دیاں چیکاں نکل گئیاں۔ غلام گھر دوڑ گیا۔ چار دن بعد اوتار
سکولے واپس چلا گیا پر غلام نہ آیا۔ کجھ دن توں ڈردا سی۔ ہفتہ ہور لنگھ گیا، تاں وی غلام
سکول نہ آیا۔ پڑھائی وچ پچھڑ گیا۔ اوتار نوں خیال آیا کدھرے سکول ہی نہ چھڈ دیوے۔
ماں نال صلاح کر کے غلام دے گھر گیا۔ اوہ اگوں لک گیا۔ چھوٹی بھین نے اشارہ کر کے
لکن دی تھاں دس دتی۔ پلنگ دے تھلے، کپاہ دے ڈھیر دے پچھے بیٹھا سی۔ اوتار نے
غلام نوں واپس سکول مڑ آون واسطے منا لیا۔ دوستی ہور پکی ہو گئی۔ غلام نبی نے ہائی سکول
پاس کیتا۔ پہلا مسلمان منڈا سی جس نے ایہہ مرتبہ حاصل کیتا۔

1. Bhagat Singh, Punjab Superior Judicial Cadre : Thoughts on some problems (social and ethical), 1969..... "motherless in infancy, fatherless at five, but encourages by a loving uncle...."

(27)

اچانک وچھوڑا

پاکستان دا جنم: ہندوستان دی آزادی دی لہر بہتی ٹیڈھی میڈھی نہیں سی۔ پاکستان دی منگ تاں تھوڑے عرصے وچ ہی پوری ہو گئی۔ انگریزاں مطلب برطانیہ نے اقتدار چھیتی چھیتی چھڈ دتا۔ چونویاں وجہاں ایہہ سن: بوہتے ملکاں وچ پیر پسارے ہوئے سن۔ جرمنی جاپان دے نال لمی جنگ نے ملک دی کمر توڑ دتی سی۔ انگلستان دے لوک تھک گئے سن۔ کھلرے پلرے ہندوستان وچ راج کرنا اوکھا ہو گیا سی۔ سیانپ دے نال اختیار سونپ دتے۔ نالو نال ونڈیاں پائیاں۔ آزاد پنجاب (تے آزاد بنگال) دین توں ہر کدے سن۔ جے انگریز کاہلے سن تاں راج لین والے ہور وی کاہلے سن۔

راج دا انتقال پٹواری دے داخل خارج کرن وانگ ہویا۔ پنڈاں وچ اس طرحاں لگیا جویں مسیا دی رات نوں اونسیاں پائیاں تے اگلی شام نوں چن چڑھ پیا۔ مذہبی گنتی

دے مُڈھ تے دیس دی ونڈ ہوئی۔ وچ ریکھ مینخ وی لگی۔ 14 اگست 1947 نوں کراچی وچ پاکستان سرکار نوں اختیار سونپے گئے تے 15 اگست 1947 نوں دلی وچ ہندوستان دی سرکار نوں اختیار ملے۔

14 اگست نوں دن چڑھیا، ہر مسلمان گھر دے کوٹھے اتے ہری چٹی جھنڈی سویر دیاں کرناں وچ جھول رہی سی۔ پنڈ دے سکھاں نے ایہہ کدی سوچیا وی نہیں سی کہ اک سویر آئے گی جدوں ایہہ نظارہ ویکھن گے۔ کندھاں سانجھیاں سن۔ کوٹھے نالو نال سن۔ ایہہ اک چپ چاپ تے شانت اعلان سی کہ راج بدل گیا اے۔ نہ لڈو ونڈے گئے ناں کوئی نعرہ لگیا۔ سکھاں نوں مایوسی ہوئی کہ جھنڈیاں خفیہ طریقے دے نال لاؤن دی کیہ لوڑ سی۔

عیسے نے سویرے اُٹھدیاں کالے گھوڑے نوں تیار کیتا۔ گھوڑا بگھی جوڑیا۔ تیار ہو کے سردار کوٹھی چوں باہر آیا۔ چٹی سلوار قمیض، چٹی شملے تے طُرے والی پگڑی، اگلی سیٹ تے بیٹھ گیا۔ لگاماں عیسے نوں دتیاں۔ عیدے نوں پچھے بٹھایا تے ڈسکے روانہ ہو گئے۔ پنڈ دے کجھ مسلمان وی پیدل پہنچ گئے سن۔ کچہری دے ساہمنے رسم دیاں تیاریاں ہو چکیاں سن۔ بینڈ وج رہیا سی۔ لاؤڈ سپیکراں دا شور، مسلماناں دے ہجوم دے رولے نالوں اُچا سی۔ مٹھی بھر سکھ، ہندو تے عیسائی وی شامل سن۔ تقریراں ہوئیاں۔ یونین جیک لاہیا گیا۔ پاکستان دا جھنڈا لہرایا گیا۔ افسراں نے سلوٹ مارے۔ لوکاں نے پاکستان زندہ باد دے نعرے لائے۔

سردار دا رسم وچ شامل ہونا چنگی سوچ سی۔ سکھاں نے پاکستان بنائے جان دی پُر زور مخالفت کیتی سی۔ پر ہن پاکستان وچ رہنا سی۔ نویں راج دے نال بنا کے رکھن دی لوڑ سی۔ پنڈ دے کجھ آدمی کوٹھی دے اگے کھلوتے ہوئے سن۔ رسم دی خبر سننا چاہندے سن۔ پر سردار ٹانگے توں اتر کے چپ چاپ کوٹھی دے اندر وڑ گیا۔ جیہڑی جوانی عام طور تے

ڈلھ ڈلھ پیندی سی، ڈھلکی ہوئی سی۔ ڈسکے اجنبیاں دا بول بالا تے جان پچھان والے چہرے گھٹ ویکھ کے شاید دل سہم گیا ہووے۔

پنج مہینے پہلوں آپنی طاقت دا مظاہرا کرن واسطے لیڈراں نے پوٹھوہار وچ سکھاں ہندواں دا قتل و غارت کرایا سی۔ فرنٹیر وچ وی ایہو جہیاں وارداتاں ہوئیاں سن۔ شہراں وچ ہل چل سی۔ ڈر دے مارے کجھ لوک بھج نس رہے سن۔ پنڈاں دے لوک ٹِک کے بیٹھے رہے۔ چھوٹیاں گلوٹیاں وچوں صرف ڈاکٹرنی اندر کور ٹبر سنے بوری بسترا گول کر کے نکل گئی سی۔ اس دی کسے نے دھیلا وی پرواہ نہیں سی کیتی۔ پنڈاں دے لوک ہمیشہ وانگ میل ملاپ تے پیار دے نال رہ رہے سن۔ کسے نوں خواب خیال وی نہیں سی کہ اک دن آئے گا جدوں اوہناں تے سدیوی وچھوڑا زبردستی ٹھوس دتا جاویگا۔ پیڑھیاں دیاں سانجھاں ٹٹ جان گیاں۔

18 لے دن: پاکستان دا جنم ہویا۔ پنڈ وچ زندگی دا دور پہلوں وانگ ہی چلدا رہیا۔ لوکیں کماں کاراں وچ رجھے رہے۔ سکھاں نے مسلمانی حکومت وچ باعزت طریقے نال، اُچا سر کر کے رہنا قبول کر لیا۔ سکھاں دا تاں جنم ہی مسلمانی راج وچ ہویا سی۔ فکر کاہدا۔ انگریز پادریاں نوں اندرلیاں گلاں دا پتہ سی۔ اوہناں نے پتل دیاں صلیباں بھیج دتیاں تے ہر عیسائی آدمی نوں ہدایت کیتی کہ نشانی دے طور گل وچ پا کے رکھن۔ بھلا ایہدی کیہ لوڑ سی؟ دوجا دن ایسے طرحاں لنگھ گیا۔ ہر اک دا دل کجھ ڈانواں ڈول سی۔

فوجی تے غیر فوجی وڈے افسراں نوں پوشیدہ حکم آ گیا کہ سکھاں نوں پاکستان وچوں کڈھ دیو۔ آپنے وفاداراں نوں بچان واسطے خفیہ پولیس نے سردار نوں سنیہا گھلیا کہ توں آپنی سلامتی لئی خطرے توں خالی تھاں تے چلا جا۔ سردار نے فٹافٹ ایہو کجھ کیتا۔

16 اگست نوں ضروری سامان آپنے ٹانگے تے لدیا تے ٹبر سنے آپ ٹانگا چلا کے چلا گیا۔ نہ کسے نال گل کیتی، نہ بات۔ دو دناں بعد آپنے بھراواں نوں سنیہا گھلیا کہ چھیتی

سیالکوٹ چھاؤنی آ جاؤ۔ چھاؤنی وچ سردار دا سالا غلام سرور چیمہ (گردیال سنگھ چیمہ) لیفٹیننٹ کرنل سی۔ چھوٹے دوہاں بھراواں نے ٹانگے لدے۔ آپ اتھرو کیرے۔ رشتے داراں نے اتھرو کیرے۔ ہوا ہو گئے۔ پنڈ دے سکھاں نوں محسوس ہویا کہ سردار تے سردار دے بھرا ڈرپوک نکلے نے۔ بہادر سکھاں لئی ایہہ کلنک دا ٹکا سی۔

تقدیر

انسان لاکھ چاہے تو کیا ہوتا ہے

آخر وہی ہوتا ہے جو منظور خدا ہوتا ہے

19 اگست 1947: راج دے پلٹن توں پہلوں ہر سرکاری ملازم نے فیصلہ کرنا سی کہ ہندوستان دی نوکری کرنی اے یا پاکستان دی۔ ملٹری انجینیئرنگ سروس (MES) دے سٹورز ڈیپارٹمنٹ لہور دے ہندو سکھ سٹاف نے ہندوستان چنیا۔ صرف میجر سہگل تے کرتار سنگھ بیرا دو غیر مسلم سن جنہاں پاکستان دی سیوا قبول کیتی۔ باقی دے سارے افسر انگریز سن۔ کرنل ایل سی فلیلو کمانڈر سی۔ کرنل صاحب نوں ایہہ گل بڑی رڑکدی سی کہ کرتار انگریزی راج دا وفادار نہیں سی۔ کلکتے، بمبئی، لہور، ہر تھاں پنگے لین دا ریکارڈ سروس بک وچ سی۔ لہور وچ برچھا گردی زوراں تے سی۔ کمانڈر صاحب نے سوچیا کہ کرتار نوں بلے لاؤن دا سوہنا موقع اے۔ کوئی چھرا گھونپ دیوے تاں سڑک تے اک ہور آدمی مریا پیا ہوویگا۔ کوئی گنتی جاں پچھ گچھ تاں ہے نہیں سی۔

تقدیر! کوٹلی لوہاراں دا مولوی عبدالحکیم وی MES وچ نوکری کردا سی۔ ہر روز وانگ کرتار سویرے دفتر پہنچ گیا۔ کرتار دی میز کرسی اُچے

تھاں پلیٹ فارم تے سی۔ ساہمنے حال وچ باؤاں دیاں میز کرسیاں سن۔ ملازم ہولی ہولی آ رہے سن۔ مولوی صاحب نوں سازش دی سوہ مل چکی سی کہ اج کرتار دی فاتحہ پڑھی جائیگی۔ دوویں سیالکوٹی سن۔ مولوی وی سویرے ای دفتر آ گیا۔ سدھا کرتار دے کول گیا۔ کرسی لے کے بیٹھ گیا۔ دوویں ہتھ تے سر میز تے رکھ کے رون لگ پیا۔ حیران ہو کے کرتار نے پچھیا ''مولوی صاحب! کیہ گل اے؟'' مولوی صاحب نے جواب دتا، توں اج کیوں دفتر آیا ایں؟ تینوں تاں اج کسے نے چک دینا اے۔ کرتار نے آکھیا جے ایہہ گل اے تاں میں چلا جاناں۔ مولوی صاحب نے سر ہلا کے ہاں ملائی۔

کرتار نے آپنا سائیکل لیا۔ باہر جان لگا تاں پٹھان سنتری نے گیٹ بند کر دتا۔ سائیکل تھمی دے نال رکھ کے کرتار برانڈے وچ کھلو گیا۔ پٹھ کندھ ول۔ چارے پاسے جھاکے۔ شاید گھنٹہ لنگھ گیا۔ میجر صاحب (مونا سکھ) دی کار اندر آئی۔ کرتار نوں کلیاں کھلوتا ویکھ کے سمجھ گیا کہ دال وچ کجھ کالا اے۔ کرتار نوں آکھیا، سائیکل لے، تے جا۔ سنتریاں نے گیٹ کھولن توں فیر ناںہہ کر دتی۔ میجر صاحب نے پستول کڈھیا تے گیٹ کھولن دا حکم دتا۔ گولی دا ڈر، گیٹ کھل گیا۔ کرتار نے دھرم پورے گھر آ کے ساہ لیا۔ ووہٹی حاملہ سی۔ چھوٹے بھرا جوگندر نے وی پاکستان ریلوے دی نوکری چنی ہوئی سی۔ ادھی راتیں گلی دے سارے ٹبر مغل پورے سٹیشن نوں دوڑ ترے۔ ریل گڈیاں اجے چلدیاں سن۔ ریفوجیاں دا ٹولا امرتسر پہنچ گیا۔ نہ پنڈ والیاں دا پتہ، نہ پنڈ والیاں نوں ایہناں دا پتہ، کون کتھے ہے؟ کیہ واپر رہی ہے؟

☆☆☆☆☆

سارے پنجاب وچ ہلچل سی۔ پنڈ وچ سکھاں مسلماناں دا اتحاد پورا قائم سی۔ پر باہروں حملے دا ڈر کھلر گیا۔ گردوارے چونویں سکھاں دا کٹھ ہویا۔ پنڈ دی راکھی دی سکیم بنائی۔ تن ٹولیاں بنائیاں۔ ٹھیکے دار دے کول 7 گولیاں والی 45 بور دی رفل سی۔ شام پئی، رفل تے پتر شیری نوں نال لے کے دمدما صاحب کھوہ تے گئے۔ پپلی وچ گوڈا ٹیک کے نشانہ بنانا سکھایا۔ رفل دی کک (kick) توں بچن لئی رفل دا بٹ موڈھے دے نال نکیا ہووے۔ دوچار واری پریکٹس کر کے ٹھیکے دار نے اک قیمتی گولی جیب وچوں کڈھی۔ شیری نوں آکھیا کہ پپل دے مُدھ توں چار فٹ اُچا نشانہ بناوے۔ شیری نے گولی بھری، نشانا بنایا تے ساہ روک کے گھوڑا دبیا۔ چڑیاں طوطے اڈ پئے۔ کاواں رولی پا دتی۔ گولی سدھی پپل وچ وجی۔ شیری رنگروٹ بن گیا۔

راتاں نوں پنڈ دی راکھی شروع ہو گئی۔ ارجن سنگھ، ہربنس بابا، خزان سنگھ، لدھا سنگھ مشین والا برچھے لے کے ڈسکے والے پاسے سڑک دی راکھی کردے۔ اک ٹولا خالی ہتھ پنڈ دے چکر کٹدا۔ شیرا، اروڑ نہنگ، ارڈو مان سنگھ دا، مہیندر آتما سنگھ دا تے شیری وڈیاں گلوٹیاں والے پاسے لوہاراں دی مسجد دے اگے ڈیرا لا لیندے۔ شیری دے کول رفل تے گولیاں دا پٹا ہندا۔ میاں حسن محمد آ کے خیریت ویکھ چاکھ لیندے۔ کسان ڈنگراں دی راکھی کردے کھوہاں تے ٹکے رہندے۔ رات بیت جاندی۔ سویرے کمو کمی۔

چھوٹیاں گلوٹیاں سکھاں دا تکڑا گڑھ سی۔ پاکستان دے بنن توں اک ہفتہ بعد دوجے پنڈاں توں ریفیوجی آؤنے شروع ہو گئے۔ ہر اک ٹبر دی دکھو دکھ درد کہانی۔ جاں مسلمان بن جاؤ جاں خالی ہتھ جان بچا کے دوڑ جاؤ۔ کئی دسن کہ اوہناں دے رشتے داراں نوں کٹھا کر کے سر منے گئے۔ بچیاں دی سنت کیتی گئی۔ ساہمنے گاں نوں وڈھ کے چولاں دے نال

زردہ کھوایا گیا۔ جوان کڑیاں دے مسلماناں نال ویاہ کیتے تانجے رشتہ پکا ہو جائے۔ دوڑ آیاں وچوں کوئی چپ تے کوئی سہمیا ہویا گٹھے بہہ کے رووے۔ کوئی لکڑیاں پاڑے۔ روٹی دا پربندھ کرے۔ ہفتے دے اندر اندر کوئی 2500 ریفیو جی اکٹھے ہو گئے۔ گردوارہ، سکول، لنگر خانہ سبھ بھر گئے۔ گرمیاں دے دن سن۔ جتھے مرضی اے کوئی سوں جائے پر کھان پین دا سامان گھٹنا شروع ہو گیا۔ خاص طور تے دال، لون تے پیاز۔ ہر پاسے بچیاں دی کرلاہٹ۔

28 اگست: شام نوں سکھ آگو گردوارے کٹھے ہوئے۔ ٹھیکے دار نوں آکھیا کہ آپنا اثر رسوخ ورت کے چھوٹیاں گلوٹیاں نوں ریفیو جی کیمپ (Refugee Camp) بناؤن دی سرکاری منظوری لوے۔ کیمپ نوں سرکار راشن دیندی سی، راکھی کردی سی تے فیر ہولی ہولی قافلے ہندوستان نوں گھلدی سی۔

29 اگست: ٹھیکے دار نے پہلی جنگ والا سفاری سوٹ پایا۔ انگریزی بولن والے دی لوڑ سی۔ اندر سنگھ وکیل نوں نال لیا۔ دوویں سائیکلاں تے ڈسکے گئے۔ فیر بس پھڑ کے سیالکوٹ گئے۔ ڈپٹی کمشنر نوں ملے۔ فوج دے کمانڈر نوں ملے۔ زور لایا کہ چھوٹیاں گلوٹیاں نوں ریفیو جی کیمپ قرار دتا جائے۔ یقین دوایا گیا کہ اگلے دن تک سرکار فیصلہ کر دیوے گی۔ دوویں شام نوں پنڈ واپس آ گئے۔ سبھ نوں دسیا کہ اک دن ہور اڈیکو۔ ہن تک مسلماناں دا کوئی قافلہ اس پاسے نوں نہیں سی آیا۔ پر افواہ پھیل گئی کہ پچھمی پنجاب چوں کڈھے گئے مسلماناں دا قافلہ آ رہا اے۔ سچ یا جھوٹھ؟ ایہدا اثر بڑا کرڑا ہویا۔ ڈر پھیل گیا۔ سکھ کسان کھوہ تے ڈنگر سیپیاں دے سپرد کر کے گھراں نوں ٹبراں دے کول آ گئے۔ رات جاگدیاں لنگھ گئی۔

30 اگست: ہر کوئی اعلان دی اُڈیک کر رہیا سی۔ فکر سی کہ جے فیصلہ ہو وی گیا تاں پتہ کس طرحاں لگے گا؟ کھسر مُسر کردیاں، لوکاں نے دن گزاریا۔ رات اوس توں وی لمی

سی۔ بغیر کسے واقعہ دے گزر گئی۔

31 اگست: ہر اک دل بے قرار سی۔ سرکار دے اعلان دی اڈیک سی۔ ددھ لسیاں پین والے کئی دناں توں رکھی روٹی تے پانی پی کے گزارا کر رہے سن۔ کھیتاں وچ کوئی فصل وی نہیں سی سوائے ڈنگراں دے چرن واسطے گھاہ دے۔ آخر خبر آئی۔ اگ وانگ کھلر گئی۔ ڈسکہ کیمپ بن گیا اے۔ بھاجڑ پے گئی۔ جو کجھ کوئی سر تے چک سکیا جاں کچھے مار سکیا، لے کے دوڑ اٹھیا۔ ماواں نے بچے چک لئے۔ چار گھنٹیاں دے اندر، چار پنج ہزار لوک نس ترے۔ سکھاں تے ہندواں دے گھراں نوں جندرے وج گئے۔ ہر کوئی سوچدا سی کہ رولے ختم ہون تے واپس گھر آ جاواں گے۔ پنڈ وچ صرف سو دے نیڑے آدمی تے پنجاہ دے نیڑے زنانیاں تے بچے رہ گئے۔ ٹھیکے دار نہ ہلیا۔ ذمے واری سی جاں پنڈ دے مسلماناں دی دوستی تے اتبار؟ ضرور دوویں گلاں ہون گیاں۔

31 اگست دی رات: سورج ڈُبن تے آیا۔ پنڈ وچ رہ گئے سکھ آدمی، عورتاں، بچے، ٹھیکے دار دے گھر آ گئے۔ گھر پکا سی۔ قلعے وانگ سی۔ عورتاں تے چھوٹے بچے پہلی تے دوجی منزل دے برانڈیاں تے کمریاں وچ۔ ماواں تے وڈیاں کڑیاں بچیاں نوں پکھیاں جھلدیاں۔ مجھ ویہڑے وچ۔ آدمی تے منڈے چھتاں تے۔ کجھ منڈے مُمٹی تے چڑھ گئے، اُپروں پنڈ دا سارا آلا دوالا نظر آؤندا سی۔ بچے تاں روندے دھوندے گودیاں وچ سوں گئے پر ہور کوئی وی ساری رات ناں سُتا۔ سکھاں ہندواں دے سارے دے سارے گھر تے اُچا سچا گردوارہ خالی سن۔ رہ گئے سکھاں واسطے ایہہ سبھ توں لمی تے پنڈ وچ آخری رات سی۔

چودھویں دی رات سی۔ نہ کوئی بدل سی نہ کوئی پتہ ہلدا سی۔ سارا پنڈ چن دی چاننی نال بھجیا ہویا سی۔ ہر پاسے چپ چاپ سی۔ کوئی کتا وی نہیں سی بھونک رہیا۔ خالی گھراں وچ کوئی لٹ مار نہ ہوئی۔ ایہہ پنڈ دے سکھاں تے مسلماناں دے اتحاد دی لاثانی مثال

سی۔ ادھی رات لنگھی۔ دوروں اُچیاں اُچیاں آوازاں آئیاں۔ خورے چور کھوہاں توں ڈنگر کھولن آئے ہون۔ لاٹھیاں دے کھڑکن دی آواز آئی۔ بنیریاں توں جھاکدے آدمی چوکنے ہو گئے۔ ڈانگاں دی آواز نیڑے آ گئی۔ گلی دے اخیر تے پہنچ گئی۔ جھوٹھی موٹھی دیاں لاٹھیاں تے لاٹھیاں وجدیاں۔ کجھ آدمی گھر دے ساہمنے ترن پھرن لگ پئے۔ اُچی اُچی بولن۔ گھر دے اندر دہشت کھلر گئی۔ بچے رون لگ پئے۔ کیہ ہن ہلا گلا ہووے گا؟

حالات نوں سانبھن دے واسطے ٹھیکے دار نے بیٹھک دی الماری وچوں رفل چکی۔ دگڑ دگڑ پوڑیاں چڑھ کے دوجی منزل تے گیا۔ گولی بھری۔ رفل دی نالی بنیرے تے ٹکائی۔ تھلے گلی ول ویکھیا۔ ساہمنے کوٹھیاں ول ویکھیا۔ پھیر نال دا منہ تھوڑا اُچا کر کے گھوڑا دبیا۔ رات دا سناٹا کنب اُٹھیا۔ طاقت دی بھری ہوئی 45 بور دی گولی، ہوا نوں چیردی ہوئی پنڈ دے اتوں لنگھ گئی۔ کوٹھیاں تے ستیاں مسلمانیاں نے ہاہا کار مچا دتی۔ بچیاں نوں چک کے تھلے نوں دوڑیاں۔ ٹھیکے دار اُچی آواز دے نال گرجیا ''ڈرو نہ۔ کسے دا وی نقصان نہیں ہووےگا۔ ایہہ ہوائی گولی شرارتیاں نوں خبردار کرن واسطے سی۔'' لاٹھیاں کھڑکنیاں فٹ بند ہو گئیاں۔ پنڈ دے کجھ آدمی گھر دے ساہمنے آئے تے اُچی بولے ٹھیکے دار صاحب گولی نہ چلاؤ۔ اسیں گھر دی راکھی کراں گے۔ شرارتیاں نوں اسیں سانبھ لواں گے، یقین رکھو۔ اسیں تہاڈے نال ہاں۔ محبتاں والے پنڈ دے لوک تے تہاڈے گوانڈھی۔ باقی دی رات چپ چاپ شانتی نال گزر گئی پر سُتا کوئی نہ۔

1 ستمبر 1947: چانن ہویا۔ نت وانگوں سورج چڑھیا۔ مایہ نے دھار کڈھ کے سارے بچیاں نوں کوسی کوسی دودھ پلایا۔ نہ کسے نے آٹا گنھیا، نہ کسے نے روٹیاں سیکیاں۔ ٹھیکے دار نے ڈیوڈھی دے دوویں بھتاں دیاں چٹکنیاں کھولیاں۔ اکلا باہر آیا۔ مسلمان گوانڈھی وی باہر آ گئے۔ ساہ سلامت کیتی۔ گلیاں وچ کجھ آواجائی شروع ہو گئی۔ گھر وچوں سکھ باہر نکل آئے۔ کجھ گھراں نوں دوڑے، آپنیاں ضروری چیزاں چکن

واسطے۔ کجھ گردوارے گئے، آخری وار متھا ٹیکن واسطے۔

ہرنام سنگھ چہل، جتھیدار اجاگر سنگھ، بھائی شیر سنگھ اتے مستری ٹیک سنگھ نے گردوارے صلاح کیتی۔ فیصلہ کیتا کہ دربار صاحب دیاں بیڑاں نوں پانی وچ روڑھ دتا جاوے تانجے پچھوں بے ادبی نہ ہووے۔ ستکار نال چک کے گردوارے دی کھوہی وچ سٹیا۔ اہناں وچ بڑی وڈی تے بھاری ہتھ لکھتی بیڑ وی سی، جس اتے گورو ہرگوبند صاحب نے آپنے دستخط کیتے ہوئے سن۔ اک انمول تواریخی لکھت رُڑھ گئی۔ ٹھیکے دار نے آپنی بیڑ رومالیاں وچ لپیٹ کے روڑھ دتی۔ شیری نے ٹین دے ڈبیاں وچ بنائے کچے بمب وی کھوہی وچ سٹ دتے پر اکالی دل دے جنرل سیکرٹری امر سنگھ انبالوی نے لہور وچ تن پلیتے والے پکے بمب جھولے وچ پا لئے۔ اہناں نوں چکنا بے معنی سی کیونجے اہناں نوں چلاؤن دا طریقہ تاں آؤندا ہی نہیں سی۔ ساریاں نے ایہہ فیصلے ہپھڑا دپھڑی وچ کیتے۔ سکھ ٹبراں دی لام ڈوری ڈسکے نوں روانہ ہو گئی۔

ٹھیکے دار نے اسماعیل نوں بلا کے ایشر سنگھ بھاٹیئے دا ٹانگا جوڑن واسطے آکھیا۔ آپ اندر جا کے رفل تے گولیاں دے پٹے نوں 1918 دے بصرے توں آندے غلیچے وچ لپیٹ کے رسی بنھی۔ مایہ نے آٹا، گھیو، لون تے رسوئی دا روز دے بھانڈیاں والا سامان اکٹھا کیتا۔ ٹھیکے دار نے سانبھی ہوئی برانڈی دی بوتل وی رکھ دتی۔ کپڑے اکٹھے کیتے۔ گوانڈھیاں نے سامان ٹانگے تے لد دتا۔ اسماعیل ٹانگہ لے کے ڈسکے نوں چلا گیا۔ مایہ نے کھیس، چادراں دا اک وکھرا بسترا تیار کیتا۔ رحیم بی بی دے جوان، خوبصورت پتر امبر دین نے آکھیا کہ اوہ ایہہ بسترا چک کے نال ڈسکے چھڈ آوے گا۔

ٹھیکے دار سڑک دے چوک وچ جا کھلوتا۔ گھر وچوں سارے باہر آئے۔ آخر تے مایہ نکلی۔ ہتھ وچ رسا، پچھے پچھے مجھ۔ گلی وچ گوانڈھناں کھلوتیاں سن، چپ چاپ۔ ہر اک دیاں اکھاں وچ اتھرو۔ مایہ نے ہر اک نال اکھ ملائی۔ پیار بھرے دل ولے نال ہر اک

دے ہونٹھ پھڑ کے۔ مایہ نے مجھ نوں آخری تھاپڑا دتا۔ اکھاں چوں بے تحاشہ اتھرو کر پۓ۔ ساہمنے لال دین دی ووہٹی بچہ چکی کھلوتی سی۔ مجھ دا رسا اوہدے ہتھ پھڑایا۔ اوس نے دلربا طریقے نال رسا پھڑ لیا۔

پچھے رہ گئے چار پنج سکھ ٹبر روٹی ٹکر دا سامان تے کپڑیاں دیاں گٹھڑیاں چکی سڑک تے اکٹھے ہو گئے۔ چونک وچ پندراں ویہہ مسلمان وی سن۔ باؤ خورشید اوہناں دا نمائندہ جاپدا سی۔ سارے جنے سکھاں دے آخری ٹولے نوں پنڈ چھڈ دا ویکھ رہے سن۔

ٹھیکے دار نے عورتاں بچیاں نوں راہے پین واسطے اشارہ کیتا۔ نال کجھ بندے وی ٹر پۓ۔ رہ گئے پنج ست سکھ خالی ہتھ سن۔ صرف شیری دے ہتھ وچ جھولا سی۔ باقی ہر کوئی چپ سی پر ٹھیکے دار اک دو آدمیاں نال گلاں باتاں کر رہیا سی۔ جدوں ترن لگے تاں شیری نوں کسے نے اُچی آواز نال آکھیا، جیہڑے بمب توں پنڈ دی حفاظت واسطے بنائے سن، سانوں دے دے۔ اسیں پچھوں پنڈ دی حفاظت کرنی اے۔ شیری نے جواب دتا۔ میں گردوارے دی کھوہی وچ سٹ دتے نیں۔ کجھ مسلمان شک دی نظر نال جھولے ول ویکھ رہے سن۔ اوہناں دیاں اکھاں دے رخ بدلے ہوئے نظر آوندے سن۔

رب دی کرنی! عین اوسے ویلے گھوڑیاں دے کھراں دی آواز آئی۔ سبھ اودھر دیکھن لگ پۓ۔ اگلے گھوڑے تے لمبڑاں دا پتر اندر سی۔ ہتھ وچ پستول سی۔ پچھے دوجا گھوڑا۔ سوار دے پٹاں تے کرپان۔ دوویں آ کھلوتے۔ رات دی گولی دی آواز ڈسکے کیمپ وچ سنی گئی۔ افواہ پھیل گئی کہ پنڈ وچ رہ گئے ٹبراں تے حملہ ہویا ہے۔ سویرے صلاح ہوئی۔ کسے نے پستول تے کسے نے گھوڑے دے دتے۔ دوویں نوجوان پتہ لین واسطے پنڈ نوں دڑکی ہو گئے۔ اوہناں دے آوندیاں سار شیری دے جھولے نوں ہر کوئی بھل گیا۔

اندر دا قد چھوٹا، سکڑی پر بڑا دلیر، تکھا۔ بغیر کجھ پچھیوں گچھیوں گھوڑا تے پستول

شیری نوں دے کے آکھیا کہ توں جا کے عورتاں تے بچیاں دے ٹولے نال رل۔ اوہناں نوں نال لے کے ڈسکے کیمپ وچ پہنچ۔ رستے وچ شیری نے ویکھیا کہ پستول دا گھوڑا جام سی۔ پستول وچ گولیاں سن کہ نہیں؟ بلے !بلے !المبڑاں دے پتر دے۔ رہ گئے جوان سکھ دی تر پے۔ دوویں سوار دوجے گھوڑے تے واپس کیمپ جان توں پہلاں پنڈ دے سنسان بازار دا آخری چکر لاؤن چلے گئے۔ ٹھیکے دار نے دوچار بندیاں نال ہتھ ملایا۔ باہواں لمکاؤندا ڈسکے نوں تر پیا۔ اک واری وی مڑ کے پیارے پنڈ ول نہ ویکھیا۔

لے وے رانجھیا رب نوں سونپیو توں
تے اسیں نال نہیوں کجھ لے چلے

☆☆☆☆☆☆☆

ہتھ ونڈاؤن والے

1۔ جنہاں دیاں جڑھاں پنڈ وچ سن تے جنہاں نے پنڈ دے جیون تے روشنی پائی،

اجیت کور، چنڈی گڑھ؛ اوتار سنگھ ببرا، ٹورانٹو؛ اوتار سنگھ تتلے، پٹیالہ؛ اندر کور، سلطان پور لودھی؛ اندر سنگھ ڈھلوں، سلطان پور لودھی؛ اقبال ملک، نویں دلی؛ سوہندر کور باوی، موگا؛ سریندر سنگھ ببرا، واشنگٹن؛ ہرچرن سنگھ ببرا، جالندھر؛ ہرچرن سنگھ سیٹھی، چنڈی گڑھ؛ کرتار سنگھ ببرا، میری لینڈ؛ کرتار سنگھ پتھراں والا، نویں دلی؛ کلونت سنگھ ببرا، پانی پت؛ گجندر سنگھ، میری لینڈ؛ راجندر سنگھ ببرا، لندن؛ جوگندر سنگھ ببرا، لکھنؤ؛ ترلوک سنگھ ڈھلوں، سلطان پور لودھی؛ پرکاش کور سندھو، نویں دلی؛ پریم سنگھ سنت، کرنال؛ پریتم سنگھ بھنڈر، کوٹلی اڑبنگا؛ منجیت کور طور، ورجینیا؛ بھگت سنگھ کھراسیا، راجپورہ؛ مہیندر سنگھ ڈھلوں، چنڈی گڑھ؛ مہندر کور، پٹھانکوٹ؛

2۔ جنہاں نے مادا اکٹھا کرن وچ مدد کیتی:

اقبال سنگھ ڈھلوں، موگا؛ سورنجیت سنگھ ڈھلوں، شکاگو؛ پرمجیت کور گرن، لدھیانہ۔

3۔ جنہاں مسودے نوں سودھیا: ڈاکٹر سرجیت کور، جلندھر

4۔ جنہاں کتاب دا روپ بنایا: ڈاکٹر منظور اعجاز، واشنگٹن؛ ساجد ندیم چوہدری، ساہیوال

5۔ دھنواد اے لندن دی جم پل، ویلز دی میری ووہٹی ملدیپ کور دا، جس نے ایہہ کتاب لکھن لئی مینوں سالاں بدھی اکسایا تے انگریزی دے کھرڑے نوں سودھن وچ مدد کیتی۔

لکھاری بارے

شمشیر سنگھ ببرا چھوٹیاں گلوٹیاں (رچنا دواب) وچ جمیا۔ پڑھیا لکھیا: پنڈ، ڈسکے، لاہور، دلی، لندن تے واشنگٹن۔ امریکہ دی راجدھانی دا پہلا ہندوستانی۔ پی ایچ ڈی۔

پہلا سکھ جیہڑا ورلڈ بینک وچ لگا (1962)، پہلا ہندوستانی جیہڑا ڈویژن چیف بنیا۔ بطور پالیسی ایڈوائیزر ریٹائر ہویا۔ یونائیٹڈ نیشنز تے کئی ہور انٹرنیشنل مدعیاں تے گلاں باتاں وچ حصہ لیا؛ ورلڈ انرجی کانفرنس دا کمشنر بنیا؛ ورلڈ فوڈ اینڈ ایگریکلچر آرگنائیزیشن تے ورلڈ دے وچکار اک اہم معاہدے نوں سٹے چڑھایا تے قلم بند کیتا؛ یونائیٹڈ نیشنز دی جنرل اسمبلی وچ حصہ لیا؛ برٹش ہاؤس آف لارڈز تے جرمن بندیسٹیگ (پارلیمینٹ) دیاں سیلیکٹ کمیٹیاں وچ بیان دتے۔ تن سال لگا تار گھانا سرکار دا بجٹ تے اکنامک ریکوری پروگرام بنایا تے پیرس کلب وچ حصہ لیا۔

آکسفورڈ یونیورسٹی (Queen Elizabeth House & Nuffield College) دا فیلو بنیا۔ دنیا دیاں اُگھیاں یونیورسٹیاں وچ لکچر دتے۔

لکھتاں وچ شامل نیں ورلڈ بینک دیاں بہت ساریاں رپورٹاں، کتاباں تے لیکھ۔ لہور دے انقلابی وقتاں دا ساکہ (Unblossomed Bud) تے نظماں لکھیاں۔ جیون دا بہت سارا حصہ لوکاں دی سیوا وچ لایا۔ اس وچ رلتی ہین امریکہ دی راجدھانی وچ سکھ کلچرل سوسائٹی دے ساجے نیشنل گردوارہ تے سکھ کلچرل سینٹر۔